Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія

Yurii Kahanov

Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991): Case of Ukraine

Publishing House
«Helvetica»
2022

Юрій Каганов

Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія

Видавничий дім
"Гельветика"
2022

УДК 94(477) «1953/1991»
К129

Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету (протокол №1 від 08 вересня 2022)

Рецензенти:
Даниленко В. М., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України)
Терещенко Ю. І., доктор історичних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет)
Тодоров І. Я., доктор історичних наук, професор
(Ужгородський національний університет)

Науковий редактор:
Турченко Ф. Г., доктор історичних наук, професор
(Запорізький національний університет)

Каганов Ю. О.

К126 Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 432 с., іл.
ISBN 978-617-554-061-9

Монографію присвячено частині комуністичного експерименту – конструюванню «радянської людини» в Українській РСР у 1953–1991 рр. На основі численних архівних документів, спогадів, інтерв'ю реконструюються складові системи прищеплення цінностей «будівника комунізму»: освіта, засоби масової інформації, масова культура. Детально проаналізовано опір ідеологічній та культурній уніфікації суспільства, зокрема з боку молоді. На конкретних прикладах продемонстровано амбівалентність системи радянських цінностей, її внутрішню суперечливість. Наголошується на інерції світогляду «радянської людини» після проголошення незалежності України.

The monograph covers the process of Homo Sovieticus identity construction in Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1953–1991 as an important part of the Communist experiment. Numerous archive entries, memoirs and interviews have been processed to reveal the role of education, mass media and pop-culture in the Communism builder's axiology instilment. The book provides a detailed analysis of multiple tactics the Ukrainian society (most notably, young adults) had implemented to resist cultural and ideological unitarization. A wide range of actual cases has been addressed to demonstrate the inner ambivalence and immanent inconsistency of the Soviet set of values, as well as to highlight the persistence of the Soviet man's Weltanschauung even after Ukrainian independence had been declared.

© Ю.О. Каганов, 2022

ISBN 978-617-554-061-9

© Видавничий дім «Гельветика», 2022

ЗМІСТ

ВСТУП 6

1. «РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА»: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ ТА ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ 10

1.1. «Радянська людина» в історіографічній візії 10

1.2. Теоретичні підходи до вивчення «радянської людини» 54

2. ОСВІТА І ВИХОВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» В УКРАЇНІ 68

2.1. «Діти – майбутні будівники комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти 68

2.2. Виховання «радянської людини»: КДБ проти школярів 90

2.3. Вища школа як середовище ідеологічного виховання «нової радянської людини» 102

2.4. Інакомислення молоді як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства 122

3. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ МАТРИЦІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ 140

3.1. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні 140

3.2. Українське радіо: трансляція культурних кодів крізь призму радянської ідеології 168

3.3. Радіохулігани та «ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях 186

3.4. «Останкінський шприц» і український глядач 209

4. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС ТА ІНДОКТРИНАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ 244

4.1. Радянські мовні практики: політико-ідеологічні особливості 244

4.2. «Сміх крізь сльози»: радянський політичний анекдот 254

4.3. Радянське кіно: соцреалізм і українські образи 266

4.4. Музика як ідеологічний феномен: між пропагандою та повсякденням 296

4.5. Святково-обрядова культура: радянські експерименти VS українська традиція 313

ВИСНОВКИ 338

SUMMARY 347

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА 354

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 421

ВСТУП

Одним з найважливіших чинників перетворення суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, а потім його подальшого розвитку від соціалізму до комунізму вважалося в СРСР виховання нової людини. Це виховання виступало невід'ємною органічною складовою боротьби за соціалізм і комунізм, які, як вважалося, неможливі без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів і вчинків. Експеримент з виховання нової «радянської людини» мав всеохопний характер і продовжувався протягом усього життя радянського громадянина.

У сучасній гуманітаристиці зростає інтерес до феномену «радянської людини», що вимагає від науковців його наповнення, на противагу саркастичному змісту дефініції «homo sovieticus», глибинним осмисленням витоків і ґенези формування «радянської людини» в конкретно-історичних суспільно-політичних умовах, зокрема, у реаліях радянської України 1953–1991 рр.

Масив інструментів і чинників соціалізації людини, що прямо чи латентно здійснювали всеохопний вплив на творення «нової радянської людини», є багатоплановим. У монографії фокус дослідницької уваги зосереджено на таких трьох блоках факторів, як: освіта (шкільна, професійно-технічна та університетська); засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення); соціокультурні аспекти (мова, анекдоти, кіно, музика, свята і обряди).

В основі авторської позиції – усвідомлення багатоплановості чинників, що справляли вплив на конструювання «радянської людини», та їх обмеженого включення у фокус дослідження. Поза нашою увагою залишились значні масиви сюжетів з історії повсякдення, історичної пам'яті, комеморативних практик, окремих галузей культури і мистецтва, релігійного життя, інших аспектів.

Апріорно ми виходимо з відсутності універсального набору інститутів та агентів соціалізації. Як зауважує Ігор Кон, «множинність інститутів соціалізації, що не складаються в жорстку ієрархічну систему і розвиваються за своїми власними законами, є властивістю будь-якого складного індустріального суспільства»[1]. Широкий хронологічний обшир дослідження актуалізує цю думку відомого вченого. Водночас маємо сподівання, що представлений емпіричний матеріал та його аналітична інтерпретація дозволяють з достатньою достовірністю і рельєфністю інтерпретувати українську версію експерименту з конструювання «радянської людини» у другій половині XX ст.

Успішність цього проекту розглядається через дихотомію «декларованe – реальне», відповідно через вивчення діапазону реакцій суспільства та окремих осіб на радянську ідеологізацію. При цьому наводяться приклади інакомислення як здебільшого стихійні, індивідуальні, без інституційного оформлення в дисидент-

[1] Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. С. 25.

ський рух, який є окремим аспектом проблеми, що знайшов часткове висвітлення в нашому попередньому компаративному дослідженні[2].

Актуальність звернення до проблематики продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке у своїй значній масі є продуктом ідеологічного виховання радянського ґатунку. Сформовані протягом десятиліть норми і цінності, поведінкові стратегії, міфи і стереотипи тяжіють й донині, гальмуючи модернізацію всіх сфер життя в сучасній Україні.

Для виваженої та дієвої протидії інформаційній агресії, деконструкції історичних міфів, імплантованих до суспільної свідомості радянською та російською пропагандою, необхідні аргументи, базовані на системі координат української історичної науки.

Об'єктом нашого дослідження є «радянська людина» як соціоісторичний феномен та ідеологічний концепт, предметом – комплекс чинників конструювання «радянської людини» в суспільно-політичних умовах радянської України 1953–1991 років. Метою роботи є комплексний історичний аналіз основних інститутів, агентів, механізмів, форм і особливостей конструювання «радянської людини» в контексті ідеологічної ситуації в УРСР 1953–1991 рр.

У монографії прагнемо вирішити низку дослідницьких завдань: охарактеризувати радянський, дисидентський, український, російський, західно- і центральносхідноєвропейський та американський дискурси в історіографії «радянської людини»; здійснити теоретико-методологічну концептуалізацію феномену «радянської людини»; вивчити механізми, масштаби і результати виконання школою радянської України державної «місії» виховання «нової людини»; дослідити прояви, форми та мотиви т.зв. «антирадянської поведінки» школярів України, а також методи реагування на цю поведінку органів КДБ; проаналізувати дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчального процесу, трудового виховання, роль русифікаційних процесів у системі вищої школи України; дослідити окремі прояви нонконформізму з боку студентської молоді і учнів професійно-технічних закладів та визначити їх місце у формуванні і підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства й конструюванні «радянської людини»; визначити роль преси як засобу ідеологічної політики, її вплив на формування свідомості, позиції, моральних і ціннісних імперативів громадян; розкрити феномен транслювання українським радіо культурних кодів в умовах державної ідеології; показати феномени «радіохуліганства» та «ворожих голосів» як приклад каналу проникнення «антирадянської» інформації та явище контрпропаганди в радянській Україні; визначити роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів на конструювання «радянської людини» в Україні; показати взаємозв'язок мови та ідеології через вивчення особливостей радянських мовних практик; висвітлити вплив неофіційної сфери культури на деформації образу «радянської людини» крізь призму політичних анекдотів; дослідити роль і місце радянської музики та пісні

[2] Каганов Ю. О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа у 1980-х – 1991 рр. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 252 с.

в контексті формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму; проаналізувати значення радянського кіно для програмування архетипів «радянської людини»; продемонструвати експерименти з трансформації автентичної святково-обрядової культури в умовах соціалістичної дійсності.

Термін «конструювання», винесений у назву монографії, вживається на позначення більш активного, порівняно з «формуванням», процесу, з чіткими завданнями і подекуди строками, як система, а не випадковість.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1953–1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком епохи десталінізації як новим етапом в ідеологічному експерименті з конструювання «радянської людини». Верхня межа пов'язана з дезінтеграцією радянської держави і здобуттям Україною незалежності.

Джерельну основу дослідження становлять матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України), державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей; фонду образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фондів образотворчих видань Національної бібліотеки Білорусі, Російської державної бібліотеки, Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип»; приватні архіви Зої Каткової, Галини Лазаревої, Федора Турченка.

Загалом до наукового обігу залучено матеріали 352 справ з 57 фондів центральних державних, обласних і галузевих архівів України, а також 121 одиницю обліку фотодокументів.

Автор висловлює глибоку вдячність за надані інтерв'ю, консультації та експертні оцінки: діячам українського національного руху, дисидентам Василю Овсієнку, Євгену Захарову, Мирославу Мариновичу, Олесю Шевченку, Івану Макару; співробітникам Національної суспільної телерадіокомпанії України – головному редактору Христині Стебельській, завідувачу Музею телебачення Ларисі Богдановій, режисерам Тетяні Міллєр, Олександру Косяченку, спортивному коментатору Сергію Савелію; керівнику Запорізької студії телебачення (1967–1975) і дирекції програм Українського телебачення (1985–1991) Івану Мащенку, екс-директору телеканалу «Київ» Валерію Ткачуку, ветеранам запорізького обласного телебачення – звукорежисеру Ірині Кутузовій та інженеру Ользі Новіковій; Президенту Національної радіокомпанії України (1999–2010) Віктору Набруску, раднику генерального продюсера Українського радіо Анатолію Табаченку, доктору наук із соціальних комунікацій, радіодраматургу Іллі Хоменку, диктору Запорізького обласного радіо Василю Федині; кінознавцям: заступнику голови Національної спілки кінематографістів України Сергію Тримбачу, головному редактору і першому

заступнику директора Одеської кіностудії (1973–1983) Галині Лазаревій; сценаристу, письменнику Станіславу Цалику, кінорежисеру і сценаристу Олегу Чорному; журналісту Віталію Челишеву, освітньому омбудсмену України Сергію Горбачову, доктору історичних наук, професору Олексію Гараню.

Під час роботи з документами ГДА СБУ нам вдалось знайти окремих «фігурантів» інформаційних повідомлень, спецповідомлень, доповідних записок, довідок КДБ УРСР, які погодились на оприлюднення їх прізвищ та інтерв'ювання. Завдяки особистим зустрічам, засобам телефонного, скайп-зв'язку, електронній пошті отримано важливу інформацію від Євгена Гаєва (м. Київ), Михайла Добрусіна (Каліфорнія, США), Віктора Дядьковича (м. Надвірна, Івано-Франківська обл.), Леоніда Когана (м. Любек, Німеччина), Віктора Криливця (м. Нікополь, Дніпропетровська обл.), Михайла Романишина (м. Тернопіль), Адама Рудчика (м. Київ), Геннадія Семенова (м. Запоріжжя), Олександра Ситницького (Каліфорнія, США), Віктора Чигрина (АР Крим). Інтерв'ю проливають світло на достовірність, повноту інформації КДБ, обставини, мотиви вчинення тих чи інших дій. З розумінням ставимося і до позиції тих осіб, які відмовились від оприлюднення своїх даних. У такому разі в тексті їх прізвища скорочено до першої літери.

* * *

Індоктринація населення радянською системою виявилась настільки глибоко вкоріненою, що російське суспільство вже у XXI ст. не лише відтворює радянські архетипи, а й розвиває їх в імперському міфі про «русский мир», який відмовляє українській нації у праві на існування. 24 лютого 2022 р. цей міф перетворився в трагічну реальність України.

Злочини росіян на тимчасово окупованих територіях нашої держави, де рашисти намагаються «відновити СРСР», яскраво демонструють, як нетерпимість до української мови, освіти, культури з інструментів конструювання «радянської людини» переросли у фашизм новітнього російського ґатунку, який вже здобув назву «рашизм».

В Україні тяглість і живучість «радянської людини» відчувається в діяльності колаборантів і тих, хто наївно чекає, що все «повернеться, як при Радянському Союзі».

Війна показала, що існує прірва в подоланні «радянськості» між українцями і росіянами. Водночас вже не мовою істориків, а вибухами, руїнами і смертями продемонструвала, наскільки важливою є резистентність до ворожої пропаганди, наскільки небезпечно легковажити питаннями історичної пам'яті, національної ідентичності, історичної свідомості.

Усвідомлення актуальності проблем, описаних у монографії, поради рецензентів і запити читачів зумовили друге видання цієї книги. Автор вдячний Запорізькому національному університету та Видавничому дому «Гельветика» за сприяння в появі нового накладу монографії.

1. «РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА»: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ ТА ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

1.1. «Радянська людина» в історіографічній візії

Видатний філософ Микола Бердяєв, автор класичної праці «Витоки і смисл російського комунізму», вважав проблему людини центральною для розуміння сутності новітньої історії[1]. Його думка ґрунтувалася, передусім, на загрозах для особистості від тоталітарних режимів, що набирали силу по закінченні Першої світової війни. Занепокоєння М. Бердяєва втілювало загальний інтелектуальний інтерес до спроб радянського режиму сконструювати новий тип людини. Можна

[1] Бердяев Н. А. Проблема человека. *Путь.* 1936. №50. С. 3–26.

констатувати, що він виник паралельно з початком комуністичного експерименту на теренах колишньої Російської імперії. Упродовж наступних 100 років сформувався потужний масив праць, привячений пошуку відповіді на питання про завдання, методи та результати творення нового, «радянського», типу особистості.

У хронологічному розрізі історія «homo sovieticus» поділяється на два нерівнозначні блоки: 1) 1920-ті – початок 1950-х рр. та 2) початок 1950-х – початок 1990-х рр. 1953–1991 рр. тривалий час перебували в «тіні» наукового доробку, присвяченого зародженню СРСР та добі сталінізму. Цілком справедливо дослідники шукали витоки комуністичного ладу в політичній практиці 1920-х – початку 1950-х років. Як наслідок, еволюція радянської системи та її людський вимір після смерті Сталіна часто розглядалися як лінійне продовження попередніх тенденцій. Цим аспектам відмовляли в історичній суб'єктності, пропонуючи роль епілогу до добре розробленої історії сталінізму. Відомий американський дослідник Моше Левін з цього приводу влучно зауважив: «"Пересталінізація" радянської історії, розширення її в минуле і майбутнє є загальною практикою»[2].

Історіографічний аналіз, що виходить за рамки розгорнутого бібліографічного опису, вимагає залучення аргументованої теоретичної основи. Найбільш придатним для вивчення наукових студій з історії пізньорадянського суспільства видається підхід «історії понять», біля витоків якої стояли британські вчені Джон Покок та Квентін Скіннер. Значного поширення вона набула завдяки німецьким історикам Отто Бруннеру, Вернеру Конце та Райнхарду Козеллеку, які заснували багатотомне видання «Фундаментальні історичні поняття» в 1972 р. Історія понять в історіографічному аналізі орієнтує на відстеження змін у ключових концептах, залучених для опису та пояснення проблеми. Особлива увага приділяється єдності наукового тексту та контексту його побутування. Це цілком відповідає парадигмі «лінгвістичного повороту», який здійснив спробу осмислити роль мови та дискурсивних практик у науковому пізнанні. На відміну від альтернативних підходів, зокрема історії пам'ятей та історії інтелектуальних спільнот, історія понять дає змогу розглянути напрацювання різних суспільних та гуманітарних наук у межах однієї логічної схеми. Її здатність легко подолати наслідки «термінологічної революції» кінця XX ст. суттєво спрощує завдання історіографічного аналізу.

Ключовими концептами, навколо яких будуватиметься історіографічний огляд, є «нова радянська людина» (варіації «радянська людина», «homo sovieticus»), «марксизм-ленінізм» («радянська ідеологія», «комуністична ідеологія») та «масова свідомість» («суспільна свідомість»). Взаємозв'язок цих феноменів в умовах України 1950–1980-х рр. є критерієм для оцінки історіографічного внеску конкретних дослідників. Також залежно від масштабу вивчення проблеми доцільно виокремити три рівні праць: 1) узагальнювальні роботи з конструювання «комуністичної свідомості» після 1953 р.; 2) дослідження щодо формування «homo sovieticus» в УРСР 1950–1980-х рр.; 3) студії, що висвітлюють окремі аспекти цього процесу.

[2] Левин М. Советский век. Москва : Европа, 2008. С. 510.

Поняття дискурсу (від франц. discourse – мовлення) вживається у широкому значенні, як складна єдність мовної практики та зовнішніх факторів, необхідних для розуміння тексту, що дає уявлення про учасників комунікації, їх установки і цілі, умови творення і сприйняття інформації.

Радянський академічний дискурс формувався в умовах жорсткої цензури та чіткого державного замовлення на обґрунтування тез комуністичної пропаганди. Він був, з одного боку, частиною системи конструювання «нової людини», з іншого – робив обмежені спроби дослідити цей процес у рамках, відведених офіційною ідеологією. Коло питань, пов'язаних з трансформацією суспільної свідомості, належало до компетенції філософії, історії КПРС, а також дисципліни «Науковий комунізм», яка проходила процес становлення в пізньорадянську добу.

Характерною рисою радянського дискурсу є велика кількість праць, присвячених свідомості радянських людей загалом. Їх можна лише із застереженнями назвати науковими, адже по суті вони давали розгорнуті коментарі до офіційних тез комуністичної пропаганди і своїми заздалегідь визначеними відповідями нагадували середньовічну схоластику. Провідними темами в суспільствознавчій думці СРСР протягом 1950-х рр. стали мораль та «пережитки» капіталізму в масовій свідомості. У працях Д. Вотінцева (1954) та Ф. Байкіна (1955) озвучувалася теза про успішне засвоєння радянськими громадянами соціалістичних цінностей, до яких приписували колективізм, високу ідейність, любов до праці, впевненість у майбутньому[3]. Емпіричних даних, які б підтвердили наведені твердження, не надавалося. Існуючі очевидні відхилення від канонів комуністичної моралі пояснювалися виключно історичними факторами, тобто спадщиною дореволюційної культури. Альтернативну точку зору намагався представити філософ С. Ковальов, який захистив 1954 р. докторську дисертацію на тему «Про комуністичне виховання трудящих». Згідно з ним, «пережитки капіталізму» в суспільній свідомості відтворювалися не лише завдяки культурній інерції, а й через соціальну нерівність у радянському суспільстві[4]. Ідеї Ковальова зустріли різкий опір цензури, яка оцінила їх як «шкідливі». Як наслідок, вони не були допущені до публікації, а самого вченого позбавили ступеня доктора наук. Подальші його публікації засвідчили, що дослідник не змінив власної точки зору, але був змушений формулювати її значно обережніше[5].

Різка активізація досліджень щодо суспільної свідомості відбулася після XXII з'їзду КПРС (1961), на якому М.С. Хрущов заявив, що «в СРСР сформувався радянський народ – нова історична спільнота людей різних національностей, які мають спільні характерні риси: спільну соціалістичну батьківщину СРСР, спільну економічну базу – соціалістичне господарство, спільну соціаль-

[3] Вотинцев Д. А. Пережитки капитализма в сознании людей в условиях перехода от социализма к коммунизму и пути их преодоления: автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва, 1954. 16 с. ; Байкін Ф. Ф. Моральне обличчя радянської людини. Київ, 1955. 40 с.

[4] Ковалев С. М. О коммунистическом воспитании трудящихся. Изд. 2-е. Москва : СОЦЭКГИЗ, 1960. 526 с.

[5] Алымов С. Понятие «пережиток» и советские социальные науки в 1950–1960-е гг. *Антропологический форум*. 2012. №16. С. 264–266.

но-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному плані, в психології».

Публікації Н. Заглади (1962) та Л. Буєвої (1965) приписували «соціалістичній особистості» високий рівень політичної свідомості, розуміння громадянського обов'язку, патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм[6]. Збірник «Комунізм та особистість» за редакцією Д. Чеснокова доповнював цей перелік трансформацією потреб та культурного рівня людини, формулюючи картину «гармонії людини в суспільстві»[7]. Ці твердження базувалися на розмірковуваннях авторів, підкріплених цитатами класиків марксизму-ленінізму та критикою західних дослідників.

Головним експертом з питання формування «радянської людини» протягом 1970-х – початку 1980-х рр. став заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС, доктор філософських наук Георгій Смирнов. Він систематизував розрізнені тези щодо історії виникнення, основних рис та методів формування «нової людини» в єдину концепцію, що лягла в основу ідеологічної роботи в СРСР. Згідно з ним, «соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом[8]. Праці Г. Смирнова мали закрити найбільш вразливі місця в радянській пропаганді. Він офіційно визнав серйозні відмінності серед населення СРСР за соціальним та професійним статусом (національні розбіжності не згадувалися), наявність антирадянських соціальних типів[9]. Однак їх існування пояснювалося як виняток із загальної логіки розвитку суспільства, який буде ліквідовано в процесі переходу до комунізму.

Радянський академічний дискурс не акцентував увагу на особливостях конструювання «homo sovieticus» в окремих республіках, зокрема УРСР. Прикладні дослідження, проведені в радянській Україні О. Капто (соціологічні обстеження робітничої молоді республіки)[10], М. Моторнюком (роль КПУ в конструюванні «нової людини» за допомогою середньої школи)[11] та О. Сараною (вплив компартійної періодики на жителів Донбасу)[12] виступали як ілюстра-

---

[6] Заглада Н. Советские люди – творцы коммунизма. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1962. 30 с.; Буева Л. П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. Москва : Изд-во Московского университета, 1965. С. 25.

[7] Коммунизм и личность. Москва : Политиздат, 1964. 343 с.

[8] Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. С. 220, 223–224, 232–233.

[9] Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. С. 279–321.

[10] Капто А. С. Общественная активность как нравственная черта строителя коммунизма : (на материалах конкретно-социологических исследований, проведенных среди рабочей молодежи Украины) : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1966. 24 с.

[11] Моторнюк Н. М. Партийное руководство общеобразовательной школой и повышением ее роли в формировании нового человека в условиях развитого социализма : опыт Компартии Украины : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.01. Киев, 1979. 432 с.

[12] Сарана А. А. Роль партийной печати Украины в коммунистическом воспитании трудящихся Донбасса в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Донецк, 1984. 228 с.

ція до загальносоюзних процесів. Питання про національну або регіональну специфіку не порушувалося.

Найбільш масовими в інформаційному просторі СРСР 1960–1980-х рр. були дослідження, присвячені окремим аспектам виникнення «радянської людини». В. Блюмкін та М. Журавков намагалися вивести філософське підґрунтя тези щодо формування нової «комуністичної» моралі в процесі трансформації людини та суспільства[13]. М. Іванчук та С. Спасибенко виконували ідентичну роботу щодо питання про потреби «нової людини»[14]. В. Савельєв на основі статистики з офіційних ЗМІ ілюстрував тезу про однорідність суспільної свідомості громадян СРСР. Цікаво, що основний акцент він робив не на політичній мобілізації населення та його свідомій участі в «будівництві комунізму», а на результатах соціальної політики КПРС, що свідчить про «споживацький поворот» у пізньорадянській ідеології[15]. А. Колодний в рамках антирелігійної кампанії приписував «соціалістичній» особистості оптимізм як результат служіння «вищій меті» у вигляді комунізму[16].

До з'ясування значення ЗМІ у конструюванні справжнього «творця комунізму» звернулися М. Шумський та І. Маковейчук. У стилі традиційної пізньорадянської риторики вони подавали періодику СРСР як провідний канал транслювання образу ідеального радянського громадянина. Водночас обходили питання про рівень засвоєння населенням пропонованих цінностей[17]. У контексті вивчення літературного процесу описання «радянської людини» наводили Н. Алексєєва, Г. Штонь та М. Жулинський[18]. Вони чітко сформулювали роль літератури в конструюванні такого типу особистості, яка ставить державний інтерес вище за особисті, соціальні чи національні мотиви.

Опис «нової людини» обов'язково фігурував у дослідженнях з радянської культури. В. Каїрян намагався підтвердити тезу про передовий характер культурної спадщини СРСР і, відповідно, людини, яка формується в її оточенні[19]. С. Вишневський до рис «творця комунізму» включав глибоке засвоєння тез

---

[13] Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека. Москва : Знание, 1974. 62 с. ; Журавков М. Г. Социализм и мораль: некоторые черты и особенности формирования морали советского общества. Москва : Наука, 1974. 263 с.

[14] Иванчук Н. В. Потребности социалистической личности. Москва : Мысль, 1986. 192 с. ; Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и потребностей личности в условиях развитого социализма. Москва : Знание, 1983. 64 с.

[15] Савельєв В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму. *Український історичний журнал*. 1980. №12. С. 15.

[16] Колодний А. М. Оптимізм радянської людини. Київ : Політвидав України, 1984. С. 76–83.

[17] Шумский Н. С. Социальная роль советской печати в формировании духовных интересов личности : (методологические и социологические аспекты) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Киев, 1972. 27 с. ; Маковейчук И. М. Советская печать – мощное средство коммунистического воспитания и организации масс в условиях развитого социализма : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Киев, 1984. 433 с.

[18] Виховання почуттів. Література і нова людина / Н. В. Алексєєва та ін. ; відп. ред. В. П. Іванисенко. Київ : Наукова думка, 1966. 295 с. ; Штонь Г. М. Становлення нової людини і літературний процес: із спостережень над українською радянською прозою 60–70-х років. Київ : Наукова думка, 1978. 147 с. ; Жулинський М. Г. Людина як міра часу: концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі. Київ : Дніпро, 1979. 275 с.

[19] Каирян В. М. Преемственность в развитии культуры в условиях социализма. Москва : Наука, 1971. 212 с.

комуністичної ідеології, домінування суспільних інтересів над приватними, патріотизм та загальносоюзну національну гордість, високу мораль, дисциплінованість[20]. Показово, що у його дослідженні ставиться знак рівності між культурою та ідеологічною обробкою населення. У праці Т. Снєгірьової наведено цікаві порівняння трансформації людини в СРСР та його сателітах у Центральній Європі. Дослідниця обстоює досить сміливі (на 1981 р.) тези про соціокультурну стратифікацію та національні проблеми у країнах соціалістичного табору[21]. Окремої згадки заслуговує збірник «Усі фарби буття. Духовний світ радянської людини» (1985), який на основі життєвих історій окремих людей намагався вивести колективну біографію «нової людини по-радянськи» за схемою «людина і праця, людина і обов'язок, людина і культура»[22].

Аспекти нової святково-обрядової культури в контексті образу життя і цінностей «радянської людини» розкриваються у численних методичних брошурах з рекомендаціями щодо проведення свят у місті і селі, які видавались для пропагандистів[23].

Офіційну версію прав та свобод «homo sovieticus» можна знайти в дослідженнях радянських юристів 1960–1980-х рр. Вони являють собою коментарі до відповідних розділів чинної на момент написання конституції СРСР з додаванням цитат класиків марксизму-ленінізму та критикою капіталістичного ладу. Власне, їх важко відрізнити від філософських чи історичних праць, адже жодні проблемні питання радянського законодавства не згадуються. Повною мірою такий підхід є характерним для робіт Л. Воєводіна, В. Шевцова, Л. Григоряна, М. Вітрука тощо[24].

Активізація громадської думки під час «перебудови» не могла не вплинути на радянські наукові студії. У 1990 р. з'являється стаття «Радянська людина. Хто вона?» співробітника Всесоюзного центру вивчення громадської думки Л. Сєдова. У ній констатовано відсутність як методологічно, так і емпірично достовірних даних про «радянську людину». Водночас автор представив попередні результати досліджень суспільної свідомості в СРСР, зокрема докази її амбівалентності[25]. Того ж року відбувся проблемно-пошуковий семінар в Академії наук СРСР, присвячений кризі сприйняття комуністичної ідеології сус-

---

[20] Вишневский С. С. Формирование духовного облика советского человека. Москва : Мысль, 1986. С. 61–71.

[21] Снегирева Т. И. Духовная культура развитого социалистического общества: проблемы формирования социалистического сознания в европейских странах социализма. Москва : Наука, 1981. 147 с.

[22] Все краски бытия: духовный мир советского человека : сборник / сост. В. Л. Сагалова. Москва : Книга, 1985. 176 с.

[23] Советские традиции, праздники и обряды: опыт, проблемы, рекомендации. Москва : Профиздат, 1986. 336 с. ; Бульванкер В. Праздники нашей улицы. Ленинград : Детская литература, 1967. 120 с. ; Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. 48 с.

[24] Воеводин Л. Д. Свобода личности и правовое положение граждан в советском общенародном государстве. Москва : Госюриздат, 1963. 48 с. ; Григорян Л. А. Советское государство и личность. Москва : Знание, 1978. 64 с. ; Шевцов В. С. Советское государство и личность. Москва : Советская Россия, 1978. 155 с. ; Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. Москва : Юрид. лит., 1985. 175 с.

[25] Седов Л. А. Советский человек: кто он? *Человек*. Москва, 1990. Вып. 2. С. 33–35.

пільством[26]. Офіційні інтерпретації «homo sovieticus» було піддано різкій критиці в збірнику «Природа людини та соціалізм» (1991). У ньому чітко озвучено тезу про марксистську концепцію «нової людини» як спосіб маніпулювання населенням з боку державного апарату[27].

Загалом, можна констатувати, що радянський академічний дискурс був складовою механізму конструювання комуністичного типу людини і нездатним на його об'єктивне висвітлення у філософській, історичній, соціологічній та інших площинах. Образ «будівника комунізму», трансльований у подібних наукових працях, відображав не реальний тип людини, а, перш за все, ідеального громадянина з точки зору політичних еліт СРСР: керованого, залежного від держави, уніфікованого культурно та політично.

Дисидентський дискурс «радянської людини»

Власні оцінки трансформаціям особистості в умовах пізньорадянського ладу давали наукові розвідки діячів дисидентського руху. Вони також мали змогу безпосередньо спостерігати процес та наслідки конструювання «радянського типу людини». Однак, на відміну від радянського академічного, дисидентський дискурс не був системним, а формувався у вигляді окремих розрізнених публікацій, які вдавалося оприлюднити попри протидію репресивної системи або ж у еміграції.

Масові арешти українських дисидентів у 1972 р. дають поштовх для написання історико-філософського трактату «Право жити» Юрія Бадзьо. Автор – колишній співробітник АН УРСР – докладно аналізує національну політику радянської влади, офіційну версію історії України, політичні реалії «розвиненого соціалізму». Окрему увагу звертає на становище людини в умовах УРСР. Ідеологічна політика КПРС, на його думку, призвела до формування у жителів республіки відчуття фаталізму (усе залежить від влади), безініціативності (головний обов'язок – виконувати вказівки), відчуття впевненості в завтрашньому дні (нічого не зміниться), розуміння неоднозначості реалій («у космосі – сотні радянських супутників, а товарів широкого вжитку не вистачає»), морального спустошення (процвітання хабарництва)[28].

Величезна роль в осмисленні феномену «нової радянської людини» належить філософу та письменнику Олександру Зинов'єву. У 1978 р. за критику «радянського способу життя» він був висланий за межі СРСР та позбавлений громадянства. Уже в еміграції з'являються його сатиричний роман («роман-донос-звіт-трактат» за його власним визначенням) «Гомо совєтікус» та соціологічні етюди «Комунізм як реальність». О. Зинов'єв категорично заперечував погляд на «радянську людину» як жертву тоталітарної пропаганди. «Homo sovieticus» у його трактовці постає як ядро пізньорадянського суспільства, го-

[26] Идеи социализма и реальности советского общества : материалы проблемно-поискового семинара Научного совета 1989 г. Москва : Науч. совет АН СССР, 1990. 76 с.

[27] Природа человека и социализм : сб. обзоров / редкол. : В. И. Гиренок, В. Е. Ермолаева (отв.ред.). Москва : ИНИОН АН СССР, 1991. С. 131.

[28] Бадзьо Ю. В. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. С. 180–184.

ловний носій його цінностей і головний апологет існуючих порядків. Такий тип особистості цілком усвідомлює інформаційні маніпуляції компартійного апарату, але сприймає їх як своєрідну виставу, якій не варто довіряти. Основними рисами «радянської людини», на думку філософа, були внутрішні протиріччя, моральний занепад, непоганий рівень освіти («широкі народні маси ще не доросли до рівня справжнього гомососа»), колективний характер, щира підтримка державної політики в поєднанні з її епізодичною критикою[29]. Причиною появи «homo sovieticus» є «комунальність» – природнє прагнення людини вижити, покращити своє становище, забезпечити надійне майбутнє тощо[30]. Висновки О. Зинов'єва базувалися, перш за все, на його спостереженнях за собою та своїм оточенням. Природньо, в його інтерпретації «нова людина» по-радянськи – це фактично представник інтелігенції, що виріс у інформаційному середовищі комуністичного режиму, розуміє недоліки цього режиму, але не знає як і не вміє жити інакше. На нашу думку, такий підхід надзвичайно звужує поняття «радянська людина» – лише до однієї соціальної групи.

Часом появи особливого покоління радянських людей на фоні кульмінації комуністичної утопії назвали 1961–1968 рр. Петро Вайль та Олександр Геніс. Вони емігрували з СРСР у 1977 р., а через 8 років опублікували спільну книгу про світогляд жителів СРСР. На їх думку, культурними категоріями, що визначали цінності епохи, стали футуристичні ідеї Хрущова («комунізм за 20 років», освоєння космосу), розквіт романтичної літератури, поширення гуманістичних ідеалів шестидесятників тощо. «Радянська людина» в інтерпретації П. Вайля та О. Геніса постає як фізично та духовно розвинена особистість, яка із захопленням сприймала заклики до будівництва комунізму, виявляла інтерес до наукових та мистецьких новацій, мала простір для вираження незадоволення владою[31]. Головним недоліком дослідження стала ідеалізація епохи та суспільства 1960-х рр. Фактично робота є рефлексією авторів над власною юністю і перенесення суб'єктивної візії на все суспільство.

Головною темою наукових пошуків історика та письменника Михайла Геллера стала історія радянської системи, її вплив на літературу та особистість. М. Геллер був заарештований у 1950 р. і засуджений до 15 років таборів, а у 1963 р. йому вдалося залишити СРСР. 1985 р. вийшла друком книга «Машина та гвинтики. Історія формування радянської людини». Автор детально дослідив погляди засновників комуністичної ідеології на «нову людину» та виділив ключові риси «творця соціалізму» пізньорадянської доби. До останніх він відносив інфантилізм, віру в диво, поклоніння перед авторитетом влади, працю як головний сенс існування[32]. М. Геллер також спробував систематизувати та описати інструменти творення «нової людини»: репресії, державний контроль над економікою, тотальну корупцію, освіту, родинні норми, державну міфоло-

[29] Зиновьев А. А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва : Московский рабочий, 1991. 414 с.

[30] Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность. Москва : Центрполиграф, 1994. 495 с.

[31] Вайль П., Генис А. 60-е: мир советского человека. Москва : Новое литературное обозрение, 1998. 358 с.

[32] Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 с.

гію, культуру та мову. Йому вдалося уникнути властивого для дисидентського дискурсу акценту на особистому досвіді. Водночас праця спиралася на художні твори та офіційні радянські видання, що примушує розглядати більшість тез автора як припущення, а не доведені факти.

Загалом, дисидентський дискурс «нової людини» став критичною альтернативою радянській пропаганді протягом 1970–1980-х рр. Його специфікою стала опора авторів на власний досвід взаємин з радянською системою. Зважаючи на це, він не міг створити об'єктивної та системної картини конструювання особистості комуністичного типу. Однак в умовах інформаційного дефіциту «залізної завіси» висловлені ним спостереження справили значний вплив на розвиток західних досліджень про роль людини в комуністичній системі.

Західний академічний дискурс

Становлення візії західної науки щодо формування пізньорадянського типу людини відбувалося у принципово відмінних від СРСР умовах. По-перше, свобода думки та відсутність цензури сприяли виникненню різних точок зору на трансформації особистості в комуністичній системі. По-друге, обмежений доступ до архівних матеріалів під час «холодної війни» змушував західноєвропейських та американських дослідників звертатися до альтернативних джерел. Вони послуговувалися актуалізованою джерельною базою з офіційних ЗМІ, інтерв'ю з емігрантами, у рідких випадках отримували змогу відвідати СРСР безпосередньо. «Архівна революція» наприкінці XX ст. відкрила величезні можливості для розвитку західної історіографії «homo sovieticus» і відповідно позначилася на кількості публікацій з теми. По-третє, великий вплив на їх висновки мала культурна дистанція між західним та радянським суспільствами.

У західному академічному дискурсі проблема творення радянського типу людини на теренах України практично не представлена. До неї зверталися лише окремі представники української еміграції, інкорпоровані до європейських та американських інтелектуальних спільнот. Такими винятками стали праці Богдана Кравченка та Сергія Жука. Перший автор – дослідник Канадського інституту українських студій – у 1985 р. опублікував ґрунтовну монографію англійською мовою під назвою «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.». Предметом її розгляду став взаємозв'язок соціального та етнічного складу жителів зі станом масової свідомості. На думку Б. Кравченка, українців та білорусів, з огляду на їх культурну близькість з росіянами, було обрано на роль авангарду у творенні «радянського народу». Процес конструювання «радянських людей» – по суті, русифікація – мав виразні соціальні обриси. Зростання суспільного статусу було неможливе без засвоєння російської мови, а у більш тривалій перспективі – культурних елементів та ідентичності[33]. Можна констатувати, що Б. Кравченку належить першість у формулюванні української версії творення «homo sovieticus».

[33] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи, 1997. С. 240–242.

Сергій Жук – випускник Дніпропетровського державного університету, а згодом викладач низки американських вишів, підготував низку публікацій з історії пізньорадянської Дніпропетровщини. Фактично їхнім підґрунтям став особистий досвід автора, який викладав історію та підпрацьовував диск-жокеєм на місцевих дискотеках упродовж 1977–1986 рр. На основі маловідомих наративних та архівних джерел йому вдалося відтворити тонкі аспекти формування радянського типу людини в українській провінції. Зокрема, на його думку, неоднозначною виглядає роль ідеології у формуванні «homo sovieticus». З кінця 1950-х рр. для більшості громадян СРСР вона перетворюється на ритуал, який має мало спільного зі справжнім життям. З іншого боку, навіть у критично налаштованому до комунізму середовищі вестернізованої молоді використовуються сформульовані офіційною пропагандою штампи та звороти мови. Ці спостереження приводять автора до думки про роль марксизму-ленінізму як «дискурсивної лінзи», що формувала контури для конструювання пізньорадянської ідентичності[34].

Основна увага західного академічного дискурсу була спрямована на радянську систему загалом. Логічно, що «нова людина» – продукт цієї системи – також викликала значний інтерес європейських та американських дослідників.

У 1955 р. завершився п'ятирічний проект вчених Гарвардського університету з вивчення радянської соціальної системи. Колективу вдалося зібрати понад 33 тисячі сторінок матеріалів, 800 інтерв'ю, тисячі психологічних тестів вихідців з СРСР. На їх основі дослідники намагалися дати відповідь на питання: як живуть, відчувають, реагують та оцінюють режим радянські громадяни. Підсумком проекту стала книга «Як працює радянська система» – бестселер західної інтелектуальної думки 1950-х рр. Вчені звернули увагу на сутнісні характеристики радянського ладу (міфотворчість, план, «штурмівщина», концентрація влади, терор та примусова праця), відтворили масові уявлення жителів СРСР (роль особистості, задоволення/незадоволення, ставлення до влади, ставлення до Заходу, прояви російського менталітету), соціальні та національні варіації уявлень[35].

Відомий німецький журналіст та політолог, головний редактор журналу «Osteuropa» Клаус Менерт відвідував СРСР протягом 1933–1936 рр. та у 1955 р. На відміну від більшості «політичних паломників» міжвоєнних років (зокрема, Ромена Роллана та Бернарда Шоу), він не ідеалізував сталінський лад та намагався дати всебічну оцінку змінам у житті суспільства під владою більшовиків. 1958 р. вийшла книга К. Менерта «Радянська людина», яка ґрунтувалася

[34] Жук С. «Битва за культуру» в закритому місті совєтської України в період пізнього соціалізму, 1959–1984 рр. *Схід–Захід*. Харків, 2009. Вип. 13–14 : Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. С. 54–80 ; Zhuk S. Rock and roll in the Rocket City: the West, identity, and ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960-1985. Washington : Woodrow Wilson center press ; Baltimore : The Johns Hopkins university press, 2010. 440 p. ; Zhuk S. Soviet Young Man: The Personal Diaries and Paradoxical Identities of «Youth» in Provincial Soviet Ukraine during Late Socialism, 1970-1980s. *Australian and New Zealand Journal of European Studies.* 2013. Vol. 5, No. 2. P. 34–36.

[35] Bauer R., Inkeles A., Kluckhohn C. How the Soviet System Works. Cultural, Psychological and Social Themes. Cambridge : Harvard University Press, 1956. 274 p.

на його спостереженнях під час подорожей СРСР. Важливо, що дослідження включало дані не лише про 1930-ті рр., а й результати його поїздки в ролі штатного кореспондента Конрада Аденауера 1955 р. На думку К. Менерта, на середину 1950-х рр. комуністам так і не вдалося перетворити росіян на «радянську істоту», бажання і думки якої лише про те, чого хочеться партійним вождям. «Радянська людина» в його інтерпретації – це, перш за все, людина. Вона турбується більше про власний добробут, аніж про комунізм[36].

У розпал «карибської кризи» виходить друком книга професора Джона Коса «Два покоління радянських людей: дослідження психології комунізму». Автор на основі опитування вихідців з соціалістичних країн спробував відтворити зміни у світогляді людей, які опинилися під владою тоталітарного режиму. Ключове питання, поставлене у праці, – чи дійсно комунізму вдалося створити «нову людину»? Дослідження дає на нього ствердну відповідь. На думку Дж. Коса, формування «червоного Супер-Его» (відсилка до Зігмунда Фрейда) відбувається за допомогою комплексної системи: робота, заохочення/покарання, корекція звичок, пропаганда, маніпуляції органів влади та терор[37].

1964 р. виходить стаття філософа Р. де Джорджа, присвячена концепціям людини в радянській філософії та пропаганді. Вона підкреслила, що комунізм оцінює людину з перспективи її важливості для суспільства, сприймаючи її як орган у біологічному організмі. Відтак не визнаються природні права людини, а широко рекламований радянською пропагандою гуманізм є «гуманізмом майбутнього» – піклуванням про права й потреби громадян завтрашнього комуністичного суспільства на фоні нехтування людини сьогодення[38].

Перше зафіксоване вживання терміна «homo sovieticus» належить іспанському авторові Фернандо де Камбра. Його книга 1975 р. була спробою вийти за рамки ідеологічного протистояння «холодної війни» і описати життя звичайних радянських громадян – «Іванів та Сонь» середини 1970-х рр.[39] Попри досить поверховий характер роботи, яка за жанром була скоріше репортажем, аніж дослідженням, термін «homo sovieticus» став неодмінною частиною західного дискурсу щодо проблем людини в СРСР.

Значний вплив на осмислення феномену радянської людини мали праці британського історика Джеффрі Госкінга. У своїй інавгураційній лекції для Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету 12 лютого 1987 р. він підбив підсумки вивчення феномену «homo sovieticus» протягом попередніх десятиліть. Як констатував автор, «нова радянська людина» не з'явилася на порожньому місці. Для успішного проходження комуністичного експерименту над особистістю була необхідною низка переду-

[36] Mehnert K. Der Sowjetmensch: Versuch e. Porträts nach 13 Reisen in d. Sowjetunion, 1929–1959. Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1959. S. 447–449.

[37] Kosa J. Two Generations of Soviet Man: A Study in the Psychology of Communism. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1962. 214 p.

[38] DeGeorge R. T. The Soviet Concept of Man. *Studies in Soviet Thought*. 1964. Vol. 4, No. 4. P. 261–276.

[39] Cambra F. P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 291 p.

мов, зокрема традиції патерналізму в російському суспільстві[40]. У наступних публікаціях він розкрив зміст структур довіри/недовіри у формуванні типу особистості, здатного виживати в умовах комуністичної системи, та дослідив роль російського народу як головного матеріалу для формування «радянських людей»[41].

Представник американської психології Дмитро Міхєєв у статті для видання «Політична психологія» 1987 р. виділив первинні та вторинні риси радянського менталітету. До первинних він відносив:

1) сприйняття фізичного та соціального середовища як ворожого для людини;

2) ставлення до життя як до безперервної боротьби за виживання;

3) прийняття домінування інтересів суспільства над інтересами особистості;

4) сприйняття сили як найголовнішої ознаки;

5) відсутність віри у «вищі сили» та життя після смерті;

6) подвійні стандарти щодо близьких та чужих людей.

Вторинними рисами дослідник вважав схильність до домінування; підозрілість; сприйняття соціальної справедливості в сенсі рівномірного розподілу як щастя, так і страждань; розуміння демократії як ліцензії на панування зла; пошук поваги, а не любові чи співчуття тощо[42].

Американський дослідник Чен Иньхонг спробував вивести загальну формулу «нової людини», яку прагнуть сконструювати в комуністичних суспільствах. У поле його зору, окрім СРСР, потрапили КНР та соціалістична Куба, що робить його книгу цінним джерелом для порівняння перебігу та наслідків експериментів з особистістю в різних варіантах комуністичного режиму. Автор проаналізував концепцію «нової людини» в метафізичному та емпіричному вимірах. Результати пошуків привели його до висновку, що корені такого підходу лежать в епосі Просвітництва з його ідеями прогресу та можливості зміни людської природи. Подальша еволюція цих тез призвела, зокрема, до їх комуністичної мутації. Досвід вивчення радянського, китайського та кубинського режимів показує, що «радянські люди», «добрі воїни Мао» та «спадкоємці Че» є фактично реалізаціями одного й того ж самого проекту[43].

Узагальнювальну роботу з історії еволюції «радянської людини» як етичного проекту 2017 р. опублікувала Майя Соболєва – дослідниця Університету м. Марбург (Німеччина). На її думку, цей процес не був лінійним і варто виділити три якісні періоди в його становленні:

1) 1930-ті рр. – теоретичні роздуми про природу «нової людини»;

---

[40] Hosking G. A. Homo Sovieticus or Homo Sapiens?: Perspectives from the Past. London : School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1987. 19 p.

[41] Хоскинг Д. Доверие и недоверие в СССР: общий обзор. *Неприкосновенный запас.* 2013, №6 (92). С. 70–97 ; Hosking G. A. Rulers and Victims: the Russians in the Soviet Union. Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 2006. 484 p.

[42] Mikheyev D. The Soviet Mentality. *Political Psychology.* 1987. Vol. 8, No. 4. P. 491–523.

[43] Cheng Y. From the Enlightenment to the Soviet New Man. *Creating the "New Man": From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu, 2009. P. 8–47.

2) 1930–1950-ті рр. – закріплення та розвиток норм радянської моралі;

3) 1960–1980-ті рр. – перехід від домінування ідеології до моральної теорії та марксистської наукової етики[44].

На нашу думку, підхід авторки значно звузив площину конструювання «радянської людини» до сфери аксіологічних міркувань радянських філософів. Вплив тоталітарної системи на особистість відбувався не лише за допомогою пропагандистської машини, а й із застосуванням широкого спектру економічних, соціальних, політичних, культурних та символічних практик. Наприклад, вважати 1930-ті рр. – розпал масових репресій та безпрецедентного тиску на суспільство – періодом «теоретичних міркувань» означає грубо виривати формування «нової людини» з історичного контексту.

У буквальному сенсі експерименти над психікою людини в СРСР стали предметом уваги праці німецького вченого Володимира Вельмінського 2017 р. Він описує розвиток досліджень у сфері електроніки та психології, які мали сприяти виведенню «нової людини». Фактично йдеться не про певну цілісну концепцію, а скоріше про серію ескізів, присвячених діяльності ентузіастів вивчення телепатії та гіпнозу в СРСР: Олексія Гастєва, Володимира Бехтєрєва, Ованеса Адаміана, Велимира Хлєбникова, Павла Гуляєва та, звісно, Анатолія Кашпіровського. Проте автору так і не вдалося довести, що ці спроби мали практичне застосування в державній пропаганді і взагалі чи дійсно мав місце вплив на свідомість людини[45].

Психологічну візію радянської людини представив американський психоаналітик Е. Гольдштейн. У 1984 р. він узагальнив результати фахового спілкування з емігрантами з СРСР та визначив головні проблеми їх адаптації в США. На його думку, ключовою проблемою для них при зміні країни проживання стала інша система цінностей, зокрема в питаннях індивідуального простору, ролі колективу, відповідальності особи за власне життя[46].

Німецький дослідник Мальте Рольф 2006 р. представив працю «Радянське масове свято», присвячену вихованню комуністичного світогляду шляхом залучення населення до масових дійств радянської влади. Автор показав святкування як частину механізму творення «нової людини». Після 1953 р. святкова культура продовжила культивуватися у формах, закладених сталінським режимом. Головна особливість післясталінської доби полягала в урізноманітненні святкувань регіонально та соціально, а також у проникненні їх у приватну сферу життя людини. М. Рольф наочно демонструє експансію ідеології до родинної та професійної сфер, що стає дієвим каналом трансляції комуністичних ідей у масову свідомість[47].

---

[44] Soboleva M. The Concept of the "New Soviet Man" and Its Short History. *Canadian-American Slavic Studies*. 2017. Vol. 51, No. 1. P. 64–85. DOI: https://doi.org/10.1163/22102396-05101012.

[45] Velminski W. Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny. Cambridge : The MIT Press, 2017. 128 p.

[46] Goldstein E. "Homo Sovieticus" in Transition: Psychoanalysis and Problems of Social Adjustment. *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis*. 1984. Vol. 12, No. 1. P. 115–126.

[47] Рольф М. Советские массовые праздники. Москва : РОССПЭН, 2009. 439 с.

Слава Герович – професор Масачусетського інституту технологій – розглянув радянських космонавтів як ідеальних представників генерації «радянських людей» та їх роль у конструюванні суспільної свідомості. Він переконливо показав, що радянська космічна програма 1950–1960-х рр. була потужним фактором виховання мас у рамках, запрограмованих комуністичною ідеологією. Космонавти зайняли місце «льотчиків-чкаловців» 1930-х рр. і мали втілювати кращі риси «будівника комунізму». Цікаво, що він зумів порівняти статус радянських космонавтів з американськими астронавтами і знайти значну кількість спільних рис: від технічної підготовки до правил публічної поведінки[48].

Не могли оминути проблему «радянської людини» західні студії з історії цінностей, присвячені післясталінському СРСР. Найбільш потужними в цьому напрямку стали праці Івора Вейна, Яна Фельдмана та Едварда Кона.

Перший автор став одним з піонерів вивчення пізньорадянських цінностей, провівши в 1956 р. широкомасштабне порівняння уявлень населення СРСР та США. За допомогою контент-аналізу найбільш популярних журналів в обох країнах він дійшов висновку, що радянська система була сконцентрована на досягненні певного ідеалу ідейного трудівника, відданого партії. Американський спосіб життя також відтворював ідеалізований образ ліберальної Америки, але зображені на його фоні люди мали право на помилки і недоліки[49].

Ян Фельдман у статті 1989 р. описав і оцінив зміни в радянській політиці виховання населення протягом «перебудови». Він констатував більш терпиме ставлення до проявів індивідуалізму та особистої ініціативи, порівняно з попередніми періодами історії СРСР. Водночас ключові комуністичні цінності залишилися недоторканими, що викликало сумніви автора в незворотності змін суспільної свідомості[50].

Масштабна книга американського дослідника Едварда Кона вийшла друком у 2015 р. Основна увага в ній зосереджена на методах виховання рядових членів ВКП(б)-КПРС протягом другої половини 1940–1960-х рр. Автор розглядає початок «відлиги» як перезапуск радянського проекту в усіх площинах, зокрема у сфері прищеплення «правильного» світогляду. На заміну сталінським догмам приходить більш легка версія цінностей, за якої ідейні комуністи повинні були перетворитися з еліти суспільства на масове явище, а обтяжена ідеологемами пропаганда – на «моралізаторство». Численні приклади, засновані на архівних документах, добре показують неоднозначність та складність процесу запровадження нової версії комуністичних цінностей у суспільстві 1953–1965 рр.[51]

---

[48] Gerovitch S. "New Soviet Man" Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism. *Osiris*. 2007. Vol. 22, No. 1. P. 135–157.

[49] Wayne I. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines. *The Public Opinion Quarterly*. 1956. Vol. 20, No. 1. P. 314–320.

[50] Feldman J. New Thinking about the "New Man": Developments in Soviet Moral Theory. *Studies in Soviet Thought*. 1989. Vol. 38, No. 2. P. 147–163.

[51] Cohn E. The High Title of a Communist. Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2015. 268 p.

Трансформацію ролі телебачення та інших ЗМІ в контексті конструювання «радянської людини» досліджують медіа-соціолог, колишній професор Квінслендського технологічного університету (Австралія) Браян Макнейр[52] та британський дослідник, професор Університету Лафборо Саймон Хакстебл[53]. У роботах Кірстен Бьонкер з Університету Білефельда (Німеччина) проаналізовано феномен листів телеглядачів як особливої сфери комунікації населення і влади[54]. У виданні «Journal of Communist Studies» 1988 р. опубліковано статтю Еллен Міцкевич, в якій аналізуються поточні зміни в медіа в умовах горбачовської гласності[55]. Видана цього ж року монографія авторки[56] містить описи радянських телепередач, порівняння «програмування» радянського та американського мовлення, інтерв'ю з медійниками.

1991 р. побачили світ монографія австралійського професора Браяна Макнейра «Гласність, перебудова і радянські медіа»[57], статті американського дослідника Майкла Базілера[58], письменника і продюсера BBC Девіда Веджвуда Бенна[59]. Фінський політик і колишній член Європейського парламенту Рейно Паасілінна є автором ґрунтовної аналітичної доповіді щодо ролі радянських мас-медіа в суспільстві у 1985–1991 рр.[60] 2007 року, з урахуванням історичної дистанції, з'явилось дослідження британського вченого Саймона Хакстебла, в якому аналізується колективна пам'ять про «перебудовчий» період у висвітленні пострадянських ЗМІ[61].

Акцентовано присвяченим проблематиці радянського телебачення є науковий доробок професора історії Росії в Університетському коледжі Лондона Крістін Рот-Ей (K. Roth-Ey), яка є авторкою монографії «Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War»[62].

---

[52] McNair Br. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London ; New York : Routledge, 2006. 201 p.

[53] Huxtable S. Remembering a Problematic Past: TV Mystics, Perestroika and the 1990s in Post-Soviet Media and Memory. *European Journal of Cultural Studies.* 2017. Vol. 20, No. 3. P. 307–323.

[54] Bönker K. "Dear Television Workers…": TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. *Cahiers du Monde Russe*. 2015. Vol. 56, No. 2–3. P. 371–400 ; Bönker K. Talking with the Consumer: Consumer Issues on Soviet Television. *Laboratorium*. 2016. Vol. 8, No. 1. P. 30–57.

[55] Mickiewicz E. Changes in the Media under Gorbachev: The Case of Television. *Journal of Communist Studies*. 1988. Vol. 4, No. 4. P. 35–47. DOI: https://doi.org/10.1080/13523278808414935.

[56] Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1988. 286 p.

[57] McNair Br. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London ; New York : Routledge, 1991. 244 p.

[58] Bazyler M., Sadovoy E. Television and the Law in the Soviet Union. *Entertainment Law Review*. 1991. Vol. 11, No. 2. P. 293–351.

[59] Benn D. W. Glasnost' and the Media. *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics* / edited by S. White, A. Pravda, Z. Gitelman. London, 1992. P. 174–197.

[60] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. 211 p.

[61] Huxtable S. Remembering a Problematic Past: TV Mystics, Perestroika and the 1990s in Post-Soviet Media and Memory. *European Journal of Cultural Studies.* 2017. Vol. 20, No. 3. P. 307–323.

[62] Roth-Ey K. Moscow Prime Time. How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War. Ithaca : Cornell University Press, 2011. 315 p.

Дослідниця розкриває успіхи і прорахунки радянської телевізійної імперії на широкому тлі розвитку медіа в умовах «холодної війни». Примітно, що авторка наразі активно слідкує за розвитком телебачення на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та знаходить яскраві паралелі між мовленням сепаратистів і радянськими взірцями телебачення.

Станом на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. західний академічний дискурс опинився в методологічній кризі, викликаній завершенням «холодної війни» та «архівною революцією» перших років після падіння СРСР. Випрацьовані в попередні десятиліття теоретичні схеми потребували ревізії на фоні величезного масиву нових джерел. Одним з варіантів оновлення дослідницьких підходів американських та західноєвропейських дослідників стало звернення до студій з історії ідентичностей. Їх специфікою стала відмова від шаблонних оцінювальних схем та спроба поглянути на реальних радянських громадян як носіїв певного «Я». Однією з перших «нову радянську людину» з точки зору практик самоідентифікації описала Шейла Фітцпатрік у знаковій праці «Геть маски! Ідентичність та самозванство в Росії XX ст.». Авторка піддала ревізії поширені в науковій літературі дані про класовий поділ радянського суспільства. За нею, категорії «клас», «селянин», «робітник», «інтелігенція», «буржуазія», які так добре корелюють з радянськими джерелами, позначали не реальне соціальне становище людини, а намагалися втиснути її в теоретичну картину партійної статистики. На численних архівних прикладах демонструвалися розбіжності між існуючою ідентичністю особи та її статусом у партійних документах[63].

Ш. Фітцпатрік дала потужний поштовх до оновлення досліджень з радянської історії. Це засвідчила колективна монографія 2012 р. «Радянські та пострадянські ідентичності», у якій свої думки про практики самовизначення в СРСР представили Рональд Суні (співвідношення радянської та національної ідентичностей), Ендрю Дженкс (культ Юрія Гагаріна), Кетріона Келлі (взаємовплив релігії та ідентичності)[64].

Іншим варіантом відповіді на методологічну кризу початку 2000-х рр. стало утвердження окремого напрямку в історіографії – історії радянської суб'єктивності, біля витоків якої лежали ідеї Мішеля Фуко. Суб'єктивність розуміється як: 1) простір можливостей для людини, що визначає її світогляд (Стівен Коткін); 2) спосіб діяти та мислити, виходячи з цілісного уявлення про самого себе (Йохан Хельбек); 3) зміст світогляду людини (Ерік Найман)[65].

Однією з перших робіт, написаних про пізньорадянську суб'єктивність, стало дослідження Олега Хархордіна (Університет Берклі, США) 1999 р. Автор намагався знайти відповідь на питання: якщо СРСР був націлений на виробництво колективності, то звідки взявся індивідуалізм, що визначив соціальну кар-

[63] Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2011. 375 с.

[64] Soviet and Post-Soviet Identities / edited by M. Bassin, C. Kelly. Cambridge : Cambridge University Press. 2012. 386 p. DOI: https://doi.org/10.1017/cbo9780511894732.

[65] После Сталина: позднесоветская субъективность (1953–1985): сб. ст. / под ред. А. Пинского. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2018. С. 10–14.

тину 1990-х рр.? Розглядаючи ретроспективу становлення особистості в російській культурі, він звернувся спочатку до практик виховання людини у православній культурі дореволюційної Росії та до внеску більшовиків 1920–1930-х рр. у цей процес. На основі праць інших дослідників історії СРСР О. Хархордін продемонстрував наявність серед пізньорадянської інтелігенції тих самих практик, що використовувалися більшовицькою елітою в міжвоєнні роки[66].

Олександр Еткінд спробував відтворити категорію «горе» як одну з визначних рис покоління інтелігенції, якому судилося пережити сталінські репресії та повернутися до творчості в 1950–1960-ті рр. Він детально показує на основі їхньої творчості, як страх смерті змінював психологію митців міжвоєнних років, прирікаючи їх на болісну та тривалу трансформацію картини світу[67].

Масові уявлення «радянських людей» про суспільство, в якому вони живуть, стали предметом дослідження професора антропології Університету Берклі (США) Олексія Юрчака «Це було назавжди, поки не закінчилося». Поштовхом для написання книги стало виявлення автором парадоксу сприйняття «радянських людей»: вони вважали, що СРСР існуватиме вічно, але завжди були готові до його зникнення. Автор переконливо демонструє, що бінарні поняття на зразок «держава – суспільство», «примус – опір», «офіційна культура – неформальна культура» не дають можливості пояснити реальну картину життя пересічного радянського громадянина. Головний парадокс системи «розвинутого соцалізму» – чим більш точно відтворювався офіційний дискурс системи, тим більші зміни переживала система. Тобто, деформуючи масову свідомість, владні еліти СРСР одночасно закладали основи для розпаду побудованих ними механізмів контролю над населенням[68].

Отже, у західній науці сформувався потужний академічний дискурс, присвячений обговоренню проблеми «радянської людини». Основна увага західноєвропейських та американських дослідників зосереджувалася на загальних аспектах трансформації свідомості громадян СРСР під впливом комуністичної ідеології. Саме завдяки працям західних вчених сформувалися ключові методологічні підходи до пояснення феномену «нової людини», почав використовуватися термін «homo sovieticus». Водночас регіональні виміри радянського проекту з впливу на суспільну свідомість, зокрема український, є вкрай слабко представленими.

Центральноєвропейський академічний дискурс

Звільнення від контролю СРСР країн Центральної Європи створило сприятливі умови для відродження критичних досліджень комуністичного суспіль-

[66] Kharkhordin O. The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices. Berkeley : University of California Press, 1999. 406 p. ; Хархордин О. В. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2016. 508 с.

[67] Эткинд А. Кривое горе: память о непогребенных / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 328 с.

[68] Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton : Princeton University Press, 2005. 352 p. ; Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

ства. Студії авторів колишнього соціалістичного табору формують власний академічний дискурс, заснований на досвіді радянської окупації 1945–1990 рр. та подальшому транзиту до демократії.

Лєшек Новак – відомий філософ 1980-х рр. – спробував розкрити протиріччя суспільної свідомості за соціалізму. Попри узагальнювальну назву[69], його стаття стосувалася виключно польського досвіду загибелі соціалізму та ролі суспільної свідомості в цьому. До ключових суперечностей він відносив загибель Польської об'єднаної робітничої партії від робітничої «Солідарності» та масове поширення цінностей католицької церкви – інституту, що століттями співпрацював з державою, а не з суспільством. Проте його міркування мало спиралися на фактичні дані та були скоріше гіпотезами.

1995 р. виходить книга польських дослідників Адама Міхніка та Юзефа Тішнера «Між Богом та пастором», що узагальнила їх роздуми над природою комуністичного суспільства. Вони різко відкинули ідеї про «радянську людину» як жертву тоталітарної системи. За ними, навпаки, «homo sovieticus» добровільно відмовляється від власних прав та свобод, адже вони означали тягар відповідальності за власні рішення та дії. «Мені сказали», «мені не дали» – типові стандарти мислення для такого типу людини[70].

Юзеф Тішнер у подальшому конкретизував ці тези. На його думку, хоча радянська людина є ідеологічно вмотивованою, фактично вона не є ідейним комуністом, радше клієнтом комунізму. Це тип людини, яка контролюється державою і вважає це щонайменше нормальним, а часто – навіть бажаним. Найбільший вплив на формування «homo sovieticus» чинили три фактори: робота (важливим є не результат твоєї праці, а процес, участь у діяльності певного колективу), влада (бере на себе тягар відповідальності за рішення, не обов'язково може подобатися, але уявити життя без неї просто неможливо), самооцінка (впевненість у своїй «правильності», важливості для суспільства, очікування на визнання державою цієї значущості у вигляді символічних дій та матеріальних благ). Подібні цінності більшою чи меншою мірою засвоювалися усім суспільством – «неможливо перепливти через річку комунізму та не змокнути»[71].

Зауважимо, що ставлення до радянської людини як загального феномену комуністичного суспільства викликало дискусії в центральноєвропейському академічному дискурсі. Соціолог Пйотр Штомпка, досліджуючи початок переходу від тоталітарної до демократичної системи, відзначив суперечливість тези про успішний результат комуністичного експерименту над особистістю. На його думку, в умовах системи зразка СРСР можна вести мову про щонайменше три типи культури:

1) інституційована культура планової економіки та тоталітарної політичної системи;

---

[69] Nowak L. Paradoxes of Social Consciousness under Socialism. *Studies in Soviet Thought*. 1992. Vol. 43, No.2. P. 159–168.

[70] Michnik A., Tischner J., ks., Żakowski J. Między panem a plebanem. Kraków : Znak, 1995. S. 593.

[71] Tischner J., ks. Etyka solidarności oraz Homo sovieticus. Kraków: Znak, 2005. 296 s.

2) народні культурні традиції, що розвивалися протягом століть;

3) сучасна західна культура з акцентом на індивідуалізм, світськість, права людини та плюралізм[72].

Вплив державного типу культури був великим, але перебільшувати його значення також означає спотворювати реальність. Більш доцільно говорити, що радянський проект «нової людини» дав результати, але: а) відмінні від тих, на які розраховували владні еліти; б) поширення комуністичних цінностей не було настільки масовим, як очікувалося.

Філолог Йоанна Корженевська-Бержинська здійснила аналіз висвітлення в російській та польській публіцистиці феномену «радянської людини». Авторка намагалася знайти відповідь на питання про ґенезу поняття «homo sovieticus», географію його поширення та трансформацію на початку 1990-х рр. За її спостереженнями, концепція «нової людини» виникла в рамках радянського «антропологічного ренесансу» – насадження пропагандистської тези про перевагу «звичайної людини» – переконаного колективіста без обличчя, який живе згідно з канонами ВКП(б). Суттєвими рисами такого типу особистості є:

1) пристрасть до нотацій та моралізаторства, нав'язування власної картини світу, що поєднується з розумінням власної залежності від держави – «ми державні раби, всі повинні бути такими»;

2) споживацька психологія, заснована на інтересі до матеріальних благ;

3) втеча від свободи – добровільна відмова від прав та свобод, неготовність боротися за них;

4) агресивне неприйняття іншої точки зору;

5) здатність виживати в різних історичних умовах[73].

Дослідниця Ягеллонського університету Дорота Петрик-Рівес запропонувала антропологічну візію радянської людини. Згідно з нею, комуністична система продукувала одновимірний (відсилка до Г. Маркузе) тип особистості, чия свідомість та мислення були спрощені. В умовах ускладнення навколишнього світу ця примітивізація вела до виникнення ситуації, визначеної Д. Петрик-Рівес як «антропологічна помилка» – комунізм формував людину, нездатну жити в сучасному світі без нього. Залежність допомагала контролювати населення, але, з іншого боку, накладала тягар його забезпечення на державу. Це стало підґрунтям для кризи особистості в умовах суспільства радянського типу, а згодом призвело до кризи й зникнення самої системи[74].

Роль піонерської організації у творенні «нової людини» окреслив вчений Гданського університету Ромуальд Грибовський. Розкривши зміст педагогіч-

---

[72] Sztompka P. Looking Back: The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break. *Communist and Post-Communist Studies*. 1996. Vol. 29, No. 2. P. 120–122 ; Sztompka P. Trauma wielkiej zmiany. Spoleczne koszty transformacji. Warszawa : ISP PAN, 2000. 117 s.

[73] Korzeniewska-Berczyńska J. "Homo sovieticus" в зеркале польского и российского общественного сознания: стереотипы–мифы–реальность. *Acta Polono-Ruthenica*. 1996. №1. С. 359–367.

[74] Pietrzyk-Reeves D. One-Dimensional Conception of the Person and its Consequences in Soviet-Type Systems: An Anthropological Error and the Retreat from Politics. [6 p.]. URL: https://www.researchgate.net/publication/264544540_One-dimensional_conception_of_the_person_and_its_consequences_in_Soviet-type_systems_an_antrophological_error_and_the_retreat_from_politics.

них планів В. Леніна та Й. Сталіна щодо учнівської молоді, він констатував, що остаточне становлення проекту «homo sovieticus» припадає на другу половину XX ст. Владні еліти СРСР прагнули отримати особистість, сконцентровану на праці, віддану комуністичній партії, орієнтовану на колектив. Основною рисою «радянської людини» мала стати повна довіра до влади та глибоке переконання у її турботі про звичайних людей[75]. Зауважимо, що висновки автора базувалися, перш за все, на аналізі офіційних документів СРСР щодо виховання населення. На нашу думку, реальність була більш неоднозначною і розкриття системи цінностей «homo sovieticus» вимагає значно складніших дослідницьких методик та джерельної бази.

Вілюс Іванаускас – науковець з Литовського історичного інституту – дослідив роль російської мови у формуванні радянської системи цінностей серед литовців. Він детально показав, що поширення комунізму в окупованих балтійських республіках означало де-факто також насадження російського національного проекту в його пізньорадянській версії[76].

Доктор філософії Університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща) Ельза Каніа продовжила рефлексії О. Зінов'єва та Ю. Тішнера щодо «радянської людини». Авторка піддала ревізії наявні підходи до визначення поняття у польській та російській наукових думках, підкресливши відмінну рису центральноєвропейського дискурсу – відображення «homo sovieticus» як зовнішнього феномену, принесеного до регіону з окупацією СРСР. За оцінкою Е. Каніа, термін «радянська людина» є заснованим виключно на негативних рисах особистості та часто відволікає дослідника від вивчення фактичних ідентичностей другої половини XX ст., які були синтезом самоідентифікації людини, колективної самосвідомості, наявної системи цінностей[77]. На нашу думку, зауваження дослідниці є цілком слушним і окреслює пізнавальну цінність поняття «homo sovieticus» в рамках вивчення пізньорадянської історії.

На литовський досвід вивчення комуністичного типу особистості звернула увагу Лайма Венклаускєне – науковець кафедри історії Університету Вітовта Великого (м. Каунас, Литва). За допомогою місцевої періодики вона окреслила типовий погляд на «радянську людину» – асимільовану масу, «залякану сіру посередність». Феномен змін особистості за комунізму подається не як щось зовнішнє, а скоріше як певна хвороба, яка виникла та прогресувала за умов тоталітарного режиму. Важливо, що в статті висвітлено зв'язок радянізації та національної ідентичності – «homo sovieticus» є переважно «духовним мігрантом», слабо пов'язаним з територією проживання[78].

---

[75] Grzybowski R. Idea wychowania nowego człowieka (homo sovieticus) i jej odzwierciedlenie w założeniach programowych wszechzwiązkowej organizacji pionierskiej. *Polska Myśl Pedagogiczna*. 2018. Numer 4. S. 297–322. DOI: https://doi.org/10.4467/24504564pmp.18.015.8654.

[76] Ivanauskas V. Use of the Russian Language to Foster the Soviet Identity and the National Policy in the Soviet System in the 1970s-80s. *Lietuvos istorijos metraštis.* 2007. No. 2. P. 103–121.

[77] Kania E. Homo sovieticus – «jednowymiarowy klient komunizmu», czy «fenomen o wielu twarzach»? *Przegląd Politologiczny*. 2012. Numer 3. S. 157–170.

[78] Venclauskienė L. Homo sovieticus : pilko ir pliko žmogaus portreto bruožai laisvėjančios Lietuvos spaudoje. DOI: https://doi.org/10.7220/2335-8769.65.6.

Значний інтерес до теми та еволюцію академічного дискурсу в регіоні засвідчила наукова конференція «Перенесення радянської нової людини: перспективи Східної Європи та Південно-Східної Європи», організована Університетом Бабеш-Боляй (м. Клуж-Напока, Румунія) 2014 р.[79] Центральними питаннями для обговорення стали спроби різних комуністичних еліт пристосувати ідею «радянської людини» до місцевих традицій, вплив на цей процес соціальної структури країн Центральної Європи, регіональні особливості творення комуністичного типу особистості.

Дискурсивні практики щодо «нової радянської людини» в польському суспільстві 1990-х рр. дослідив соціолог Войцех Возняк з Університету м. Лодзь (Польща). Він дійшов до несподіваних висновків, що терміном «homo sovieticus» часто описувалися не лише ідейні комуністи та їхнє оточення, а взагалі маргіналізовані прошарки населення. Під час «шокової терапії» ці верстви постраждали найбільше в соціальному плані, однак владні еліти нехтували їхніми інтересами, пояснюючи труднощі перехідного періоду «цивілізаційною некомпетентністю» «радянських людей». Дослідник цілком обґрунтовано закликав розділяти ідейну прихильність до комунізму та незадоволення реформами під час транзиту до ринкової економіки, не зводячи їх виключно до поняття «homo sovieticus»[80].

Тема ідентичностей в СРСР 1945–1991 рр. стала об'єктом уваги Збігнєва Войновського. Автор солідаризувався з думками західних дослідників щодо перезапуску радянського проекту після 1953 р. На його думку, влада сприймала національне питання як важливий елемент контролю над населенням і стала учасником конструювання національних ідентичностей. Згідно з планами центральних еліт СРСР вони мали стати «національними за формою, соціалістичними за змістом». Такі контрольовані ідентичності на етнічній основі мали підірвати регіональні, кланові та релігійні варіанти самоідентифікації та слугувати перехідною формою до уніфікованого «радянського громадянина»[81].

Естонські лінгвісти Мартін Ехала та Анастасія Забродська дослідили зв'язок мовного питання з ідентичностями в пізньому СРСР та після 1991 р. Провідною думкою їхньої роботи стало твердження про множинність ідентичностей в радянському суспільстві, які формувалися у тому числі й на основі мови спілкування. Російська мова виступала засобом трансляції радянської версії культури, а відтак – комуністичних цінностей[82].

Отже, спільним знаменником для центральноєвропейського дискурсу став акцент переважно на негативних рисах «нової людини», відображення її як суспільної мутації за панування тоталітарної системи, підкреслення зов-

[79] Transferring the Soviet New Man: East Central and Southeast European Perspectives : An International Conference at Babe-Bolyai University in Cluj-Napoca, Romania (13–14 June, 2014). URL: http://new-man-eceu.blogspot.com.

[80] Wozniak W. From Underclass to Homo Sovieticus. Human Constraints Towards Modernization. *Praktyka Teoretyczna*. 2014. Vol. 3, No. 13. P. 171–199.

[81] Wojnowski Z. The Soviet People: National and Supranational Identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers*. 2015. Vol. 43, No. 1. P. 1–7.

[82] Zabrodskaja A., Ehala M. Language and Identity in the Late Soviet Union and Thereafter. *Sociolinguistic Studies*. 2015. Vol. 9, No. 2–3. P. 159–171.

нішнього характеру цінностей, які почали поширюватися з початком окупації регіону СРСР. Водночас останні публікації свідчать про більш критичне ставлення до терміна «радянська людина» та спроби вийти за рамки дискурсу, що виник наприкінці XX ст.

Російський науковий дискурс «нової радянської людини»

Розпад СРСР став визначальним фактором становлення сучасного російського дискурсу «нової людини». Зникнення системи ідеологічного контролю, з одного боку, звільнило академічну спільноту від тиску партійної цензури, а з іншого – гостро поставило питання про причини розпаду колишньої наддержави та стан суспільної свідомості. Не менш нагальною стала проблема теоретичного базису досліджень людини та суспільства в Росії. Формаційний підхід, затаврований спекуляціями ідеологів КПРС, не міг пояснити загибель СРСР та викликав гостру критику з боку представників гуманітарних наук. Характерною рисою російського академічного дискурсу стало переважання праць, що висвітлюють процес конструювання «радянської людини» загалом або ж його окремі аспекти. Питання про специфіку цього процесу в інших республіках СРСР не порушується.

Однією з перших новаторський підхід до аналізу проблеми «homo sovieticus» запропонувала Оксана Гуменчук у дослідженні «Політична соціалізація особистості в радянському суспільстві» (1992). Авторка в пошуках нових концепцій звернулася до теорії політичної соціалізації, викладеної у працях американського політолога Девіда Істона. Згідно з її висновками, радянська модель залучення людини до політичної діяльності та пропаганди комуністичних цінностей еволюціонувала в напрямку поступового ослаблення впливу на особистість. Як наслідок, наприкінці існування СРСР сформувалися три ключові моделі політичної соціалізації: консервативна, конформістсько-індивідуальна та радикальна. Друга модель стала найбільш масовою в пізньорадянський період[83].

Частина дослідників, шукаючи альтернативи марксизму з його економічним детермінізмом, намагалася знайти рушійні сили суспільної поведінки у сфері масової психології. Ключовими категоріями стають «ментальність» та «менталітет», які розуміються як глибинний рівень психіки (свідомий та несвідомий); відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином, що визначають свідомість людини[84]. Журнал «Вопросы философии» 1993 р. провів окремий «круглий стіл» для обговорення зазначених понять як одних з найбільш популярних серед представників суспільних і гуманітарних наук. Основними працями з історії радянської менталітету стали дослідження Романа Зобова, Віталія Лельчука та Юхима Пивовара. На їхню думку, радянський менталітет як система уявлень, звичок та переживань у підсвідомості формувався на основі російського на-

[83] Гуменчук О. Н. Политическая социализация личности в советском обществе : автореф. дис. … канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 1992. 24 с.

[84] Новая философская энциклопедия : в 4 т. М., 2001. Т. 2. С. 525.

ціонального менталітету в умовах трансформації суспільства протягом 1920–1930-х рр. Величезний відбиток на нього наклали сталінські репресії та «холодна війна». Як наслідок, радянські громадяни засвоїли міфологеми про «сильну руку» та «фортецю в облозі» як нормальний спосіб життя суспільства[85].

Провідну роль у становленні російського наукового дискурсу проблеми відіграли праці співробітників Всеросійського центру вивчення громадської думки Юрія Левади та Лева Гудкова. Наприкінці 1989 р. вони започаткували проект «Проста радянська людина», який тривав упродовж 1989–2004 рр. Відбулося кілька хвиль масових опитувань жителів Російської Федерації (1989, 1994, 1999 та 2004 рр.), які мали виявити «базовий тип особистості» комуністичного режиму. Ідейно проект був близький до теорії авторитарної особистості (Еріх Фромм, Теодор Адорно, Герберт Маркузе), що ставила за завдання виявити тип людини – соціальної опори тоталітарних режимів. Величезна емпірична база, накопичена за роки опитувань, привела дослідників до висновку, що «нова радянська людина» – це ідеально-типовий образ (відсилка до Макса Вебера) певного типу особистості, який сформувався під впливом канонів та символів комуністичної системи в СРСР і мав слугувати для рядових громадян взірцем «правильного способу життя». Вплив образу на реальну масову свідомість був складним – включав різні моделі засвоєння (прийняття, відторгнення, засвоєння окремих елементів), залежав від історичних обставин кожного з етапів еволюції пізньорадянського суспільства[86].

Основними характеристиками «homo sovieticus», на думку Ю. Левади, були:

1) уявлення про власну винятковість – «радянська людина» сприймає себе як носія особливих цінностей, недосяжних іншим людям;

2) патерналізм – людина очікує вирішення власних проблем від держави, яка повинна проявляти «батьківську турботу» про своїх громадян;

3) ієрархічний егалітаризм – поєднання погляду на суспільство як владну вертикаль та яскраво виражений антиелітаризм. Такий тип особистості згоден підкорюватися «начальству», але вимагає, щоб між ними не було соціальної дистанції;

4) імперський характер – захоплення ідеєю «великої держави», здатної викликати заздрість та страх у конкурентів;

5) універсальна простота – здатність пристосовуватися до різних умов життя через свою невибагливість та готовність приймати існуючі порядки;

6) комплекс неповноцінності – поєднання відчуття переваги з уявленням про власну утисненість («ущемленность»);

7) амбівалентність свідомості – сам образ «радянської людини» неможливо було втілити повною мірою в рамках командно-адміністративної систе-

[85] Зобов Р. А. Русский и советский менталитет. *Интеллигенция и нравственность*. Москва, 1993. С. 36–54 ; Лельчук В. С., Пивовар Е. И. Менталитет советского общества и «холодная война»: к постановке проблемы. *Отечественная история*. 1993. №6. С. 63–78 ; Пашковская Т. Советская культура в контексте русского менталитета. *Гуманитарные и социальные науки*. Магнитогорск, 2005. Вып. 4. С. 231–236.

[86] Гудков Л. «Советский человек» в социологии Юрия Левады. *Общественные науки и современность*. 2007. №6. С. 16–30.

ми. Як наслідок, формальна згода з правилами поведінки поєднувалася з численними подвійними стандартами та компромісами[87].

Л. Гудков доповнив ідеї Ю. Левади тезою про негативну ідентичність. Протиставлення «свій – чужий» є типовою рисою будь-якої ідентичності. Однак у радянської людини воно набирає гіперболізованих форм, перетворюючись на уявлення про існування у виключно ворожому світі. Як наслідок, головним об'єднавчим фактором («скрєпою» за більш сучасним визначенням російської пропагандистської машини) виступає мобілізація проти певного уявного чи реального супротивника[88].

Співставним із внеском Ю. Левади та Л. Гудкова є здобуток іншого соціолога – члена-кореспондента Російської академії наук Бориса Грушина. Його праці відтворили еволюцію масової свідомості росіян протягом 1953–1991 рр. Основними характеристиками, на які звернув увагу дослідник, були коло інтересів, морфологія свідомості, рівень знань, здатність до суджень, цінності, ставлення до суспільства, емоційний стан, схильність до подолання проблем. Дослідження Б. Грушина дало величезний матеріал для осмислення стану суспільної свідомості в радянській Росії 1950–1980-х рр. Водночас йому справедливо закидали ігнорування соціальних, професійних, національних відмінностей жителів СРСР (суспільство сприймалося соціологом як гомогенний натовп – «народ»), обмежену джерельну базу досліджень. Як наслідок, масова свідомість «радянських людей» в інтерпретації вченого прирівнюється до світосприйняття радянського «середнього класу» – освічених, відносно забезпечених людей 30–45 років, які активно цікавляться літературою, політикою, наукою тощо[89].

Особливістю російського академічного дискурсу став потужний шар соціологічних досліджень «нової радянської людини». Окрім Ю. Левади, Л. Гудкова та Б. Грушина, свої праці представила низка інших дослідників. Геллі Станчинський (Санкт-Петербурзький державний університет) показав еволюцію соціально-політичних поглядів жителів Північного Заходу Росії та Прибалтики з 1945 по 1991 рр.[90] Лариса Косова (співробітник Всеросійського центру вивчення громадської думки) запропонувала типологію людей, які називали себе «радянськими», на основі їхніх поглядів на економічне життя, становище

---

[87] Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х / отв. ред. Ю. А. Левада. Москва : Мировой океан, 1993. С. 13–32.

[88] Гудков Л. Тоталитаризм как теоретическая рамка. *Негативная идентичность*. Москва, 2004. С. 381.

[89] Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 624 с. ; Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева. Ч. 1. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 442 с. ; Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева. Ч. 2. Москва : Прогресс-Традиция, 2006. 907 с.

[90] Станчинский Г. А. Эволюция социально-политического сознания советского общества во II-й половине XX века. 1945–1990 гг. : (на материалах эмпирических исследований общественного сознания населения Прибалтики и Северо-Запада России) : автореф. дис. … д-ра социол. наук. Санкт-Петербург, 1993. 38 с.

СРСР / Росії у світі, ставлення до приватної власності. За нею, можна вести мову про такі основні типи «homo sovieticus»:

1) «незадоволені» (більшість пенсіонерів, люди з низьким рівнем освіти, містяни у першому поколінні) – найбільш консервативна група, що зберігала традиційні радянські практики (ощадні книжки, «завод – це все для людини», колективізм);

2) «підлеглі» (люди середнього віку – працівники державних підприємств) – чекають на «сильну руку», хочуть бути «як усі», надають перевагу невеликому, але стабільному заробітку в державній установі;

3) «трудоголіки» (високоосвічені спеціалісти, містяни у другому і наступних поколіннях) – пишаються власною спеціальністю, хочуть бачити дітей продовжувачами власної справи[91].

На думку російського соціолога та економіста Вадима Радаєва, концепція «радянської людини» була надто політизованою і не дає змогу оцінити сутнісні характеристики жителів СРСР. Як альтернативу дослідник запропонував вивчення динаміки поколінь, кожне з яких мало власний набір цінностей і особливості світогляду[92]. На нашу думку, такий підхід ігнорує спадкоємність цінностей, сформованих комуністичною системою, та пропонує не альтернативу вивчення «homo sovieticus», а просто інший ракурс на проблему масових уявлень радянських громадян.

Психологічні аспекти становлення «homo sovieticus» стали об'єктом уваги Лариси Разоріної та Людмили Новикової. Перша дослідниця висвітлила зміст поняття «особистість» у радянській психології, підкресливши вплив панівної ідеології на розуміння людини та її світогляду. Характерною рисою радянських уявлень було розуміння особистості виключно як продукту суспільного виховання та нехтування суб'єктивною стороною людського життя[93]. Л. Новикова дослідила захисні механізми психіки, які дозволяли людині вижити в тоталітарному суспільстві, коли тиск системи ставав надмірним. До основних механізмів, на думку дослідниці, належали:

1) раціоналізація та моралізаторство (логічне пояснення незрозумілої події та маскування справжніх мотивів своїх вчинків логічними чи моральними аргументами) – наприклад, пояснення свого небажання спілкуватися з родичами засуджених не страхом, а їх «сірістю»;

2) зміщення (перенесення уваги з дійсно важливого об'єкта на менш значущий) – критика не держави, яка є надто потужною системою, щоб з нею змагатися, а менш впливових суб'єктів («у підвищенні цін винуватими є спекулянти, які приховують продукти»);

---

[91] Косова Л. Б. «Человек советский» – возможность типологии. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* 1997. №2. С. 17–21.

[92] Радаев В. В. Прощай, советский простой человек! *Общественные науки и современность*. 2018. №3. С. 51–65.

[93] Разорина Л. М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии. *Вопросы психологии*. 2005. №1. С. 79–87.

3) злиття та ідентифікація з агресором – показове виконання вимог системи, спроба показати її інтереси як власні («партія турбується про звичайних трудящих, без партії не буде країни»);
4) ідеалізація – ігнорування недоліків існуючого ладу, самопереконування у його винятковості («у нас в СРСР найкраща у світі та безкоштовна медицина»);
5) ізоляція – втеча від реальності у власну зону комфорту (родина, наука, мистецтво, хобі);
6) ізоляція афекту – видалення емоцій зі свідомості («Сталін знищив всього 8 млн. людей»);
7) заперечення – невизнання очевидних фактів («ми жили добре, ніяких репресій чи утисків не було, це вигадки наклепників») та інші[94].

Думку російської філософської спільноти щодо «радянської людини» висловили Тетяна Панфілова (Московський державний інститут міжнародних відносин), Андрій Воронін (Інститут філософії Російської академії наук), Вадим Михайлин (Саратовський державний університет) та Людмила Мяснікова (Гуманітарний університет м. Єкатеринбурга). Перша дослідниця досить скупо проаналізувала наявні підходи до визначення «будівника комунізму» та дійшла висновку, що «нова людина» виникла як спосіб реалізації моделі державного соціалізму на рівні окремої особистості. Це мало наслідком засвоєння нею основних протиріч радянського ладу. Водночас авторка в поширеному серед російських інтелектуалів стилі обстоює тезу про «велич держави» та відповідно «велич людини» на противагу державному та моральному занепаду 1990-х рр.[95] Причини загибелі «величної держави величних людей» не аналізуються. А. Воронін спробував обґрунтувати тезу про утопічність як ключову рису конструювання «нової людини». У публіцистичному стилі він подає основні складові створення даного антропологічного типу: 1) зміна історичної свідомості; 2) становлення «єдиної правильної» точки зору та культури; 3) спроби трансформувати побут; 4) асиміляція неросійських етносів; 5) уніфікація соціального життя; 6) мобілізація як головна стратегія упорядкування суспільства. Автор дійшов висновку, що «радянська людина» була «історично невдалою ідеологічною конструкцією, яка слабо співвідносилася з реальністю, і тому вона не змогла повністю зіпсувати природні і продуктивні форми соціальних зв'язків, які проростали крізь асфальт державної ідеології»[96].

Доктор філософських наук В. Михайлин спробував обґрунтувати тезу про «відлигу» як останній успішній мобілізаційний проект в СРСР, за якого влада намагалася сформувати нову версію радянської ідентичності. Її складовими мали стати пріоритет публічних інтересів над особистими, взяття на себе відпо-

[94] Новикова Л. А. Механизмы психологической защиты личности в условиях тоталитарного режима. *Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии.* 2010. Т. 105, №3. С. 28–36.

[95] Панфилова Т. В. Парадоксы советского человека как отражение общественных противоречий своего времени. *Репутациология*. 2010. №2. С. 51–55.

[96] Воронин А. А. Советский человек. *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований.* 2016. №2. С. 15–18.

відальності за діяльність колективу, презирство до «міщанства» та вульгарності, готовність до жертв «в ім'я…»[97]. На нашу думку, зазначений набір цінностей був типовим для всього пізньорадянського періоду, не лише для періоду «відлиги».

Л. Мясникова окреслила еволюцію цінностей радянського суспільства упродовж всього його існування. За допомогою досить складних логічних конструкцій вона виділила рушійну силу їх еволюції – «боротьбу нюху та духу», тобто повсякденних потреб людей з абстрактними ідеологічними ідеалами. На її думку, головним вектором еволюції «радянської людини» стало поступово утвердження споживчих цінностей, що викликало кризу та збій комуністичного проекту[98].

Значення мови у формуванні «нової людини» розкривають публікації Марії Хевеші «Тлумачний словник ідеологічних та політичних термінів радянського періоду» та Катерини Альошиної «Мова в системі впливу влади на масову свідомість у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.». Перша робота є надзвичайно корисною для аналізу мовних практик комуністичного режиму, даючи змогу скласти уявлення про зміни семантичного простору жителів СРСР другої половини XX ст. Праця К. Альошиної, незважаючи на заявлену тему, часто виходить за рамки періоду «застою» і розмірковує над долею російської мови після розпаду СРСР. Підкреслюючи головні фактори ідеологізації мови за радянської доби (поширення символів, боротьба з іншомовними термінами, збіднення розмовного лексикону на користь штампів з офіційних промов та засобів масової інформації), вона взагалі не порушує питання про русифікацію як форму утвердження комуністичних цінностей[99].

Значна частина російського академічного простору інтерпретує «радянську людину» насамперед як культурне явище. Світлана Ніконова – дослідниця Казанського державного архітектурно-будівельного університету – у докторській дисертації представила еволюцію державного впливу на культуру протягом 1965–1985 рр. «Нова людина» з її ракурсу сформувалася внаслідок ідеологічного впливу КПРС на духовну сферу та засвоєння значною частиною населення СРСР офіційних культурних зразків. Криза марксизму-ленінізму доби «застою» позначилася на всьому культурному житті СРСР, зокрема світогляді «радянських людей»[100]. Володимир Сомов (Нижньогородський державний університет імені М.І. Лобачевського) здійснив огляд головних соціокультурних концепцій «радянської людини» в історіографії. Навряд чи можна говорити

---

[97] Михайлин В. Ю. Конструирование новой советской идентичности в «оттепельном» кино. *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 311–320.

[98] Мясникова Л. А. Трансформация ценностных ориентиров советского человека. *Советский социокультурный проект: исторический шанс или глобальная антиутопия* : X Колосницынские чтения : материалы Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 2015. С. 64–69.

[99] Алёшина Е. Ю. Язык в системе воздействия властей на массовое сознание во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х гг.: на материалах Пензенской области : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Пенза, 2006. 24 с.

[100] Никонова С. И. Государственная политика в области идеологии и культуры в контексте советской действительности : середина 60-х – середина 80-х годов XX века : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Казань, 2009. 44 с.

про вичерпність аналізу автора, який на шести сторінках дав оцінку окремим російським та західним працям. Водночас не можна не погодитися з його закликом розглядати термін «homo sovieticus», перш за все, як інструмент наукового пізнання, а не ідеологічний штамп[101]. Питання «Що таке радянськість?» та «Хто така радянська людина?» поставив В'ячеслав Скоробагацький у статті 2013 р. На його думку, радянська людина була особливим культурно-антропологічним типом, що виник під час цивілізаційної катастрофи та являв собою спосіб виживання звичайної людини в екстремальних умовах. Для нього було характерним наявність двох життєвих стратегій: легальної (санкціонованої владою) та неофіційної (реалізовувалася на свій розсуд людиною, якщо існуючі реалії не задовольняли її очікування)[102].

Знайти реальну «радянську людину» намагалися автори російських студій з історії повсякдення 1950–1980-х рр. Їхнім спільним знаменником став відхід від аналізу абстрактних образів «будівника комунізму», декларованих офіційним дискурсом, на користь історії буденних практик, які визначали зміст життя абсолютної більшості радянських громадян. Більшість досліджень з історії щоденних практик у СРСР не порушують питання про зміст поняття «радянська людина», вплив ідеології на населення та трансформації суспільної свідомості. Натомість вони дають розуміння, в якому середовищі відбувалося конструювання «homo sovieticus».

Дослідниця Ростовського державного університету Галина Орлова на основі жанру «корисних порад» 1950–1980-х рр. реконструювала щоденну логіку пересічної людини. Як наслідок, читач може побачити світ, вільний від пафосних ідей комунізму та в якому «маленька людина» боролася з життєвими труднощами[103]. Монографія Михайла Федченка (Курганський державний університет) досить поверхово висвітлила ключові риси побуту населення СРСР протягом 1945–1991 рр. Головним її недоліком став описовий підхід, що просто фіксував окремі загальновідомі факти повсякденного життя[104]. Пензенські історики Ольга Сухова та Роман Якупов продемонстрували повсякденний рівень конструювання «нової людини» 1960–1980-х рр. На їхню думку, «радянськість» формувалася не лише за допомогою партійної пропаганди, а більшою мірою через уніфікацію стратегій життя населення. Ігнорування «споживчої революції» Леонідом Брежнєвим та його оточенням стало одним з факторів дестабілізації всього комуністичного проекту[105].

---

[101] Сомов В. А. Советский человек как социокультурный тип в современном научном дискурсе. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* 2012. №6. С. 117–122.

[102] Скоробогацкий В. В. Советский человек: социокультурная анатомия феномена. *Вопросы политологии и социологии.* 2013. №1 (4). С. 30–38.

[103] Орлова Г. Апология странной вещи: «маленькие хитрости» советского человека. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2004. №2 (34). С. 84–90.

[104] Федченко М. Н. Повседневная жизнь советского человека (1945–1991 гг.) : монография. Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231 с.

[105] Советский человек на переломе эпох: жизненные стратегии и задачи модернизации (1960–1990-е гг.): монография / Р. А. Якупов, А. А. Кирюхин, А. А. Гущин и др. ; отв. ред. О. А. Сухова. Пенза : Изд-во ПГУ, 2017. 272 с.

Наталія Козлова (Російський державний гуманітарний університет) стала одним з перших критиків теорії тоталітаризму в сучасному російському дискурсі. На відміну від більш пізніх спроб пояснити та реабілітувати комуністичну систему посиланнями на «змову США» та «Росію в облозі ворогів», вона запропонувала дійсно науковий ракурс на подальшу еволюцію наукового погляду на «homo sovieticus». На нашу думку, цілком справедливими є твердження авторки про те, що радянське суспільство було значно складнішим, аніж схема «жорстока влада – підневільне населення». Водночас низка її тез є вкрай дискусійними: виникнення радянського «середнього класу» (критерій – наявність квартири, машини та ощадної книжки), нормальність переходу до індустріального суспільства в комуністичному форматі («нічого страшного, що громадянське суспільство не сформувалося»), ігнорування величезної ціни радянської модернізації (Голодомор 1932–1933 рр., Великий Терор, ідеологічний тиск та мілітаризація суспільства)[106].

Погляди Наталії Лєбіної (м. Санкт-Петербург) мали величезний вплив на становлення історії радянського повсякдення. Більшість її праць присвячені міжвоєнним рокам. Післясталінське повсякдення фігурує в таких дослідженнях, як «Житель і реформи» (2003), «Енциклопедія банальностей» (2006), «Повсякдення епохи космоса та кукурудзи» (2015) та інших[107]. На думку Н. Лєбіної, сталінський режим нав'язував суспільству єдиний канон задоволення щоденних потреб людини – «великий стиль», який мав поставити під контроль держави найбільш автономну на той час сферу суспільства – повсякдення. 1953 р. став переломним як початок демонтажу найбільш одіозних заборон та вимог, накладених тоталітаризмом. Буденні практики були потужним фактором конструювання суспільної свідомості. Як наслідок, відбувалося формування людей, відмінних від очікувань влади[108].

2008 р. представила своє дослідження «Культура і людина в радянській повсякденності 60–70-х років» Наталія Лукаш. На думку культурологині, «радянська людина» була різновидом «масової людини», описаної у працях Хосе Ортеги-і-Гассета, Костянтина Леонтьєва, Миколи Бердяєва. Говорити про появу власне «радянської людини» можна лише в 1970-х рр. Головними рисами такого типу людини стали патерналізм та політичний інфантилізм, ієрархічність мислення разом з установкою на рівність, імперські амбіції, гіперорганізованість у поєднанні з анархією, примусовий активізм та огида до праці, нездатність до самокритики[109].

---

[106] Козлова Н. Советские люди: сцены из истории. Москва : Европа, 2005. 544 с.

[107] Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы: картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. 339 с. ; Лебина Н. Энциклопедия банальностей: советская повседневность: контуры, символы, знаки. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. 442 с. ; Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: деструкция большого стиля. Ленинград 1950–1960-е годы. Санкт-Петербург : Крига ; Победа, 2015. 481 с.

[108] Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: деструкция большого стиля. Ленинград 1950–1960-е годы. Санкт-Петербург : Крига ; Победа, 2015. С. 434–435.

[109] Лукаш Н. Культура и человек в советской повседневности 60–70 годов : автореф. дис. … канд. культурологии : 24.00.01. Нижневартовск, 2008. 24 с.

Імплементацію міфу про будівництво комунізму в 1953–1964 рр. розкрила Тетяна Луцина. На її думку, відмова від репресій як ключового механізму контролю рядових громадян з боку владних еліт СРСР змусила Микиту Хрущова шукати шляхи активізації пропагандистської роботи. Ідея швидкого переходу до комунізму мала стати «пряником» для широких верств населення. Дискредитація цієї тези мала наслідком швидку автономізацію суспільства, яке сприймає політичну ідеологію як малозначущий ритуал[110].

Падіння «залізної завіси» наприкінці 1980-х рр. відкрило можливості для інтенсифікації контактів учених РФ із західними колегами. Як наслідок, у російському академічному дискурсі «нової людини» формуються власні інтерпретації історії ідентичностей, пізньорадянської суб'єктивності, гендерних студій. Ці напрямки стали потужними майданчиками обміну думками між двома інтелектуальними спільнотами. До прикладів такого роду досліджень варто віднести праці Олександра Панченка (вплив «народного православ'я» на ідентичності в радянській та пострадянській Росії)[111], Вадима Тураєва (криза радянської ідентичності в 1970–1980-ті рр.)[112], Ланца Данієле (форми національної ідентичності в культурі СРСР)[113], Юлії Градскової (ідентичність «радянської жінки»)[114].

2010 р. Європейський університет у Санкт-Петербурзі започатковує щорічну наукову конференцію «Конструюючи радянське?», яка стає форумом представлення останніх досліджень від молодих дослідників з історії пізньорадянської суб'єктивності. Протягом 2010–2018 рр. на ній було презентовано здобутки Анни Іванової (мережа спецмагазинів «Берізка» в суспільній свідомості)[115], Андрія Возьянова (формування ідеального пасажира упродовж 1960–1970-х рр.)[116], Анастасії Конохової (ставлення студентів до комсомолу)[117], Михайла Піскунова (конструювання радянського колективу як

[110] Луцина Т. Ю. Миф «Развернутого строительства коммунизма» в советском обществе в середине 50-х – середине 60-х годов : автореф. дис. ... канд.. ист. наук : 07.00.02. *Ижевск*, 2002. 25 с.

[111] Panchenko A. "Popular Orthodoxy" and Identity in Soviet and Post-Soviet Russia. *Soviet and Post-Soviet Identities* / edited by M. Bassin, C. Kelly. Cambridge, 2012. P. 321–340.

[112] Тураев В. Кризис советской идентичности как фактор распада СССР. *Известия Иркутского государственного университета. Геоархеология. Этнология. Антропология*. 2016. Т. 15. С. 64–76.

[113] Ланца Д. Формы национальной идентичности в культуре Советского Союза: 1917–1991 : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Санкт-Петербург, 2018. 26 с.

[114] Градскова Ю. «Обычная» советская женщина – обзор описаний идентичности. Москва : Спутник, 1999. 158 с.

[115] Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (15–16 апреля 2010 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2010. С. 52–56.

[116] Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (20–21 апреля 2012 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2012. С. 26–32.

[117] Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (19–20 апреля 2013 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2013. С. 70–77.

особливої спільноти)[118], Мансура Газімзянова (уявлення про працю в післясталінські роки)[119]. Підсумки тривалої роботи вчених Європейського університету з вивчення пізньорадянської суб'єктивності підбив збірник за редакцією Анатолія Пінського 2018 р. Автори статей цієї колективної праці продемонстрували еволюцію радянського проекту з конструювання «нової людини» після 1953 р. у напрямку заміни механізмів терору на більш дієві та менш витратні механізми контролю за особистістю, аніж терор. Однак активізація діяльності партійних структур мала наслідком формування більш автономної та критичної людини[120].

2015 р. тематика формування «нової радянської людини» стала темою для обговорення одразу двох наукових конференцій у м. Єкатеринбурзі «Людина в умовах модернізації XVIII–XX ст.» та «Радянський соціокультурний проект: історичний шанс або глобальна антиутопія». Вони дають змогу оцінити напрямок еволюції російського академічного дискурсу «homo sovieticus». Співробітник Уральського відділення Російської академії наук Андрій Сперанський представив власну концепцію «нової радянської людини». Згідно з нею, у СРСР дійсно склався «радянський народ», але не як уніфікована маса, а щаслива спільнота різних етносів, об'єднаних навколо росіян. Ключовими рисами світогляду людей, що входили до політичної нації СРСР, були висока ідейність, дотримання норм моралі, романтизм. Усі ці твердження базувалися на власних розмірковуваннях автора, не підтверджених історичними джерелами. Чому СРСР, соціальну основу якого складала така високодуховна спільнота, зник у минулому, дослідження не пояснює. Для повноти картини наведемо пряму цитату з твору: «Сьогодні Росія повільно, але цілеспрямовано звільняється від антирадянського дурману і намагається на основі ефективного реформування повернути собі втрачені після розвалу СРСР позиції. Для цього потрібна сильна державна влада і максимальна згуртованість народу, що вірить у запропоновані плани і всіляко підтримує їх своєю активною політичною позицією і трудовою діяльністю»[121]. Коментарі, на наш погляд, є зайвими.

Доктор політичних наук Маріанна Фадеічева на основі аналізу офіційних матеріалів партійних з'їздів спробувала окреслити бачення «нової людини» владними елітами СРСР 1970-х рр. На відміну від А. Сперанського, вона більш критично оцінила результати конструювання «homo sovieticus» у добу «розвинутого соціалізму», визнавши наявність егоїзму і міщанства, накопи-

---

[118] Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы восьмой междунар. конф. студентов и аспирантов (18–19 апреля 2014 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2014. С. 136–141.

[119] Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы двенадцатой междунар. конф. молодых ученых (20–21 апреля 2018 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2018. С. 22–28.

[120] После Сталина: позднесоветская субъективность (1953–1985) : сб. ст. / под ред. А. Пинского. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2018. 454 с.

[121] Сперанский А. В. «Homo sovieticus»: идеологический образ и социокультурный феномен. *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 300–308.

чення, байдужості до праці, пияцтва. Однак головною причиною цих явищ вона вважала не результати політичної пропаганди 1930–1970-х рр., не ідеологічні протиріччя радянської системи чи проблеми командно-адміністративної системи, а брак часу на формування «нової людини»[122]. Тобто благородним намірам владних еліт СРСР не вистачило часу для втілення у життя.

На думку Оксани Мілаєвої (Пензенський державний університет), усі негативні риси, що приписуються «homo sovieticus», є наслідком антирадянської пропаганди. Детально змалювавши картину страждань людей у царській Росії (голод, знущання поміщиків, епідемії, сваволя чиновників), вона показує «відносний» лібералізм сталінізму. Голодомори не фігурують взагалі, масові репресії подаються як аналог «3-4 років підвищеної смертності до 1917 р.». На основі біографії власної матері вона переконує читачів у виняткових моральних якостях жителів СРСР 1950–1980-х рр. Виявляється, можна було прожити все життя в суспільстві та не помітити відсутності свободи слова, думки та совісті, ідеологічні маніпуляції, дефіцит основних товарів, масове розкрадання державної власності та інші принади «розвинутого соціалізму». За такої вибіркової уваги цілком слушним виглядає висновок авторки, що «homo sovieticus» мав «звичайне людське життя в першій в історії соціалістичній державі, прогрес якої був очевидний навіть у дуже обмежених хронологічних рамках»[123]. Стаття О. Мілаєвої є яскравим свідченням активізації інтерпретацій історії СРСР з позицій апологетики радянського ладу, що стають дедалі помітнішими після 2008 р. (відкриті претензії російської влади на пострадянський простір як власну виключну зону інтересів).

Однак, на нашу думку, передчасно говорити про тотальне імперське спрямування російського академічного дискурсу з кінця 2000-х рр. Навіть в умовах відвертого зростання державного замовлення на реваншистські дослідження у російській науці продовжують з'являтися праці, побудовані на принципах критичності та об'єктивності. Зокрема, 2016 р. світ побачила книга Олени Іваницької «Сам на сам з державною брехнею». Дослідниця на основі численних посилань на джерела показала колосальний рівень двозначності, у якому відбувалося формування «радянської людини»: у школі, у родині, у засобах масової інформації, в історичній літературі, у мілітаристській пропаганді. Як наслідок, ідеологічній системі не вдалося повністю реалізувати поставлені завдання. З одного боку, «радянські люди» змінювалися під впливом постійного потоку політичної пропаганди. З іншого – значно більше значення мав реальний спосіб життя «по-радянськи»[124].

---

[122] Фадеичева М. А. Формирование нового человека в СССР (1970-е гг.). *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 308–311.

[123] Милаева О. В. Homo sovieticus: обыкновенная история. *Взгляд через столетие: революционная трансформация 1917 года (общество, политическая коммуникация, философия, культура)* : сб. ст. всерос. науч.-практ. конф. к 100-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Прага, 2017. С. 243–263.

[124] Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью: становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии. Москва : Издательские решения, 2016. 332 с.

На схожих підходах базується дослідження челябінського історика Олександра Фокіна, який відкидає як апологетику радянського періоду, так і його демонізацію. У його монографії 2017 р. на численних архівних та наративних документах відтворено розрив між міфом комунізму та реаліями «розвинутого соціалізму». Владні еліти намагалися прищепити рядовим громадянам цінності «нової людини», однак не досягли успіху. Автор вводить термін «різномислення» («разномыслие») для позначення наявності різних картин майбутнього серед жителів СРСР 1950–1960-х рр.[125].

Таким чином, характерними рисами російського академічного дискурсу «радянської людини» стали потужний блок соціологічних та соціокультурних досліджень, що визначають її як окремий соціальний та культурний тип особистості часів комуністичного режиму. На сьогодні у російській інтелектуальній спільноті ведеться активна дискусія між критиками та апологетами радянської системи. Викликає подив практично повна відсутність праць, присвячених конструюванню «нової людини» в інших республіках СРСР.

Український науковий дискурс «будівника комунізму»

Становлення поглядів українських науковців на трансформації особистості в реаліях післясталінської доби відбувалося в умовах, дещо відмінних від західного чи російського випадків. Відродження української державності гостро поставило питання про вивчення «білих» плям та відверто сфальсифікованих сторінок вітчизняної історії. Магістральними темами історичних досліджень стають козацький період, Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр. та масові репресії 1930-х рр., український визвольний рух часів Другої світової війни тощо. З радянського періоду у фокусі уваги опинилася, перш за все, доба сталінізму. Період 1953–1991 рр. перебував на маргінесі. Українській науці потрібно було пережити власну «пересталінізацію» новітньої історії.

Окремі дослідження, присвячені масовій свідомості жителів післясталінської УРСР, з'являються лише на початку 2000-х рр. У 2006 р. виходять друком перші статті полтавського дослідника Миколи Брегеди, присвячені уявленням жителів України періоду «відлиги». На його думку, процес десталінізації мав величезний вплив на суспільну свідомість, адже сприяв руйнуванню численних стереотипів доби сталінізму. Автор окреслив специфіку змін в уявленнях основних соціальних груп українського суспільства: селянства, робітників, інтелігенції, працівників силових структур, номенклатури. Як демонструє його робота, несподіваним викликом для владних еліт СРСР стало поширення на фоні десталінізації критичних настроїв по відношенню до поточного керівництва на чолі з М. Хрущовим та більш вільна інтерпретація фактів щодо зловживання владою часів «культу особи» Сталіна[126].

---

[125] Фокин А. А. «Коммунизм не за горами»: образы будущего у власти и населения СССР на рубеже 1950–1960-х годов. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. 223 с.

[126] Брегеда М. Суспільно-політичні настрої української інтелігенції після XX з'їзду КПРС. *Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Історія.* Вінниця, 2006. Вип. 11. С. 275–279 ; Брегеда М. Оцінка

Дослідник Чернівецького національного університету Василь Землюк захистив 2007 р. дисертаційне дослідження, присвячене політичній ідентичності жителів УРСР 1960–1980-х рр. Політична ідентичність, на думку автора, проявляється у відчутті індивідом належності до певної групи (партії, руху, ідеологічної течії тощо) і/або в ототожненні себе з певною політичною позицією[127]. Внаслідок цілеспрямованої державної політики з прищеплення комуністичних цінностей характерними рисами жителів УРСР стали «майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність (розщеплення особистості, двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству; життя за принципами «моя хата скраю...», «тихіше їдеш – далі будеш» і т. п.; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значній частині населення були властиві соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм»[128].

Реакція мешканців України на смерть Сталіна привернула увагу старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Василя Швидкого. Цілком слушно він визначає її як ключовий фактор еволюції суспільної свідомості на початку 1950-х рр. та підкреслює відмінності в оцінці цієї події представниками різних соціальних груп (номенклатури, селянства, робітників, інтелігенції). Водночас відчутним є малокритичне ставлення автора до даних партійних органів щодо настроїв населення республіки. Незважаючи на те, що ці дані не призначалися для широкого загалу, вони також не відображають повною мірою всієї палітри суспільних настроїв[129].

населенням Наддніпрянщини доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ*. Рівне, 2006. Вип. 10. С. 40–44 ; Брегеда М. Особливості суспільної свідомості населення радянської України після смерті Й. Сталіна. *Історична пам'ять.* Полтава, 2006. №2. С. 97–104 ; Брегеда М. Ставлення українського населення до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя, 2006. Вип. 20. С. 257–262 ; Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. : монографія. Миколаїв : Іліон, 2010. 186 с.

[127] Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. С. 7 ; Землюк В. Соціально-економічні чинники трансформації політичної ідентичності в Україні в роки «перебудови». *Гілея*: *науковий вісник*. 2007. Вип. 9. С. 175–186 ; Землюк В. Особливості політичної свідомості українського суспільства (1985–1991 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. Івано-Франківськ, 1995. Вип. 2–3. С. 13–18.

[128] Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. С. 12.

[129] Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2011. Вип. 16. С. 83–98 ; Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2012. Вип. 17. С. 167–185.

Значний внесок у вивчення ролі засобів масової інформації як інструментів поширення комуністичної ідеології здійснив професор Черкаського державного університету Юрій Колісник. Дослідивши функціонування періодики УРСР післясталінської доби, він виділив ключові методи впливу влади на суспільну свідомість:

1) навішування «ярликів» – використання відверто негативних термінів для характеристики людей та подій («шкідники», «вороги», «агенти»);

2) «сяючі узагальнення» – поширення родових імен з позитивним звучанням на конкретних людей чи організації («рідна партія», «Батько-Ленін», «братські народи»);

3) «перенесення» – позитивне полягало в непомітному поширенні авторитету особи / соціального інститут на людей чи організацію, яку потрібно підтримати (ленінський комсомол, «діти Жовтня»), негативне – для асоціювання зі стійкими відразливими образами («гітлерівські недобитки»);

4) «свої хлопці» – демонстрація влади як частини простого народу;

5) «запитання-пастки» – використання деформованої логіки для формування потрібних висновків тощо[130].

Чернігівська дослідниця Наталія Гордіна є авторкою дисертаційної роботи «Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.)». За її спостереженнями, період правління Михайла Горбачова став часом кардинальних змін у свідомості жителів України. Якщо протягом 1985–1986 рр. домінували за інерцією настрої апатії та утриманства державою, то проголошення «гласності» зруйнувало табу на обговорення гострих соціально-економічних, а згодом – і політичних тем. Як наслідок, суспільство починає швидко політизуватися. Традиційний соціальний контракт пізньорадянських часів – «мовчання в обмін на мінімум матеріальних благ» було зруйновано[131].

Поява монографії донецької вченої Олени Стяжкіної «Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови» стала справжньою подією в українському академічному дискурсі «homo sovieticus». Дослідниця запропонувала оригінальний погляд на життя людини на Донбасі радянських часів, показавши його як місце сплаву селянських та міських традицій, різних культур та ментальностей. Важливим є заклик не розглядати комуністичний «новояз» виключно як

[130] Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950–1980 рр.) : монографія. Черкаси : ПП Чабаненко, 2008. 290 с. ; Колісник Ю. Дитячо-юнацька преса УРСР та її роль у формуванні суспільної свідомості. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2011. Вип. 1. С. 75–84 ; Колісник Ю. В. Журнальна періодика УРСР (1950–1980 рр.) у формуванні суспільної свідомості : автореф. дис. … д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Київ, 2013. 36 с. ; Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР на свідомість громадян. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5. С. 278–295.

[131] Гордіна Н. Реакція населення УРСР на політику керівництва СРСР щодо активізації «людського фактору» (квітень 1985–1986 рр.) *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* 2010. Вип. 514–515. С. 202–205 ; Гордіна Н. Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986–1991). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2010. Вип. 100. С. 6–10 ; Гордіна Н. О. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2012. 15 с.

спосіб задурювання людини чи перепустку до світу з кращими матеріальними благами. «Вербальні коди радянської мови, – стверджує О. Стяжкіна, – "протягували руку" тим, хто хотів змінитися, змінити спосіб свого життя. Ця мова, місцями потворна, бюрократична, брехлива, все ж мала і такі змісти, на які люди чекали. Ці змісти формувались навколо бажання справедливості (необхідно відзначити, що часто те, що люди називають бажанням справедливості, насправді є бажанням милосердя)»[132].

Прояви радянської ідентичності на Півдні України стали предметом вивчення запорізької вченої Тетяни Молдавської. На основі десятків усних історій, записаних у Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях, вона відтворила систему цінностей «радянської людини»:

1) оцінка радянського ладу як порядку, дисципліни, «сильної руки»;
2) прийняття політичного терору як даності, без якої не може існувати країна;
3) різкі негативні оцінки демократії та свободи слова;
4) негативне ставлення до актуалізації тем Голодоморів, Другої світової війни, репресій;
5) виправдання існування блату, кар'єризму, бюрократизації часів СРСР – «інакше не можна було»;
6) чіткі патерналістські очікування від держави та керівництва[133].

Зміни масової свідомості українців післясталінської доби досліджує Надія Кіндрачук – науковець Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. На її думку, процес конструювання радянської ідентичності супроводжувався ерозією української національної свідомості та культури. Упродовж 1950–1980-х рр. продовжував втілюватися курс на поширення атеїстичного світогляду, заснованого на комуністичних догмах, переслідувалися прояви української ідентичності у середовищі гуманітарної інтелігенції. Натомість підконтрольні владі засоби масової інформації формували лояльну до правлячої верхівки ціннісно-смислову модель інформаційного простору. Вона базувалася на суворому контролі за змістом друкованих видань та ефірних програм, нетерпимості до відмінних від офіційної точок зору, недопущення негативних оцінок влади та комуністичної ідеології, розмивання національних символів та почуттів[134].

---

[132] Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції : освоєння (від)мови. Донецьк : НОУЛІДЖ, 2013. 295 с.

[133] Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку : (за матеріалами усно історичних джерел Півдня України). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Культурологія*. 2013. Вип. 12, ч. 2. С. 38–48.

[134] Кіндрачук Н. М. Протистояння радянської та української національної ідентичності в період створення і впровадження нової радянської обрядовості (60–70-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т. 1. С. 273–276; Кіндрачук Н. М. Радянські засоби масової інформації як ідеологічне знаряддя руйнації національної ідентичності українців: кінець 50-х–70-ті рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 90–97 ; Кіндрачук Н. М. Боротьба радянської влади з ідеологією «українського буржуазного націоналізму» в історичній науці УРСР протягом 70-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 282–285.

Філософський та культурологічний виміри українського дискурсу «радянської людини» зосередилися, головним чином, на виявленні її сутнісних характеристик загалом, не порушуючи питання про республіканську специфіку. Харківська дослідниця Ірина Мухіна поставила за мету з'ясувати систему цінностей радянського суспільства. За її твердженнями, радянський освітньо-культурний простір формувався внаслідок поєднання двох соціальних сил: радикальної інтелігенції та вихідців з робітничо-селянських мас. З кінця 1930-х рр. утверджується домінування другої сили, що ознаменувало масовізацію культурного простору СРСР. Провідними ідеями, на яких базувалося формування «нової людини», були справедливість у формі знищення експлуатації людини людиною; всеєдність у формі пролетарської солідарності; колективізм як основа суспільного буття та побудова ідеального суспільства, де панує щастя, добро, добробут та невичерпні сили науки, освіти, та культури[135]. На нашу думку, дослідниця описала лише декларативну частину проекту комуністичної особистості. Якщо від офіційних документів звернутися до практики виховання мас радянською системою, стає помітним величезний розрив між проголошеними та реальними цілями творення «нової людини». Характерним прикладом можуть слугувати біографії дисидентів-правозахисників, які начебто відповідали критеріям «справжньої радянської людини»: ідейні, політично активні, виступають за рівність та демократію, борються за втілення у життя головних тез конституції СРСР. Але на практиці їх жорстоко переслідували за небажання замовчувати суспільні проблеми та критику влади.

Дослідниця Олена Левченко (Київський національний університет культури і мистецтв) на матеріалах кінематографу та театру дослідила вплив художньої культури на масову свідомість громадян СРСР. Авторка запропонувала погляд на радянську культуру як зашифрований текст, що вимагає прочитання та має несподівані форми: лубок (народні форми творчості, принесені у «високе» мистецтво під час масовізації), соцзамовлення (механізм спрощення стосунків митець – влада – суспільство), терор (екстремальний механізм спрощення культури) та інші. Кіно та театр СРСР відігравали роль упорядників картини світу для величезних мас людей, які переживали перехід від аграрного до індустріального суспільства. Запропоновані ними моделі були спільним знаменником між очікуваннями мас, інтересами влади та творчими пошуками культурних діячів[136].

---

[135] Мухіна І. Г. Вплив освіти та культури на формування радянського менталітету. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 38. С. 143–149; Мухіна І. Г. Ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору : монографія. Харків : Майдан, 2013. 365 с. ; Мухіна І. Г. Ціннісні аспекти радянського освітньо-культурного простору: актуальність дослідження. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. №3. С. 70–76 ; Мухіна І. Г. Експлікація радянського освітньо-культурного простору: об'єкти та елементи дослідження. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2312-1947/article/download/28021/24986.

[136] Левченко О. Г. Масова свідомість і художня культура. Динаміка взаємодії у тексті радянської культури (за матеріалами театру і кіно) : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2003. 19 с.

Філософ Марина Столяр (Чернігівський національний педагогічний університет) дослідила сміхову культуру радянського суспільства, яка у працях авторки постає як потужна форма опору людини ідеологічному тиску з боку тоталітарного режиму. Головними векторами протистояння стали гуманізм як заперечення класового підходу (відродження загальнолюдських цінностей на противагу вузькополітичним), моральнісне заперечення морального (висміювання партійного моралізаторства), духовно-моральнісне як опозиція до матеріально-прагматичного (на відміну від радянської ідеології 1960–1980-х рр., яка вважала головною метою забезпечення матеріальних потреб людини, комедійний жанр робив акцент на духовних цінностях: дружба, кохання, повага), індивідуалізм проти конформізму (протиставлення особистого щастя практиці підлаштування під вимоги влади), творчість як альтернатива косності та реалістичність як спосіб приборкання політичних міфів[137].

Здійснюється спроба переосмислення святково-обрядової культури радянської епохи крізь призму історії повсякденності, про що свідчать дослідження Оксани Пенькової, Ольги Тєвікової[138].

Періодизацію розвитку ідеалу людини в марксистській ідеології запропонувала Олена Невмержицька, науковець з Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Згідно з нею, основними етапами еволюції марксизму на теренах Російської імперії та СРСР стали:

1) підпільний марксизм з ідеалом фізично та духовно розвиненої особистості, яка має матеріалістичний світогляд та здатна на практиці застосувати революційні ідеї;

2) більшовицька візія комунізму з опорою на непохитного революціонера, який має розвинену класову свідомість, працелюбність, віру в «світле майбутнє»;

3) сталінська версія марксизму-ленінізму з орієнтиром на формування людини соціалістичної праці, освічену та кваліфіковану, для якої пріоритетом є інтереси держави та партії[139].

Очевидно, що в запропонованій періодизації бракує післясталінської версії комуністичної ідеології з її тезами про «загальнонародну державу», «споживацький поворот», безпосереднє наближення до комунізму. Інші схожі за тематикою дослідження не розвинули наведену періодизацію для 1953–1991 рр.[140]

---

[137] Столяр М. Б. Сміхова культура тоталітарного суспільства: сутність, форми, механізми дії (на прикладі радянських культурних практик) : автореф. дис. … д-ра філос. наук. Харків, 2013. 33 с.

[138] Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с. ; Тєвікова О. В. Обрядовість населення України періоду хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2012. Вип. 34. С. 101–105.

[139] Невмержицька О. Соціалізм і аксіологічне становлення особистості. *Педагогічний дискурс.* 2014. Вип. 16. С. 129–134.

[140] Залужна А. Людиновимірність культури у філософському дискурсі «пізнього радянського марксизму». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Культурологія.* 2015. Вип. 16. С. 307–309 ; Сокол М. О. Детермінація понять «людина–індивід–особистість» у радянський період. *ScienceRise: Pedagogical Education.* 2017. №6. С. 46–49.

Застосувати теоретичні напрацювання психоаналізу, неокантіанства та структуралізму для визначення фундаментальних підвалин радянської культури здійснила спробу філософ Оксана Демура. Вона дійшла висновку, що культура тоталітарної доби базувалася на кількох ключових архетипах (ворог – товариш, свій – чужий, війна – мир), що примітивізувало суспільну мораль та формувало у пересічної людини якості відчуження, раціоналізації, «одномірності». Радянський режим на власний розсуд інтерпретував ключові естетичні категорії та за допомогою розгалуженої системи пропаганди поширював їх серед населення. Героїчне розумілося як головний смисл життя людини, прекрасне – як відповідність ідеалам соціалізму, трагічне – як зіткнення протилежних соціальних сил, піднесене – як науково-технічне перетворення світу та поширення комунізму, потворне – як образ ворога та ідеї антикомунізму. Авторка запропонувала трактування радянської дійсності як сфери особливих культурних практик, схожих на релігійні (мавзолей з тілом В. Леніна як місце паломництва, прийняття в жовтенята/піонери/комсомольці/члени партії як обряд ініціації, віра в комунізм як спосіб досягнення «щасливої свідомості»)[141].

На прикладі жителів міста Києва простежила формування рис спільноти «радянського народу» Ірина Маслова-Лисичкіна. На її думку, значну роль у засвоєнні комуністичних цінностей відігравала нова радянська обрядовість, яка мала замінити традиційні українські свята та традиції. Вона базувалася на елементах марксизму-ленінізму як ідейної основи, використовувала офіційну державну символіку (герб, прапор, гімн СРСР, портрети класиків марксизму), мала бути національно інертною. Посилене насадження нової обрядовості протягом часів «застою» засвідчило створення окремої комісії з радянських традицій, свят і обрядів при Раді Міністрів УРСР у 1969 р. та переслідування спроб відродження українських національних традицій[142]. Думки І. Маслової-Лисичкіної доповнила стаття доцента Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету Віри Дем'яненко. У ній було розкрито значення масових свят та ритуалів пізньорадянської доби як інструментів мілітаризації світогляду жителів СРСР. Частиною суспільної свідомості ставали «ідеалізація військової служби, перебільшені очікування від застосування воєнних методів, оцінювання сили і благополуччя нації в термінах бойової готовності, домінування образу реального противника й передчуття непримиримого протистояння з ним»[143].

Соціолог з Харківського національного автомобільно-дорожнього університету Олена Маркозова приділила увагу поняттю «успіх» в умовах післясталінського суспільства. На її думку, владні еліти СРСР формували орієнтацію на досягнення колективного успіху, обов'язково санкціонованого державою.

---

[141] Демура О. О. Архетипно-міфологічні структури радянської культури: естетичний аналіз : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.08. Київ, 2015. 20 с.

[142] Маслова-Лисичкіна І. А. Масове свято як засіб виховання людини в радянську добу. *Вісник КНУКіМ. Мистецтвознавство*. 2016. Вип. 34. С. 104–110.

[143] Дем'яненко В. М. Мілітаризація суспільної свідомості в СРСР. *Література та культура Полісся*. 2016. Вип. 83. С. 117–128.

Однак «споживацький поворот» кінця 1950–1970-х рр. запропонував нові моделі успіху на основі матеріального добробуту. Феномен «фарцовки» (добування та збуту дефіцітних речей) породив нові практики, які переросли у цілком оформлений фрейм успіху[144].

Більша частина публікацій українських науковців присвячена окремим аспектам конструювання «радянської людини» на теренах УРСР 1950–1980-х рр. Основними темами для досліджень стали вплив тоталітарної культури на особистість, роль ЗМІ та літератури в поширенні комуністичних цінностей, особливості історичної пам'яті в УРСР, боротьба ідеології з релігійним світоглядом.

Дисертація Романа Єсипенка (1994) показала протиріччя розвитку українського театру доби «застою»: боротьба творчості з формалізмом, національних традицій з культурною уніфікацією, загальнолюдських цінностей з тимчасовими політичними інтересами владної верхівки. Автор переконливо показав, що влада намагалася використовувати театр як засіб виховання громадян через репертуарну політику, залишаючи певний простір для творчості[145].

Ігор Лосєв дослідив взаємовпливи комуністичних та національних цінностей у російській та українській культурах. На його погляд, якщо у РРФСР відбувалося злиття традиційних цінностей російського суспільства з радянськими, то в українському випадку – агресивне витіснення на користь комуністичних ідеологем[146].

Вплив ідеології на культурну сферу УРСР 1960–1980-х рр. як чинник поширення «канонічних» ідей можна знайти у працях Наталі Ховайби[147], Маркіяна Нестайка[148], Миколи Тимошика[149] та Марини Орєшкіної[150].

Значення ЗМІ у формуванні масових уявлень торкнулися праці Оксани Почапської (роль студентської періодики УРСР у формуванні свідомості жи-

---

[144] Маркозова О. О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2016. Вип. 46, ч. 1. С. 60–69 ; Маркозова О. О. Зміни у розумінні життєвого успіху особистості в період перебудови. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Філософія.* 2016. №1. С. 69–77.

[145] Єсипенко Р. М. Роль українського театру у формуванні суспільної свідомості народу в 60–80-ті роки (на матеріалі драматургії країн близького зарубіжжя) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 17.00.08. Київ, 1994. 32 с. ; Єсипенко Р. М. Іноземна драматургія в репертуарі українських театрів (60–80-ті роки XX століття). *Мистецтвознавчі записки*. 2014. Вип. 25. С. 154–162

[146] Лосєв І. В. Комуністичні цінності в російській та українській культурі: порівняльний аналіз. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Теорія та історія культури*. 2004. №24. С. 41–46.

[147] Ховайба Н. Ідеологічна складова українського радянського кінематографу середини 1960-х – середини 1980-х років. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 29. С. 95–99.

[148] Нестайко М. О. Політико-ідеологічний контроль влади за мистецтвознавцями Львова (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2014. 20 с.

[149] Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти. *Вісник Книжкової палати*. 2003. №9. С. 32–34.

[150] Орешкіна М. О. Вплив ідеологічного фактора та командно-адміністративних методів управління на діяльність бібліотек УРСР у 40–80-і рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луганськ, 2011. 21 с.

телів республіки)[151], Ірини Іванової (ідеологічний вектор радянської рекламної журналістики в Україні)[152] та Катерини Єремеєвої (журнал «Перець» у конструюванні соціокультурного середовища радянської України 1941–1991 рр.)[153].

Втручання тоталітарного режиму до сфери мовних практик привернуло увагу українських філологів. Наталя Рудницька дослідила ідеологічний підтекст перекладів художніх творів в УРСР другої половини ХХ ст. За її висновками, уся перекладна література підлягала ідеологічній адаптації для наближення художнього твору до офіційного радянського дискурсу[154]. Оксана Калиновська встановила засоби ідеологізації української мови часів СРСР. До них належали незмінний ідеологізований контекст; перетворення основних політичних термінів на ритуальні, позбавлені конкретного змісту слова; вживання міфологізованих метафор, переважання оціночної семантики[155]. Інна Ренчка поставила питання про мовне відображення конструювання радянської ідентичності. На основі аналізу семантики доби УРСР вона виявила, що вплив ідеології у сфері мови проявлявся, перш за все, у додаванні оціночних інтонацій до нейтральних за змістом термінів. Національне відображалося як регресивне, пов'язане з минулим та капіталістичним ладом; точки зору, альтернативні офіційній, – як вираження морального та інтелектуального занепаду[156].

Трансформації історичної пам'яті в післясталінській УРСР відображені у низці публікацій українських істориків. Любов Крупник дослідила переслідування спроб відродження козацької спадщини за секретарювання Валентина Маланчука (1972–1979). Вони подавалися як архаїчні, як відразливі для «сучасної» людини, «озброєної» комуністичним світоглядом[157]. Стаття Людмили Гриневич присвячена місцю Голодомору 1932–1933 рр. в офіційній риториці

---

[151] Почапська О. І. Тотальний контроль: особливості використання пропаганди у студентських друкованих періодичних виданнях та її вплив на формування особистості : (за матеріалами газети «Радянський студент»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки.* 2009. Вип. 20. С. 532–535.

[152] Іванова І. Радянська рекламна журналістика в Україні: системність та ідеологічні константи. *Вісник Львівського університету. Журналістика*. 2017. Вип. 42. С. 121–125.

[153] Єремеєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків : Раритети України, 2018. 197 с.

[154] Рудницька Н. М. Маніпулювання ідеологемами у радянському перекладі. *Мовні і концептуальні картини світу.* 2015. Вип. 51. С. 443–450 ; Рудницька Н. Переклад як засіб формування радянського канону світової літератури: ідеологічний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство.* 2015. №3. С. 48–53.

[155] Калиновська О. В. Засоби ідеологізації мовної практики радянського суспільства. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 129–139 ; Калиновська О. В. Ідеологічний простір української мови : (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття). *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки.* 2012. Т. 137. С. 24–28 ; Калиновська О. Метафора в українському радянському дискурсі 70-х років ХХ століття. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. Т. 1. С. 88–93.

[156] Ренчка І. Мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Культурологія*. 2016. Вип. 17. С. 334–337 ; Ренчка І. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв мистецьких напрямів і течій. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки.* 2016. №2. С. 78–85.

[157] Крупник Л. О. Пам'ять про козацтво – мішень ідеологічної боротьби радянської тоталітарної системи в 70-х роках ХХ століття. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя, 2005. №2. С. 15–19.

1950–1990-х рр. Як зазначає дослідниця, масове вбивство українців сталінським режимом було неприйнятною темою ані в часи хрущовської «відлиги», ані за брежнєвського «застою», адже могло привести населення до висновків щодо природи та цілей створеної Сталіним системи[158]. Дмитро Ідрісов висвітлив вплив ідеології на дослідження у сфері гуманітарних та суспільних наук. На прикладі рецензування дисертаційних робіт автор відтворив обов'язкові вимоги до академічних текстів в УРСР та СРСР: опора на марксизм-ленінізм, дотичність до поточної соціально-політичної ситуації, наявність ідеологізованої риторики[159]. Історичні погляди керівництва УРСР 1970-х – початку 1980-х рр. розкриває стаття Володимира Юрченка. Згідно з його висновком, верхівка республіки розглядала історію як інструмент обслуговування політичних потреб, вимагаючи від академічної спільноти легітимізувати національну політику в СРСР та надати докази початку фази «розвинутого соціалізму»[160]. Ірина Склокіна розкрила особливості офіційної політики пам'яті про нацистську окупацію протягом 1943–1985 рр. Дослідниця на прикладі Харкова підкреслила, що в радянській політиці переважало вшанування абстрактної пам'яті про події 1941–1943 рр. без прив'язки до конкретних подій. Це вказує на намір створити, перш за все, «місця комеморації» для поширення радянських цінностей, а не «місця пам'яті» з відсилкою до різнобічного та проблемного досвіду окупації[161].

Справжній «ренесанс» після 1991 р. переживали студії з релігійної історії України. Природно, вони не могли оминути питання про роль релігійного чинника в процесі конструювання «радянської нової людини». Дисертація Романа Бойка висвітлила опір українських греко-католиків радянській владі протягом 1946–1989 рр. Як довів автор, підпільна діяльність УГКЦ стала потужним фактором збереження національної та релігійної ідентичності на Західній Україні пізньорадянської доби[162]. Комплексну картину релігійної свідомості жителів УРСР 1940–1980-х рр. відтворив Петро Бондарчук. На його думку, атеїстична політика радянської влади призводила до витіснення на периферію суспільної свідомості та зменшення впливу релігійних ідей. Фактично роль «вищої сили» перебирала на себе віра в комунізм у спотвореній пізньорадянській інтерпретації[163]. Автор

---

[158] Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. Специфіка радянської політики «примусової амнезії» та її наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / голова редкол. С. В. Кульчицький. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.

[159] Ідрісов Д. І. Державна ідеологія в дисертаційних працях з історії та відгуках на них за радянської доби. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 42–46.

[160] Юрченко В. В. Політика, ідеологія та офіційне бачення історичного минулого партійним керівництвом УРСР початку 1970-х – середини 1980-х років. *Гілея: науковий вісник*. 2013. №77. С. 113–118.

[161] Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія.* 2011. №982, вип. 44. С. 199–220 ; Склокіна І. Є. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.). *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 174–186.

[162] Бойко Р. Ю. Особливості протидії українських греко-католиків релігійній політиці радянської влади у 1946–1989 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Острог, 2011. 20 с.

[163] Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2012. 322 с.

передав цей процес влучною формулою «профанізація сакрального і сакралізація профанного»[164]. Його висновки резонують з думками донецького вченого Володимира Гуржи, який встановив напрямки ритуалізації радянської дійсності: 1) антирелігійна пропаганда і переслідування вірян; 2) заміна церковних свят світськими, наповнення традиційних обрядів новими смислами; 3) сакралізація постаті «Вождя» та місця його поховання; 4) визначення «священних» місць формулювання постулатів радянського життя (трибуни партійного з'їзду, площа біля пам'ятника Леніна)[165].

Значну частину наукових студій в українському дискурсі «homo sovieticus» становлять праці щодо трансформацій свідомості окремих соціальних груп та інституцій післясталінської доби. Докторська дисертація Олександра Додонова (2001) відобразила реальне ставлення робітників до радянської дійсності 1961–1991 рр. На думку автора, КПРС була партією партійно-державної номенклатури, а не робітничого класу і цей факт добре усвідомлювався пролетарями СРСР[166]. Схожі тези обґрунтовуються в роботі Вікторії Концур, присвяченій ролі профспілок у ідеологізації населення УРСР доби «відлиги». Авторка детально описала виконання профспілковими організаціями пропагандистських доручень КПРС, виступаючи таким чином інструментом політизації виробничих і соціальних відносин[167]. Марія Кагальна розкрила місце вчителів у поширенні комуністичних цінностей. На її думку, радянська влада створила систему політико-ідеологічного контролю за педагогічними працівниками. Високий рівень освіченості та суспільний авторитет прирікали вчителів на активне залучення до партійної пропаганди[168].

Праці Наталі Тарарак, Світлани Сєчки та Людмили Сокурянської поставили питання про цінності студентства УРСР 1950–1980-х рр. За їхніми висновками, студентська молодь перебувала під пильною увагою партійних ідеологів. Однак передчасно вести мову про тотальну «комунізацію» людей з вищою освітою. Ідеологічна обробка не могла перекреслити інтелектуальний розвиток та самоорганізацію молоді[169].

---

[164] Бондарчук П. Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* 2016. Вип. 21. С. 136.

[165] Гуржи В. Релігійні мотиви смислового ядра радянської ідентичності. *Схід.* 2017. №6. С. 84–90.

[166] Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 31 с.

[167] Концур В. В. Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с.

[168] Кагальна М. В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник.* 2015. №96. С. 113–117.

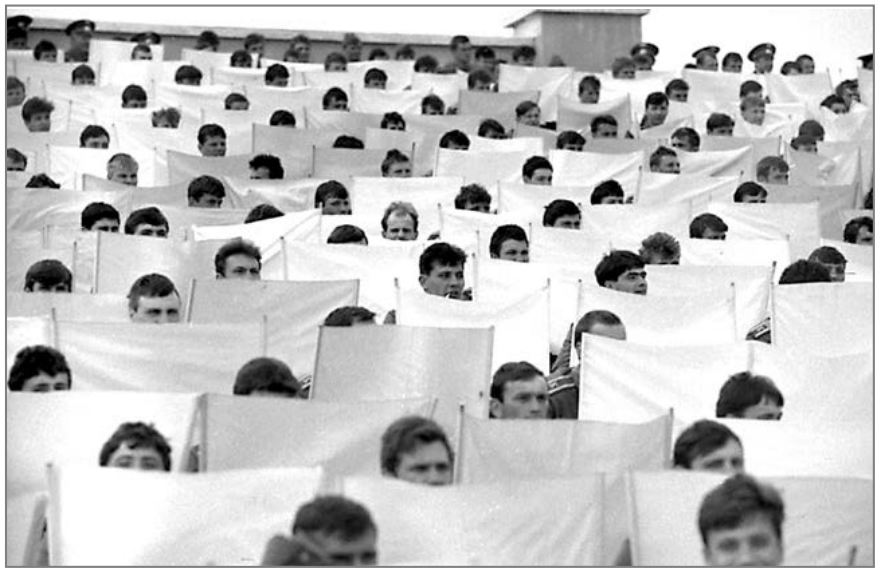
[169] Тарарак Н. Процес формування «ціннісних орієнтацій» студентів вищих навчальних закладів мистецького профілю України радянського періоду. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.* 2015. Ч. 1. С. 346–354 ; Сєчка С. В. Соціалізація молоді в студентських громадських організаціях та об'єднаннях (60–80-ті роки XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2016. 20 с. ; Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2016. Вип. 37. С. 213–221.

Таким чином, український академічний дискурс «нової людини» торкнувся як особливостей реалізації проекту «homo sovieticus» в УРСР 1950–1980-х рр., так і загальних рис свідомості, трансформованої комуністичною ідеологією. Детальне висвітлення отримали питання культурного середовища «радянської людини», роль ЗМІ та літератури в поширенні цінностей компартійної ідеології, зміни в історичній пам'яті та релігійній свідомості в УРСР. Характерними рисами українського дискурсу на фоні інших стало врахування регіональних та соціальних версій конструювання «ідеального радянського громадянина», практична відсутність комуністичної апологетики та загальний консенсус щодо примусового характеру нав'язаних КПРС цінностей. Це дає змогу говорити про ідейну схожість української та центральноєвропейської інтелектуальних спільнот. Подальша логіка еволюції вітчизняного дискурсу вимагає синтезу цілісної картини творення комуністичної особистості в українському суспільстві 1950–1980-х рр.

* * *

Проблема конструювання нового типу людини – носія «вищих цінностей» – від самого початку грандіозного експерименту під назвою «побудова комунізму» опинилася в полі зору науковців. За хронологічним підходом вона поділяється на два нерівнозначні блоки. Якщо історії творення «нової людини» протягом 1920-х – початку 1950-х рр. присвячений потужний масив досліджень, то період 1950–1980-х рр. лише упродовж останніх десятиліть почав виходити з «тіні» сталінської доби.

З точки зору історії понять як методології історіографічного аналізу можна вести мову про окремі академічні дискурси «homo sovieticus», кожен з яких розглядається як єдність наукового тексту та суспільного контексту. Радянський академічний дискурс формувався як частина державної ідеологічної машини і через це не міг дати об'єктивну оцінку «радянській людині». Трансльований ним образ «будівника комунізму» відображав не реальних громадян, а плани верхівки СРСР з трансформації людської особистості. Опозиційний дисидентський дискурс формувався навколо знакових праць Ю. Бадзьо, О. Зинов'єва, П. Вайля, О. Геніса та М. Геллера. Головним джерелом інформації для міркувань авторів став їхній особистий досвід життя в пізньорадянському суспільстві. Через це образ «радянської людини», описаний дисидентами та емігрантами з СРСР, має відбиток автобіографічності. У рамках західної історофіграфії сформувалися ключові методологічні підходи до вивчення «нової людини»: тоталітарний, ревізіоністський, історія ідентичностей, історія суб'єктивності, студії з вивчення цінностей. Спільним знаменником для поглядів центральноєвропейських дослідників стала констатація, перш за все, негативних рис «homo sovieticus», відображення його як суспільної аномалії за панування тоталітарної системи. Російський академічний дискурс вирізняється потужним блоком соціологічних та соціокультурних досліджень, що визначають «нову людину» як окремий соціальний та культурний тип особистості часів комуністичного режиму. Українські вчені здійснили перші кроки до осмислення процесу конструювання «радянської людини» в умовах суспільства післясталінської доби, однак вести мову про цілісну картину розуміння проблеми ще передчасно.

1.2. Теоретичні підходи до вивчення «радянської людини»

«Теорії, поза сумнівом, відіграють вирішальну роль в усіх дисциплінах, що претендують на науковість», – стверджує відомий німецький історіограф Йорн Рюзен у своїх розмірковуваннях 2009 р.[170] Важко не погодитися з цією тезою. Без теоретико-методологічних рефлексій історична праця приречена перетворитися на атомізовану масу фактів, об'єднаних у кращому випадку в короткі логічні ланцюжки. Розвиток світової історіографії протягом XIX – на початку XXI ст. чітко продемонстрував обмеженість позитивістського підходу і звернув увагу на важливість ретельного ставлення до теоретичних основ історичних студій.

Водночас аксіомою є те, що жодна теорія не здатна охопити та вичерпно пояснити життя людини. Тож дослідник, який прагне до системного та всебічного висвітлення обраної історичної проблеми, змушений звертатися до різних теоретичних підходів, шукати баланс між ними, а також чітко розуміти їх пізнавальні можливості та обмеження. У випадку вивчення «нової радянської людини», на нашу думку, найбільший евристичний потенціал мають теорії тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури та авторитарної особистості. Разом вони

[170] Рюзен Й. Що таке історична теорія? *Схід–Захід*. Вип. 13–14 : Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. Харків, 2009. С. 275.

дозволяють пояснити сутнісні характеристики феномену «homo sovieticus» і його місце в історії України другої половини XX ст.

Термін «тоталітаризм» вперше зустрічається в статті італійського ліберального політика Джованні Амендола 1923 р. для позначення фашистського руху[171]. У наступні роки він увійшов у лексику італійських фашистів, а в суспільних науках почав використовуватися також стосовно комуністичного та нацистського режимів. Формуванню цілісної теорії, що намагалася пояснити природу виникнення та зміст функціонування тоталітарних режимів, сприяли праці відомих політологів Ханни Арендт, Карла Поппера, Карла Фрідріха, Збігнєва Бзежинського та інших. У 1952 р. завдяки наполегливості дослідників на науковому симпозіумі в США було досягнуто консенсусу щодо змісту поняття «тоталітаризм». Під ним розумілася «закрита і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру»[172].

Карл Поппер у класичній праці «Відкрите суспільство та його вороги» обґрунтував тезу про тип режиму, ворожий до альтернативних думок, – «закрите суспільство». Дослідження Ханни Арендт здійснили спроби окреслити тоталітарні режими в просторі та часі, а також з'ясувати їх витоки. На її думку, повною мірою тоталітарними були нацизм та сталінізм. Ключовими умовами для виникнення таких режимів є абсолютизація поділу на «своїх» та «інших», перетворення класів на атомізовані маси, масова пропаганда та терор[173].

Класичні ознаки тоталітарних режимів сформулювали Карл Фрідріх та Збігнєв Бзежинський у праці «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956). До них вони віднесли:

1) ідеологію, що намагається охопити всі сфери людського життя і проголошує досягнення «вищої мети»;

2) єдину правлячу партію, яка зрощується з державним апаратом і має єдиного лідера;

3) монополію влади над джерелами інформації (ЗМІ, освіта, наука, мистецтво);

4) систематичне використання терору проти дійсних та уявних противників, а також для залякування населення;

5) тотальний контроль над життям суспільства, зокрема приватною сферою;

6) централізоване управління економікою[174].

З точки зору теорії тоталітаризму, «нова радянська людина» була одночасно і жертвою, і продуктом комуністичного режиму. Правляча партія за допомогою масованої пропаганди та терору протягом 1920–1930-х рр. змогла атомізу-

---

[171] Bongiovanni B., Rugman J. Totalitarianism: The Word and the Thing. *Journal of Modern European History*. 2005. Vol. 3, No. 1. P. 5–17. URL: https://www.jstor.org/stable/26265805.

[172] Кульчицький С. В. Тоталітаризм. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm.

[173] Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.

[174] Friedrich C., Brzezinsky Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York : Frederick A. Praeger, 1962. P. 10–11.

вати суспільство та знищити найбільш опозиційні до себе верстви українського суспільства: заможне селянство, підприємців, національну інтелігенцію, духовенство. Як констатував дослідник сталінізму Станіслав Кульчицький, більшовикам цілком успішно вдалося перетворити суспільство на безкласове[175]. Залякані та деморалізовані маси оточувалися як відвертою політичною пропагандою (на партійних зборах, на сторінках офіційних газет, демонстраціях, мітингах тощо), так і її більш завуальованими формами (система освіти, мілітаризований спорт, соцреалістичне мистецтво, цензуровані наукові праці). Людина потрапляла в стерилізований ідеологічний простір, заповнений радянськими міфами. Не маючи альтернативних джерел інформації та керуючись інстинктом виживання, вона засвоювала комуністичні ідеологеми та перетворювалася на «homo sovieticus».

Теорія тоталітаризму не обстоює тезу про тотальне перетворення населення на політично індоктриновану масу. Накопичення емпіричного матеріалу щодо радянського режиму показало, що значна частина населення не сприйняла повною мірою комуністичні ідеї[176]. Система управління в СРСР періодично стикалася з активним та постійно з пасивним опором пересічних громадян. Як наслідок, головним способом утримання влади в Радянському Союзі, з точки зору прихильників тоталітарного підходу, були репресії та залякування населення.

Пізнавальні можливості теорії тоталітаризму сприяли її активному використанню в наукових дослідженнях з історії «радянської людини» протягом другої половини XX ст. По-перше, вона від самого початку виникла як узагальнення фактичного матеріалу щодо діяльності сталінського режиму, що заклав підвалини радянської системи. Теорія робить зрозумілими мотиви ретельної уваги комуністичної верхівки до проекту формування «homo sovieticus» та його місця в системі суцільного контролю держави над суспільством. Крім того, тоталітаризм дає вичерпний опис методів перетворення населення на атомізовану масу та індоктринації необхідних політичних міфів у суспільну свідомість.

По-друге, попри те, що основні аргументи тоталітарного підходу побудовані на емпіричному матеріалі сталінської доби, політичний режим СРСР після 1953 р. успадкував усю інституційну інфраструктуру для відтворення «радянських людей». Протягом 1953–1991 рр. продовжувала використовуватися більша частина ідеологем, сформованих за сталінізму. Незмінною залишилася логіка функціонування державних інститутів для конструювання суспільної свідомості. Спадкоємність політичних практик радянських еліт до та після смерті Сталіна вимагає залучення тоталітарної теорії для інтерпретації інформації джерел.

---

[175] Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. С. 576.

[176] Див., наприклад: Inkeles A., Bauer R. The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society. Cambridge: Harvard University Press, 1959. 533 p.

По-третє, використання тоталітаризму як теоретичного базису дає змогу порівняти вплив на масову свідомість комуністичного та інших антидемократичних режимів. Відкривається можливість для визначення власне радянського способу культивування «нової людини», з'ясування впливу довготривалих паттернів (історичного фону, культурної специфіки, економічного ладу) на ґенезу образу «ідеального комуніста».

Водночас теорія тоталітаризму має пізнавальні обмеження в дослідженні феномену «homo sovieticus». Розглядаючи систему цілковитого контролю над суспільством, прихильники тоталітарного підходу схильні перебільшувати силу та вплив адміністративного апарату. Правляча верхівка СРСР крізь призму цієї теорії була головним суб'єктом радянської історії. Її рішення визначали життя звичайних громадян у всіх аспектах: від того, в якому пологовому будинку людина народиться, до місця і часу її поховання. Населення виступає виключно об'єктом впливу тоталітарної системи без права голосу та інструментів тиску на владу[177]. Такий погляд є цілком справедливим щодо потенційних можливостей створеної Сталіним державної машини. Водночас реалії були значно складнішими. Тоталітарний режим, попри прагнення до суцільного контролю, не міг оминути об'єктивні закони суспільного життя і був змушений діяти з урахуванням обмежень, накладених закономірностями економічного розвитку, історичною спадщиною, специфікою культури.

Також тоталітарний підхід схильний гіперболізувати відмінності західних демократій та радянського ладу. Ідеологічне протистояння часів «холодної війни» сприяло пошуку особливостей та вразливих місць комуністичної системи, доведенню переваг демократії, ринкової економіки й плюралізму. Відтак поза фокусом дослідницької уваги опиняються риси схожості двох систем, зокрема «нової радянської людини» та носія «американської мрії». Дослідження Івора Вейна, присвячене порівнянню цінностей радянських та американських громадян, дає матеріал для роздумів про спільні знаменники обох систем[178]. Описати та пояснити ці схожі риси в рамках тоталітарної парадигми вкрай важко.

Ще одним вразливим місцем тоталітарного підходу є ігнорування еволюції радянського режиму після 1953 р. Навіть окремі «батьки-засновники» теорії, зокрема Ханна Арендт, обмежували її пізнавальний потенціал періодом сталінізму[179]. Чи можна вести мову про збереження тоталітарного ладу після смерті його архітектора – Йосипа Сталіна? З точки зору історії суспільних інститутів, так. Адже протягом 1953–1991 рр. зберігалися ключові механізми сталінізму: компартія, радянська вертикаль, КДБ, міліція, система судочинства, планова економіка, єдина ідеологія, численні «громадські організації». З іншого боку, зникає перманентний масовий терор, який змінюється індивідуальним, вибірковим, а у відносинах громадян та влади відбувається так зва-

[177] Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 178.

[178] Wayne I. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines. *The Public Opinion Quarterly*. 1956. Vol. 20, No. 1. P. 314–320.

[179] Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 14.

ний «споживацький поворот». Населенню пропонується мінімум матеріальних благ в обмін на малоефективну працю та відстороненість від політики[180]. Такі відносини є типовими для авторитарних режимів, а не тоталітаризму. Як іронічно відзначив Рональд Суні, у прагненні звести всю радянську історію до єдиного канону прихильники тоталітарного підходу часто стають схожими на комуністичних ортодоксів[181].

Другим підходом, здатним допомогти пояснити риси «homo sovieticus», є теорія індустріального суспільства, яка розпочала формуватися в середині XX ст. Одним з перших її представників вважають відомого американського економіста Пітера Дракера, якому належать праці «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Анатомія індустріального ладу» (1949), «Нове суспільство» (1950). Згідно з його поглядами, виникнення індустріального суспільства припадає на XX ст. внаслідок «другої промислової революції». Головним принципом нового ладу стає масове потокове виробництво і відокремлення робітника від кінцевого продукту внаслідок ефективної спеціалізації. Основними суспільними структурами стають великі корпорації та підприємства. Для автора СРСР був також версією індустріального суспільства, побудованою не на приватній, а на державній власності.

Важливим внеском у подальшу еволюцію теорії стали дослідження соціолога та економіста Волта Ростоу. Він опублікував праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960) та «Процес економічного росту» (1962), у яких обґрунтував власне бачення логіки світової історії, засноване на рівні розвитку техніки, нормах накопичення, темпах зростання економіки та рівні споживання. Згідно з Волтом Ростоу, можна виділити два ключові етапи в розвитку суспільства – аграрний (традиційний) та індустріальний – й п'ять стадій поступового переходу від першого етапу до другого. Розвиток промисловості та перетворення її на головну виробничу силу призводять до формування схожого суспільного ладу незалежно від політичного режиму та панівної форми власності.

Співзвучними з вищевказаними тезами виявилися ідеї французького соціолога Раймона Арона, оприлюднені на лекціях у Сорбонні 1956–1959 рр. та видані у працях «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1962) та «Три нариси про індустріальну епоху» (1966). Ключовими ознаками індустріального ладу, за ним, були:

1) чітке відокремлення виробництва від родинних відносин;
2) відокремлення технологічної праці від інших процесів;
3) накопичення капіталів;
4) чіткий економічний розрахунок;
5) висока ефективність організації робочого місця і, як наслідок, висока концентрація робочої сили[182].

[180] Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era. London : Taylor & Francis, 2013. P. 202–204.
[181] Суни Р. Социализм, постсоциализм и нормативная модерность: размышления об истории СССР. *Ab imperio*. 2002. №2. С. 23–24.
[182] Aron R. Eighteen lectures on industrial society. London : Weidenfeld and Nicolson, 1967. 264 p.

Як західна, так і комуністична системи були для Раймона Арона лише модифікаціями одного явища. Вимоги технічного розвитку програмували схожі паттерни розвитку як в умовах капіталізму, так і в умовах планової економіки.

Згідно з цією логікою, український «будівник комунізму» був продуктом форсованої модернізації та подальшої еволюції індустріального суспільства в УРСР. Перше покоління «радянських людей» було колишніми селянами, змушеними покинути звичне сільське середовище почасти добровільно (у пошуках кращих заробітків та можливостей здобути освіту), почасти примусово (через загрозу голодної смерті, розкуркулення та безправний статус колгоспника). Більшість з них поповнювали ряди робітничого класу та змінювали аграрний спосіб життя на новий, підпорядкований заводській організації. У минулому залишалися сезонний характер роботи, висока залежність від навколишньої природи, великий особистий простір, значна роль традицій. Натомість ритми життя починають враховувати заводські зміни, головною передумовою для успіху стає технічна грамотність, традиційна українська культура витісняється міською радянською, особистий простір починає обмежуватися квадратними метрами в гуртожитку чи квартирі. Наступні покоління, які вже народилися в індустріальному середовищі, ставали дедалі більш радянізованими, сприймаючи радянське міське середовище як норму та дедалі більше віддаляючись від традиційної селянської культури. Доказом на користь такого погляду може бути кореляція між рівнем засвоєння радянської системи цінностей та рівнем урбанізації. Найміцніші позиції в УРСР комуністи мали в найбільш індустріалізованому регіоні республіки – Донбасі.

Процесу урбанізації сприяла комуністична пропаганда, яка декларувала першість робітників у соціальній структурі СРСР. Згідно з нею, у СРСР протягом 1917–1936 рр. існувала «диктатура пролетаріату», замінена згодом на «загальнонародну державу». Попри цілковиту декларативність цієї тези, неодноразово спростовану в наукових дослідженнях[183], приналежність до верстви робітників відкривала можливості для легшого здобуття освіти, вступу у правлячу партію та побудови номенклатурної кар'єри. Упродовж 1953–1991 рр. підкреслення особливого статусу робітників зберігалося, хоча й продовжувало залишатися фікцією.

Окрім збільшення чисельності робітників, індустріальна модель вимагала значної кількості управлінців, представлених різними категоріями партійно-радянської та господарської номенклатури, а також технічної інтелігенції. У реаліях 1950–1980-х рр. зазначені категорії населення отримували значні преференції від влади та активно засвоювали комуністичні цінності. Найменший успіх поширення радянської культури мало серед селянства, яке продовжувало зберігати власний спосіб життя.

З такої перспективи «нова радянська людина» була особистістю, що успішно адаптувалася до життя в нових індустріальних умовах. Вона приймала їх як

[183] Див., наприклад: Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 31 с.

норму і формувала власну систему ціннісних координат, засновану на приматі техніки, суворій ієрархії, досвіді виживання в міському середовищі. Це було співзвучним з риторикою комуністичної ідеології про «державний механізм», «людей-гвинтиків», «нову епоху» тощо. Як наслідок, «homo sovieticus» засвоював і ретранслював тези радянської пропаганди як спосіб описати навколишню дійсність.

Без сумніву, теорія індустріального суспільства має сильні сторони, які варто використати при дослідженні пізньорадянського суспільства та феномену «нової людини». Вона ґрунтується на простих та однозначних критеріях – ролі промисловості в економіці, чисельності робітничого класу, урбанізації, які легко ідентифікуються та піддаються верифікації. Тож у ролі теоретичного підґрунтя для історичного дослідження теорія сприяє зосередженню не на питаннях інтерпретації понять, а, перш за все, на безпосередньому предметі роботи. Іншою її сильною стороною є можливість пояснити технічні та економічні аспекти конструювання «нової радянської людини». Погляд на радянську верхівку як керівну силу в індустріалізованому суспільстві дає змогу показати корені культу «пролетаріату» в СРСР, домінування технічної та науковоподібної риторики в офіційному дискурсі, розкрити причини виняткової уваги до розвитку важкої промисловості та машинобудування на шкоду іншим галузям економіки. Не менш важливою є здатність пояснити вплив атрибутів індустріальної доби на свідомість людини: засобів масової інформації, обов'язкової стандартизованої освіти, товарів широкого вжитку, масової культури. Мова йде про широкомасштабне відтворення матеріальної цивілізації (за Фернаном Броделем), у якій відбувалося формування «homo sovieticus». Такий підхід здатний дезавуювати погляди комуністичних ортодоксів, що подають радянський період як добу виключного прогресу, породженого піклуванням правлячої верхівки про звичайних людей. Так само він дає необхідну дистанцію для більш критичного погляду на тези про всеохопність радянського режиму та його примат у суспільному житті.

Крім того, теорія індустріального суспільства дає можливість вирватися з «прокрустового ложа» дихотомії радянський – західний. Західне та радянське суспільство постають як різні варіанти модернізації та організації індустріальної епохи. Як і американський робітник, пролетар з СРСР працював на заводі, читав газети, слухав радіо, купував продукти в магазині, їздив громадським транспортом або власною автомашиною, відпочивав у вихідні та під час відпустки, уболівав за улюблену спортивну команду. «Споживацький поворот» після смерті Сталіна ще більше наблизив радянське суспільство до західної моделі розвитку. З такої перспективи стає зрозумілим полювання «будівників комунізму» на дефіцитні товари та інтерес до західної культури.

До пізнавальних обмежень теорії індустріального суспільства варто віднести нездатність розкрити роль національних, регіональних, релігійних спільнот, окремих субкультур у процесі конструювання «нової радянської людини». Попри тези комуністичної пропаганди про успішне вирішення національного питання та активну боротьбу з релігією, серед населення СРСР продовжува-

ли існувати різні версії національних, релігійних, регіональних та культурних ідентичностей. Разом вони складали заплутану палітру варіантів ідентифікації, яка взаємодіяла з офіційною ідеологією. Повною мірою це було характерно й для України. Яскравою ілюстрацією до різноманіття та неоднозначності практик ідентифікації є праці американського дослідника українського походження Сергія Жука щодо ідентичностей молоді в радянському Дніпропетровську[184].

За допомогою концептів теорії індустріального суспільства складно пояснити палітру політичних уподобань «радянських людей». Незважаючи на схожі виробничі ролі, серед робітників та технічної інтелігенції можна було знайти відвертих прихильників комуністичного режиму, його запеклих критиків та байдужих до офіційної ідеології. Такі винятки, хоча й меншою мірою, траплялися навіть серед головної опори радянської влади – партійно-радянської та господарської номенклатури. Очевидно, що політичні орієнтації радянських громадян формувалися під впливом комуністичної пропаганди, особистого досвіду, соціальної пам'яті, періодичних проблисків альтернативної інформації (дисидентський самвидав, закордонні радіотрансляції та література). Український дослідник Василь Землюк додав до цього переліку також ірраціональні чинники, зокрема ментальність та архетипи[185]. Будь-яке питання щодо політичних вподобань окремих верств населення або особистостей вимагає застосування більш детальної оптики, ніж пропонує теорія індустріального суспільства.

Також до пізнавальних обмежень теорії належить нездатність розкрити механізми конструювання цінностей «homo sovieticus». Це питання виходить за соціоекономічні рамки, на основі яких формувалася концепція «індустріального суспільства», і вимагає залучення дослідницьких методик психології та культурології. Загалом теорія допомагає сформувати загальний погляд на умови виникнення «радянської людини», вписати їх у світовий контекст процесів модернізації. Однак для більш конкретних питань, присвячених деталям творення «homo sovieticus», необхідно звертатися до теоретичних підходів з нижчим рівнем узагальнення.

Теорія масової культури бере свій початок від 1920-х рр. Вона стала спробою рефлексії змін у суспільному житті, викликаних стрімкою урбанізацією, збільшенням чисельності населення, зміною технологічного укладу, з точки зору культурної динаміки. Одним з перших свої спостереження у цій царині опублікував іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет у знаковій праці «Повстання мас» 1929 р.

На його думку, протягом XIX ст. склалися передумови для появи «масової людини» та асоційованої з нею культури. До них належали стрімке зростання

[184] Zhuk S. Rock and roll in the Rocket City: the West, identity, and ideology in Soviet Dnieprope trovsk, 1960-1985. Washington : Woodrow Wilson center press ; Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2010. 440 p. ; Zhuk S. Soviet Young Man: The Personal Diaries and Paradoxical Identities of «Youth» in Provincial Soviet Ukraine during Late Socialism, 1970-1980s. *Australian and New Zealand Journal of European Studies.* 2013. Vol. 5, No. 2. P. 34–36.

[185] Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. С. 15–16.

чисельності населення, підвищення середнього рівня життя, поширення ідей рівності. Як наслідок, з приходом XX ст. найбільш поширеним типом людини стає психологічний тип, який «сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї, чи злої, а натомість відчуває, що "такий, як усі", і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним із іншими»[186]. Йому протистоїть еліта – вимоглива до себе, відповідальна не лише за особистий добробут, а й за суспільство загалом. Внаслідок «бунту мас» посередні особистості починають проникати у сфери, раніше закриті для них соціальними бар'єрами – відбувається «вертикальна навала варварів».

Терміном «масова культура» наукова спільнота завдячує німецькому філософу Максу Горкгаймеру, який у 1941 р. опублікував працю «Мистецтво і масова культура». Разом з іншим представником Франкфуртської школи філософії Теодором Адорно в культовій праці «Діалектика Просвітництва» він сформулював концепт «культурна індустрія» – окрема сфера виробництва, що продукує типові мистецькі зразки і призводить до маніпуляцій над особистістю. Масова культура, за ними, не намагається встановлювати ціннісні орієнтири, а провокує розважальний підхід і перетворення людини на споживача, байдужого до складних і витончених речей.

Американський соціолог Деніел Белл запропонував відмовитися від негативних конотацій у понятті «масова культура». Як стверджує дослідник, масовізація стала логічним наслідком зростання споживання, підвищення тривалості та якості життя людей, швидкого збільшення числа міських жителів, руйнування соціальних бар'єрів між традиційними станами[187]. На тлі таких масштабних економічних та соціальних змін відбувається і культурна трансформація. На зміну протиставленню елітарної та народної культур приходить «середнє арифметичне» – єдина система образів, орієнтованих на певний стандарт і доступних усім без винятку членам суспільства.

Теорія масової культури пропонує погляд на «радянську людину» як на споживача шаблонних образів, поширюваних державними інституціями. Одразу після захоплення влади партія більшовиків ввела в обіг поняття «культурна революція», що позначав необхідність поширення соціалістичної версії культури серед широких верств населення, у першу чергу, серед селянства[188]. Механізмами втілення цих амбітних планів стали обов'язкова освіта з потужною ідеологічною компонентою, культивація «нової пролетарської» інтелігенції на заміну «дореволюційній буржуазній», соцреалістичний канон у мистецтві разом з розгалуженою системою спілок для різних видів творчої роботи. Кульмінацією наступу на «культурному фронті» стали трагічні 1937–1938 рр., записані в історії української культури як «розстріляне відродження».

Після 1953 р. головний напрямок державної політики у сфері культури не зазнав радикальних змін. Владні еліти СРСР пропонували населенню власну версію популярної культури, заснованої на російському ядрі, логічному об-

[186] Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. С. 18.

[187] Bell D. The End of Ideology. Cambridge : Harvard University Press, 2000. P. 20–25.

[188] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 45. Москва : Политиздат, 1970. С. 372, 376, 377.

ґрунтуванні неминучості перемоги комунізму над капіталізмом, моральній та інтелектуальній вищості «нових радянських людей». Альтернативу цій продукції становили окремі зразки західної поп-культури, твори дисидентів та емігрантів, усна народна творчість. Однак можливості їх поширення на фоні домінування державного продукту були вкрай обмеженими. Задовольняючи свої потреби в пізнанні, самовираженні, розвагах за допомогою радянських кінофільмів, книг, засобів масової інформації тощо, людина потрапляла в колію офіційного дискурсу, що нав'язував їй власну картину світу та способи її описання. Вирватися з полону «прокрустового ложа» ідеологізованої культури вдавалося одиницям критично мислячих особистостей, тоді як більшість населення продовжувала залишатися у середовищі нав'язаної державою культурної продукції. З такої точки зору можна вести мову про «homo sovieticus» як про домінуючий тип людини в Радянському Союзі загалом і в УРСР зокрема.

Теорія масової культури додає в дослідницький арсенал вкрай корисний інструментарій для вивчення процесу конструювання «будівників комунізму» протягом 1953–1991 рр. По-перше, з її допомогою стає можливим пояснити механізми виникнення та поширення радянських цінностей у суспільстві. Політологічні теорії зосереджують свою увагу на змісті офіційної ідеології в СРСР, представленні її канонічної версії безпосередньо через осередки правлячої партії, мітинги, офіційні ЗМІ. Найбільший вплив ці канали імплементації комуністичних цінностей мали на номенклатурних працівників та гуманітарну інтелігенцію. Теорія дозволяє описати не настільки очевидні, але значно більш масові та ефективні механізми конструювання «правильних людей» через популярну культуру.

По-друге, теорія масової культури є одним з можливих способів деконструювати квазідемократичну риторику радянську влади. Одним з парадоксів владного режиму в СРСР було поєднання демократичної за формою термінології з надцентралізованими механізмами державного управління, за яких уся повнота влади перебувала в руках обмеженого кола партійної олігархії. Джерела пізньорадянської доби насичені формулюваннями «народна влада», «рідна партія», «в інтересах трудового народу». Буквальне відтворення цих штампів у історичному дослідженні призводить до спотворення наукового погляду комуністичними ідеологемами. Очевидно, що без деконструкції (тобто розчленування терміна на складові частини та включення їх до нового сучасного контексту) неможливо представити неупереджений погляд на минуле. Концепт «масова культура» дозволяє описати створені радянською пропагандистською машиною терміни як елементи «особливої мови» (за Деніелом Беллом), що робить зрозумілим навколишній світ для широких верств населення. Інтерпретація радянського поп-культу під таким кутом дає можливість виокремити ідеологічну складову та віднайти більш нейтральні відповідники для опису реалій українського суспільства 1953–1991 рр.

По-третє, теорія масової культури дозволяє пояснити також інший парадокс, пов'язаний зі спадщиною комуністичного режиму. Мова йде про протиріччя між ідеологічною кризою радянського режиму протягом 1970–1980-х рр.

та дивовижною живучістю радянських цінностей навіть після зникнення СРСР. Фактично в сучасному науковому дискурсі співіснують дві діаметрально протилежні версії описання ролі державної пропаганди наприкінці існування Радянського Союзу. Перша версія тяжіє до тоталітарної парадигми і змальовує картину ідеологічного колапсу правлячого режиму, що проявилося у відмові від гасла «Комунізм за 20 років», посиленні цензури та придушенні інакодумства, байдужості населення до декларованих керівною верхівкою принципів. Цілком логічним наслідком кризи став масовий вихід з КПУ протягом 1989–1991 рр., заборона її діяльності та розпад СРСР. Прикладом такого варіанту інтерпретації настроїв пізньорадянської України є монографія відомого дослідника Федора Турченка «Запоріжжя на шляху до себе» (2009)[189]. Інший підхід зосереджує увагу на живучості радянських цінностей, які продовжують визначати світогляд значної частини населення вже незалежної України. Така точка зору присутня, зокрема, у праці Антоніни Колодій «Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні» (2002)[190]. Обидві версії демонструють тактику «ввічливого непомічання» і нездатні пояснити наявний парадокс. Теорія масової культури пропонує вирішення цієї дилеми. Згідно з нею, ідеологічна криза зачепила, передусім, найбільш декларативні складові радянської пропагандистської системи, тоді як менш помітні культурні архетипи, засвоєні широкими верствами населення, цілком очікувано продовжили існувати і в умовах транзиту від комунізму до демократії.

До обмежень теорії масової культури необхідно віднести нездатність пояснити політичні, соціальні, економічні аспекти конструювання «радянської людини». Це цілком очікувано випливає зі спеціалізації теорії, що зосереджена на вивченні, перш за все, культурних явищ і процесів. Також варто звернути увагу на те, що зазначена концепція формувалася на основі узагальнення досвіду західного суспільства з реаліями свободи слова і думки, ринковою економікою, відсутністю постгеноцидного синдрому. Українські реалії протягом 1950-х – початку 1990-х рр. були інакшими. Панувала планова модель економіки, націлена на підготовку до нової світової війни та забезпечення контролю над суспільством з боку владних еліт СРСР. Тож питання про комерційну привабливість творів популярного мистецтва замінювалося політичною доцільністю, а головним замовником були не широкі маси, а невелике коло вищої номенклатури з власними смаками і уявленнями. Різноманіттю та швидкій динаміці культурної творчості в країнах Заходу протиставлялося обмежене коло дозволених жанрів та тем.

Психологічні корені комунізму та нацизму намагається розкрити теорія авторитарної особистості. Біля її витоків стояв відомий німецький психолог та філософ, засновник неофрейдизму Еріх Фромм. У 1930-ті рр. він проводить

---

[189] Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... : (минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 367 с.

[190] Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна* : конф. для укр. випускників програм наук. стажування у США. Київ, 2002. С. 36–55.

«БУДІВНИКИ КОМУНІЗМУ»

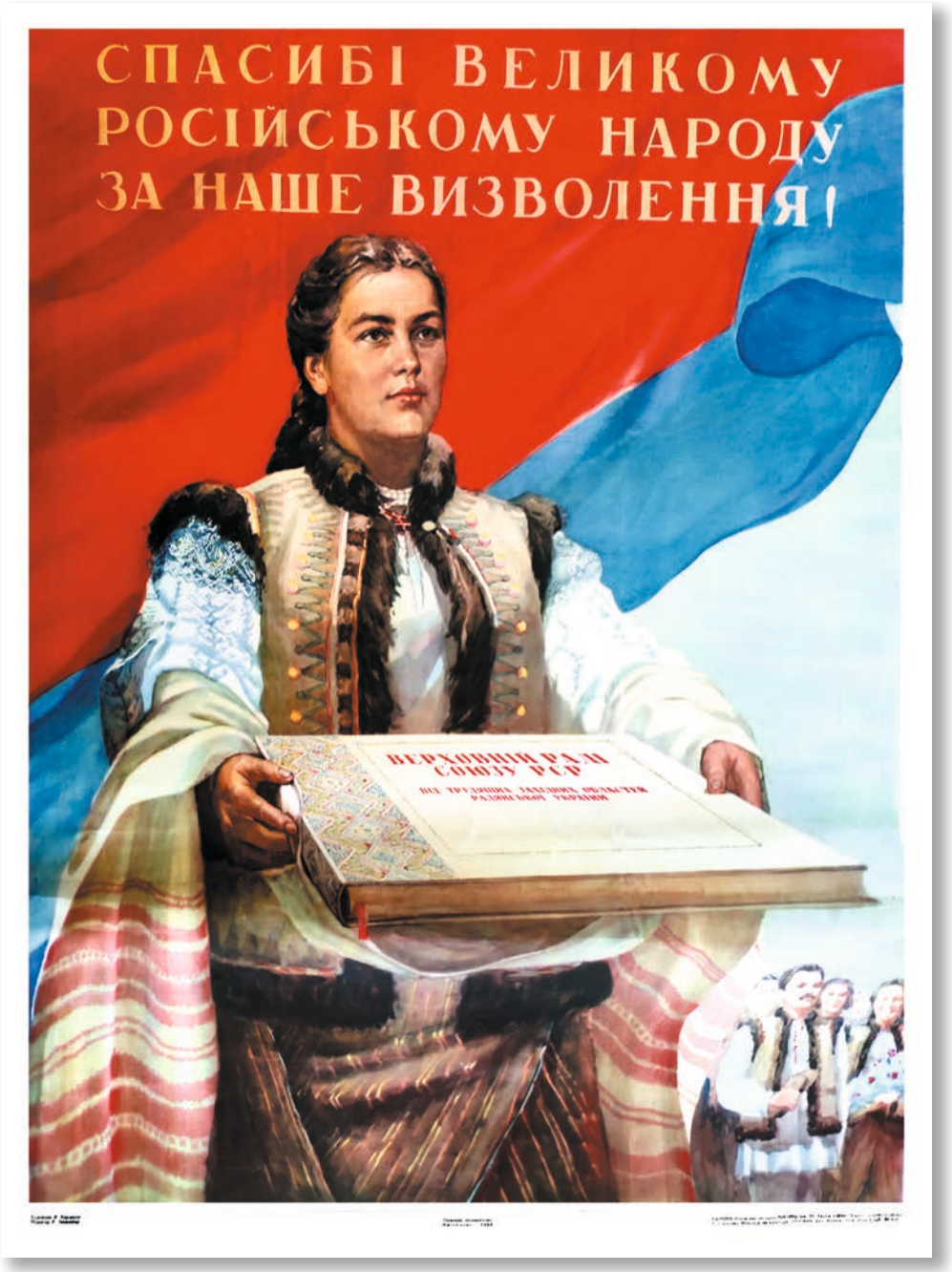

Худож. В. Сур'янінов. Москва, 1959

В БРАТНІЙ СІМ'Ї НАРОДІВ СРСР ВОЗЗ'ЄДНАНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД БУДУЄ КОМУНІЗМ

Худож. К. Доможирова, С. Кудрявцов. Київ, 1954

Худож. В. Кармазін. Київ, 1954

Худож. А. Кожухов. Київ, 1959-1960

Худож. Ю. Мохор, О. Терентьєв, Є. Кудряшов. Київ, 1960

Худож. А. Домнич, П. Грачов. Київ, 1960

Худож. А. Кожухов. Київ, 1960

Худож. О. Семенко. Київ, 1960

низку соціологічних опитувань у Німеччині з метою виявити підсвідомі прихильності серед робітників. Вони показали наявність «авторитарного» (схильного до захоплення сильною владою) та «демократичного» типів особистостей. Ці спостереження були оприлюднені та інтерпретовані вченим у його знаковій праці «Втеча від свободи» 1941 р. Згідно з баченням Фромма, одним з ключових особистісних конфліктів новітньої доби є відчуття самотності та відчуженості людини. Звільнившись від обмежень традиційного суспільства, особистість отримала тягар відповідальності за власні вчинки. Не кожна людина здатна його витримати, що виражається у так званій «втечі від свободи» – механізмах психологічного захисту. До них належать авторитарний (потяг до підкорення сильнішому та домінуванню над слабшим), конформістський (відмова від власної індивідуальності), деструктивний (схильність до насильства та руйнування) механізми. Авторитарна особистість формується при виборі людини на користь делегування власної свободи харизматичному керівнику, «фюреру», «вождю». Такий тип базується на переконанні, що життя визначається силами, вищими за людину, і єдине справжнє щастя – це підкорення цим силам.

Остаточна концептуалізація теорії авторитарної особистості відбувається з виходом книги «Авторитарна особистість» за авторства Теодора Адорно, Невітта Сенфорда, Ельзи Френкель-Брунсвік та Деніела Левінсона в 1950 р. У ній було надано найбільш поширений перелік характеристик авторитарного типу особистості: підкорення сильнішому, домінування над слабшим, схильність до забобонів та стереотипів, культ сили, перенесення власних переживань на зовнішній світ, цинізм, прагнення до моралізаторства[191]. Важливим внеском до розвитку теорії стало також запровадження об'єктивних критеріїв для виміру рівня авторитарності особистості, зокрема F-шкали.

Згідно з теорією авторитарної особистості, «виховання» народних мас у дусі комунізму призвело до формування кількох типів особистостей у радянському суспільстві. Частина населення розпочала асоціювати себе із владою, добровільно відмовляючись від своїх прав та свобод і знімаючи з себе тягар відповідальності за прийняття рішень. Це цілком підпадає під фроммівську «авторитарну втечу від свободи». Їхня прихильність до верхівки базувалася не на свідомому прийнятті постулатів комуністичної ідеології, а на підсвідомому пошуку «господаря» чи «вождя», яка поєднувалася з ненавистю до переслідуваних системою верств («спекулянти», «вороги народу», «народи-зрадники»). Прихильники сильної влади становили головну соціальну опору комуністичного режиму. Для них найвищою цінністю були не отримувані від режиму блага, а впевненість у «мудрості» та «силі» правлячої еліти, на яку покладено ношу управління складними процесами в державі.

Інша частина радянських громадян обрала конформістський шлях. Найбільшою цінністю для них стала відсутність конфліктів з системою, намагання не виділятися із загальної маси, не привертати увагу до себе особисто – «жити

[191] Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. The authoritarian personality. New York : W.W. Norton Company, 1993. P. 77.

як усі». Цій категорії була байдужою державна ідеологія, вони сприймали її як певний ритуал, обов'язковий до виконання. Головну роль у їх світогляді відігравали питання повсякдення та особистого життя. Для цієї категорії громадян також були байдужими питання прав і свобод людини, демократії, національної ідентичності – «демократію/свободу слова/мову на хліб не намажеш». Відповідно від режиму вони очікували задоволення власних базових потреб у товарах першої необхідності й, по можливості, невтручання в особистий простір. У випадку посилення державного тиску вони були здатними щонайбільше на пасивний опір владі, що виражався в недбалому виконанні поставлених керівництвом завдань, уникненні відповідальності, безініціативності.

Окрему групу серед населення складали дисиденти, які обрали зворотний шлях – не втечі від свободи, а боротьби за неї. Згідно з поглядами Еріха Фромма, вони становили «демократичний тип особистості», що цінував право людини на вибір і гостро реагував на спроби державної машини їх обмежити. У певний момент життя вони повинні були зробити непростий вибір, який дуже чітко сформулював Семен Глузман: «вливатися в загальний перебіг конформізму або йти проти течії»[192]. Вони були психологічними антагоністами з «радянськими людьми», викликаючи подив та негативне ставлення останніх. Практично в кожному з опублікованих спогадів дисидентів присутній сюжет про несприйняття оточенням, навіть дуже близькими людьми, спроб боротися з системою. Це дає підстави говорити, що історія «радянської людини» опосередковано представлена в студіях з історії українського дисидентства – як історія мовчазної конформістської більшості, байдужої до суспільного інтересу та з негативним ставленням до будь-яких спроб порушити їхню власну зону комфорту.

Залучення теорії авторитарної особистості до вивчення процесів конструювання «нової радянської людини» дає змогу вирішити кілька методологічних проблем. Перш за все, стає можливим скласти психологічний портрет «будівника комунізму» за допомогою інструментів психоаналізу. Для дослідника відкриваються потужні напрацювання психології в поясненні особливостей світобачення «homo sovieticus», розкритті природи його реакцій на виклики суспільного життя, складенні ієрархії цінностей тощо. Найбільш ефективним є залучення теорії авторитарної особистості у трьох основних напрямках:

1) інтерпретація наративних джерел (щоденників, спогадів, особистого листування), залишених радянськими громадянами;

2) з'ясування першопричин поведінки людини, зокрема соціальних та культурних факторів;

3) виокремлення свідомих та підсвідомих складових у феномені «homo sovieticus».

[192] Глузман С. Семен Глузман: «Чим менше в країні героїв і фанатиків, тим краще живуть люди» : [інтерв'ю з лікарем-психіатром та правозахисником С. Глузманом] / спілк. Леонід Швець. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/12/4221/

Також теорія авторитарної особистості надає інструментарій для опису та визначення впливу ірраціональних чинників у конструюванні та діяльності «нової радянської людини». Згадані вище теоретичні підходи представляють «будівника комунізму», у першу чергу, як певного актора у визначеній сфері з логічною та продуманою роллю. Теорія тоталітаризму виходить з того, що життя звичайного громадянина підпорядковується жорстокій та всеохопній логіці державної машини, теорія індустріального суспільства – законам технічного прогресу та економічної організації промислового виробництва, теорія масової культури – культурологічним закономірностям. Концепція авторитарної особистості дає змогу врахувати як раціональні, так і ірраціональні чинники, наприклад, поведінкові автоматизми, стереотипи, неусвідомлені мотиви та інші.

Безумовно, критичний погляд на зазначену теорію примушує усвідомити та враховувати в дослідницькому процесі її недоліки. Дослідження «авторитарної особистості» проводилися в німецькому та американському суспільствах протягом 1930–1940-х рр. Тому понятійний апарат теорії та її доказова база спираються на реалії власне західного суспільства з його специфічним історичним та культурним бекграундом. Механічне перенесення теорії на ґрунт студій з пізньорадянської історії, як і у випадку з теорією масової культури, провокує «вестернізацію» минулого і намагання вписати наявний емпіричний матеріал у заздалегідь визначені рамки. Вирішенням цієї проблеми тривалий час займався дослідницький колектив під керівництвом Юрія Левади та Лева Гудкова, що сформулював методику вивчення власне «homo sovieticus».

Крім того, теорія авторитарної особистості формувалася під впливом філософських поглядів неофрейдистів. Це вчення перебуває на вістрі дискусій про природу особистості людини та зазнає значної критики за ідею примату підсвідомих факторів над свідомими рішеннями. Очевидно, що настільки масштабне питання неможливо вирішити в рамках конкретно-історичного дослідження і воно опиняється перед загрозою розчинитися у стані методологічної невизначеності. На нашу думку, найбільш оптимальним варіантом інтеграції здобутків теорії авторитарної особистості в дослідження процесу конструювання «радянської людини» є залучення найменш дискусійних тез концепції та апробованих методик виміру рівня авторитарності.

Таким чином, обрані концепції допомагають визначити місце проекту «нової людини» в системі комуністичної влади та політичний зміст цього проекту (теорія тоталітаризму), відтворити реалії матеріальної цивілізації й соціально-економічне підґрунтя конструювання «будівника комунізму» (теорія індустріального суспільства), з'ясувати роль та амбівалентність культурних факторів у поширенні радянських цінностей (теорія масової культури) і сформулювати психологічний портрет «радянської людини» (теорія авторитарної особистості).

2. ОСВІТА І ВИХОВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» В УКРАЇНІ

2.1. «Діти – майбутні будівники комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти

Серед основних чинників соціалізації особистості традиційно виділяють освіту, яка разом з родинним вихованням справляє потужний вплив на формування засадничих уявлень, цінностей, моделей поведінки молодої людини.

Складність наукового аналізу радянської системи освіти полягає в тому, що в українському суспільстві на побутовому рівні дотепер існують стійкі переконання щодо наближеної до ідеалу системи середньої і вищої освіти в СРСР. Ґрунтовність базових знань, роками стабільні підходи в навчанні, ностальгійні відчуття власної молодості – весь цей, далеко неповний, перелік архетипів, що побутують у свідомості покоління, яке є продуктом цієї освіти, гальмують неупереджений погляд вчених на природу

радянської освітньої моделі. Нами здійснюється спроба охопити у фокусі дослідницької уваги процеси в системі шкільної освіти УРСР 1950-х – 1991 рр. Метою дослідження є пошук відповідей на питання, яким чином, якою мірою та з яким результатом школа радянської України виконала покладену на неї компартією і державою високу місію виховання «нової людини».

Першочергова роль школи у становленні громадянина в радянському суспільстві виступала одним з пріоритетів державної політики, не поступаючись сімейному вихованню, а в більшості випадків навіть перевищуючи його значення.

Модель протиставлення шкільного і сімейного досвіду як офіційного/неофіційного, індоктринуючого/вільного є доволі поширеною при обговореннях радянського дитинства[193].

Автор книги «Два світи дитинства. Діти в США і СРСР» американський психолог Урі Бронфенбреннер завіряв читачів у тому, що радянські методи виховання могутні, ефективні й детально розроблені. Він шанобливо визнавав, що у виховання є чітка мета – «формування комуністичної моралі» і гаряче захоплювався зразковою поведінкою, гарними манерами, старанністю, дисципліною, альтруїзмом, колективізмом радянських дітей. «Дисципліна в колективі сприймається беззастережно, якою б суворою, з точки зору західних стандартів, вона не виглядала»[194]. Психолог зазначив: «А краще за всіх були учні шкіл-інтернатів. Домашні діти порушували правила вкрай рідко, а учні інтернатів – ще рідше і однаковим чином зважають як на думку дорослих, так і дитячого колективу»[195].

Бронфенбреннер, попри уникнення в своєму аналізі контексту авторитарного радянського суспільства, доходить важливого висновку: родина в Радянському Союзі не є ані єдиним, ані навіть головним уповноваженим суспільства з виховання дітей[196].

Ця позиція в СРСР обґрунтовувалась поглядами А.С. Макаренка, який категорично твердив, що в суперечці родини і школи провідною є школа як представник державного виховання, науково обґрунтованого, організованого системного педагогічного впливу: «Поручитися, що родина виховає як слід, не можна. Говорити, що родина виховає як слід, не можна. Організуючим началом повинна бути школа. Школа повинна керувати сім'єю. Не кожна мати здатна виховати свою дитину. Часом сліпа материнська любов псує характер сина або дочки і вони ростуть далекими нашому радянському суспільству егоїстами»[197]. У такий спосіб радянська родина була позбавлена значної частини виховних повноважень.

---

[193] Маслинский К. Конференция «Антропология советской школы: культурные универсалии и провинциальные практики». *Вестник Пермского университета. История.* 2010. Вып. 2 (14). С. 454.

[194] Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР. Москва : Прогресс, 1976. С. 52.

[195] Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР. Москва : Прогресс, 1976. С. 53–54.

[196] Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР. Москва : Прогресс, 1976. С. 11.

[197] Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936–1939. *Педагогические сочинения в 8 т.* Т. 4. Москва, 2014. С. 453.

Як гасло і керівництво до дії сприймалось твердження, що у радянської родини не може бути більше важливого, більш почесного обов'язку перед народом і країною, ніж обов'язок виховати своїх дітей відданими патріотами та інтернаціоналістами, активними будівниками комуністичного суспільства[198].

У радянських родинах існувало негласне правило не обговорювати політичні питання. Батьки, як правило, свідомо уникали подібних тем, водночас прищеплюючи дітям звичку висловлюватися «правильно» або нейтрально в офіційних місцях. Залежно від індивідуального впливу на людину ключових агентів соціалізації (родина, школа, оточення та ін.), дотримання цього правила переносилось й на інші сфери життя.

Батьківські збори були, по суті, місцем, де батьків інформували про досягнення учнів, і в деяких випадках засуджували, іноді привселюдно, за їхні недоліки як батьків.

Партія і держава докоряла, серед іншого, й тим, що родина, на відміну від школи, орієнтує дітей на інтелектуальну працю в майбутньому.

Відділ шкіл і вишів Запорізького обкому Компартії України у вересні 1957 р. писав: «Треба ще провести велику роз'яснювальну роботу з питань трудового виховання в сім'ї, по викоріненню шкідливих, міщанських поглядів деяких батьків на працю. Ці батьки прищеплюють своїм дітям думку про те, що їх ідеалом повинна бути тільки "інтелігентна" професія, пов'язана з "чистою" роботою. Замість того, щоб з дитинства виховувати презирство до тунеядців, які поїдають чужу працю, такі батьки сприяють перетворенню своїх дітей у тунеядців. Деякі юнаки і дівчата, завдяки неправильному вихованню в сім'ї, вважають для себе приниженням займатися фізичною працею і шукають тільки "чисту" робот, а, не знайшовши такої, живуть на утриманні батьків, ведуть паразитичний образ життя. Однак не ці "мамини" синки й дочки визначають суть радянської молоді наших днів…»[199].

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15 лютого 1960 р. «Про організацію шкіл із продовженим днем» комуністична партія вважала за необхідне, з метою подальшого поліпшення суспільного виховання дітей, створювати в містах, робочих селищах і сільській місцевості школи, в яких діти будуть перебувати під спостереженням педагогів протягом усього дня. В.О. Сухомлинський – один з небагатьох радянських педагогів, хто вважав, що після уроків діти повинні перебувати під спостереженням батьків, дідусів і бабусь, старших братів і сестер та відпочивати в родині від цілеспрямованого державного, чиновницького впливу[200].

За словами Л.М. Сіднєва, ідея підпорядкованої ролі сім'ї у вихованні є хибною хоча б з тієї точки зору, що сім'я, разом з виробництвом і суспільством у цілому, є замовником школи[201].

---

[198] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8876. Арк. 64.

[199] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 719. Арк. 255.

[200] Из творческого наследия В. Сухомлинского. *Советская педагогика*. 1988. №3. С. 97–102.

[201] Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев : Лыбидь, 1990. С. 36.

Загальновідомим базисом радянської освітньої моделі була централізація і уніфікація. Така матриця здавалася цілком органічною в суспільно-політичних умовах радянського авторитарного ладу.

З кінця 1920-х років радянська загальноосвітня школа була соціальним інститутом, повністю регламентованим і контрольованим партією і державою. «Велике лихо радянського шкільництва – його воістину залізобетонна централізація. Усе, як в армії. То чи випадково, що в доповіді на останньому вчительському з'їзді так часто звучала фраза: "усі підрозділи радянської освіти"? Як тут не вигукнути: "Підрозділи вишукані й чекають наказу!"» – писав український педагог і літературознавець Борис Степанишин[202].

На засіданні однієї з секцій республіканської науково-практичної конференції «Актуальні питання комуністичного виховання в умовах перебудови», проведеної Інститутом філософії АН УРСР разом з товариством «Знання» в жовтні 1988 р. в Києві, багато хто з промовців знову і знову повертались до феномена Сталіна, прагнучи знайти відповідь на питання, чому був можливий культ особи в суспільстві, що будує соціалізм. Усі думки в основному зводились до того, що згідно з ідеологією сталінізму в школі утвердилася конформістська система виховання. Розвиток здібностей, творчих нахилів не був прямою метою шкільного виховання. Навпаки, ставилось протилежне завдання: сформувати людину за певним стандартом, за якимось загальним шаблоном певної поведінки, відповідного світогляду, політичних поглядів. Усе, що не відповідало виробленому еталону, переслідували і рішуче знищували[203].

Необхідність володіння «певною сумою знань» не заперечувалась ніколи: практична потреба у них була очевидна. Але навчання «знанням» мало завжди вторинний характер, було додатковим елементом виховання, переконання, формування. Історія радянської школи може розглядатися як історія пошуків найкращого сполучення виховання і освіти, як історія розробки засобів, що дозволяють перетворити освіту у носія виховання, пронизати всі навчальні предмети «ідейністю»[204].

Вчитель Б. Лагойда допомагає учням випускати стінгазету «Войовничий атеїст», с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської обл. 30 серпня 1970 р.

[202] Степанишин Б. Реформа освіти: за національне шкільництво. *Українська культура.* 1990. №1. С. 1–3.

[203] Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев, 1990. С. 88.

[204] Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 с.

В умовах жорстких директивних настанов держави і відсутності суспільного контролю школа дедалі більше перетворювалася на консервативний соціальний інститут, діяльність якого була спрямована на захист і збереження існуючих порядків. Педагогіка ж ставала наукою про те, щоб пристосувати особистість до умов середовища, зробити слухняною ідеології, настановам можновладців[205].

Проте не слід переоцінювати зусилля педагогічних колективів у реалізації державної політики щодо комуністичного виховання.

Ознайомлення з документами відділу шкіл, відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України, Міністерства освіти Української РСР, звітами місцевих органів влади 1950–1980-х рр. щодо розвитку освіти викликає первинне захоплення кількістю заходів і досягнень всієї педагогічної «машини», при чому не тільки щодо розвитку матеріально-технічної бази, а й стосовно ідейно-політичного, виховного характеру педагогічного процесу.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що зростання кількості заходів корелювало зі збільшенням формалізму їх проведення.

Окремі згадки про такий формалізм в ідейно-виховній роботі в середній школі подекуди, під грифами «таємно» і «цілком таємно», містився в партійних і радянських документах, матеріалах КДБ.

Формальний підхід у питаннях виховної роботи закладався вже в початковій школі. Яскравим прикладом є питання вчительки у 2 класі: «Діти, яке ми взяли зобов'язання на честь 70-річчя Великого Жовтня?». Відповідь: «Отримати 70 п'ятірок»[206].

Типовим є лист Міністерства освіти УРСР в ЦК «Про роботу органів народної освіти, педагогічних колективів шкіл з профілактики правопорушень серед учнів» від 5 вересня 1978 р., в якому зазначається, що «протягом останніх років у загальноосвітніх школах республіки суттєво збільшилася кількість учнів старших класів. Однак деякі вчителі не враховують цієї обставини, використовують у виховній роботі застарілі форми й методи. Частина масових заходів у школах, особливо в класних колективах, проводиться формально, на низькому емоційному рівні, при цьому не завжди вивчаються результативність, вплив цих заходів на формування світогляду, ідейних переконань учнів, виховання норм поведінки й правил соціалістичного гуртожитку»[207].

«У більшості шкіл формально проводяться засідання комсомольських бюро, зборів. Нерідкі випадки, коли комсомольці не мають доручень, не знають Гімну СРСР, УРСР, піонери – урочисті обіцянки юного піонера. Окремі педагогічні колективи захоплюються зовнішніми ефектами – оформленням тематичних альбомів, учнівських рефератів тощо, надмірно перевантажують школярів», – йшлося в доповідній записці «Про перебудову стилю керівництва закладами освіти в Нижньосірогозькому Херсонської області та Жовтневому м. Дні-

[205] Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев : Лыбидь, 1990. С. 48.

[206] ЦДАВО Україна. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9329. Арк. 65.

[207] ЦДАГО Україна. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1686. Арк. 116.

пропетровська районних відділах народної освіти в світлі вимог XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи»[208].

Учні за збором макулатури.
с. Павлівка, Вінницька обл. 1965 р.

Ідеологічний зміст шкільної програми, весь ідейно-виховний процес, який був спрямований на конструювання ідейно правильної, «нової радянської людини», сприймався здебільшого з байдужістю.

Практика проведення класних годин, занять з політінформації та розповіді останніх політичних новин з ідейно-правильних позицій, переказ статей з радянської преси були зведені до мінімуму через глибоко рутинний і формальний характер цих дій. Учні часто просто не розуміли змісту багатьох кліше на кшталт «американський гегемонізм» і «сіоністська агресія». У той час, як висловлювати відкрито презирство чи незгоду на заняттях було ризиковано, адже за це могли серйозно покарати по лінії школи, батьків, піонерської і комсомольської організації, в учнів формувались стійкі звички, повторення в потрібних ситуаціях завчених думок і слідування ритуалам.

Письменник і сценарист Станіслав Цалик у наданому нам інтерв'ю згадує свої шкільні роки: «У нашого 9 класу був "підшефний" 5 клас – от у них мені доручили щовівторка робити політінформації перед першим уроком. 10 хвилин! То було моє комсомольське завдання (кожен комсомолець мав виконувати певну роботу). І я, і мої слухачі-піонери, і їхня класна керівничка, яка була присутня, відчували, що то все для "галочки". П'ятикласники сиділи тихо, але слухали неуважно. Так само і я сам сидів на комсомольських зборах – тихо, не порушуючи дисципліни і не привертаючи до себе уваги. Відбував номер, як то кажуть. І більшість моїх однокласників теж. Єдине, коли я "включався" – коли починали когось кудись обирати. Комсомольське бюро, наприклад. Або делегата, який після уроків має топати на якусь районну комсомольську конференцію (наприклад, з обговорення чергової книжки Брежнєва). "Включався" я в тому сенсі, щоб не проґавити момент і щоб раптом не обрали мене, бо я не хотів марнувати позашкільний час на подібне»[209].

С. Цалик зауважує: «Вплив цих заходів не був великим – робилося для "галочки", і то дуже відчувалося. Натомість це був корисний стартовий майданчик

[208] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9329. Арк. 166.

[209] Інтерв'ю автора зі Станіславом Цаликом.

для тих, хто мріяв про комсомольську кар'єру – там можна було виявити активність, був шанс показати себе тощо».

Інший респондент Анатолій Олексієнко, нині професор Гонконгського університету, зазначає: «Ставлення до цих ідеологічних заходів було як до непотребу, до примусиловки, чогось на догоду вчителю чи завучу. Коли вчитель і сам уникав цих 15-хвилинок, бо, наприклад, завуч викликав, то так званий черговий по класу, чи староста, ставав на шухері і дивився, поки вчитель не повернеться, а всі інші або байдикували, або списували домашнє завдання, або зубрили щось, бо знали, що викличуть до дошки, або якісь анекдоти переповідали»[210].

На підставі дослідження, проведеного у 1989 р. Львівським обласним інститутом вдосконалення учителів, було підраховано, що до 70% десятикласників за всі роки навчання в школі ніколи не виступали на політінформаціях, виховних заходах. Ще гірший стан справ дослідження констатувало в ПТУ. Більшості було відведено роль пасивних слухачів або глядачів, а активну роль виконували декілька активістів[211].

Слід закцентувати на відомій тезі, що кількість заходів не гарантує відмінні результати у вихованні. Нескінченне повторення одних і тих самих істин нерідко є причиною внутрішнього психологічного неприйняття їх, а то й протесту вихованця.

На думку професора Каліфорнійського університету і Європейського університету в Санкт-Петербурзі Олега Хархордіна, вершиною такого формалізму і ритуальності можна вважати процедуру запровадженого 1969 р. Ленінського заліку. Залік включав в себе чотири компоненти: спочатку комсомолець приймав «особистий комплексний план» персонального розвитку на початку року, потім він реалізовував його упродовж року; також протягом цього року проводились спеціальні «ленінські уроки», де комсомольці обговорювали з ветеранами партії і Великої Вітчизняної війни роботи Леніна; рік завершувався «громадсько-політичною атестацією». Ленінський залік являв собою щорічний огляд вчинків кожного учня з метою отримання офіційного знання про особистість кожного. Однак процедура в реальності виглядала настільки абсурдно, що атестація нерідко перетворювалась з обговорення розвитку особистості (на основі справ, продемонстрованих під час виконання особистого комплексного плану) у дрібне копирсання втомленими педагогами у деталях особистого життя[212].

Методологічно важливим є висновок Олега Хархордіна про те, що навіть якщо покоління радянської молоді не приймало цінності, нав'язувані в такій формі, тим не менше вони відтворювали фонові практики радянської культури, хоча б тому, що були зобов'язані проходити залік раз на рік[213].

---

[210] Інтерв'ю автора з Анатолієм Олексієнком.

[211] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 62. Спр. 583. Арк. 20.

[212] Хархордин О. В. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2016. С. 440–441.

[213] Там само. С. 442.

Формалізму сприяло також постійне роздвоєння свідомості, коли на уроці вчитель разом з учнями визначав своє ставлення до навколишньої дійсності крізь призму двох діаметрально протилежних ідеологій: комуністичної, яка ґрунтується на «найпередовішому науковому вченні марксизму-ленінізму», та буржуазної, що «відживає свій вік, але чинить жорстокий опір і з якою потрібно вести рішучу боротьбу»[214].

Прикриттям низького «коефіцієнту корисної дії» багатьох виховних заходів ставало звичне окозамилювання, коли демонстрували прямий і буквальний зв'язок виховних бесід з правильними діями і вчинками учнів як, наприклад, Запорізький обласний комітет Компартії України звітував у червні 1957 р. про виховну роботу в школах області: «Будучи класним керівником 10 класу Єлисеївської школи Андріївського району, тов. Шамрицька часто проводила з учнями бесіди на теми про радянську національну гордість, про моральне обличчя молоді, про дружбу, товариство і інше, і тому в 1956 р. одна група юнаків, випускників цієї школи, виїхала в Донбас, а друга організувалась у будівельну бригаду в колгоспі "Комунар"»[215].

Формалізм ідейно-виховних заходів компенсовувався пафосом промов і виступів. Виступи партійних і радянських лідерів з питань шкільної освіти, так само як і промови самих вчителів на різного роду офіційних зібраннях, яскраво підтверджують теоретичні позиції щодо радянської бюрократичної мови, якот: монологічність, ритуальність, закритість, директивність, наявність єдиної колективної точки зору, постійні вогнища напруги, деформації мовної картини світу, яку відрізняють примітивізм, однонаправлений рух часу, замкнутість простору, міфологізм.

Короткою ілюстрацією таких радянських мовних практик може слугувати репліка з промови В.В. Щербицького на IV з'їзді вчителів УРСР: «Учитель покликаний запалити розум і серця підростаючого покоління незгасним жовтневим вогнем революційного оновлення світу, поезією праці в ім'я комунізму, передати йому золоту скарбницю моральних цінностей більшовиків»[216].

Описаний формалізм ідейно-виховних заходів тісно пов'язаний з явищем, названим антропологом, професором Каліфорнійського університету Олексієм Юрчаком «перформативним зсувом»[217], коли переважало відтворення форми ідеологічного висловлювання, ритуалу або символу, офіційної практики, передусім, на рівні форми, при цьому їх смисл зміщувався, стаючи відмінним від буквально «заявленого» сенсу.

Респонденти, які займались комсомольською роботою, вказують, що плануючи і проводячи заходи, вони усвідомлювали, що буквальний смисл ритуа-

---

[214] Про реформу загальноосвітньої і професійної школи. Київ : Політвидав України, 1984. С. 3.

[215] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 721. Арк. 129.

[216] Радянська школа. 1977. №5. С. 11.

[217] Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. С. 25.

лів і текстів був набагато менш важливий порівняно з чітким дотриманням їх форми і стандартизованості, процедури і звітності.

Так, Олексій Гарань згадує: «З четвертого ж класу я почав вести "політінформації". Була така форма роботи на виробництвах, у вузах, зараз це виглядає дико, але радянська індоктринація починалася у школі. Тоді була війна в В'єтнамі, і я пам'ятаю, що я читав щось в газетах, виходив перед класом і розповідав. Зрозуміло, що все це були "переспіви" радянських газет, але принаймні така форма пробуджувала інтерес до того, що відбувається в світі»[218].

Студенти Львівського політехнічного інституту на мітингу проти дій американських військових у В'єтнамі. м. Львів, лютий 1965 р.

На фоні формалізму ідеологічних заходів кардинальне, що починає відбуватися з молодіжною спільнотою, – це проникнення в свідомість позицій подвійної моралі. Учням все частіше доводилося перебувати в ситуації розбіжності слів і вчинків, що, як ціннісний архетип, закладалося у свідомість, при чому як безальтернативна модель поведінки в суспільстві.

За висловом Кетріони Келлі, «пізньорадянська школа готувала учнів до світу, в якому було властиво обходити правила і деідеологізовувати внутрішнє життя»[219].

Слід зауважити, що в умовах суворої регламентації школу було зорієнтовано на виховання середняка, людини середніх здібностей. Цю настанову видавали за демократичність системи освіти, оголошували втіленням соціальної рівності[220].

Формально декларуючи індивідуальний, диференційований підхід до учня, залежно від його рівня знань, рис характеру, радянська педагогіка «на виході» мала отримати середньостатистичну молоду людину, тому ідея створення шкіл з певним нахилом, які б концентрували у своїх лавах визнаних педагогів, а в

[218] Інтерв'ю автора з Олексієм Гаранем.

[219] Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время. *Антропологический форум*. 2004. №1. С. 104–155. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnyy-vals-povsednevnaya-zhizn-sovetskoy-shkoly-v-poslestalinskoe-vremya.pdf

[220] Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев : Лыбидь, 1990. С. 88.

своїй роботі використовували експериментальні підходи і демократизм, неодмінно викликала насторогу партійних органів.

У 1963 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про створення спеціалізованих шкіл-інтернатів при державних університетах. Цього ж року в Харкові місцеві органи створили середню школу №27 у складі 9–11 класів для поглибленого вивчення фізики та математики при державному університеті. З 1966 р. школа працювала у складі 7–10 класів під назвою фізико-математичної школи (школа існує до сьогодні як Комунальний заклад «Харківський фізико-математичний ліцей №27 Харківської міської ради»).

Примітними є результати перевірки школи в січні 1972 р., яка виявила серйозні недоліки в «комплектуванні контингентів, ідейно-політичного та трудового виховання». Зокрема, склад учнів школи не відповідав соціальному та національному складу населення Харкова. У 1971/1972 н.р. в школі №27 навчалося 812 учнів, з них дітей робітників – 11,5%, дітей службовців – 90%, військовослужбовців – 8,5%. У той же час робітничий клас Харкова становив 70% загальної кількості працюючого населення[221].

Крім того, перевіряючі органи відзначали, що склад школярів також не відбиває національного складу населення міста. У школі навчалося дітей української національності – 238 осіб (23,9% загальної чисельності учнів), дітей російської національності – 299 (37%), єврейської національності – 254 (31,2%), інших – 21 (2,5%). У цей час населення Харкова за національним складом розподілялося так: українці – 49,4%, росіяни – 41,8%, євреї – 6,1%. Також серед 7 учителів математики школи 4 були єврейської національності[222].

Однак навряд чи піклування про дотримання національного чи соціального балансу можна вважати головним мотивом розгромної перевірки.

Справжніми причинами занепокоєння партійних інстанцій стало «вільнодумство» педагогічного колективу в ідеологічному плані. «Питання ідейності викладання навчальних дисциплін, виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів не знайшли достатнього відображення в рішеннях партійної організації, педагогічної ради та комсомольської організації школи. Питання авангардної ролі комуністів у навчально-виховному процесі, ідейність у викладанні основ наук, формування комуністичного світогляду та ідейної переконаності учнів, трудового виховання школярів жодного разу не виносились на партзбори», – як вирок звучало в документі з результатами перевірки.

Місцеве райвно намагалось захищати школу, враховуючи високі позиції закладу за підсумками вступу випускників до вищих навчальних закладів (за чотири роки із 816 випускників школи вступило до вишів і військових училищ 796 чол., або 97,5%), однак контролюючі органи залишались непохитними у своєму вердикті: «На тиждень понад план передбачено 27 год., що веде до значного перевантаження учнів. У школі порушуються режимні моменти, встановлені Статутом середньої школи, навчання в ній починається о 9.30».

[221] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 516. Арк. 51.

[222] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 516. Арк. 52.

Зазначалось, що частина питань, передбачених у плані роботи педагогічної ради школи, має надуманий характер, наприклад: «Як вчити, щоб діти вірили вчителю, або про методи педагогічного впливу (вчителі вчаться бачити і розуміти дітей)», «Нервова система та індивідуальне диференційоване навчання дітей». Наголошувалось, що документи школи, матеріали навчальних кабінетів, позакласні заходи не розкривають досягнень робітничого класу індустріального Харкова[223]. У провину колективу ставився той факт, що за перше півріччя 1971/1972 н.р. учителями – членами організації товариства «Знання» прочитано 18 лекцій, з них лише 2 пов'язані з матеріалами XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України.

В умовах вимогливості педколективу закономірно знижувалися показники успішності учнів. Зокрема, перевіркою було встановлено, що на кінець першого півріччя на «4» і «5» навчається 103 учні (12,7%), у т.ч. на відмінно – лише 2 учні, у той час як в школах Харкова такий рівень спостерігається у 33% учнів. При цьому майже 100-відсотковий вступ до вишів не рятував школу, яка дозволила відрізнятися від решти середніх навчальних закладів.

Наведений приклад наочно демонструє, що питання якості навчання знаходились у градації пріоритетів значно нижче порівняно зі слухняністю в найширшому розумінні.

Слід зауважити, що директивність, централізація і контроль не убезпечували радянську школу від надзвичайних подій, як, зокрема, харчове отруєння 10 квітня 1974 р. в міській школі №38 м. Запоріжжя, де було виявлено ознаки отруєння у 110 учнів і 10 вчителів. 12 учнів було госпіталізовано. Джерелом отруєння стали здобні булочки виробництва комбінату №1 тресту їдалень, які до надходження зберігались у приміщенні, обробленому отрутохімікатами[224].

Втаємниченість подібних випадків з боку КДБ створювала ілюзію в суспільстві про вдаване благополуччя, на контрасті з яким сприймається нині, в умовах відкритого інформаційного простору, інформація про численні аварії та надзвичайні події.

Згідно з Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятим 24 грудня 1958 р., магістральною лінією в народній освіті ставала політехнізація. Головною метою реформи було оголошено підготовку технічно грамотних кадрів для промисловості і сільського господарства. Науково-технічна революція вимагала застосування засобів автоматизації, на новий рівень виходив розвиток приладобудування, хімічного виробництва, переоснащувався залізничний транспорт, цивільна авіація, переозброювалась армія і флот. Ці зміни вимагали професійної підготовки робітників і спеціалістів[225].

За Законом 1958 р. замість 7-річної вводилася загальнообов'язкова 8-річна освіта. Повна середня освіта здійснювалася на основі поєднання навчання із

---

[223] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 516. Арк. 54.

[224] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 314–315.

[225] Сулима И. И., Фильченкова Э. М. Реформа школы 1958 года: замысел и результаты. *Школа советского общества: опыт политической истории: по материалам Нижегородской области.* Нижний Новгород, 1997. С. 132.

продуктивною працею в денній, вечірній школі або в технікумі. У 1–4 класах відновили уроки праці, скасовані в 30-х роках, у 5–7 класах ввели практичні заняття на навчально-дослідних ділянках і в начальних майстернях. Учні старших класів денних шкіл два дні на тиждень замість уроків повинні були працювати на підприємствах або в сільському господарстві. Строк навчання в школі збільшувався з 10 до 11 років.

Заняття зі школярами з вирощування кукурудзи. с. Крупа Границя Теремнівського району Волинської обл. 11 березня 1955 р.

Встановлювалася така градація навчальних закладів: восьмирічна неповна середня школа; школи робітничої і сільської молоді – вечірні середні загальноосвітні школи, в яких особи, які закінчили восьмирічну школу і працюють в одній з галузей народного господарства, отримують середню освіту і підвищують професійну кваліфікацію; середня загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням; технікум[226].

У ході дискусії, що розгорнулась з приводу майбутньої реформи, педагог В.О. Сухомлинський побачив недооцінку гуманітарної складової загальної освіти. Він писав про загрозу зниження рівня загальної середньої освіти, про недостатність спецшкіл для найбільш обдарованих дітей[227].

Погляди В.О. Сухомлинського поділяло багато вчителів, батьків, учнів, занепокоєних тим, що поєднання навчання з виробничою працею знижує інтелектуальну цінність навчальних предметів. Однак ці погляди було трактовано як буржуазні. Хиби такого підходу виводились з самої природи експлуататорського суспільства та антагонізму між розумовою й фізичною працею. Засуджувався характер трудового навчання й професійної орієнтації в «буржуазній» школі. Ідеологія переконувала, що у ряді капіталістичних країн (США, Англія, Японія) учнів навчають для поділу їх на «академічно здібних» і «нездібних» з метою орієнтувати одних на вищу освіту, а інших – на робочі професії.

Для ідеологічного обґрунтування залучення школярів до виробничої праці знайшли ленінське положення, що не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з виробничою працею молодого покоління.

---

[226] Сулима И. И., Фильченкова Э. М. Реформа школы 1958 года: замысел и результаты. *Школа советского общества: опыт политической истории: по материалам Нижегородской области.* Нижний Новгород, 1997. С. 132–143.

[227] Из творческого наследия В. Сухомлинского. *Советская педагогика*. 1988. №3. С. 97–102.

На практиці виникло спрощене і примітивне розуміння політехнізації як отримання школярами (причому всіма) однієї з робочих професій.

Учні СШ №67 Дніпропетровської обл. під час збору металобрухту. Квітень 1956 р.

Про примітивне і просто курйозне трактування політехнізації розповідав у серпні 1968 р. директор Безводненської середньої школи Єрмошин: «На Всеросійських зборах з політехнічної освіти в школах виступав старший науковий співробітник, який навів такий приклад: «Деякі викладачі приводять учнів на навчально-дослідну ділянку, вручають лопату і говорять: "Копайте!". Учні копають, потім беруть розсаду капусти і саджають. Після цього все висмикують, землю утрамбовують і йдуть. Потім приходить інший клас, і повторюється теж саме. Трудове навчання є, а результатів праці немає»[228].

Відсутність матеріальної бази змушувала адміністрацію шкіл впроваджувати підготовку учнів до простих робітничих професій. Відбувалася профанація професійної підготовки, дискредитація робітничих професій.

Відсутність належного фінансування, бюрократизм визначили спад реформи. У 1964 р. було вирішено повернутися до десятирічної освіти, але не відмовлятися від виробничого навчання.

Політехнічний характер освіти, необхідність мати виробничий стаж для вступу у виш природно призводили до зниження інтересу до гуманітарних предметів, які є основними у формуванні цінностей учнів. Детальніше зупинимося на вивченні літератури, мови та історії.

Головними завданнями курсу української літератури було визначено «розкриття таких важливих понять, як партійність літератури, народність, метод критичного реалізму і метод соціалістичного реалізму, з'ясування суспільно-політичної ролі літератури в процесі гострої непримиренної класової боротьби на різних етапах розвитку суспільства, показу ідейно-естетичного, пізнавального і виховного значення літератури, виховання за допомогою художніх творів радянського патріотизму, інтернаціоналізму, войовничого атеїз-

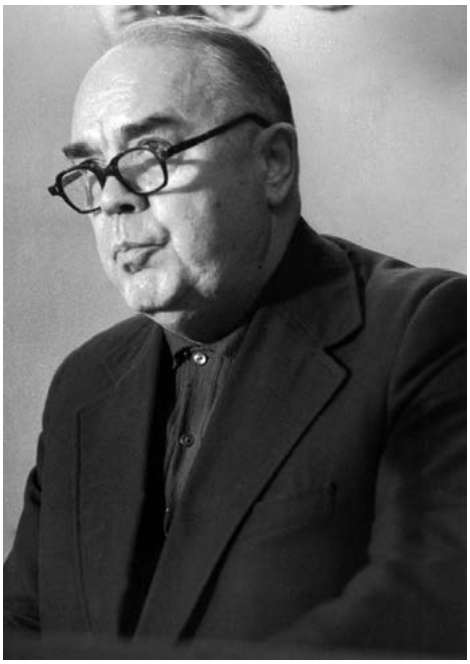
[228] Сулима И. И., Фильченкова Э. М. Реформа школы 1958 года: замысел и результаты. *Школа советского общества: опыт политической истории: по материалам Нижегородской области.* Нижний Новгород, 1997. С. 135.

му, почуття дружби народів СРСР, рішучості і стійкості в боротьбі з будь-якими проявами ворожої ідеології»[229].

Українська література позиціонувалася як національна за формою і соціалістична за змістом.

Секретар Спілки письменників України О.С. Левада на IV з'їзді учителів Української РСР 29 березня 1977 р. сміливо висловився з приводу нової програми з української літератури в середній школі: «Слід визнати обґрунтованість критичних зауважень на адресу нашої літератури для дітей і юнацтва. Пригадуєте вірші, які намагається визубрити Майя в "Платоні Кречеті" Олександра Корнійчука:

Барабани епохи б'ють,
б'ють, б'ють
Піонери по вулиці йдуть,
йдуть, йдуть,
Заводи наші ростуть,
ростуть, ростуть»[230].

Письменник О.С. Левада виступає на науково-практичній конференції у Спілці письменників України, присвяченій книзі Л.І. Брежнєва «Цілина», м. Київ, грудень 1978 р.

О.С. Левада визнавав: «Ніде правди діти, такі пустопорожні барабани інколи гуркотять в нашій літературі ще і тепер, і їх треба нещадно викреслювати з програм і підручників»[231].

Усвідомлюючи вагомий потенціал курсу української літератури для формування мислення, щоразу обговорення нових програм з цього предмету наражалось на критику, підтекст якої полягав у необхідності вихолощення національного субстрату. Типовими є результати аналізу відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України в жовтні 1970 р. нових програм з української літератури для 8–10 класів загальноосвітніх шкіл.

Було визначено, що нова програма має низку істотних недоліків, а саме: «слабо висвітлюються питання дружби соціалістичних націй, взаємозбагачення та взаємовпливу національних культур і літератур, питання боротьби з буржуазними націоналістичними течіями, угрупованнями, в ході яких гартувалася молода українська література»[232].

---

[229] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 367. Арк. 34.

[230] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8928. Арк. 268.

[231] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8928. Арк. 268.

[232] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 367. Арк. 34.

До програми з російської літератури для 8–10 класів загальноосвітніх шкіл претензії полягали в іншому ракурсі – «не підкреслено значення постанов партії з питань літератури і мистецтва»[233].

Передовим досвідом викладання російської мови, вартим наслідування, вважалось використання на уроках ідеологічного матеріалу. Так, при вивченні складнопідрядних речень у 8 класі вчителька Кам'янківської середньої школи Підволочиського району Тернопільської обл. Габелко В.П. дала завдання учням: усно скласти розповідь-інформацію на тему «Візит радянської урядової делегації в НДР», де були б складні речення з підрядними з'ясувальними. На дошці записувались питання: «Чим був обумовлений візит радянської урядової делегації в НДР?», «Які пропозиції висунув Генеральний секретар ЦК КПРС Л.І. Брежнєв у своєму виступі?». Заслуга вчительки вбачалась у тому, що учні не тільки набули навичок у використанні складних речень, але, «найголовніше, перейнялись величністю подвигу нашої країни і особисто Л.І. Брежнєва у боротьбі за мир у всьому світі»[234].

Вчителька історії Макіївської СШ № 22 В. Козик проводить екскурсію в Ленінському залі школи. 22 січня 1960 р.

Вивчення історії у школі обґрунтовано вважається одним із суттєвих чинників формування національної ідентичності та самосвідомості.

Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії» (1959) було доручено ЦК Компартій і Радам Міністрів

[233] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 367. Арк. 38.

[234] Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 21. Спр. 133. Арк. 17

союзних республік розглянути питання «про вивчення історії союзної республіки в школах»[235]. Згідно з постановою ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР» (1960), у 7–10 класах запроваджувалося вивчення історії УРСР в межах курсу з історії СРСР.

Фрагментарне вивчення історії України використовувалось для вихолощування національних почуттів, сформованих в окремих випадках сімейним вихованням, іншими чинниками.

Однак для частини школярів властивим було відчуття протиріччя і пошук істини. Олексій Гарань згадує: «Коли в школі з'явилася історія України (підручники були, а предмет такий не викладався!), то починаєш дивитися на історичні карти: Київська Русь, українське козацтво тощо. Зрозуміло, що все це подавалося під абсолютно одним кутом зору, тобто "український народ спав і мріяв, щоб возз'єднатися з Росією, про це мріяв і Богдан Хмельницький". Ясно, що це не ставилося під сумнів, але принаймні читав, щось дивився на картах, тобто звідти вже з'являлося усвідомлення, що це є Україна, що ти є частинкою чогось більшого, і що у батька в паспорті в графі "національність" написано українець»[236].

Теза про розчинення української історії в загальнорадянському контексті на рівні викладання у школі вже знайшла своє фактографічне доведення в історіографії. Примітною є довготривалість цього процесу і очевидні згубні наслідки для українського державотворення.

Навіть в умовах «перебудови», за результатами перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів Донецької області за 1987 рік йшлося: «У більшості перевірених шкіл не виконуються належним чином вимоги програм про вивчення історії УРСР у курсі історії СРСР. Частина вчителів не має чіткого уявлення про основні методичні шляхи, які забезпечують зв'язок вивчення історії республіки із загальним курсом історії СРСР. При виставленні оцінок з історії не завжди враховуються знання учнями матеріалу з історії УРСР. Мають місце випадки, коли не проводяться уроки з історії Донецької області. Так, були упущені уроки "Наш край у древності" в 7 кл. СШ №43, 61 і 4 кл. СШ №43»[237].

На хвилі суверенізації України 1990 р. Борис Степанишин у журналі «Українська культура» емоційно писав: «Діюча в нас система освіти – чи не єдина в світі, в якій від дітей прихована (аж до непізнання спаплюжена) рідна історія. Як прямий наслідок цього вандалізму, цього морального злочину бюрократів-шовіністів маємо мільйони манкуртів, безбатченків, духовних кастратів, начисто позбутих національної свідомості, національної гордості»[238].

Рефлексії щодо стану шкільної історичної освіти в Україні потрапляють наприкінці 80-х рр. на сторінки самвидавської періодики. У статті, опублікованій

---

[235] О некоторых изменениях в преподавании истории в школах : Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР от 8 октября 1959 г. №1162. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=38088#0.

[236] Інтерв'ю автора з Олексієм Гаранем.

[237] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9329. Арк. 50.

[238] Степанишин Б. Реформа освіти: за національне шкільництво. *Українська культура.* 1990. №1. С. 1–3.

1990 р. в газеті Горохівського осередку РУХу і УГС «Вітер надії»[239] (Волинська обл.), яскраво описується цей вплив на формування свідомості: «Майже повністю відсутні елементи виховання дітей як членів нації, народу. В підручниках історії, наприклад, половину змісту перекручено, історичні факти подаються в соусі русофільства та шовіністичного догматизму. Ні натяку про національний колорит, епос, традиції, пісенність. Випускник школи часто дивується, коли йому розповідають про невигідні для марксистсько-ленінської ідеології періоди історії його народу. Зате найбільше зусиль докладається для того, щоб виховати майбутнього чиновника, апаратника. У школі існує своя ієрархічна драбина: жовтеня – піонер – комсомолець, з перспективою в КПРС. Політичне виховання теж "на висоті". Стіни в школах обвішані портретами вождя і натхненника, особу якого подають дітям у вигляді новітнього бога. Безліч пісеньок, віршиків, речівок, оповідань прославляють невмирущого, неперевершеного, неповторного. І все це дитина повинна завчати, переповідати, і за це одержує свою оцінку. Стенди на стінах пістрявіють безликими лозунгами, цитатами різноманітних партійних з'їздів, промовами чергових вождів»[240].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. частина освітян, сповнених реформаторського духу, критикували зміст радянської освіти за відсутність компетентнісного підходу. Доцент Запорізького державного університету Л. Сіднєв писав: «Кому з нас школа дала хоча б елементарні знання з галузі психології людських взаємин? Як готувала до майбутнього подружнього життя, материнства і батьківства? Що дала в галузі правових знань, чи маємо найелементарніше уявлення про адміністративне право, про гарантії наших свобод, людської гідності? Що таке раціональне харчування, якою має бути їжа щодо калорійності, співвідношення білків, жирів, вуглеводів, які вітаміни потрібні з урахуванням умов праці, професій і способу життя? Чи можемо сказати, що в нас вихована екологічна культура? Чи озброєні ми економічними знаннями? Чи багато людей, які вийшли зі школи, завдяки її зусиллям здорові і фізично розвинуті? Як озброїла школа знаннями в галузі гігієни, здорового способу життя, сексології?»[241].

Декларуючи братерську дружбу між народами СРСР, радянська школа формувала її квазіваріант, виводячи почуття дружби не стільки від позитивів взаємної співпраці, співжиття, а через ненависть, через загрозу тим, хто посміє заперечити факт такої дружби. У матеріалі до теми «Рости і виховувати полум'яних патріотів соціалістичної Батьківщини» В.О. Сухомлинський у жовтні 1957 р. зазначав: «Почуття ненависті до того, хто зазіхає на дружбу народів нашої країни, хто намагається посіяти недовіру й підозрілість між ними, повинно бути однією із самих головних рис національного характеру наших вихованців.

---

[239] Див.: Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 213–225.

[240] Степовий А. Совітське шкільництво. *Вітер надії*: *видання Горохівського осередку РУХу та УГС.* 1990. №2. С. 4.

[241] Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев : Лыбидь, 1990. С. 105.

Той, хто намагався б відірвати Україну від великої братньої родини радянських народів, від великого російського народу, – той є заклятим ворогом українського народу й не може називатися українцем. Наші вихованці не тільки повинні це знати, але й бути готовими до боротьби проти того, хто спробував би посіяти ворожнечу між народами нашої країни, посіяти недовіру до братських народів нашої країни»[242].

Окрім іншого, самодостатність будь-якого українця виводилася через його зв'язок з російським народом, а єдиним способом існування і розвитку українського народу проголошувалось виключно перебування у сім'ї народів СРСР на чолі з російським народом. Ця аксіома мала сприйматися на підсвідомому рівні, враховуючи, що у шкільному віці рівень критичного мислення ще недостатній, а догматизм радянської моделі освіти блокував розвиток такого мислення в зародковому вигляді.

Засобом формування «дружби народів» виступало використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування, що de facto в 1950–1980-х рр., з різною інтенсивністю та масштабом, набувало змісту русифікації.

Питання русифікаторської політики, зокрема й на рівні освіти, достатньо описані в історіографії, закцентуємо увагу на реперних точках цих процесів.

Радою Міністрів СРСР 9 травня 1955 р. було видано розпорядження №3947-р, згідно з яким було звільнено учнів початкових, семирічних і середніх шкіл у союзних республіках (крім РРФСР) від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо ця мова для них не є рідною і навчання в школі проводиться не мовою цієї республіки[243].

Іншим розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 23 червня 1955 р. №4974, ухваленим як додаток до попереднього документа, було визначено, що у

Заслужена вчителька СРСР О. Бондарчук проводить урок російської мови в 4 класі Козятинської середньої школи Вінницької обл. 4 грудня 1951 р.

[242] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 721. Арк. 75.

[243] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 30.

зв'язку з тим, що в школах Української РСР із російською мовою викладання навчаються, головним чином, діти корінного населення республіки, доручити Раді Міністрів Української РСР вирішити питання викладання української мови в школах Української РСР із російською мовою навчання і установити порядок звільнення від обов'язкового вивчення української мови в цих школах учнів, що прибувають із інших республік[244].

Наказ Міністра освіти УРСР від 17 серпня 1955 р. №321 конкретизовував, що учнів, які прибувають з інших союзних республік і вступають до 2–5 класів шкіл з російською мовою викладання, переводити до старших класів перші три навчальні роки з часу вступу їх до шкіл УРСР незалежно від оцінок знань з української мови.

Ці позиції було закріплено ухваленим 17 квітня 1959 р. Верховною Радою УРСР Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»[245]. Стаття 9 цього нормативного акта вказувала: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів».

Свідченням поступової русифікації шкіл є статистичні дані, що у динаміці демонструють тенденцію витіснення української мови з освітнього простору. Так, у республіці українською в системі масових загальноосвітніх шкіл навчалося: в 1959/1960 навчальному році – 70,6% учнів, у 1970/1971 – 60,4%; у 1976/1977 – 57,8%. Російською мовою відповідно – 28,6%; 38,8%; 41,3%[246].

Найбільше шкіл з російською мовою знаходилося в обласних та індустріальних центрах. Зокрема, у 1974 р. у Ворошиловграді з 54 шкіл навчання російською мовою проводилося в 51, у Запоріжжі – з 99 – у 80, у Харкові – зі 144 – у 139, в Києві з 222 – у 106, у містах Жданові, Макіївці, Рубіжному та деяких інших навчання здійснювалося російською в усіх школах[247].

Для вивчення російської мови у школах створювали привілейовані умови, як щодо обсягу годин, так і можливостей поділу класів на групи.

Нижченаведена таблиця демонструє кількість годин, відведених на вивчення української і російської мови в середніх загальноосвітніх школах на 1973/1974 н.р. в школах з російською мовою навчання[248].

Мова	Класи										Всього
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Російська мова	12	9	9	4	4	3	2	2	-	0-1	45,5
Українська мова	-	3	3	3	4	2	2	2	-	1-0	19,5

[244] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 30.

[245] Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ : Радянська школа, 1959. 26 с.

[246] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 30.

[247] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 30.

[248] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 43.

За підписом Міністра освіти УРСР Олександр Маринича 1 лютого 1974 р. було спрямовано листа завідувачам обласних, Київського і Севастопольського міських відділів народної освіти, в якому йшлося, що «інспекторською перевіркою виявлені факти, коли окремі керівники шкіл і відділів народної освіти допускають порушення ст. 20 "Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту", відмовляючи в проханні громадянам про звільнення їх дітей від вивчення української мови». Міністерство освіти УРСР зобов'язувало встановити суворий контроль за дотриманням керівниками встановленого порядку добровільності вивчення української мови учнями шкіл, в яких викладання ведеться російською[249].

«Другорядність» української мови в градації престижності, важливості для кар'єрного зростання, збереження за її носіями в урбанізованому середовищі Півдня і Сходу України тавра «сільських» та «архаїчних» громадян, локальність сфер її застосування та інші аспекти заперечували органічний розвиток української мови, що відбивалось на шкільному рівні її викладання і вивчення.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. №874 та постанови Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. №835 у загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних училищах республіки з українською мовою навчання на уроках російської мови і літератури проводився поділ класів (груп) на дві групи (підгрупи)[250].

Лише в січні 1989 р., в умовах перебудовчих процесів, ЦК Компартії України своєю постановою затвердив заходи щодо поліпшення інтернаціонального і патріотичного виховання населення в республіці, якою, зокрема, передбачено введення поділу класів (груп) на дві групи (підгрупи) при вивченні української мови і літератури в навчальних закладах з російською мовою навчання при наявності в них відповідних умов, зокрема педагогічних кадрів та класних приміщень.

Закономірною реакцією середньостатистичного школяра було відторгнення від української мови як інструменту комунікації й утилітарне ставлення до неї крізь призму предмета у школі (у період, коли нормативно не існувало можливостей звільнитись від її вивчення).

В інтерв'ю Євген Гаєв вказує: «Я приїхав з Півночі, виховувався у російськомовній культурі. Коли в школі ми вчили українську мову, настільки паршиво її викладали, що породжувало заперечення. Все те, що змушували читати українською, було набагато гірше російських текстів»[251].

Таке ставлення, як правило, солідаризувалась з позицією батьків: «Оскільки це був центральний Київ, центральні дворики, то багато моїх друзів і у дворі, і в школі, були євреї. І от пам'ятаю, як колись в чергах (а тоді ж були черги за всім: за ковбасою, за м'ясом, потім за молочкой, бо "дефіцит") я почув, як одного з покупців у черзі назвали "жидом". Тоді я прийшов і спитав, що це таке, і чому, власне, євреїв так називають (а в СРСР, на відміну від Польщі слово

[249] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 44.

[250] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 42. Арк. 182.

[251] Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим.

"жид" набуло лайливого значення). А тоді запитав: "А ми хто? Ми ж – українці?". А тоді питання: "А чому говоримо російською мовою? Тато, а чому ти мене віддав до російської школи?". А відповідь була проста: "Тобі потрібна для життя і майбутньої роботи російська мова" (отак, читай: а без української прожити можна). Ба більше, в 70-х рр. (за першого секретаря ЦК КПУ Щербицького) від вивчення української в школі можна було відмовитися: спочатку дітям військових (які переїжджали постійно з однієї республіки до іншої, а потім і іншим: достатньо було батькам написати заяву (!)», – згадує Олексій Гарань[252].

У період «перебудови», суголосно процесам демократизації і гласності шкільна система в СРСР стала дедалі частіше наражатися на критику її окремих елементів. Відомий педагог і психолог, народний депутат СРСР Шалва Амонашвілі у виступі на Першому з'їзді народних депутатів СРСР 2 червня 1989 р. відкрито визнав багаторічні ерозії і вади радянської моделі освіти, назвавши школу авторитарною. «Вочевидь, це закономірне явище, тому що протягом багатьох років авторитаризм панував у всій нашій країні. І цей авторитаризм, як у дзеркалі, відбився й у школі теж. Тиск на дітей, кінець свободии, немає думки, живої думки. А вчитель як найголовніша фігура, як авторитет постає перед дітьми. І, до речі сказати, виникає такий парадокс: з одного боку, учитель – найбільш налякана людина в нашій країні, тому що над ним завжди стояла дуже широка мережа і система: інспектура і накази, постанови. Усе це обмежувало рух учителя до живої думки. І з іншого боку – ця налякана людина залякує своїх учнів у класі»[253].

Ш. Амонашвілі проводить важливу лінію зв'язку між формуванням особистості в радянській школі з подіями в Тбілісі у квітні 1989 р. та процесами суверенізації республік СРСР. За його словами, «саме авторитаризм, вочевидь, і вплинув на події, які відбуваються і в Тбілісі, і в інших місцях, тому що дитина, вихована в таких умовах, зараз знаходить волю своїм почуттям, і ця воля проявляється в різних аспектах, у різних сферах»[254].

Кроком на шляху децентралізації радянської школи стало ухвалення Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» (введений в дію 5 грудня 1990 р.), який вивів місцеві освітянські органи управління з-під підпорядкування Міносвіти УРСР. Стаття 28 закону визначала, що організація надання методичної допомоги школам покладається на сільську, селищну, міську раду народних депутатів[255].

Однак традиція централізації радянської школи настільки вкоренилася, що після ухвалення Закону Міністерство гостро відреагувало на такий крок і спробувало повернути свої повноваження.

Міністр І.Я. Зязюн 2 січня 1991 р. зазначав, що «в результаті стає проблематичною роль Міносвіти УРСР як органу, що відповідає за реалізацію державної

---

[252] Інтерв'ю автора з Олексієм Гаранем.

[253] Амонашвили Ш. А. Правда нужна всем. *Учительская газета.* 1989. 6 июня.

[254] Там само.

[255] Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування : Закон УРСР від 07 грудня 1990 р. №533-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19901207/page2

політики в сфері освіти, необхідно не допустити перетворення Міністерства на формальний, фактично безвладний орган управління»[256].

Для доведення своєї правоти Міністерство маніпулювало європейським досвідом, який стосувався інших освітніх моделей і систем. «В останні десятиріччя в розвинутих країнах утворені або посилені міністерства освіти як федеральні, так і земельні, провінційні, штатів тощо. Наприклад, у США в 1979 р. створено Міністерство освіти, а роком раніше був прийнятий закон про Генерального інспектора освіти. Загальновідома роль «інспекторів її величності» Міністерства освіти і науки Англії. Інститут інспекторів існує в Міністерстві освіти Японії. У ФРН з 1969 р. функціонує федеральне Міністерство освіти і науки. Чисельність апарату Міністерства національної освіти Франції досягає 2 тис. чол.», – говорив міністр[257].

Таким чином, радянська школа протягом другої половини XX ст. залишалась могутнім інструментом виховання «нової радянської людини» і «будівника комунізму».

Радянську шкільну модель можна розглядати як гнучку тактику взаємних компромісів. Дотримання зовнішніх норм поведінки гарантувало можливість певної свободи особистості, що відкривало шлях до побудови кар'єри, успішного входження в соціум, безхмарного майбутнього. Сам режим не вимагав, щоб молода людина щиро вірила в офіційні догми. Завдання полягало в належному, «радянському» способі «правильної» поведінки. Вчителі й учні знали, коли і що говорити, а коли мовчати.

Реальна та ілюзорна системи співіснували, не заважаючи одна одній. Така ситуація змалку накладала свій відбиток на психіку людей. Пристосування до двох паралельних життів – реального й ілюзорного – викликало роздвоєння особистості, що з точки зору соціальної психології є хворобливим станом. Принципово важливою вважаємо думку дослідників П. Вайля і О. Геніса, які стверджують, що скільки б людина не переконувалась у брехливості шкільних постулатів, вона все життя рахувалась з ними[258].

Разом з тим, в умовах «відлиги» та «застою» процес «комуністичного виховання» мав меншу результативність порівняно з періодом 1930–1940-х рр., що пов'язано зі зневірою старшого покоління в ідеалах постреволюційного та післявоєнного суспільства, що позначилось на школі, як соціальному інституті. У цьому контексті непоодинокими ставали прояви нонконформізму та «виходу за межі» серед школярів, доводячи утопічність спроб конструювання «нової радянської людини».

---

[256] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 121. Арк. 4.

[257] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 121. Арк. 3–4.

[258] Вайль П., Генис А. 60-е: мир советского человека. Москва : Новое литературное обозрение, 1998. С. 121.

2.2. Виховання «радянської людини»: КДБ проти школярів

Особливо відповідальним періодом на шляху реалізації радянського експерименту з виховання «радянської людини» були шкільні роки як важливий етап соціалізації молоді.

Переможні реляції офіційних документів формували оптимістичний донезмоги образ молодої людини як продукту радянської освіти і виховання. «Завдяки невтомній роботі партії щодо комуністичного виховання трудящих у нашій країні ростуть нові люди, які свідомо дотримуються державної і громадської дисципліни, неухильно виконують радянські закони, поважають правила соціалістичного гуртожитку», «наше підростаюче покоління росте бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у торжестві нашої великої справи», «курс партії спрямований на виховання гармонічно розвиненої людини, переконаного інтернаціоналіста, вірного ленінця», «діти – майбутні будівники комунізму» – цей набір пафосних тез кочував з одного документа в інший, у програмні промови і справляв враження невпинного прогресу та всезагального щастя.

Однак втілення в життя цих канонічних засад виглядає успішним лише з точки зору цитування масиву ідейно зарядженої літератури радянського періоду, яка бажане видавала за дійсність. Ознайомлення з документами КДБ дає матеріал для постановки питання про утопічність спроб уніфікації поведінки молоді в заданому партійно-радянською владою напрямку.

Наш дослідницький інтерес стосується вивчення форм і мотивів т.зв. «антирадянської поведінки» школярів України періоду 1950–1980-х рр., а також методів реагування на цю поведінку органів КДБ.

Природне і вроджене прагнення молодої людини, школяра, до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «правильної людини». Вихід за рамки дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини.

Цей «вихід за межі» в українських умовах набув широкого спектру, залежно від суспільно-політичного клімату епохи «відлиги» і «застою», виходячи зі ступеня відхилень від встановлених правил поведінки та суспільної небезпеки для влади. Можна виділити такі види проявів, як: поширення листівок, надписи на будівлях, анонімні листи, спів українських пісень, читання «буржуазної» літератури і прослуховування «ворожих голосів», засудження зовнішньої політики СРСР, вивішування української символіки, стиляжництво, належність до релігійних громад (сектантство), зривання або паплюження портретів вождів та наочної агітації, створення несанкціонованих владою організацій, клубів, гуртків. В узагальненому вигляді ці прояви називали «антирадянськими», незалежно від того, чи був пов'язаний вчинок з потенційною загрозою радянському ладу.

Важливим питанням залишається визначення мотивів того чи іншого прояву. Для пояснення антирадянської поведінки школярів КДБ знаходив різні причини у вигляді медичних діагнозів, дитячої гри, недоліків ідейно-виховної роботи у школі, негативного впливу з боку сім'ї, перегляду зарубіжних кінофільмів, прослуховування «ворожих голосів» (одночасно трактувалися і як мотив до вчинку, і як самостійний проступок), впливу буржуазної пропаганди, націоналістичних елементів, релігійних поглядів оточення тощо.

Здебільшого ці мотиви мали б показати, що відхилення від норми пов'язані із несуттєвими короткотерміновими впливами, не є показником хиб у політиці комуністичного виховання молоді. Водночас, на кожному з документів КДБ, в якому повідомляється про черговий «прояв», наявна резолюція про ознайомлення з донесенням особисто Першого секретаря ЦК Компартії України, незалежно від віку дитини, яка здійснила той чи інший вчинок.

Проілюструємо подібні прояви з боку учнівської молоді в Україні, ставлячи за мету з'ясувати, чи були ці протести лише показником юнацького максималізму або свідченням більш вагомих суспільно-політичних кризових явищ у радянському суспільстві.

Оскільки прагнення радянської системи були спрямовані на контроль не тільки за перебуванням дитини у школі, а й за дозвіллям у позашкільний час, увагу спецслужб викликали, зокрема, дискотеки.

Вчителька російської літератури Генічеської вечірньої школи робітничої молоді Херсонської обл. в січні 1961 р. з обуренням зазначала: «Псування нашої молоді найчастіше починається з танцювальних майданчиків, де перекручується слух безглуздими ритмами джазу, де спотворюється смак бездарними пісеньками, що буяють безглуздими римами: "друг-вдруг", "цветок-свисток", найбридкішими порівняннями з розрахунком на красивість: "Моя любов не струмок диму, що тане раптом у сяйві дня...". Самі танці мають там еротичний характер з ухилом у бік порнографії, нарешті, там же процвітають огидні зачіски, костюми, манери й вчинки. В Англії, наприклад, подібного роду молодь пішла далі нашої у своєму дикунстві і запровадила моду на татуювання, не пощадивши навіть обличчя»[259].

Вчителька була впевнена, що «якщо зараз не повести рішучу і непримиренну боротьбу із захопленням такою модою, то й у нас з'являться розфарбовані юнаки на зразок дикунів». Моралізаторство педагога йшло далі і стосувалося зачісок: «Дівчатам треба знати, що коси – природна прикраса жінки, а штучні кучері – подоба овчини – спотворюють особу, позбавляючи індивідуальності»[260].

Примітно, що вчителька усвідомлювала половинчастість адміністративних заходів на шляху боротьби з цими «неподобствами» і тому констатувала: «Отут наказом директора не обійдешся, нотація теж не допоможе, потрібні інші заходи, вироблення переконань, смаків і твердих принципів»[261].

Серйозну шкоду моральному вихованню школярів вбачали в перегляді ними закордонних фільмів[262], в основу сюжету яких покладені злочинні дії, грабежі, убивства, аморальні вчинки». У 1977 р. понад 25% кінофільмів, що демонструвалися на екранах республіки, були фільмами виробництва капіталістичних країн. Серед особливо шкідливих у виховному плані КДБ називав кінокартини «Жодних проблем», «Стара рушниця», «Приватний детектив», «Біла сукня», «Заборонена любов», «Ви не все сказали», «Ферран» та ін.[263]

Потенційна загроза для розхитування державного ладу вбачалась і в перегляді багатосерійного французького фільму «Фантомас», який демонструвався в кінотеатрах республіки. КДБ повідомляв у ЦК Компартії України, що серед підлітків відзначаються випадки наслідування, копіювання вчинків головного героя фільму. Зокрема, 6 вересня 1967 р. в с. Добровляни Заліщицького

[259] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 751. Арк. 9-10.

[260] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 751. Арк. 11.

[261] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 751. Арк. 10.

[262] Див.: Каганов Ю. О. Кіно та програмування архетипів «радянської людини» (1953–1991): українська версія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 52. С. 98–106.

[263] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1686. Арк. 116.

району Тернопільської області на дверях сільського буфета було виявлено надпис: «Геть радянську владу. Мандас». Автором виявився учень 7 класу Добровлянської 8-річної школи Євген Б., 1954 р.н.[264].

У школі №26 м. Запоріжжя на дверях буфета було приклеєно записку «Ждите, придет Фантомас», а для уникнення можливої крадіжки в буфеті було встановлено чергування. У щоденнику учениці 8 класу середньої школи №2 м. Полтава Людмили Т. були виявлені нецензурні надписи, після яких стояв підпис «Фантомас»[265].

Саме впливом переглянутих зарубіжних кінофільмів і прочитаних книг КДБ пояснював причини появи 26 жовтня 1970 р. в м. Слов'янську на паркані міського парку листівки із закликом протестувати проти «існуючих порядків». Було встановлено, що листівки в декількох екземплярах виготовляли школярі м. Слов'янська Тетяна С., Наталя С., члени ВЛКСМ, учні 10 класу середньої школи №1, Галина Н., учениця 8 класу неповної середньої школи №7. За ініціативою Тетяни С. і Наталі С. було вирішено створити «таємне товариство "Кока-Кола"», виготовити і поширити листівки, в яких висловити протест проти існуючих порядків[266].

Це повідомлення містить типові для інформацій КДБ елементи: «обговорення негідної поведінки на комсомольських зборах», «попередження батьків», «шлях виправлення».

16 серпня 1965 р. в місті Надвірна Івано-Франківської області були виявлені три листівки з текстом «Долой Советскую власть» і одна «Долой красную сволочь». Автором і поширювачем листівок виявився Віталій Дядькович, 1954 р.н., учень 4 класу російськомовної школи №2 м. Надвірна. КДБ УРСР констатував, що після захворювання поліомієлітом в його поведінці спостерігаються відхилення від норми[267].

Автору вдалося зв'язатися з Віктором Дядьковичем (ім'я «Віталій» назвала мати під час пояснень у КДБ), нині пенсіонером, який проживає у м. Наддвірна Івано-Франківської області.

В інтерв'ю В. Дядькович повідомив, що діагноз «поліомієліт» вигадала мати на допиті в КДБ, бажаючи врятувати від покарання сина і себе.

«Я виховувався у партійній родині, хоча батьки були членами КПРС (працювали на Надвірнянському нафтопереробному заводі), вони не вірили в ідеали, однак боялися говорити про це. Я багато читав, постійно брав книги у бібліотеці. Гостро відчував несправедливості, особливо проблеми з продуктами, черги, талони. Не став піонером. Сам вигадав зробити листівки з промокального паперу і повісив їх у центрі міста. КДБ вирахував мене по почерку», – говорить В. Дядькович[268].

---

[264] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 225.

[265] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 226.

[266] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 163–164.

[267] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 952. Арк. 333.

[268] Інтерв'ю автора з Віктором Дядьковичем.

З допитів у КДБ респонденту найбільше запам'яталася погроза, яку озвучили його матері: «Виповниться 18 років, ми відправимо сина у такі війська, що він зрозуміє, що таке радянська влада».

Промовистою ілюстрацією того, наскільки В. Дядькович «став на шлях виправлення» є його багаторічна свідома боротьба за незалежність України в 1989–1991 рр., а також участь у двох Майданах[269].

За діями учнів КДБ завжди небезпідставно вбачало слід родини. Комуністична влада і радянський уряд ніколи не довіряли родині, вони вважали родину дрібновласницькою, міщанською, що піклується тільки про своє благо й добробут і не виявляє особливої уваги до будівництва майбутнього комуністичного суспільства. Довести це, щоправда, важко, тому що в законодавчих актах Союзу СРСР і в програмних документах Компартії завжди проявляється чуйне й уважне ставлення до родини і сімейного виховання[270].

Важливим є те, що радянські батьки не мали права передавати дітям своє реальне розуміння суспільства, у якому вони живуть і працюють. Право на світосприйняття безроздільно належало партії, державі, ідеології. Кожна дитина в цьому сенсі була повною власністю держави. Батьки самі змушені були стежити і вживати заходи, щоб діти залишалися в ідейній державній власності. Простодушне зауваження дитини могло виявитися ненавмисною антирадянщиною і підвести всю родину. Педагоги були зобов'язані стежити за розмовами учнів, вести облік необережних висловлень і перевіряти ідейну атмосферу в родині[271].

Коріння цього парадоксу російська дослідниця Олена Іваницька визначає простою (але вкрай важливою) формулою: «Бачу одне, чую інше». Якби батьки допустили, щоб дитина, а тим більше підліток, обговорював разом з батьками внутрішню і зовнішню політику партії, колишніх і нинішніх «вождів», минуле й сьогодення країни, якби дозволили дитині розпитувати і замислюватися про це, то критика сакральних персон, дій і емблем ставала неминучою. Тому в радянських родинах все політичне було табуйовано. Батьки пропонували дітям мовчати й не думати «про це», а висловлюватися тільки на вимогу уповноваженої особи (вихователя, вчителя, піонервожатого) і тільки тими словами, які були заучені колись[272].

Ця беззаперечна теза багаторазово підтверджується архівними документами, свідченнями респондентів, самою природою радянського суспільства. Водночас родинні релігійні переконання мали міцність, яку радянська система важко долала.

---

[269] Інтерв'ю автора з Віктором Дядьковичем.

[270] Сермяжко Е. И. Общественно-государственное и семейное воспитание: возможности и перспективы (заметки). *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Псіхолага-педагагічныя навукі: педагогіка, псіхалогія, методыка.* 2013. №2 (42). С. 12.

[271] Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью: становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии. Москва : Издательские решения, 2016. С. 11.

[272] Там само. С. 12.

Як приклад, Міністерство освіти УРСР у червні 1977 р. перевірило факти прояву політичної незрілості учениць 9 класу школи №16 м. Києва Вінс Є. (доньки відомого релігійного дисидента Георгія Вінса) та Лавриненко Г., а також учениці 10 класу Володарської школи Київської області Сухої Л. Встановлено, що у творах з української літератури на вільну тему Вінс та Лавриненко заперечували роль ленінських ідей у їхньому житті. Суха Л. в контрольній роботі з суспільствознавства допустила негативні висловлювання про керівну роль КПРС[273].

Причинами такого стану був визначений негативний вплив на учениць з боку сім'ї. «Батько Вінс за порушення радянських законів засуджений, мати має релігійні переконання. Релігійні переконання мали і батьки Лавриненко Г.». Серйозні недоліки і прорахунки були «поставлені на вид» і школі, адже «педагогічному колективу були відомі релігійні погляди учениць Вінс і Лавриненко, які в свій час відмовилися вступати до піонерської та комсомольської організацій, водночас ефективної індивідуальної роботи з ними не проводилося»[274].

Водночас існують приклади, коли соціальне походження батьків не викликало занепокоєння спецслужб, і тоді визначався мотив, пов'язаний зі згубним впливом Заходу.

Так, після виявлення двох листівок в м. Новогродовці Селидівського району Донецької області 30 березня 1967 р. КДБ встановив їх авторів – Юрія К., учня 4 класу і Валерія Б., учня 3 класу. Соціальне походження батьків відповідало формулі «гегемона пролетаріату»: батьки – кріпильник шахти, домогосподарка, сантехнік, мотористка шахти. Учні у присутності директора школи і класного керівника розповіли, що листівки написані ними під впливом антирадянських зарубіжних радіопередач[275].

У результаті батьки були попереджені про відповідальність за виховання дітей, вжиті заходи «профілактики»[276] і повідомлено Шелесту П.Ю.

Так само соціальне походження і стиль життя батьків дітей жодним чином не вписувались у той факт, що 4 вересня 1967 р. на території Єнакіївського котельно-механічного заводу Донецької області й у селищі біля заводу виявлені 9 листівок «провокаційного змісту». Листівки розповсюджували учні 7 класу середніх шкіл №17 і 10, а також 6 класу школи №32 міста Єнакієве. Їхні батьки – працівник шахти, прибиральниця магазину, майстер шахтоуправління, домогосподарка. Учні розповіли, що ними було написано 70 листівок, які вони частково розкидали на території заводу і в селищі, а інші спалили[277].

---

[273] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1507. Арк. 54.

[274] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1507. Арк. 54.

[275] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 962. Арк. 37.

[276] *У наказі голови КДБ при РМ СРСР О. Шелепіна від 15 липня 1959 р. «Про вжиття заходів профілактичного впливу щодо осіб, які здійснили незначні правопорушення» давалось роз'яснення «профілактики», як особистого впливу співробітника органів держбезпеки, або впливу через громадські організації, пресу чи радіо на особу, щодо якої прийнято рішення попередити її про неприпустимість подальших антирадянських дій.*

[277] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 203.

Приводом до написання стала розмова між учнями щодо можливої війни. Вони прийшли до думки, що у випадку війни в населення не буде запасів продовольства, тому одна з учениць запропонувала подругам «написати записки до народу» і придумала їх зміст. Для КДБ важливо було вказати, що фактів впливу батьків або інших осіб на учнів не виявлено[278].

В умовах типового для радянської ідеологічної системи роздвоєння свідомості, що закладалось ще у шкільні роки, поширеним є використання «езопової мови», гіперболізацій, інших елементів радянського новояза. У такому стилі було написано листівку «Київський штаб маодзедуїністів. Бойовий штаб хунвейбінів», виявлену у 9 класі Київської середньої школи №117 імені Лесі Українки після закінчення занять[279].

Під впливом подій культурної революції в Китаї 30 січня 1967 р. учні написали: «Ми, революційні учні, вірні послідовники наших китайських братів-хунвейбінів, що йдуть під червоним прапором ідей Мао, заявляємо рішучу підтримку законним діям китайських громадян 25.01.1967 р. на Червоній площі, де вони, впиваючись цитатами Великого кормчого утовкмачували в "собачі голови" радянських людей великі ідеї. Ми, натхненні цими діями, клянемося захищати й утовкмачувати у "собачі голови" сучасних ревізіоністів, "чорних бандитів", що засіли в шкільному комітеті комсомолу, ідеї керманича. Десять тисяч років Мао! Мільйон років Мао! Тисячу років вірному соратникові Мао товаришеві Лінь Бяо»[280].

Інший приклад має відношення до національного питання, яке, за своєю природою, вимагає зрілого розуміння суспільних процесів і критичного аналізу дійсності.

5 лютого 1968 р. у м. Зборів Тернопільської області було виявлено листівку, яка починалась словами «Брати українці!» і закінчувалась словами: «Слава Україні, смерть наїзникам».

Автором виявився Романишин Михайло, учень 9 класу Зборівської середньої школи. Батьки – колгоспники, проживав у шкільному гуртожитку[281].

Як свідчить документ, в усній бесіді і в поясненні КДБ Романишин заявив, що він не вірить у комуністичне майбутнє, існуюча дійсність йому набридла. Невіра в майбутнє виявилась у нього після почутих від односельчан розповідей про зміст зарубіжних антирадянських радіопередач, на ґрунті матеріальних ускладнень його родини, а також проблем у навчанні.

Романишин у поясненні написав: «Я хотів слухати радіо, але такої матеріальної змоги в нас не було. Радіо я слухати хотів тому, щоб почути більше світових подій і інше, а в основному хотів слухати закордонні радіостанції, порівнювати зміст їхньої передачі із змістом, на ту саму тему, радянського радіо. Я хотів би вказати людям правильний шлях. Заради правди і свободи готов на

[278] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 204.

[279] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 959. Арк. 77.

[280] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 959. Арк. 78.

[281] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 281.

все. Мені не страшно і стати перед судом, бо усе, що я роблю і думаю, не під впливом когось другого, а все так, як відчуває моє серце. Також не подобається мені те, що в нас процвітає злодійство, хабарництво і бюрократцтво. Мені здається, що при такій свідомості, яка є зараз в деяких людей, і це дуже багато, комунізм не можна буде побудувати ніколи. Також не згодний з тим, що побувавши в багатьох містах, від людей, які за національністю українці, я чув виключно російську мову. І теж буває, що ці особи українці, а української мови майже не знають, а все говорять по-російськи, а це призводить до старіння нації і якщо таке і буде і далі, то українська нація може згинути зовсім. Я вважаю, що кожна країна з країн, які входять в Радянський Союз, не повинна залежати одна від одної, як це в більшості»[282].

При цьому дисонансом звучить кінцева частина пояснення: «Я тепер зрозумів, що в своїй листівці допустив деякі помилки, і уже думаю стати на зовсім інший шлях… Я хочу доповнити, що вислови "червоні провокатори", "слава Україні, смерть наїзникам", "червоне гніздо" та інші, в написаній мною листівці, були неправильні тому, що не відповідають ніякій дійсності і навіть моїм інтересам. А написав це з тією метою, що хотів зігнати на чомусь свою злість, зв'язану з неполадками на уроках, а не було на чому»[283].

Михайло Романишин погодився поділитися з нами спогадами про цей епізод і після ознайомлення з документом зазначив: «Це не моя думка, а думка КДБ з моїми фактами, особливо, де йдеться, що я зрозумів помилку. Це не я казав, а мені таке казали, що я помилявся»[284].

М. Романишин описав методи роботи КДБ з таким проявом «антирадянщини». «Мене забирали в КДБ хлопці з автоматами на трьох машинах. Після того, як я заявив, що буду мовчати, використали заздалегідь інспіровану заготовку, пов'язану з батьком. Він був на сівалці старший, до нього підіслали людину з села, яка попросила мішок посівного зерна. Як тільки батько дозволив, його одразу спіймали, а мені заявили, що батько дозволив красти зерно і, якщо я не зізнаюсь, батькові загрожує тюрма»[285].

КДБ насамперед прагнув показати організований характер антирадянських проявів, і тому вибивав покази про співучасників.

В інтерв'ю М. Романишин виділяє кілька чинників, які стали мотивами поведінки, що не вкладалась у матрицю «радянського учня»: фактор сімейного виховання, в якому були живі традиції боротьби УПА та релігійна основа; прослуховування зарубіжних радіостанцій; відчуття фальшу і брехні від шкільного навчання. Цей набір обставин можна вважати типовим для молоді Західної України, яка мала стати учасником експерименту зі створення «радянської людини».

«До батьків часто приходили старожили, вели розмови, а батько проходив вишкіл у школі УПА. Батьки намагались, щоб я не слухав, і я робив такий хи-

[282] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 285–286.

[283] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 287–288.

[284] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

[285] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

трий вигляд, ніби засинаючи і закриваючи очі, а сам уважно слухав. З їхніх розмов рано відчув, де правда. Батьки постійно застерігали, говорили, щоб я не писав вірші на політичні теми, а писав про природу», – згадує М. Романишин[286].

Що стосується шкільної освіти, то, за словами респондента, учні на Західній Україні здебільшого знали, де брехня, особливо хлопці, дівчата більше вірили в ідеали. «Після уроків лунали анекдоти. У конфіденційних умовах ми запитували один одного, де той комунізм і показували на горизонт. Я бачив, що в школі, куди не підеш, всюди брехня, тому не розумів, як може бути так побудований комунізм. Єдине, ми з повагою ставилися до справжніх героїв війни»[287].

На одному з уроків суспільствознавства М. Романишин висловився, що Україна має свою Конституцію, і там прописані її суверенні права, а в реальності бачимо цю невідповідність. На це вчитель заявив, що Конституція для іноземної пропаганди. Іншим разом учень поставив під сумнів теорію Дарвіна, запитавши, якщо людина походить від мавпи, чому не може бути навпаки.

Що стосується конкретного приводу для написання листівки, то Михайло Романишин в інтерв'ю називає події 1968 р. у Чехословаччині та самоспалення студента Яна Палаха, під впливом яких він написав вірш:

Захиталась московська імперія зла,
Повстають проти гніту народу
Може й нам вже повстати пора
Може й вмерти заради свободи?

То ж вставайте же, браття, до зброї
Час розплати гряде, слушний час…
Повставайте вкраїнські герої
Ратний подвиг чекає на вас!

Повстаньте і духом прозрійте,
Досить скніти в неволі і мглі
Окупантів кремлівських розбийте
І блудний слід їх зметіть із землі.

Хто поляже, той матиме славу
І нащадки повік не забудуть
Як здобудем вкраїнську державу
Вже рабами вкраїнці не будуть[288].

Саме цей вірш передбачалося відтворити на листівках, однак друзі вирішили, що слід писати лаконічніше.

Примітно, що М. Романишин цілком допускав збройний метод спротиву. «Я бачив, що рано чи пізно все лопне, люди зрозуміють брехню. Думав захопи-

[286] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

[287] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

[288] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

ти радіостанцію і зробити звернення до людей, а якщо захопити, то потрібна зброя, і щось в мене було. Взагалі тоді на нашій території залишилося з війни багато гранат. До речі, перед тим як повісити листівку, я приготував гранату, запал саморобний, і окремо його заховав. Під час допиту в КДБ думав підірватися з ним, попросився у туалет, але мене не випустили. Після цих подій я вже не знайшов у тому місці гранати»[289].

Типовим є коментар М. Романишина щодо «позитивного впливу КДБ на його виховання»: «Єдине, про що я шкодую, що був необережний і проколовся – закріпив листівку кнопками, на яких лишились відбитки пальців».

Подальший життєвий шлях М. Романишина підтверджує марність зусиль КДБ у створенні «радянської людини», зокрема його відмова співробітництва зі спецслужбою, створення ним 1989 р. при Тернопільському обласному управлінні зв'язку осередку Товариства української мови ім. Т. Шевченка, членство у правлінні Тернопільського міського об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, збереження національно-державницьких поглядів і переконань.

Враховуючи стиль роботи КДБ, завжди слід допускати, що учні в поясненнях і на допитах писали і говорили напівправду, наслідуючи ідеологічні прийоми, проти яких вони виступали, а також робили це з очевидних мотивів самозбереження перед репресивною машиною.

Саме тому значна частина повідомлень КДБ закінчується оптимістичним результатом, що об'єкт «профілактований» і став на шлях виправлення.

Так, у серпні 1962 р. був взятий в агентурне вивчення Микола С., 1945 р.н., учень 11 класу середньої школи м. Запоріжжя, який, навчаючись у Ленінградському Нахімовському училищі, вів записи антирадянського змісту, в нього були вилучені вирізки газет і журналів з фотографіями Гітлера. По прибуттю в Запоріжжя Микола С. вступив на навчання в 11 клас середньої школи. Він не відмовився від хибних думок, продовжував шукати однодумців і вести записи ідеологічно шкідливого характеру. Став ініціатором суперечки учнів свого класу, в якій доводив, що в умовах радянської дійсності відсутня свобода особистості, обмежується людська індивідуальність, що протирічить природному розвитку людини.

Як повідомляв КДБ, у результаті профілактичної роботи Микола С. пояснив, що причиною захоплення фашизмом стала його політична незрілість, хибна романтика т.зв. «сильної особистості», відсутність елементарних знань основ марксистської філософії. Микола С. дав обіцянку стати справжньою радянською людиною[290].

Наведений приклад ілюструє тенденцію, на яку вказує в наданому нам інтерв'ю освітній омбудсмен Сергій Горбачов: «У шкільні роки було чимало підлітків, які не виконували вимоги дорослих, не визнавали авторитети, мали несистемну, маргінальну поведінку, а іноді – й на межі криміналу. Вочевидь, їх

[289] Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним.

[290] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1513. Арк. 27.

поведінка мала асоціальний характер через внутрішнє, можливе неусвідомлене, відчуття протесту проти тієї брехні, яку вони бачили навколо»[291].

У травні 1968 р. Управління КДБ по Запорізькій області повідомляло про припинення ворожої діяльності нелегальної молодіжної організації під назвою «Слов'янський волонтер». На початку 1964 р. в м. Мелітополі учнями середньої школи №5 Вадимом С., 1948 р.н., Чигриним Віктором, 1949 р.н. і Мезенцевим Г., 1946 р.н. було створено нелегальну організацію, в яку вони залучили ще кількох осіб. У програмі організація була визначена як військово-політична. У ній вказувалось, що основною метою організації є: ліквідація КПРС, повалення нині існуючого в СРСР ладу і встановлення більш демократичної влади. Крім того, передбачалось припинення «безплідної» допомоги іноземним державам, збільшення заробітної плати і вивільнення житлової площі за рахунок виїзду за межі СРСР осіб неслов'янського походження. Організація поділялась на три відділи: служба безпеки, політична та армійська групи[292].

Члени організації дійшли висновку про необхідність створення нової теорії, яка стверджує, що розвиток багатонаціональної радянської держави повинен визначатися не принципами інтернаціоналізму і рівноправ'я всіх національностей, а принципами націоналізму, панславізму. Ці погляди в них виникли під впливом філософії Ніцше. Керівну роль в розвитку суспільства члени організації, зі слів КДБ, вбачали в інтелігенції, яка з прошарку переросла в новий революційний клас[293].

Один з учасників цієї молодіжної організації, Віктор Олександрович Чигрин, нині професор, доктор соціологічних наук, після ознайомлення з документом КДБ погодився прокоментувати наведену в ньому інформацію. За його словами, перекрученими є певні моменти. «По-перше, націоналізм у нашій ідеології був зовсім відсутній (у всякому разі, у моєму розумінні). Мова йшла про те, що потрібно дозволити всім, хто хоче виїхати, цей самий виїзд, а житло, що звільнилося, передати людям, хто потребував це житло.

По-друге, панслов'янізм у певному сенсі був, оскільки ми (вірніше, я) ратували за майбутнє об'єднання Росії, України і Білорусії в одну державу перед загрозою можливої агресії. Крім того, мої нехитрі вишукування привели до висновку про майбутній розпад СРСР, причому, розпад не знизу, а "зверху", що, власне, і трапилося»[294].

В. Чигрин вказує на типову для всіх матеріалів КДБ ілюзорну спробу показати «Слов'янський волонтер», власне, будь-яке неформальне об'єднання, як організовану групу. «У документі ця організація розглядається як щось цілісне, якою насправді ніколи не була, зокрема, у силу різного рівня підготовки та інтелекту її членів», – зазначає респондент[295].

---

[291] Інтерв'ю автора з Сергієм Горбачовим.

[292] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 75–80.

[293] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 78.

[294] Інтерв'ю автора з Віктором Чигриним.

[295] Інтерв'ю автора з Віктором Чигриним.

Наведені приклади КДБ пояснював як окремі і поодинокі винятки з суцільно правильного образу радянської молодої людини. Така інтерпретація є непереконливою. Поза сумнівом, частина учнів щиро вірила в комуністичні ідеали і цінності, відтворювала і пропагувала їх, особливо в молодшому шкільному віці. З іншого боку, у фокусі уваги органів КДБ знаходились лише окремі прояви, які або виходили за дозволену межу, або їх вдалось виявити і розслідувати органам держбезпеки, тому реальної статистики випадків нелояльності владі з боку молоді на сьогодні не існує, її встановлення потребує подальших зусиль дослідників. Окрім того, за грайливою, іноді комічною формою і змістом вчинків учнів, побутовими і нестійкими мотивами можна побачити набагато глибші причини антирадянських проявів, аніж ті, про які рапортував КДБ. Вони пов'язані з відчуттям фальшу і протесту від лицемірства, подвійних правил, розходженням між декларованими ідеалами і реальною практикою життя. Довготривалий ефект від закладених у шкільному віці архетипів поведінки простежувався під час подальших етапів соціалізації радянського зразка.

Ці тенденції частково зумовили провал експерименту з формування одноманітного суспільства суцільної підтримки влади та уніфікованого соціально-політичного і соціокультурного простору в умовах радянського суспільства.

2.3. Вища школа як середовище ідеологічного виховання «нової радянської людини»

Вищій школі належала особлива, до певної міри елітарна, роль у творенні «нової радянської людини», пов'язана з вихованням не лише високоосвіченої особистості, а й ідеологічно озброєного представника майбутньої політичної й господарської еліти.

Ми прагнемо проаналізувати дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчального процесу, трудового виховання, русифікаційні процеси в системі вищої школи України у 1953–1991 рр., порівнюючи декларовані гасла з повсякденними практиками.

Радянська держава вважала, що студенту не досить самого тільки досконалого опанування фаху. Він повинен бути насамперед ідейно загартованим, відчувати і глибоко усвідомлювати свою особисту відповідальність за подальшу долю революційної справи, якій віддали своє життя наші батьки і діди. Мусить глибоко засвоїти ленінську теоретичну спадщину, виконувати великі ленінські заповіти[296].

[296] Леніну студентство присягає : матеріали республіканського зльоту студентів України, які відбулися в лютому 1969 року в Києві. Київ : Вища школа, 1969. С. 74.

У Положенні про вищі навчальні заклади 1969 р., просякнутого духом централізації управління університетами і стандартизації навчального процесу, до числа обов'язків студентів належало, зокрема, оволодівати марксистсько-ленінською теорією і підвищувати свій ідейно-політичний рівень (п. 10)[297]. Ця теза була дослівно повторена зі Статуту КПРС, в якій вона стосувалась членів партії[298].

Ленінська кімната Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Травень 1970 р.

Для досягнення цих цілей виші розробляли плани ідейно-виховних заходів, які не залишали поза увагою жодну сферу життя молодої людини. Наприклад, наведемо уривки з перспективного плану ідейно-виховної роботи серед студентів Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка від 22.05.1964 р., розробленого ректоратом і парткомом університету та розрахованого на всі роки навчання.

1 курс

1. Урочисте посвячення в студенти і перше знайомство з керівниками університету і факультету

а) вручення спеціальних студентських значків;

б) передача старшокурсниками заповітів першому курсу;

в) покладання вінків біля пам'ятника В.І. Леніну;

г) урочистий вечір в залі клубу.

2. Виділення агітаторів і систематичне проведення агітаційно-пропагандистської роботи в академічних групах:

а) вивчення найважливіших рішень Партії і Уряду;

б) політінформація з питань внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу[299].

3. Партійно-комсомольські збори на тему: «Їх виховав комсомол» або «Бойові традиції студентської молоді КДУ».

4. Формування навичок комуністичної поведінки:

а) систематичні бесіди викладачів і студентів старших курсів в академічних групах про культуру поведінки і смаки радянської молоді;

---

[297] Об утверждении положения о высших учебных заведениях СССР : Постановление Совета Министров СССР от 22 января 1969 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6994.htm.

[298] Устав Коммунистической партии Советского Союза : утвержден XXII съездом, частич. изм внес. XXIII и XXIV съездами КПСС. URL: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Ustav_KPSS.html

[299] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 52.

б) участь студентів у суспільно-корисній праці, самообслуговуванні в гуртожитках і навчальних корпусах[300].

2 курс

1. Проведення тематичних партійно-комсомольських зборів на теми: «Будівництво комунізму і молодь», «Єдність мети і дій поколінь».
2. Проведення теоретичної конференції «Моральний кодекс будівника комунізму».
3. Розгортання руху за кращу групу по вихованню активних будівників комунізму[301].

3 курс

1. Залучення студентів до поширення серед молоді і трудящих міста Києва політичних, морально-етичних, естетичних і науково-атеїстичних знань…

4 курс

1. Створення факультетських лекторських груп і прийом студентів у члени товариства «Знання».
2. Організація у середніх школах силами студентів наукових гуртків, читання лекцій і проведення консультацій.
3. Ведення студентами активної шефської роботи на фабриках, заводах, у колгоспах і радгоспах. Керівництво політшколами і різноманітними теоретичними семінарами, читання лекцій, організація вечорів[302].
4. Організація зустрічей з робітниками-передовиками виробництва, спільних вечорів з молоддю заводів, підприємств і колгоспів.
5. Участь студентів у громадсько-корисній праці. Кожний студент за час навчання в університеті повинен пройти школу цілини, будов, спільної праці з робітниками і колгоспниками[303].

За даними соціологічного дослідження «Комуністичні ідеали і становлення особистості студента», проведеного у 1971–1975 рр. на базі Харківського державного університету (опитано 6349 студентів денного відділення), студенти виконували доволі широке коло громадсько-політичних функцій, беручи участь у роботі громадських і самодіяльних організацій вишу. Серед форм громадсько-політичної діяльності вищезгадане опитування виділяє дві групи доручень: 1) парторг, комсорг, профорг, секретарі та члени курсових, факультетських бюро, комітету комсомолу, профкому, тобто виборний партійно-комсомольсько-профспілковий актив, діяльність якого пов'язана з управлінням організацією; 2) постійні й тимчасові доручення, які дані колективом, громадською організацією або виконувані за власною ініціативою.

Найбільша кількість студентів (85,1%) виконували постійні й тимчасові комсомольські доручення, кожен десятий член колективу вишу брав участь у діяльності профспілкових органів, 2,2% виконувало партійні доручення[304].

---

[300] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 53.

[301] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 55.

[302] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 56.

[303] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 57.

[304] Коммунистические идеалы и становление личности студента. Харьков : Вища школа, 1977. С. 105.

Під час повсякденного навчального процесу рішенням партбюро інститутів до кожної академгрупи було прикріплено викладача-агітатора, який керував всією політико-виховною роботою в групі, спираючись у своїй роботі на партійні організації, комсомольські та профспілкові організації груп та студентський актив.

З агітаторами двічі на місяць проводились семінари, на яких з інструктивними доповідями та повідомленнями виступали керівники інститутів та члени кафедр марксизму-ленінізму. В академічних групах щотижня проводились політінформації, бесіди з питань міжнародного життя, внутрішнього життя країни, про досягнення науки і техніки, на антирелігійні, етичні та естетичні теми.

У довідці про стан ідейно-виховної роботи серед студентів Станіславського педагогічного інституту від 08.02.1957 р., надісланій секретарю ЦК КП України Червоненку С.В., повідомлялось, що «на початку навчального року до кожної групи прикріплені викладачі. Серед 42 викладачів, прикріплених до академічних груп, 15 комуністів. Партійне бюро щомісяця проводить семінари з викладачами, прикріпленими до груп, з тем наступних політзанять, а також з обміну досвідом. У кожній академічній групі один раз на тиждень (по середах або по четвергах) проводяться політзаняття. В цьому навчальному році в усіх академгрупах проводились політзаняття на такі теми: "39-а річниця Великої Жовтневої Соціалістичної Революції", "За дальше згуртування сил соціалізму на основі марксистсько-ленінських принципів", "Про VIII з'їзд Комуністичної партії Італії", "Ще раз про історичний досвід диктатури пролетаріату (стаття в Женьмінь жібао)"»[305].

Кількість і всеосяжність заходів ідеологічного спрямування формують уявлення про їх надзвичайну дієвість щодо формування ідейних переконань і способу поведінки молодої радянської людини. Водночас у документах під грифами «таємно» часто наголошувалось на загальних вадах ідейно-виховної роботи через її формалізм. «Стан виховної роботи серед студентів не відповідає вимогам, поставленим партією і урядом у справі поліпшення підготовки вчительських кадрів. Основним недоліком в організації та проведенні ідейно-виховної і культурно-масової роботи серед студентів є формалізм, відірваність виховної роботи від завдань підготовки вчителів. Окремі викладачі, виділені агітаторами в навчальні групи, далекі від студентів, до дорученої роботи ставляться без належної відповідальності, вважають виховну роботу зі студентами виключно справою громадських організацій. Політінформації в окремих групах проводяться скучно, у відриві від конкретних завдань групи, при слабкій активності студентів», – йшлося у вище цитованій довідці про роботу Станіславського педагогічного інституту[306].

Під час республіканської наради з питань перебудови роботи вишів у світлі нових вимог Закону про народну освіту (5–6 травня 1960 р.) секретар ЦК Компартії України з ідеологічної роботи А.Д. Скаба визнавав: «Взяти, наприклад, політінформації, які в деяких вузах вважаються "провідною" формою ідей-

[305] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 14.

[306] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 17.

но-політичного виховання студентів. У багатьох випадках вони проводяться примітивно, по-школярськи, внаслідок чого не тільки не сприяють політичному зростанню студентів, а навпаки породжують у них байдужість до питань політики. Так, у Харківському інституті механізації сільського господарства більшість агітаторів до політзанять не готуються, проводить їх на низькому рівні. Наприклад, зав. кафедри технології металів т. Жуков в одній із своїх бесід в групі так роз'яснював питання про відмінність рушійних сил в соціалістичному суспільстві і капіталістичному: "Наші люди борються за підвищення продуктивності праці. Там же змагаються за те, хто більше з'їсть". Викладач цього ж інституту т. Сініцин по такій важливій темі, як Постанова ЦК КПРС "Про партійну пропаганду в сучасних умовах" заняття провів за 5 хвилин, прочитавши лише окремі фрази з постанови. На зауваження товариша, який був присутній на цьому занятті, що не можна так поверхово підходити до вивчення партійного документу, він заявив: "Дуже добре, що я тільки 5-7 хвилин читав постанову, а то я б заморив і вас, і студентів". Десять хвилин проводила політзаняття на цю ж тему викладач Йохелес. Не знаючи чим заповнити час, який залишився після читки постанови, вона звернулась з проханням до одного з студентів піти пошукати яку-небудь газету, щоб щось з неї прочитати»[307].

Ідеологічні аспекти формально включались і в програми точних дисциплін. Типовими можна вважати екзаменаційні білети з фізики у Кам'янець-Подільському технікумі харчової промисловості, що містили такі питання: «XXIV з'їзд КПРС про розвиток фізичних наук», «XXIV з'їзд КПРС про розвиток атомної енергетики», а білети з електротехніки з основами електроніки – «XXIV з'їзд КПРС про подальший розвиток автоматизації виробничих процесів», «XXIV з'їзд КПРС про розвиток електроніки»[308].

Заняття в кабінеті історії КПРС Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка. Травень 1970 р.

Окрім спеціальних ідейно-виховних заходів, сама матриця навчального процесу містила потенціал ідеологічного впливу на студентство через обов'язкові суспільні (інша назва – ідеологічні) дисципліни: «Історія КПРС»,

[307] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 268.

[308] Держархів Хмельницької обл. Ф. П-487. Оп. 24. Спр. 104. Арк. 16.

«Марксистсько-ленінська філософія», «Політична економія» (запроваджені з 1956 р.), «Основи наукового атеїзму» (з 1959 р.), «Основи наукового комунізму» (з 1963 р.). З 1974/1975 н.р. з суспільних наук був введений державний екзамен. Мета цих «ідеологічних» предметів полягала в утвердженні віри у справжність і реальність комуністичного ідеалу та формування правильного світогляду. Невипадково читання цих курсів завжди перебувало на особливому контролі ректоратів, органів ЦК і КДБ.

Основним засобом організації праці на цих заняттях був конспект. Дослівне конспектування першоджерел виступало засобом прищеплення єдиноправильності поглядів і запобіжником від розвитку критичного мислення та формування власних суджень.

«Навряд чи можна приєднатися до думки тих, хто вважає, що конспект повинен передавати зміст першоджерела тільки своїми словами. Чи не призведе це до різнобою в інтерпретації теоретичних положень, при якому буде важко розібратися навіть викладачеві?... Особливо коли це стосується положень революційної теорії, марксистсько-ленінської науки, яка відзначається своєю ясністю, неперевершеністю логіки, доказовістю, нарешті доступністю. А сама вона – плідна основа формування ідейної переконаності, комуністичного світогляду», – писала газета «Радянська освіта» 17 жовтня 1979 р.[309]

У повідомленні до відділу науки ЦК Компартії України про звітно-виборні збори в партійних організаціях Чернівецького державного університету і медінституту у грудні 1957 р. йшлося про те, що «викладачі суспільних наук Гуськов, Земляна, Страхов у своїх лекціях і на семінарських заняттях ще не зжили елементів абстрактності, догматизму і начотництва, слабо пов'язують матеріал з життям, читають сухо, безпристрасно. В ряді лекцій, наприклад, доцента Русанова не викривається в достатній мірі буржуазна ідеологія, зокрема ідеологія українських буржуазних партій»[310].

В умовах хрущовської «відлиги» прагнення зрозуміти причини розходжень між реальним життям і партійними гаслами, бажання наблизити неодноразово обіцяний комунізм, а також одержати нехай і дозовану, але правдиву інформацію призводило до того, що на лекціях і семінарах, під час особистого спілкування з викладачами студенти почали ставити «провокаційні» питання.

Сергій Горбачов розповідає про випадок на семінарі з політичної економіки соціалізму в Запорізькому пединституті, коли розглядали тему, пов'язану з народною власністю. «Будучи молодим та інтелектуально нахабним, я поставив питання, чи вірно я розумію, що вся власність у нас є народною. Отримавши ствердну відповідь від викладача, я запитав, чи маю я, як представник народу, свою частку власності. Знову діставши підтвердження, я навів визначення, яке ми читали на початку семінару, про те, що власність – це те, що можна придбати, обміняти, продати, це те, чим можна розпоряджатися, і запитав,

[309] Радянська освіта. 1979. 17 жовтня.

[310] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 96.

як я можу продати свою частку "Запоріжсталі". У бідного доцента обличчя побіліло»[311].

«Для мене був справжній шок, – згадує С. Горбачов, – коли викладач Запорізького державного педінституту Олександр Степанович Кондратьєв першу лекцію з підготовки до роботи в Музеї "Ясна поляна" розпочав такими словами: "В мировую литературу яркими внезапными вспышками за всю ее историю вошло лишь два писателя – Лев Толстой и Александр Солженицын. Другие писатели готовились, они нарабатывали авторитет, но всего лишь двое проснулись знаменитыми". Ця лекція проходила в лютому 1982 р., одразу після смерті М. Суслова. Я приблизно розумів, хто такий Солженіцин, читав під ковдрою "Івана Денисовича", але сказати в аудиторії назагал…»[312].

Студенти 1 курсу історичного факультету Запорізького педінституту на лекції з історії КПРС доцента Роїка В.Г., вересень 1972 р.

Як згадує в інтерв'ю Геннадій Семенов, у Харківському державному університеті були викладачі ідеологічних предметів, які намагались відповідати на гострі питання так кваліфіковано, щоб це не викликало відторгнення і тим самим парадоксально розкріпачували свідомість. «1967 рік, 1 курс, йде семінар з історії КПРС. Один із студентів з російської глибинки, десь зі Смоленська, встає і говорить, що якби німці вели б себе інакше, ситуація могла бути зовсім інша. Вони просто швидко озлобили населення, а загалом населення в цих місцевостях не дуже лояльно ставилося до радянської влади і деякі вітали прихід німців, потім ситуація змінилася. Викладач Білоцерківський спокійно поставився до цього виступу і навіть включився у дискусію…»[313].

Зауважимо, що ступінь доктринальності й догматизму у викладанні цих курсів була пов'язана із суспільно-політичною ситуацією в країні. Зокрема, у досліджуваний період суттєвим вододілом стали події введення радянських військ у Чехословаччину 1968 р., після чого поодинокий лібералізм окремих викладачів ідеологічних дисциплін змінився на будь-яке уникнення відкритої дискусії.

---

[311] Інтерв'ю автора з Сергієм Горбачовим.

[312] Інтерв'ю автора з Сергієм Горбачовим.

[313] Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

Відбудований корпус Запорізького педагогічного інституту. 23 серпня 1955 р.

Маючи високий інтелектуальний рівень, частина викладачів використовувала методи підтексту, езопову мову, прагнучи під ідеологічною мішурою подати об'єктивну інформацію студентам, сприяти формуванню їх критичного мислення.

Так, у квітні 1973 р. КДБ повідомляв про неправильну поведінку викладачів Київського державного університету, здебільшого ідеологічних кафедр. Йшлося про доцента філологічного факультету Кононенка Петра Петровича, члена КПРС. «Його лекції – у підтексті, і читає, як сам говорив, для 2-3 студентів, здатних його розуміти з півслова. Лекції він читає, без сумніву, на філологічному факультеті найкраще і студентство сприймає його з захопленням. Більшість – зовнішній лоск, меншість – ерудицію і вміння розповідати про все в доступній формі… Наприклад, порівнює на лекції подвиг Павлика Морозова і Антігони. Цар заборонив хоронити Антігонового брата, але вона, всупереч волі царя, похоронила – отже, виконала свій людинолюбний обов'язок. А Павлик Морозов доніс на свого діда і цього хлопчика ставлять як приклад нашим піонерам: ідіть донесіть і ви на своїх родичів»[314].

Корінь хибної поведінки молоді вбачався саме в неналежному здійсненні університетом своєї місії виховання ідейно правильної «радянської людини».

Ідейні хиби підкреслювались, зокрема, при викладанні курсу історичного матеріалізму на філософському факультеті КДУ, який читав доцент Ткаченко Костянтин Андрійович, член КПРС. У документах КДБ йшлося, що на лекціях і семінарських заняттях викладач всіляко підкреслює першість української мови. На одному з семінарських занять у 1972 р., коли студент відповідав російською, Ткаченко почав радити йому відповідати українською: «А ви спробуйте українською мовою. Тоді і зрозумієте, що до цього говорили не музикою». На іншому семінарському занятті зі студентами з Чехословаччини Ткаченко заявив, що «українська, словацька і чеська мови дуже схожі і не знати української мови за півтора роки перебування в Україні – соромно»[315].

Увагу КДБ привертали окремі викладачі Львівського державного університету, зокрема Кравець, Денисюк, зав. кафедри історії України історичного

[314] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 308–309.

[315] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 312.

факультету ЛДУ, які в середовищі студентів припускалися «ідейно ворожих тлумачень історичного і культурного розвитку українського народу, перекручували марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, у ході навчального процесу слабко виховували у студентів ідейну переконаність і безмежну відданість справі Комуністичної партії»[316].

Прагнучи використати для підкріплення своїх позицій «голос народу», КДБ посилався на інших викладачів ЛДУ, які заявляли, що окремі студенти стають на хибний шлях через зміст окремих лекцій і семінарських занять, які мають двозначний характер і наводять студентів на неправильні розміркування»[317].

Зокрема, зав. кафедри філософії ЛДУ Б. Кубланов заявив: «Викладачі історичного факультету ЛДУ професор Я. Кісь, М. Ратич при читанні лекцій припускаються двозначності, підкреслюють особливості української нації. Професор Кісь підтримує зв'язки зі своїми родичами в США, отримує від них посилки». Як зазначив Б. Кубланов, «окремі викладачі ЛДУ, росіяни за національністю, через острах бути неугодними керівництву університету, уникають говорити в його стінах російською і читають лекції перекрученою українською мовою»[318].

У приватній бесіді декан історичного факультету ЛДУ доцент П. Челак говорив: «Те, що студенти історичного факультету зайнялись націоналістичною діяльністю, це не випадкове явище, а результат роботи на історичному факультеті професорів Карпенка і Кравця, які протягом довгого часу у процесі навчальної і наукової роботи виховували студентів у націоналістичному дусі. Колишній секретар парткому Цьох загравав з ними і не вживав ніяких заходів, незважаючи на те, що знав про їх відкриту націоналістичну пропаганду серед студентів. Все це призвело до того, що студентів весь час пічкали націоналізмом». Олівцем у цитованому документі було дописано: «Карпенко з ЛДУ звільнений»[319].

У цілому ж, попри окремі винятки, самоцензура, розуміння «берегів» власних оцінок і думок для більшості викладачів добре спрацьовували в умовах радянської освітньої моделі. Коли ж вони, під час поодиноких зарубіжних відряджень, стикалися з «буржуазною» системою освіти, то були змушені шукати відповіді на питання, сама постановка яких в СРСР була крамольною.

Так, доцент Сумського педінституту С. Швачко за підсумками двохмісячного відрядження в США звітувала, що в середній школі ім. Рузвельта в Сан-Антоніо (Техас) їй ставили такі питання: «Чи є у вас універсами? Чи існує проблема наркотиків? Чи платите ви податки за покупки? Як ви трактуєте поведінку Солженіцина, Сахарова? Чому ваші учні сидять рівно за партами? Чи обов'язково дітям їхати в піонерські табори? Чи можете ви ходити у брюч-

[316] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 62.

[317] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 62.

[318] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 139.

[319] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 140.

ному костюмі?»[320]. Важливим у цьому контексті вважаємо не стільки сутність відповідей на ці питання, а власне поштовх для радянських викладачів порівнювати окремі сфери життя суспільства в СРСР і за кордоном, що є першим спонукальним мотивом для критичного аналізу дійсності.

Викладачі вишів часто використовувались як автори ідеологічних текстів у ЗМІ, сповнених риторики «холодної війни», боротьби проти «буржуазних націоналістів». У газеті «Днепр вечерний» 9 березня 1973 р. було вміщено статтю завідувачки кафедри англійської мови Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією під назвою «Пани – добродії». Авторка до приїзду в СРСР жила в Канаді, і в замітці таврує злісною ганьбою «різномастих імперіалістичних фальсифікаторів, які, псуючи марксистсько-ленінське вчення з національного питання, прагнучи у своїй антикомуністичній пропаганді протиставити національне інтернаціональному, активно використовують для цієї мети всіляких буржуазних націоналістів, що знайшли собі пристанище в капіталістичних країнах, зокрема в США, Канаді, ФРН, Франції»[321].

Викладачка згадує, що перш ніж приїхати в Радянський Союз, багато років прожила в Канаді, так що особисто наслухалася всяких «самостійників» та їхніх ідеологів, довелося розмовляти з одним «паном-добродієм». Він розповів, що в Канаді серед українських націоналістів є сім різних організацій. «Скільки б не намагалися, їм не закрити ослиними вухами сонця. Українська Радянська Соціалістична республіка живе й процвітає. Українська мова є й усіма поважна, українська національна соціалістична культура є, розвивається і може встати в ряд з найвищими культурами будь-яких країн»[322].

Водночас привертає увагу важко приховане презирство авторки до української мови. Зокрема, воно виявляється у вкрапленні нею в російськомовний текст кількох українських слів: «пани-добродії», «зазіхателі», «самостійники». Усі ці слова в тексті мають виключно негативну конотацію і спрямовані на те, щоб асоціювати українську мову з не просто низькопробною, але й ще ворожою і агресивною культурою.

Стаття не залишилася непоміченою, про що можна судити з анонімного листа, підписаного прізвищем Іванов, який надійшов до редакції. Про нього КДБ УРСР повідомляв 11.06.1973 р. ЦК Компартії України. Лист містить напівцензурні і образливі вислови, хоча сповнений аргументації: «Ти поцікався, скільки було арештовано викладачів університету у 1935–1936 рр. Адже були знищені кращі мислячі люди. Ти […] подивись, що робиться сьогодні. Знайди хоч один інститут, де викладання ведеться українською мовою. А чи відомо тобі […], що на все місто одна середня школа, а в усіх школах українська мова вивчається як іноземна»[323].

---

[320] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8845. Арк. 49.

[321] Днепр вечерний. 1973. 9 березня.

[322] Там само.

[323] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1091. Арк. 334.

Формуванню однозначності та догматичності мислення студентів сприяли радянські мовні практики. Теоретичні й практичні аспекти за різними визначеннями «новоязу», «дубової мови», «тоталітарної мови» нами аналізувались в окремій публікації[324]. Зауважимо, що під час здобуття вищої освіти кожен студент неодноразово мав стикатися (як слухач або автор) з такими текстами, як-от звернення делегатів республіканського зльоту студентів до вузівської молоді Радянської України: «Як усе на землі тягнеться до сонця, так і ми своїми найдорожчими помислами линем до рідної матері – славної партії комуністів. У могутнім перегуку промислових гігантів і буянні золотого колосся, у величних здобутках науки і розквіті культури, у нових цілинних борознах і космічних трасах – скрізь ми бачимо:

– розум партії,

– волю партії,

– силу партії,

– славу партії.

І немає для нас більшого щастя, як втілювати у життя її мудрі накреслення, віддавати свої знання і сили величній справі комуністичного будівництва»[325].

Постійне повторення однотипних слів і пафос спрямовувались на те, щоб кожен радянський читач або слухач ставав одурманеним або втрачав можливість сумніватися у справжності гасел і в описі реальності.

Формування «радянської людини» нерозривно пов'язане з імплантацією російської мови в усі сфери життя суспільства, життя кожного громадянина.

Російська мова була проголошена мовою міжнаціональною спілкування народів СРСР, але більш релевантним можна вважати інший вживаний в офіційному дискурсі вислів «російська мова як міцна зброя міжнаціонального спілкування».

1961 р. з подачі М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС формула «мова міжнаціонального спілкування» доповнюється і посилюється тезою: «друга рідна мова неросійських народів СРСР».

Для приховування русифікаційного характеру процесів використовувалась низка аргументів:

1) безперервний розвиток політичних і культурних зв'язків між народами нашої країни і закордонних країн, що важко здійснювати без знання російської мови;

2) більшість сучасної науково-технічної, політичної, художньої літератури, монографій, підручників і навчальних посібників видається в країні для всіх народів Радянського Союзу російською мовою;

3) значна частина випускників вищих навчальних закладів республіки, особливо з технічних вишів, направляється в роботу в усі райони СРСР.

---

[324] Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 267–272.

[325] Леніну студентство присягає : матеріали республіканського зльоту студентів України, які відбулися в лютому 1969 року в Києві. Київ : Вища школа, 1969. С. 109.

«НЕМА ДО ВУЗУ КРАЩЕ ХОДУ, ЯК ЧЕРЕЗ ПРОХІДНУ ЗАВОДУ»

ХТО ЛІНИТЬСЯ РАНО ВСТАТИ-

НЕБАГАТО БУДЕ ЗНАТИ!

ЗА ПРИКЛАДОМ ЙОГО НЕ ЙДИ –
ВЕДЕ ШПАРГАЛКА ДО БІДИ!

Худож. М. Солом'яний, Київ, 1960; 1958

Худож. С. Низова. Київ, 1959

Худож. Н. Кочережко, Є. Саренко. Київ, 1960

С АТТЕСТАТОМ ЗРЕЛОСТИ – НА ПРЕДПРИЯТИЯ И СТРОЙКИ!

ПРОВОДИТСЯ НАБОР РАБОЧИХ

ДЛЯ РАБОТЫ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ И СТРОЙКАХ УКРАИНЫ, УРАЛА, КАЗАХСТАНА и СИБИРИ

ПОСТУПАЮЩИЕ НА РАБОТУ ОБЕСПЕЧИВАЮТСЯ ЕДИНОВРЕМЕННЫМ ДЕНЕЖНЫМ ПОСОБИЕМ, БЕСПЛАТНЫМ ПРОЕЗДОМ И СУТОЧНЫМИ, ОБЩЕЖИТИЕМ И СПЕЦОДЕЖДОЙ

На предприятиях и стройках ОРГАНИЗОВАНО ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ ОБУЧЕНИЕ, где рабочие могут овладеть производственно-технической специальностью

МОЛОДЕЖЬ! Нет большего почета, чем трудиться на предприятиях и стройках нашей Родины!

За справками о направлении на работу обращайтесь по адресу:

Художник Турчин М. А. Ответственный за выпуск Романенко Г. И.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОРГАНИЗОВАННОГО НАБОРА РАБОЧИХ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

Киевская ф-ка цветной печати

Худож. М. Турчин. Київ, 1956

Худож. Е. Котков. Київ, 1956

Худож. М. Турчин. Київ, 1956

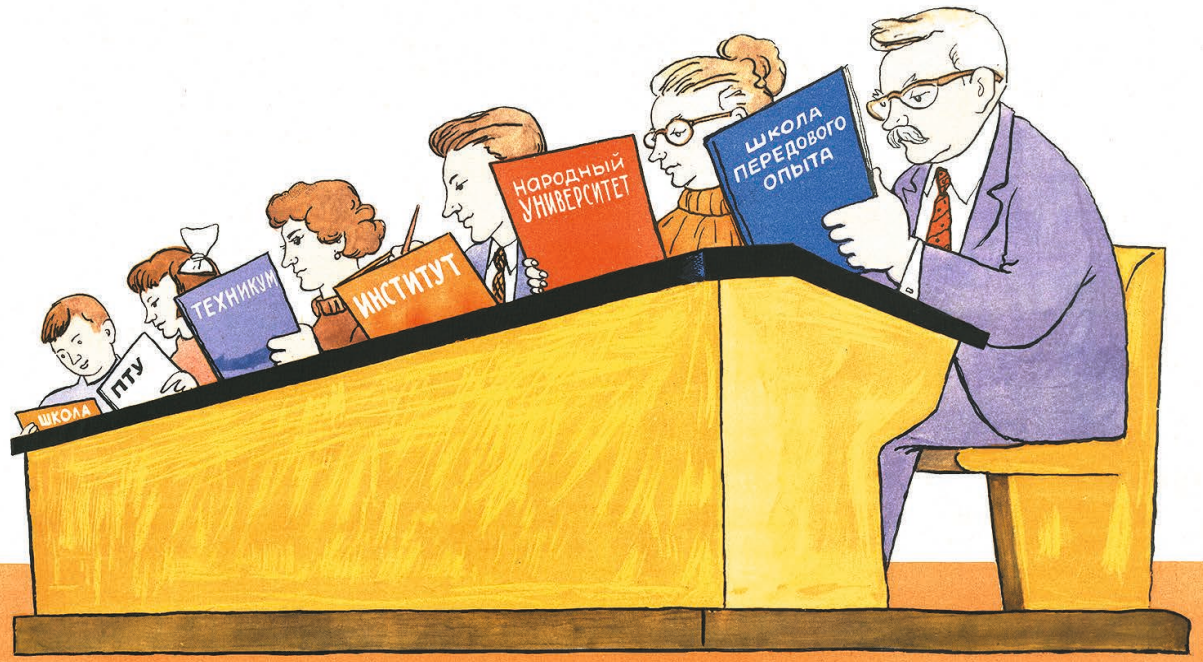

Худож. Н. Кочережко, Є. Саренко. Київ, 1960

НАШИ УНИВЕРСИТЕТЫ

Подготовить за пятилетие примерно 9 млн. специалистов с высшим и средним образованием, обратив особое внимание на подготовку специалистов по новым направлениям науки и техники.

(Из Директив XXIV съезда КПСС)

В советской семье в почете наука:
Учатся все—от деда до внука!

Художник М. МАЗРУХО
Стихи С. СМИРНОВСКОГО

Редактор Н. Астахов
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО»
Типография «Красный пролетарий» Росглавполиграфпрома Государственного комитета Совета Министров РСФСР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли

Худож. М. Мазрухо. Ленинград, 1971

Худож. Ж. Єфимовський. Ленінград, 1974

Худож. Л. Камінський. Ленінград, 1981

Ці аргументи подавались як такі, що мають об'єктивну природу, відповідно формувалось уявлення, що їх неможливо змінити, вплинути на них чи скоригувати і вони не залежать від політики влади.

Що стосується закладів вищої освіти, то за винятком окремих вишів, зокрема Львівського державного університету, Сумського педінституту, Івано-Франківського медичного інституту, де значну частину курсів викладали українською, навчальний процес здебільшого здійснювався російською мовою. Українська мова побутувала лише на філологічних факультетах. За даними Івана Коляски (понад 30 років був марксистом, членом Комуністичної партії Канади, розчарувався в радянській дійсності після двох років перебування в Києві, навчаючись у ВПШ), в університетах Одеси, Харкова і Дніпропетровська не існувало навчання українською мовою, а в Київському університеті лише 20-25% лекцій проводилося українською мовою[326].

За цих обставин система вищої освіти консервувала меншовартісний, «селянський» образ української мови, не придатної для модернізації, урбаністичного способу життя, кар'єрних перспектив, наукових відкриттів. До того ж вступні іспити в університети проходили переважно російською мовою. Цинічно порушуючи причинно-наслідковий зв'язок, влада рапортувала, що монополізація російської мови «во всех случаях совпадает со стремлением студенческой аудитории».

24–28 грудня 1963 р. у Московському університеті відбулась всесоюзна конференція викладачів російської мови вищих навчальних закладів республік. Офіційною метою її було «подальше поліпшення викладання російської мови». Насправді ж – поширення російської мови як мови навчання. Особлива критика була спрямована проти Латвії, Естонії і Молдавії, де опір русифікації був особливо сильним. Після конференції посилився тиск щодо введення російської мови як основної мови навчання у вищих навчальних закладах[327].

Половинчастими виявилися тимчасові періоди «декорування» русифікаторського курсу. З дозволу партії 1965 р. були зроблені деякі поступки і спроби поширення української мови у вищій школі. Зокрема, за вказівкою секретаря ЦК Компартії України з ідеології Андрія Скаби в липні 1965 р., у тримісячний термін мав відбутися перехід викладання у вишах республіки українською мовою. Своєю чергою, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалось запровадити у вишах, на курсах і в академічних групах факультативне вивчення української мови[328].

У цей час КДБ отримав дані про те, що представники творчої та наукової інтелігенції Києва говорять про зумисну непідготовленість цих заходів. Зокрема, один з представників творчої інтелігенції заявив у приватній бесіді: «Те, що зробили з українізацією вищої школи, – це паскудна справа. Це схоже на будівництво будинку, зводити який дозволили, а будматеріалів не видали.

---

[326] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 155.

[327] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 165.

[328] Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. №5. С. 157.

Так і тут: не підготували підручників, статей, не провели роз'яснювальної роботи зі студентами. Це зроблено провокаційно. Мовляв, студенти самі будуть відмовлятися від українізації. Між іншим, вже є реакція. Студенти будівельного інституту подали заяву, щоб знову перейти на російську мову. Через деякий час в ЦК скажуть, що студентство не хоче українізації і треба від неї відмовитися»[329].

Разом з тим, КДБ УРСР фіксував імпульси від тимчасової українізації, зокрема вплив на студентів другого курсу молдавського відділення факультету іноземних мов Чернівецького державного університету, які в кількості 13 осіб демонстративно відмовились слухати лекції «Вступ до літературознавства» російською мовою, мотивуючи це тим, що вони за національністю молдавани і румуни і повинні слухати лекції молдавською мовою. Уся група подала заяви декану факультету про відрахування з Чернівецького державного університету і переведення на навчання до Кишинівського державного університету. Органи держбезпеки гарантували «здійснення заходів щодо позитивного впливу на студентів молдавської групи»[330].

14–15 березня 1974 р. в Києві проводилась нарада працівників вищої школи, яка обговорювала питання «Про роботу вищих навчальних закладів республіки з виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 р. "Про заходи з подальшого удосконалення вищої освіти в країні"». Під час цієї наради було звернено увагу на неприпустимість адміністрування в мовних питаннях та штучного втручання у процеси, що об'єктивно відбуваються. Під поняттям «об'єктивний» розумілись вищенаведені, створені владою, аргументи русифікаційного характеру. Вердикт В. Щербицького звучав чітко: «В умовах вільного й безперешкодного розвитку національних мов, у нашій країні неухильно підвищується роль російської мови в міжнаціональному спілкуванні народів СРСР. Звідси органічна потреба в удосконаленні знання російської мови кожним громадянином і особливо фахівцем з вищою освітою»[331].

Острівцями збереження і відстоювання прав української мови залишались здебільшого філологічні факультети педінститутів і університетів (зокрема, їх українські відділення).

За даними КДБ, група студентів українського відділення філологічного факультету Донецького державного університету 27 грудня 1966 р. організувала читання праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Присутніми при цьому були 40 студентів. Наступного дня читання вказаного документа відбувалося у групі 20 студентів. До організації заходу був причетний поет-початківець В. Голобородько, студент філологічного факультету Донецького університету[332].

---

[329] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 152–153.

[330] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 27.

[331] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Арк. 3.

[332] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 959. Арк. 1.

У квітні 1968 р. увагу КДБ привернула літературна студія при філологічному факультеті Київського державного університету. «Заняття в ній заражені місництвом, національною вузькістю. Студенти, які пишуть російською, на заняття студії не ходять: до них ставляться вороже. Багато студентів і викладачів вважають, що нинішня літературна студія КДУ це легальне місце зборів націоналістично налаштованої молоді», – висловлювали занепокоєння органи держбезпеки[333].

Мовне питання у студентському середовищі часом ставало каталізатором дискусій і міркувань на широкі теми внутрішньої та зовнішньої політики, прав націй і питання дружби народів.

Зокрема, у цитованому вище документі КДБ наголошувалося, що серед студентів Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, особливо на гуманітарних факультетах, частими є розмови про ніби перекручування ленінської національної політики, передусім з питань української мови і культури. У їхньому середовищі поширюються різноманітні рукописні збірники і статті з уривками з творів класиків марксизму-ленінізму, з'їздів і пленумів партії з національного питання, де у формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови із закликами до її захисту, зводиться наклеп на органи держбезпеки, суду і прокуратури. До того ж йшлося про те, що «окремі особи з числа студентів виправдовують діяльність українських буржуазних націоналістів і бандоунівського підпілля на території західних областей республіки, висловлюють думку про необхідність виділення України зі складу Радянського Союзу у самостійну державу, визначаючи при цьому особливу роль інтелігенції і молоді. Ці розмови часом відкрито ведуться в аудиторіях і гуртожитках університету іноді навіть у присутності викладачів»[334].

11 травня 1968 р. на колонах центрального входу головного корпусу Київського університету ім. Шевченка виявлені надписи, виконані білою фарбою, такого змісту: «Ленінську національну політику в ділі! Кіно – українською мовою! Національну мову в вузах і установах. Долой русифікаторів!» За вказівкою ректора університету надписи були зафарбовані[335].

Розбіжності між декларованими гаслами і життєвими реаліями, особливо на ґрунті сімейного виховання, виступали однією з найбільш частих причин зневіри в комуністичних ідеалах та звернення до української національної культури і формування української національної ідентичності, патріотизму серед молоді. Один з колишніх студентів Київського державного університету згадував: «Так скінчився перший курс. Бачу, що державні органи не хочуть їй (українській інтелігенції) того, чого вона хоче, отже на українців є гніт, але розуміє це тільки передова частина інтелігенції, інша частина пристосовується, а народ взагалі нічого не розуміє, бо його не так виховують. Це найгірше місце українофільства, що воно себе вважає розумним, свідомою частиною, цвітом нації, а селяни та робітники нічого не розуміють, бо їм аби достаток та добро-

[333] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 92.

[334] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 90.

[335] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 14.

бут, і вони забудуть і націю і мову. На кінець першого курсу я вже був оформлений українофіл і вина тут не тільки моя. В комуністичний ідеал я не вірив ще у школі, радіогазетна агітація та виховання приїлися, пропрацював три роки – жодного чесного комуніста не зустрів, усі носять партійні квитки, щоб краще жити. І вийшла розбіжність між книжками, де комуніст – честь, гордість, совість епохи, і життям»[336].

Трудящі Ужгорода на демонстрації з нагоди 39-ї річниці Жовтневої революції. 7 листопада 1956 р.

Після XX з'їзду КПРС у вищих навчальних закладах Української РСР магістральною стає ідея трудового виховання і суспільно корисної праці. Прийнятий 1958 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» закріпив переваги для вступу тих осіб, які мали трудовий стаж і віддавав перевагу вечірнім і заочним формам навчання. Входить у традицію робота студентів у літній час на збиранні врожаю в районах цілинних і перелогових земель, у колгоспах і радгоспах. Студенти в процесі навчання мають брати участь у спорудженні великих промислових об'єктів, у житловому будівництві. Студентськими руками будуються навчальні будинки, гуртожитки, їдальні. Участь у літньому трудовому семестрі повинна була трактуватись студентом, як почесне право. Ідеологічні параметри для цього переконання звучали такі: «Тільки в праці, тільки в будівництві комунізму формується і загартовується світогляд, моральне обличчя людини, народжується стійкість і мужність у боротьбі за ідеї марксизму-ленінізму, політику Комуністичної партії»[337].

«Запаморочення від успіхів» у трудовому вихованні спонукало Міністерство вищої освіти УРСР у грудні 1958 р. йти далі і заявити, що дирекції ряду вишів, профспілкові та комсомольські організації не використовують усіх можливостей для поліпшення трудового виховання студентства, адже в житті

[336] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 49–50.

[337] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 33.

вишівської молоді існують явні протиріччя: літом студенти працюють на будовах, цілинних землях, в колгоспах і з успіхом обслуговують себе, а в період навчання, особливо в гуртожитках, вони знаходяться в такому становищі, коли за них миють, прибирають, ремонтують[338].

«Нинішній порядок в гуртожитках об'єктивно сприяє вихованню в деяких студентів утриманських настроїв, зневажливого ставлення до "чорнової" роботи, – йшлося в листі Міністерства до ЦК Компартії України. – У зв'язку з цим заслуговує уваги цінна ініціатива колективу Київського технологічного інституту харчової промисловості, гуртожитки якого в цьому навчальному році перейшли на повне самообслуговування. Студенти відмовились від прибиральниць і вахтерів, вони своїми руками наводять зразкову чистоту в кімнатах, коридорах, санітарних вузлах. Ремонтують меблі, житлові кімнати. Перейшли на самообслуговування і ряд студентських гуртожитків вищих учбових закладів Одеси, Харкова, Львова та інших міст. Однак багато директорів (ректорів), комсомольських та профспілкових організацій вузів проявляють нерішучість в справі переведення гуртожитків на самообслуговування, стають на шлях зволікання і вичікування»[339].

Міністерство вищої освіти УРСР, Республіканський комітет профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ Української РСР і ЦК ЛКСМУ, враховуючи набутий досвід, запропонували директорам, комсомольським та профспілковим організаціям вищих навчальних закладів на основі широкої роз'яснювальної роботи серед студентства забезпечити до 1 лютого 1959 р. переведення всіх студентських гуртожитків на повне самообслуговування[340].

Окрім можливості заощадження ресурсів шляхом залучення численної когорти студентів для вирішення господарських проблем, вважаємо, що влада негласно ставила й інші цілі, що виходили далеко за межі економічної складової.

По-перше, імплантувалась утилітаристська, технократична модель прогресу, в якій академічне навчання саме по собі мало виглядати недостатнім, і лише в сполученні з трудовим вихованням формувало правильний шлях розвитку людини.

По-друге, трудове виховання має значно більший потенціал, порівняно з навчальним процесом, для виховання колективізму радянського зразка серед молоді й вихолощення ознак індивідуальності.

По-третє, у такий спосіб відбувалось виховання покірності державі, на заклик якої громадянин повинен, фактично безоплатно, віддавати свій час і зусилля.

На наш погляд, трудове виховання в студентських колективах екстраполюється на загальну теоретичну схему колективізації життя радянського суспільства, яку пропонує Олег Хархордін щодо 1950-х років. Йдеться про чотири стратегії цієї мети:

---

[338] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 219. Арк. 134.

[339] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 219. Арк. 135.

[340] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 219. Арк. 135.

Студенти Київського держуніверситету прямують на Всесоюзний комуністичний суботник. 21 квітня 1973 р.

а) посилити колективоутворювальні механізми в уже створених колективах;
б) зв'язати всі офіційні колективи в єдиний мегаколектив;
в) створити колективи з тих малих груп, яким досі вдалось уникнути колективізації;
г) відслідкувати і приєднати до певного колективу тих рідкісних індивідуумів, які якимось дивом умудрялися існувати самі по собі, поза системою[341].

Сам процес роботи в колгоспах і радгоспах супроводжувався політінформаціями, змаганнями за кращі показники в праці, переглядом у вільний час ідеологічно правильних кінофільмів. Для ілюстрації і підтвердження результативності цієї ідейно-виховної роботи під час трудового виховання ректор Київського державного університету в листі до зав. відділу науки і культури ЦК Компартії України Ю.Ю. Кондуфора 18 липня 1964 р. писав про перевиховання на радянський кшталт навіть іноземних студентів: «Індонезійські студенти, які працюють в радгоспі ім. Чкалова, в розмові з деканом підготовчого факультету заявили, що життя і робота в радгоспі дозволили їм краще познайомитись з життям і працею радянських людей. Коли в перші дні була затримка з транспортом, то індонезійські студенти виявили бажання піти на роботу пішки за 9 кілометрів»[342].

Ректорат КДУ також звітував, що між африканськими студентами, які працюють в радгоспі «Виноградний», розгорнулися змагання за кращі показники в праці та громадському житті, і для них організовані зустрічі з керівництвом радгоспів, огляд господарств, зустрічі з Героями Соціалістичної Праці[343].

Попри наведені пафосні звіти, слід зауважити, що в дійсності чимало іноземних студентів після навчання залишали СРСР переконаними «антирадянщиками». Цьому сприяло порівняння стану справ в Європі, США, де іноземці проводили канікули, з реаліями радянського життя.

---

[341] Хархордин О. В. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2016. С. 364.

[342] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 95.

[343] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 271. Арк. 94.

Урок хімії на підготовчому факультеті для іноземних громадян при Харківському держуніверситеті. Лютий 1974 р.

Обстановка збору врожаю сприяла різним проявам дозвілля студентів. Виготовлення студентами Харківського політехнічного університету чорного прапору з написом «Анархия – мать порядка» викликало осуд партійного комітету ХПІ, який у квітні 1961 р. заявив, що «колгоспникам візок з чорним прапором нагадував банди Махна і часи фашистської окупації». Ці події стали предметом фейлетону «Как вырос "Слон"», вміщеному в газеті «Комсомольская Правда».

Цей «обурливий» факт оцінили як результат низького рівня політико-виховної роботи в групі і незадовільного керівництва з боку партбюро і деканату факультету автоматики і приладобудування в період збирання врожаю. Винним були винесені партійні стягнення. Одночасно намічали заходи щодо поліпшення політичного виховання студентства[344].

Слід зазначити, що лише з прийняттям 1991 р. Закону Української РСР «Про освіту» було нормативно закріплено в ст. 51, що залучення учнів та студентів за рахунок навчального часу на роботи, не пов'язані з навчальним процесом, забороняється. На етапі обговорення проекту цього Закону в лютому 1991 р. Міністр освіти І.А. Зязюн заявляв, що з огляду на надзвичайні ситуації, які можуть скластися в сільському господарстві, як крайня необхідність, можлива участь студентів вищих та учнів середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладів у збиранні врожаю, причому на добровільній основі на

Прополка цукрового буряку членами учнівської виробничої бригади Затурцівської середньої школи Локачинського району Волинської обл. 4 липня 1973 р.

[344] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 254. Арк. 116.

строк не більш як на один місяць з попереднім укладанням відповідних договорів між сільськогосподарськими підприємствами та навчальними закладами[345].

В умовах командно-адміністративної економіки розподілення на роботу молодих спеціалістів заявлялося засобом вирішення питань безробіття, рівномірного забезпечення регіонів робочою силою відповідно до планових показників, отримання досвіду роботи.

У реальності цей елемент, який вінчав систему вищої освіти, ніс на собі потужний ідеологічний заряд виховання покірності у молодої людини, призвичаювання її до переважання державних інтересів над особистими, занурення в середовище «нормальних» радянських людей на виробництві. Недарма в офіційних документах рефреном розподілення називається «почесним обов'язком перед державою».

Поряд з різними хитрощами, підробленими довідками, сімейними обставинами, якими молодь намагалась уникнути директивного працевлаштування, документи ЦК Компартії фіксують факти відмов від виїзду на призначене місце роботи. Зокрема, з випуску вищих навчальних закладів України 1955 р. без поважних причин не з'явились на роботу 43 випускники. Найбільше – з Кримського педінституту – 6 чол., Львівського – 5 чол., Одеського – 4 чол., Київського – 3 чол.[346].

На звітно-виборних зборах у партійних організаціях Чернівецького державного університету і медінституту в грудні 1957 р. відзначалось, що є чимало фактів, коли випускники інституту не виїжджають на роботу за призначенням Міністерства охорони здоров'я УРСР. У зв'язку з цим була висловлена пропозиція клопотати перед відповідними органами про зміну порядку розподілу молодих спеціалістів – випускників медінститутів з тим, щоб дипломи їм видавались через рік після закінчення вишу, по пред'явленню довідки з місця роботи[347].

Примітно, що умови розподілення на роботу зустрічали спротив не тільки серед студентства, а й у партійно-радянської еліти – слухачів Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

На ім'я П. Шелеста у травні 1969 р. надійшов анонімний лист, підписаний «слухачі-дурашкіни ВПШ при ЦК», в якому висловлювалося обурення тим, що розподілення після навчання у ВПШ жодним чином не сприяє кар'єрному просуванню партійними сходами.

«Нас з більшості областей вже викликали до ЦК і оголосили направлення на роботу. Переважна більшість з нас незадоволена. Як можуть дорослі партійні керівники не рахуватися з гідністю і самолюбством молодих партійних працівників! Нас стало цікавити, що являє собою ВПШ? Судячи з розподілу – це курси. Якщо це так, то вона так і повинна йменуватися, тоді б ми і не тільки б ми не пішли б добровільно на ці курси. Отримати тут знання заради того, щоб їх тільки мати і не піднятися службовою драбиною, щоб ці знання ви-

[345] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 121. Арк. 74.

[346] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 709. Арк. 26.

[347] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 98.

користати з ще більшою ефективністю, – немає сенсу. Нам здається, що в ЦК вважають нас дурашками, а до приходу до школи – взагалі неповноцінними: ми їх, мовляв, в школі підучимо, тепер вони якраз відповідають тому місцю, де вони працювали до школи. Яка думка може скластися передусім у нас про себе самих, у нашої родини, як про чоловіка і батька. Як пішов в школу з інструктора, зав. відділу, секретаря парторганізації, так і повернувся ним. Значить, болван, висновок такий? Постає питання, чи треба закінчувати школу, щоб повернутися додому під поблажливу посмішку тих, з ким працювали і тих, хто не має партійної освіти і займають хороші місця не згідно зі своєю освітою, а завдяки своїм знайомствам»[348].

На окремій листівці друкованими літерами було написано: «Сподіваємось, що Ви не забудете прибути на випускний вечір, як не забули приділити величезну увагу і проявити виняткову мудрість при розподіленні на роботу. Така увага не забувається. Вона залишається в пам'яті людини на все життя»[349].

У цілому, увага до виховання студентської молоді в «правильному» ідеологічному напряму виступала одним з пріоритетів як партійно-державних структур, так і всієї системи вищої освіти. При цьому виконувались два основних завдання, які часом були перехресними: 1) сформувати необхідний критичний мінімум «правильних» переконань, цінностей і моделей поведінки, 2) здійснити «перевиховання» і коригування вже прищеплених сімейним вихованням «шкідливих» поглядів.

В українських умовах проблема ускладнювалась існуванням українського національного питання, яке намагалось конкурувати з проектом «єдиного радянського народу». Захоплення тим фактом, що значна кількість молодих громадян слідувала радянським ритуалам і виконувала відведені ролі «правильних» студентів, не вичерпує глибини проблеми про ефективність впливу комуністичного виховання на конструювання «радянського громадянина».

[348] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 120–121.

[349] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 124.

2.4. Інакомислення молоді як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства

Стрижневими елементами ідеологічної матриці, що визначала всі сфери життя радянської системи, виступали гасла «морально-політичної єдності суспільства» і формування «нової радянської людини». Реалізація цих постулатів вимагала постійної боротьби за уніфікацію всього освітнього, медійного, культурного простору, вихолощення національних особливостей до рівня етнографічних елементів, запобігання різноманітним відступам від заданих «зверху» норм і стандартів, які характеризувалися як прояви «антирадянщини».

Молодіжне середовище завжди виступало найбільш чутливим і критичним до дійсності, гостро реагуючи на розбіжності між декларованими гаслами і реаліями сьогодення. Хоча здебільшого критичні міркування і вчинки молоді не стосувалися напряму державного ладу, однак вони засвідчували провал ідеї монолітної ідеологічної єдності в молодіжному середовищі, виступали опосередкованими маркерами часткової нелояльності владі, а відтак знаходились у центрі уваги партійних і радянських структур та органів держбезпеки.

Логічно продовжуючи вивчення «антирадянської» поведінки» школярів у 1960–1970-ті рр.[350], прагнемо проаналізувати випадки нонконформізму з боку студентської молоді та учнів професійно-технічних закладів в УРСР у добу «відлиги» та «застою» та визначати їх місце у формуванні та підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства і конструюванні «радянської людини».

Спектр шкідливих «проявів» полягав у широкій палітрі – від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування.

Університетський дух вільнодумства, висока концентрація осіб з критичним мисленням як серед викладачів, так і студентів перекреслювали утопічну ідею виховання, через систему вищої освіти, людей, безмежно відданих радянській владі.

Наведемо кілька прикладів, що демонструють розмаїття нонконформізму у студентському середовищі.

На початку 1960 р. в студентському гуртожитку Української академії сільськогосподарських наук протягом двох тижнів демонструвалась виставка різних абстракціоністських творінь, яку відвідували студенти. Серед них знайшлись і такі, що захоплювались цією виставкою, а творчість Сєрова, Айвазовського, Рєпіна «називали суздальською мазнею». Студентка Планова, оглянувши «картину», де на чорному фоні було зображено колесо, трикутник і ланцюг (що за думкою автора повинно означати сім'ю), вигукнула «О, это великолепно и страшно оригинально» і записала відгук: «О, милые, вы далеко пойдете»[351].

Вердикт секретаря ЦК Компартії України з ідеологічної роботи А.Д. Скаби недвозначно продовжував цю думку: «Дійсно, там, де осторонь цієї справи стоїть дирекція і партійна організація вузу, можуть зайти дуже далеко»[352].

Промовистою є довідка про стан ідейно-виховної роботи серед студентів Станіславського педагогічного інституту від 8 лютого 1957 р. Зокрема, заступник Міністра освіти УРСР Ф. Овчаренко доповідав в ЦК Компартії України, що деякі комсомольці поверхово вивчали матеріали XX з'їзду КПРС, внаслідок чого в 1955–1956 навчальному році 14 комсомольців мали академічну заборгованість, а окремі студенти виявили нерозуміння політики нашої партії. Студентка 2 курсу історико-філологічного факультету Раїса Снігар у розмові заявила: «Навіщо партія хвалиться успіхами, навіщо вихваляти партію. Чи не буде в цьому новий культ?». Вказувалось, що студентка Снігар не бере активної участі у громадському житті інституту і мотивує це тим, що активістів, мовляв, не люблять, бо активісти часто компрометують себе. Так, вона розповіла, що «її батько-комуніст залишив сім'ю і вже другий рік нічим не допомагає. Інші

[350] Каганов Ю. О. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960-1970-ті рр.). *Схід*. 2017. №4 (150). С. 57–63.

[351] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 276.

[352] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 276.

студенти в розмові між собою часто називають країни народної демократії "друзями-демократами" і звинувачують їх у ряді труднощів, які є в нас, зокрема щодо постачання нашому населенню продуктів першої необхідності (цукру, олії та ін.)»[353].

Документ формує уявлення про спектр «відхилень» від образу «нормальності» радянського студента. Так, студентка 3 курсу історико-філологічного факультету Мінюк не хоче вступати до комсомолу, мотивуючи це тим, що нічого хорошого не бачить у комсомолі. Та ж Мінюк заявляє, що вона вірить у надприродні сили, вірить у бога. Студенти фізико-математичного факультету Василь Сухоребрий (2 курс), Тарас Соловко (2 курс), Геннадій Лопан (2 курс) навіть не знають, коли проходитиме VI Всесвітній фестиваль молоді. Група студентів часто слухала передачі радіостанції «Вільна Європа». У розмові студенти заявляли, що «вони знають про те, що радіостанція «Вільна Європа» передає цілковиту брехню, але їм цікаво послухати, щоб знати, що вони про нас говорять»[354].

Під час республіканської наради з питань перебудови роботи вишів у світлі вимог Закону про народну освіту у травні 1960 р. секретар ЦК ЛКСМУ Куцуєв наголошував: «Деяка частина студентів підпадає під вплив буржуазної ідеології, безмірно захоплюється "творінням" абстракціоністів та сюрреалістів, некритично оцінює образи книг Ремарка і других співців втраченого покоління і під їх впливом замикається у вузькому колі особистих інтересів. Індивідуалізм та скептицизм, моральна нестійкість цих людей часом приводить до політичного падіння, до повного розкладу особистості»[355].

Для ілюстрації цього «падіння» використовувались, як правило, каяття студентів. Так, наприклад, звучить зізнання колишнього студента не названого в документі столичного університету Некрутенка, який розповідав у листі про еволюцію свого падіння: «Мені дуже тяжко говорити про це. Але я зроблю це тому, що мені хочеться дихнути вільніше, відчути себе справжньою людиною… Це, якщо хочете, сповідь. Все почалося з того, що будучи на першому курсі, я зацікавився іноземною літературою… Я перестав бачити хороше навколо себе. По-моєму, хороше могло бути тільки там, на Заході, і я прагнув дізнатися все більше і більше про життя і мистецтво Заходу. Дух нігілізму, що вселився в мою душу, заставляв мене робити дурості і необдумані вчинки, які зводились до заперечення всього хорошого в нашій дійсності… Я почав втрачати обличчя людини. Я став втрачати товариство, яке мене оточувало, я почав втрачати Батьківщину, яка мене виростила. Я став на шлях зради. Ось еволюція, яку я пройшов»[356]. Подібні зізнання зустрічаються з непоодинокою частотою в матеріалах архіву КДБ. Їх вирізняє схожість риторики, подібність заключних пасажів на кшталт: «став на шлях виправлення», «визнав провину», які лише видають бажане за дійсне і спотворюють зміст допитів і пояснень «винуватців» подій.

---

[353] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 19.

[354] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Арк. 19.

[355] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 283.

[356] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Арк. 283.

Прояви студентського нонконформізму мали й виразно національно-культурне забарвлення. У травні 1968 р. КДБ УРСР повідомляв у ЦК Компартії України, що групою студентів Одеського державного університету на машинці редакції багатотиражної газети університету було виготовлено машинописним способом українською мовою журнал «Коло». Журнал видрукований на 21 аркуші і містив вірші Л. Костенко і М. Вінграновського. На шпальтах журналу містилося занепокоєння станом української культури і української мови: «Передова українська молодь не може не помічати зникнення з історичної сцени (шляхом розчленування) української нації і культури. Знищується сама основа національної самосвідомості, в той час як три народи, які мають спільне походження, мають однакові права на існування»[357].

«Передова українська молодь клянеться у своїй рішучості виправдати надії своїх багаточисленних пращурів, які передали їй свої звичаї, свою пісню, свою радість і свою муку з рук в руки. Нас турбує зростання аполітичності особи, байдужість молодих людей до важливих проблем українського народу, мови та етнографії… Бюрократизація сучасної влади… жахлива тим, що вбиває віру народу у комуністичну правду», – йшлося в журналі[358].

Ініціатором випуску і редактором журналу став студент-заочник 2 курсу філологічного факультету Одеського державного університету Аксарін Євген Леонідович. У виданні журналу допомогу надавав Суховецький Микола Михайлович, студент 3 курсу українського відділення філологічного факультету Одеського державного університету.

Слід наголосити, що обидва студенти в майбутньому реалізувалися як визнані літератори і письменники, послідовні патріоти України.

Занепокоєння студентів національним питанням свідчило про прагнення молоді розібратися в невідповідності теорії та практики, пропагованих догм і реалій життя.

Як писав Євген Аксарін, «усі ми були протестанти – у широкому, глибинному сенсі, причаєні, не публічні протестанти. Після лекцій у нашій комірчині точилися палкі дискусії на сакраментальні теми: "Хто винен?" і "Що робити?" Десь посередині однієї з таких вечорових розмов Михайло (зненацька, як мені видалося) запропонував створити підпільний рукописний альманах "Коло" (бо ж ми – коло однодумців)».

Микола Суховецький згадує окремі аспекти цієї події: «Почалося ціле слідство. Почали їздити додому до Євгена Аксаріна в Миколаївську область, почали дізнаватися ще в когось. І, нарешті, зробили цілу справу. В обкомі комсомолу зазвучали доповіді: "В Одесском университете поднял голову молодой национализм". Треба сказати, що це все-таки була весна 1968 року, і всю цю справу, як не дивно, "спустили на гальмах". Пізніше керівник моєї дипломної роботи, відомий літературознавець, лауреат Шевченківської премії Василь Фащенко сказав, що якби це сталося на рік пізніше – витурили б з університету без будь-

[357] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 11–12.

[358] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 11.

яких роздумів. Але це все було ще до введення радянських танків до Чехословаччини. Тому постаралися все це діло якомога тихіше провести і зам'яти»[359].

Зі слів вдови Євгена Аксаріна Наталії Волкової, яка надала нам інтерв'ю, через неприємності з КДБ все-таки знайшли привід для відрахування Є. Аксаріна з філологічного факультету Одеського університету, а закінчував він заочно Львівський університет[360].

Фактор «Празької весни» тяжів над авторами журналу і надалі. Як розповідає М. Суховецький, «коли вже сталося вторгнення радянських військ до Чехословаччини, до моєї кімнати заходили якісь хлопці, зокрема, з юридичного факультету, підкидали анкети: «Мы, "Организация 21 августа 1968 года" считаем, что мы должны бороться» і т.д. Домагалися, щоб я розповів про свої наміри. Я відразу зрозумів, що це провокація, відмовився з ними говорити, викинув ту анкету. Потім до мене приходили, перекидали книжки на шафі – все це тривало аж до нового 1969 року. Нарешті ці люди, які належали до влади, вирішили, що на нас великих успіхів вони не здобудуть, поступово ця подія забувалася»[361].

В інтерв'ю Василю Овсієнку Микола Суховецький так визначає мотивацію своїх дій та їх значення: «Я думаю, наш альманах був таким начебто легким повівом вітру, ним одеська студентська молодь у 1968 році, не думаючи, сказала літеру "А" в своєму ідейному зростанні, що неможливо жити в такій сталінській чи постсталінській задусі. Ми захотіли якогось розвитку, ми повірили тим балачкам, які побутували в пресі в період "хрущовської відлиги". Але виявляється, що кардинально нічого не змінилося, імперія існувала, її захисники існували. І навіть такий легкий подув молодої революційної думки, такої ще невинної, страшно сколошматив охоронців тодішньої червоної імперії»[362].

Примітним є той факт, що органи держбезпеки фіксували прояви інакомислення студентів не тільки гуманітарних спеціальностей, які з огляду на специфіку змісту дисциплін містять потенціал для критичної оцінки дійсності. Зокрема, КДБ УРСР 10 вересня 1965 р. повідомляв у ЦК Компартії України, що серед студентів фізичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка поширюється лист з приводу арешту органами КДБ ряду осіб за антирадянську діяльність. У тексті листа йшлося про арешти діячів науки, мистецтва, літератури, зокрема І. Світличного, М. Гориня, Б. Гориня, І. Геля та ін. щодо звинувачення в буржуазному націоналізмі. Студенти в листі висловлювались, до певної міри, риторично: «Нас дещо бентежить сама постановка питання, оскільки неясно, як після 48 років з часу встановлення радянської влади, у період переходу від соціалізму до комунізму в країні може виникати

---

[359] Інтерв'ю Миколи Михайловича Суховецького. *Одеська хвиля-4 : документи, твори, спогади в'язнів сумління* / упоряд. : П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта. Одеса, 2009. С. 235–242. URL: http://archive.khpg.org/index.php?id=1330356457.

[360] Інтерв'ю автора з Наталією Волковою.

[361] Інтерв'ю Василя Овсієнка з Миколою Суховецьким. URL: http://archive.khpg.org/index.php?id=1204708627

[362] Інтерв'ю Василя Овсієнка з Миколою Суховецьким. URL: http://archive.khpg.org/index.php?id=1204708627

націоналізм і притому буржуазний. А ґрунт?». «В Києві у минулому і в цьому році були випадки, коли заборонялись вечори української поезії, розганялись диспути, затримувались особи, які були присутні на диспутах, через того ж "буржуазного націоналізму". Чи не змішуються тут два поняття – буржуазний націоналізм і пропаганда національної культури? Чи справді виправдані такі методи боротьби з проявами "буржуазного націоналізму"?»[363].

За даними КДБ, протягом 1974–1978 рр. зафіксовано 2480 випадків поширення анонімних документів ворожого змісту і 72 випадки псування засобів наочної агітації. Себе проявили як автори 1970 осіб, що розповсюджували 6727 примірників листівок, зроблено 510 надписів, спрямовано у різні інстанції 3345 анонімних листів[364].

У документах держбезпеки використовується синонімічне і водночас зведене воєдино найменування цих авторів, як «націоналістичних, сіоністських, церковно-сектантських та інших антирадянських елементів», а також «окремих політично незрілих осіб, які підбурюються зарубіжною антирадянською пропагандою».

Документи виконувались викривленим скорописом, друкованими літерами, шляхом наклеювання текстів, вирізаних з типографських видань, а також із залученням трафаретів і друкарсько-множувальної техніки.

За своєю спрямованістю виділялись такі види «анонімок»: погрози на адресу окремих керівників партії і уряду – 2%; погрози на адресу місцевого партійно-радянського активу – 13%; націоналістичного характеру – 15%, з них проявів українського буржуазного націоналізму – 12%, єврейського – 3%; антипартійного, провокаційного та іншого змісту – 70%[365].

Зміст анонімних документів здебільшого визначався як наклеп на внутрішню і зовнішню політику КПРС і радянського уряду, спроби ревізії марксистсько-ленінського вчення, русифікацію в Україні, наявність антисемітизму, негативні реагування на важливі політичні заходи, зокрема обговорення проектів і прийняття Конституції СРСР і УРСР, недоліки у постачанні продуктами харчування, підвищення цін на окремі товари.

Дані про встановлених авторів анонімних документів свідчать, що за соціальним походженням серед них переважають службовці, студенти, учні, пенсіонери – 56%, робітники – 22,4%, особи без певних занять, ті, що відбувають покарання, психічно хворі – 13,4%, колгоспники – 8,2%[366].

Показово, що серед вказаних категорій осіб близько половини становила молодь у віці до 30 років, з вищою освітою – 15%, з середньою – 47%, з нижчою – 38%. Серед встановлених авторів 93 члени КПРС і 157 членів ВЛКСМ[367].

Окрема увага з боку КДБ приділялась учням професійно-технічних закладів. Об'єктами розробки органів держбезпеки ставали «націоналістичні,

[363] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 952. Арк. 281.

[364] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 286.

[365] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 287.

[366] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 289.

[367] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 289.

ревізіоністські та інші ідейно ворожі висловлювання, факти прослуховування і поширення антирадянських зарубіжних радіопередач, знищення і псування державних прапорів, портретів керівників нашої партії і держави, засобів наочної агітації, групові антигромадські прояви, незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї та інші негативні явища»[368].

За вказані прояви органами КДБ в 1979–1980 рр. було «профілактовано» 105 учнів профтехучилищ (в Запорізькій області – 14, Донецькій – 12, Дніпропетровській – 8, Ворошиловградській – 7, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій – по 6, в інших областях республіки – 46 чол.), у т.ч. 21 – за висловлювання націоналістичного та ідейно ворожого характеру, 14 – за прослуховування і поширення зарубіжних антирадянських радіопередач, 3 – за спроби зради Батьківщини у формі втечі за кордон, 10 – за псування державних прапорів і засобів наочної агітації, наруги над портретами видатних діячів радянської держави, 28 – за незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї[369].

Причини виникнення подібних явищ панівна ідеологія пояснювала акціями ідеологічних диверсій спецслужб противника, недостатньою роботою адміністрацій, інженерно-педагогічних робітників і громадських організацій профтехучилищ щодо ідейно-політичного виховання учнів, прищеплення їм високих патріотичних почуттів, класової свідомості і непримиренності до буржуазної ідеології.

Арифметично чітко називалась градація вищеназваних чинників: першість мала політична незрілість окремих осіб – 50,5%; 30,5% «ідейно шкідливих проявів» здійснювалась під впливом зарубіжних радіопередач; 16,2% – під впливом антирадянських, націоналістичних елементів і церковно-сектантських авторитетів; 2,8% – на ґрунті необлаштованості в побуті і неправомірних дій з боку посадових осіб[370].

У системі професійно-технічної освіти особливу недовіру викликали інженерно-педагогічні працівники, які приймались на роботу в училища, «не маючи необхідних якостей, ідейної переконаності, які своєю поведінкою і вчинками компрометують звання радянського педагога-вихователя»[371]. Зокрема, йшлося про те, що викладачі військової підготовки «привчають молодь до розпиття горілчаних напоїв, з'являються на заняттях у нетверезому стані, влаштовують спільно з учнями колективні пиятики». Вважалось, що пияцтву учнів сприяє також порушення розпорядження Ради Міністрів УРСР від 31 грудня 1968 р., згідно з яким тільки у виняткових випадках дозволена видача грошей учням взамін сніданків і вечерь. Натомість у профтехучилищах республіки грошова компенсація учням за харчування мала систематичний характер[372].

Саме тому у 1979–1980 рр. органами держбезпеки республіки було «профілактовано» 52 інженерно-педагогічних працівники профтехучилищ (вдвічі

[368] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 140.

[369] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 140.

[370] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 141.

[371] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 143.

[372] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1068. Арк. 142.

менше порівняно з учнями), з них: 10 – за прояви українського буржуазного націоналізму, 20 – за висловлювання ревізіоністського і ідейно ворожого характеру, 11 – за прослуховування і поширення, в т.ч. й учнями, антирадянських зарубіжних радіопередач, 11 – за інші нездорові прояви[373].

Для органів держбезпеки і силових структур важливо було демонструвати зв'язок і залежність між рівнем ідейного виховання і здійсненням правопорушень. Така детермінація спрощувала пошук винних і дозволяла рапортувати про розкриття серйозних антидержавних злочинів. КДБ повідомляв, що «внаслідок все ще слабкої політичної пропаганди тільки у першому півріччі 1980 р. 3253 учні вчинили кримінальні діяння: 34 вбивства, 153 зґвалтування, 322 грабунки, 235 злісних хуліганських проявів, 618 крадіжок державного і особистого майна. В одинадцяти областях відзначалося зростання кримінальної злочинності, зокрема в Житомирській області – майже в три рази, Вінницькій – на 37,5%, Чернігівській – 34,8%, Донецькій – 27%, в м. Києві – 21,8%»[374].

Примітно, що у пошуку антирадянщини силовики вдавались до інспірування конфліктів, про що в ГДА СБУ знаходимо цікавий документ. 10 квітня 1974 р. КДБ УРСР спецповідомленням інформував ЦК Компартії України про «груповий хуліганський прояв молоді» у м. Нікополі. Підставами для кваліфікації події як групової було названо 36 виявлених учасників групи, у т.ч. 12 учнів, 17 чоловік робітничої молоді[375].

Фабула документа КДБ дивним чином не містить опису сутності хуліганських дій, однак вказує, що переважна більшість населення м. Нікополя висловлює обурення діями хуліганів та схвалює заходи боротьби з ними. Зокрема, наводяться слова мешканки міста П.А. Вишнякової: «У нас в Нікополі молодь "застрайкувала". Їм, бачите, мало свободи. Скажіть, не дурні? Їх треба вбити через одного, щоб дійшло до них. Сподіваюсь, наведуть порядок. Я тільки не розумію, якої ще свободи надо цій "молоді"»[376].

Для з'ясування обставин справи автор взяв інтерв'ю в безпосереднього учасника подій Віктора Криливця, 1956 р.н. (на той час учень ПТУ №38 м. Нікополь), який разом з Олександром Бредихіним, 1954 р.н. (на той час учнем 4 курсу Нікопольського металургійного технікуму), отримали вогнепальні поранення під час придушення «хуліганських дій»[377].

За словами респондента, 7 квітня 1974 р. у міському будинку культури, під час танців, до одного з хлопців, який пив пиво і тримав у руках хвіст скумбрії, придбаної в буфеті, несподівано підійшли двоє міліціонерів, які без пояснення причин повалили його, порвали светр і здійснили спробу затримання. Молодий чоловік виявив спротив, йому підійшли на допомогу друзі, обурені безпідставністю нападу. У відповідь на це міліція, враховуючи близькість відділку, покликала підкріплення, у т.ч. пожежників. Почалась масова бійка між

[373] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1172. Арк. 139–144.

[374] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1172. Арк. 141.

[375] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 263.

[376] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 264.

[377] Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем.

молоддю і силовиками, для придушення якої спрямували 4 взводи солдат з автоматами[378].

Парадоксальною, на перший погляд, є особлива увага до цього епізоду саме КДБ, адже маємо справу з типовим прикладом радянської міліцейської сваволі в умовах відсутності правової держави. Насправді, органи держбезпеки відчули шалений страх перед можливістю групового спротиву владі, адже цим епізодом молодь продемонструвала, що здатна гуртуватися і захищати свої права[379].

Для того, щоб «прив'язати» справу до КДБ і обґрунтувати загрози держбезпеці, у документі фіксуються випадки нібито провокаційних чуток про події в Нікополі у передачах «радіопорушників» та в приватних листах за межі області, в яких говориться, що «в Нікополі був переворот державний», «було повстання шпани», «пожежні машини змивали кров з тротуарів». На цій підставі зазначалось про посилення боротьби з витоками інформації за кордон по міжнародному телефонному зв'язку, телеграфу, через внутрішньорадянське і міжнародне листування, а причинами явища було названо відсутність виховної роботи серед молоді в навчальних закладах.

За словами В. Криливця, у поведінці молоді не існувало жодної антирадянщини, жодних хуліганських дій, також неправдивими є свідчення КДБ про алкогольне сп'яніння одного з учнів технікуму, про що йдеться в документі. Незважаючи на це, в результаті закритого судового засідання, яке проходило у смт Томаківка, молоді люди отримали від 3 до 4 років ув'язнення. Самого В. Криливця врятував той факт, що постріл у нього здійснив військовий, і військова прокуратура вирішила закрити справу[380].

В останнє десятиріччя в історіографії набуває популярності та концептуалізації термін «різномислення» як альтернатива терміну «інакомислення»[381]. Під останньою дефініцією, як правило, розуміються погляди або вчинки людей, що протистояли системі та (або) були наближені до дисидентської діяльності. Натомість термін «різномислення» є більш релевантним щодо переважної більшості населення СРСР, яке сприймало дійсність не цілком догматично, але водночас не формулювало ідей щодо зміни системи. У такий спосіб категорія «різномислення» сприяє відходу від спрощеного бінарного поділу всього радянського суспільства на тих, хто підтримував систему, і тих, хто виступав її опонентом[382].

Частина слова «різно» підкреслює існування поглядів, позицій, які відрізняються від офіційних установок. Борис Фірсов так визначає сфери вживання

---

[378] Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем. 20.08.2017.

[379] Правда о штурме горотдела милиции. *Новый репортер*. 2003.18 апреля (№16).

[380] Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем. 20.08.2017.

[381] Разномыслие в СССР и России (1945–2008) : сб. материалов науч. конф., 15–16 мая 2009 г. / под ред. Б. М. Фирсова. Санкт-Петербург : Европейский університет в Санкт-Петербурге, 2010. 368 с.

[382] Див.: Каганов Ю. О. Теоретичні підходи до концептуалізації феномену «радянської людини». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. Вип. 53. С. 34–41.

понять «різномислення» і «інакомислення»: у першому випадку людина приступає до реконструкції картини світу, не пориваючи з ідеєю, яка конституює цей світ, що не заважає їй бути її серйозним критиком. У другому випадку ментальна картина світу радикально змінюється під впливом іншого типу влаштування суспільного життя[383].

На прикладі кількох гучних епізодів, пов'язаних з Харківським державним університетом, проілюструємо форми і прояви «різномислення» серед студентів механіко-математичного факультету в 1967–1969 рр.

Харківський університет, з багатими академічними традиціями, у середині 1960-х – середині 1970-х років ставав, з умовним інтервалом в один рік, осередком викривання чергової «антирадянської» групи студентів. Залежно від суспільно-політичної ситуації в країні, масштаб і результат такого «викривання» різнився.

Сухою мовою документа, інформаційного повідомлення КДБ до ЦК Компартії України від 5 жовтня 1967 р. під грифом «таємно» (гриф скасовано у 2013 р.), який відклався в Галузевому державному архіві СБУ, «у вересні 1967 р. Управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області розкрита і шляхом профілактики припинена шкідлива діяльність групи студентської молоді, яка виношувала наміри створити на нелегальній основі т.зв. «дискусійний клуб» для обговорення соціологічних і політичних питань. Ініціатором і натхненником цього клубу виявився Ситницький Олександр Абрамович, 1948 р.н., член ВЛКСМ, студент 2 курсу металургійного факультету Харківського політехнічного інституту[384].

Однодумцями в документі названі також студенти механіко-математичного факультету Харківського державного університету, члени ВЛКСМ: Бархаєв Юрій Павлович, 1947 р.н. і Добрусін Михайло Володимирович, 1948 р.н., які, своєю чергою, «кооптували 6 студентів вищих навчальних закладів м. Харкова для роботи у клубі», а саме: студентів 2 курсу Харківського державного університету, членів ВЛКСМ Гаєва Євгена Олександровича, Кореневського Михайла Залмановича, Тітова Віктора Миколайовича, студента 4 курсу ХДУ Соколянського Анатолія Олександровича і студентів 2 курсу Інституту радіоелектроніки Бейліна Олександра Мироновича і Дзигана Віктора Польєвича[385].

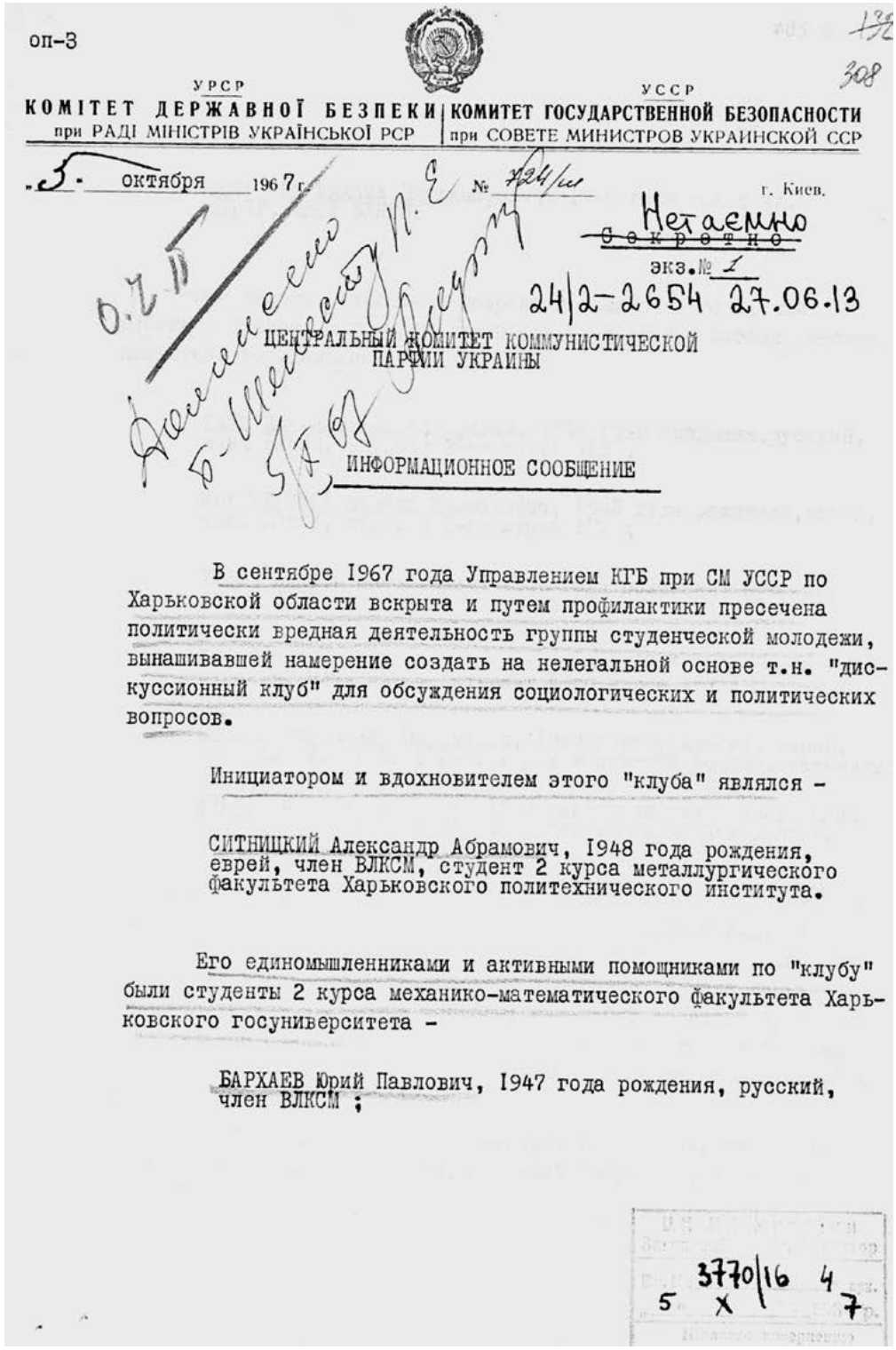
Зняття грифів до значної кількості документів КДБ та уможливлення в нинішніх умовах отримання доступу до першоджерел у ГДА СБУ відкриває дослідникам суттєві резерви для заповнення фактографічних лакун та на цій підставі нових інтерпретацій багатьох суспільно-політичних процесів. Разом з тим, розсекречені документи КДБ є здебільшого аналітичними та узагальнювальними матеріалами спецповідомлень і донесень КДБ до ЦК Компартії України і не можуть замінити протоколів допитів безпосередніх учасників подій, які часто залишаються недоступними науковцям. З огляду на цю обставину,

---

[383] Разномыслие в СССР и России (1945–2008) : сб. материалов науч. конф., 15–16 мая 2009 г. / под ред. Б. М. Фирсова. Санкт-Петербург : Европейский університет в Санкт-Петербурге, 2010. С. 180.

[384] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 308.

[385] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 308–309.

оп-3

УРСР
КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
при РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УССР
КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

5 октября 1967 г. № 724/м г. Киев.

Нетаємно
Секретно
экз. № 1

24/2-2654 27.06.13

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

В сентябре 1967 года Управлением КГБ при СМ УССР по Харьковской области вскрыта и путем профилактики пресечена политически вредная деятельность группы студенческой молодежи, вынашивавшей намерение создать на нелегальной основе т.н. "дискуссионный клуб" для обсуждения социологических и политических вопросов.

Инициатором и вдохновителем этого "клуба" являлся –

СИТНИЦКИЙ Александр Абрамович, 1948 года рождения, еврей, член ВЛКСМ, студент 2 курса металлургического факультета Харьковского политехнического института.

Его единомышленниками и активными помощниками по "клубу" были студенты 2 курса механико-математического факультета Харьковского госуниверситета –

БАРХАЕВ Юрий Павлович, 1947 года рождения, русский, член ВЛКСМ ;

3770/16 4
5 X 7

Галузевий державний архів СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0955. Арк. 225.

а також враховуючи методи фальшування, приписування та імітації гучних справ з боку КДБ, документи органів держбезпеки потребують не менш уважного критичного аналізу, аніж матеріали іншого походження. Прагнучи здійснити верифікацію обставин справи, автор використав можливості усного інтерв'ювання безпосередніх учасників подій, які є фігурантами справ, описаних у документі КДБ.

На підставі інтерв'ю з учасниками подій – Михайлом Добрусіним, Євгеном Гаєвим, Геннадієм Семеновим, Олександром Ситницьким ми спробували реконструювати події, які, попри локальний характер, дають суттєві аргументи для інтерпретацій «радянської людини».

Свідчення учасників показують, що КДБ наводив вигадані шаблони дискусій і мотивації. Насамперед інтерв'юери заперечують масовість групи і, за свідченнями О. Ситницького (нині поет-перекладач, проживає в США), двоє з «учасників клубу» (В. Тітов, А. Бейлін) є приписаними КДБ до цієї справи, вочевидь, з метою доведення організованого характеру групи[386].

Судячи з тексту документа, учасники клубу збирались у вільних від занять аудиторіях, кафе університету і приватних квартирах, де обговорювали різні соціологічні і політичні проблеми та події. У ході дискусій розглядались такі питання: ідеальне суспільство майбутнього, суспільна свідомість, однопартійна і багатопартійна системи державного управління, роль у цій системі «бюрократії» і «технократії». Як наголошував КДБ, розглядалось питання про багатопартійну систему і спотворено тлумачились окремі події всередині країни і політика КПРС[387].

На підставі інтерв'ю нами з'ясовано, що «дискусійний клуб» постав у рамках новоствореного факультету громадських професій Харківського державного університету, який очолила Валентина Іларіонівна Астахова (у майбутньому – засновник Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»). Природно, що ліберальний дух цього факультету швидко привернув до нього увагу студентів різних факультетів, що мали допитливий розум і прагнули до дискусій, у тому числі студентів механіко-математичного факультету, які фігурують у вищенаведеному документі[388].

Факультет виник в умовах реабілітації соціологічної науки, яка тривалий час разом з генетикою знаходилась під тавром буржуазних звинувачень, а в середині 1960-х рр. ставала модним науковим напрямком. Саме захоплення соціологією дало поштовх створенню дискусійного клубу. За свідченнями його учасника О. Ситницького, обставини виглядають таким чином: «в якості групового диплома ми повинні були створити анкету, де вивчалась ефективність роботи комсомольської організації ХДУ. Ось це і обговорювалось. Однак, справа зайшла далеко, і тоді ми стали читати книги з соціології, включаючи самвидав, і на зборах їх обговорювали, хтось доповідав по темі, і тут пішли розмови у

[386] Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким.

[387] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 309.

[388] Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим.

контексті шестидесятництва і лібералізму того часу, говорили про відновлення ленінських ідей, спотворених Сталіним»[389].

Головний мотив створення клубу, за словами його учасників, полягав у невгамовній цікавості, у прагненні розібратися у протиріччях між задуманою політичною системою та її втіленням у життя. «Відчуття протиріччя між теорією і практикою – нормальні відчуття для молодої шукаючої людини», – наголошує Євген Гаєв, нині доктор технічних наук, професор Національного авіаційного університету[390].

«Ми знаходились в омані, що система може бути реформована, її слід тільки підрихтувати. Ніяких революцій чи багатопартійної системи ми не обговорювали. Це і так було ясно… Товаришу Шелесту вони набрехали. Нічого подібного ми не обговорювали, а обговорювали "Критику чистого розуму" Канта, "Технологію влади" Авторханова, проблему звільнення селян, Хартію вольностей», – зазначає О. Ситницький[391].

Усвідомлюючи обмежене коло зацікавлених у цих розмовах, частина учасників створили вузьке середовище, пізніше назване КДБ «дискусійним клубом». При цьому ніхто не вживав особливих заходів обережності й обачності, не йшов у підпілля. «Це був романтичний період, захоплення вільними ідеями, певний лібералізм викладачів на молодших курсах», – згадує Євген Гаєв[392].

Учасник клубу Михайло Добрусін, нині програміст у Каліфорнії, додає, що значна частина розмов стосувалася єврейського питання, з огляду на загострення відносин між СРСР і Ізраїлем в умовах шестиденної війни 1967 р.[393]

Важливо наголосити, що студенти не обговорювали жодних питань про форми і методи боротьби і не мали наміру організовуватися або закликати до спротиву. Михайло Добрусін чітко обґрунтовує мотиви такого вектору мислення: «Для того, щоб боротися, потрібно сформулювати, за що ти борешся. У нас не було такого розуміння. Можна порівняти це із нинішньою ситуацією в Росії, коли при необхідності делегітимізувати будь-яку антивладну ініціативу говорять, якщо не Путін, то хто. Ми розуміли, що всяка боротьба пов'язана з тоннами пролитої крові, питання що у сухому залишку? До того ж залишався у старшого покоління ще живим страх, пов'язаний з голодомором і сталінськими репресіями. «У моєї бабусі і дідуся був туалет у дворі. Тоді замість туалетного паперу користувались газетами. Коли я йшов у туалет, то бабуся і дідусь ретельно дивились на клаптик паперу, щоб я не використав перші сторінки, де були портрети вождів. За це могли раніше посадити на 10 років», - згадує М. Добрусін[394].

Ці прагматичні й логічно вивірені антимілітаристські настрої харківської молоді чітко контрастують з мотивацією молоді Західної України, яка визнава-

[389] Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким.

[390] Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим.

[391] Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким.

[392] Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим.

[393] Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним.

[394] Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним.

ла пріоритетним збройний шлях боротьби, без прорахунку наслідків, маючи досвід підпільної боротьби в УПА батьків і родичів.

За спогадами учасників, у групі не існувало формального лідера, а виділення в цій ролі О. Ситницького стало вигадкою КДБ, якому був потрібний лідер для демонстрації інституційованого характеру студентського об'єднання.

Серед тем, які обговорювали студенти, не звучало українське національне питання. Українці і росіяни не диференційовувалися, а розмежування відбувалося на єврейському ґрунті.

Вищенаведений документ КДБ закінчується типовим, як для таких матеріалів, висновком: «У результаті докладних бесід, проведених з ними співробітниками УКДБ, учасники клубу усвідомили свої ідеологічні помилки і хибні дії, самі дали їм принципову оцінку і запевнили, що у подальшому допускати подібного не будуть». Зокрема, один з учасників клубу в поясненні вказав: «Мої сирі, необґрунтовані ідеї, з якими я ділився з друзями, формували у них хибні уявлення про історичний матеріалізм і політику нашої партії і уряду. Ще більшу шкоду міг принести подальший розвиток клубу на тій самій "напівлегальній основі"»[395].

Учасники групи, які надали інтерв'ю, заперечують або ставлять під сумнів, що будь-хто давав такі пояснення і висловлював каяття. З високою вірогідністю, у документі КДБ зафіксував власні формулювання, які пропонували молоді під час допитів, але вклали їх у вуста студентів. У такий спосіб органи держбезпеки могли звітувати про закриття справи, в іншому ж випадку, якщо студенти не стали на шлях виправлення, то мав би розгортатися зовсім інший сценарій, під який у КДБ не вистачало фактів і підстав.

Прямих негативних наслідків для студентів описані події не мали, за винятком комсомольсько-партійних характеристик, виданих по закінченню вищого навчального закладу: «У деяких вчинках відсутній класовий підхід» (М. Добрусін, характеристика пом'якшена науковим керівником)[396], «Схильний вести демагогічні розмови» (Є. Гаєв)[397].

Існує версія, що шляхом допитів КДБ прагнув вийти на реальних дисидентів Харкова, з якими тією чи іншою мірою були пов'язані студенти, які закінчували школу №27 м. Харкова, а саме на оточення Б. Чичибабіна. Останній був пов'язаний з Г. Алтуняном, Ю. Данієлем та Є. Євтушенком*.

Саме випускниками елітарної, за багатьма параметрами, 27-ї школи м. Харкова була більшість учасників «дискусійного клубу». Загалом з 76 випускників цієї школи, які навчались на механіко-математичному факультеті Харківського університету, 36 осіб єврейської національності не брали участі у громадсько-політичній роботі вишу, а упродовж 1967–1970 рр. випускники школи

[395] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 311.

[396] Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним.

[397] Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. *Стиль епохи характеризує жартівлива телеграма, яку у 1971 р. надіслав Євгену Гаєву з приводу народження доньки Михайло Добрусін: «Поздравляю. Желаю хорошей характеристики роддома».*

* Після виходу в світ першого видання цієї монографії та оприлюднення документів КДБ з'явилась літературно-художня версія подій: Аркадій Лапшин «Дискуссионный клуб (Повесть о потерянной молодости)». https://proza.ru/2018/03/03/1299

«допускали ідейні збочення». Серед них Альтшуллєр М.С. був виключений з комсомолу і університету, а на Файнгольда М.І. і Канівського З.І. було накладено комсомольські стягнення[398].

Ставлення органів держбезпеки до того чи іншого антирадянського прояву залежало не тільки і не стільки від «складу злочину», а зумовлювалось суспільно-політичним кліматом у державі. Після радянського вторгнення в Чехословаччину в 1968 році в СРСР відбувається придушення свобод і черговий етап «закручування гайок».

Враховуючи, що студентське середовище виявилося найбільш чутливим до подій «Празької весни», висловлюючи в різний спосіб свій протест, контроль за молоддю стає одним з пріоритетів КДБ. Це відслідковується за частотністю документів із доповідями у ЦК, спецповідомленнями, операціями, заходами профілактики осіб тощо, які зберігаються в ГДА СБУ.

Саме в цих умовах у Харківському державному університеті, на вищезгаданому механіко-математичному факультеті, у 1969 р. розгорнулися події, які наочно продемонстрували, що міра покарання залежить не від серйозності «справи», а від суспільно-політичного та ідеологічного контексту.

Головними фігурантами стали студенти Геннадій Семенов, Марк Альтшуллєр і Семен Хобод (останні двоє – комсомольці). Сповнені критичного мислення, вони обговорювали на зйомній квартирі Г. Семенова і Ю. Баранника, в університеті, інших місцях різні теми, зокрема єврейське питання, еміграцію в Ізраїль (поширений вислів: «єврей – це не національність, а засіб пересування»). Також предметом дискусій студентів були історичні сюжети, зокрема репресії, табори. До розмов долучалися також ще 5-6 студентів, однодумців[399].

«Хоча, – згадує Геннадій Семенов, – після подій 1968 р. у Чехословаччині у нас зникла ілюзія, що систему можна "підрихтувати", сам стиль розмов тяжів до іронічного, був сповнений анекдотами[400]. Радянську владу ми називали "Софья Власьевна" (від рос. – "советская власть"). По анекдотах та реакції на них люди знаходили один одного»[401].

Якщо у випадку «дискусійного клубу» існував принаймні прообраз організації, то 1969 р. у провину студентам ставили нерадянський напрямок мислення, свідомості і світосприйняття.

За допомогою звичних методів прослуховування і роботи агентів органи КДБ взялися за цю справу, провели допити ключових дійових осіб.

КДБ у цих подіях ставив перед собою декілька цілей. По-перше, показати існування певної єврейської організації (враховуючи національність основних фігурантів справи). По-друге, одне із завдань органів держбезпеки полягало в

---

[398] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 516. Арк. 55.

[399] Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

[400] Див.: Каганов Ю. О. Політичний анекдот у контексті спротиву офіційній ідеології в радянській Україні *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2012. №24 (176). С. 159–167.

[401] Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

необхідності постійно демонструвати т.зв. профілактичну роботу серед молоді. Ця профілактика закінчувалася по-різному, залежно від епохи.

На прикладі описаних подій слід зауважити, що органи КДБ прагнули діяти «чужими руками», за допомогою партійних і комсомольських органів, ректорату університету тощо. Крім того, органи не могли «світити» своїх агентів, їм потрібно було отримати матеріали від сторонніх осіб або установ, які можна було б легально використовувати.

Саме тому було скликано комсомольські збори механіко-математичного факультету, на яких розглядалася справа Г. Семенова, С. Хобода і М. Альтшуллєра. Поза сумнівом, ці збори, як і більшість радянських ритуальних процедур, не вирішували жодних питань по суті, враховуючи наперед визначений їх результат, розроблений заздалегідь сценарій та театралізованість виступів.

Атмосферу заходу яскраво передає замітка, опублікована 17 лютого 1970 р. у газеті «Харківський університет» під промовистою назвою «Вони і ми»: «Вони стоять перед лицем своїх товаришів і відповідають. За все одразу. За презирливе, наплювательське ставлення до комсомольської, громадської роботи. За підлі, брудні розмови у кутках. Розмови, в яких невідомо чого було більше: дрімучого обивательського невігластва чи свідомої зловорожості, прагнення очорнити, обплювати все те, завдяки чому стали вони студентами університету, комсомольцями, рівноправними громадянами великої багатонаціональної сім'ї радянських народів».

Як згадує Геннадій Семенов, «ніхто не педалював на зборах єврейське питання та єврейське походження фігурантів, хоча саме це цікавило КДБ найбільше»[402].

Комсомольські збори мали передусім стати реакцією на сигнал з КДБ, а окрім іншого зробити акт попередження всім іншим студентам про те, що, використовуючи оруеллівську термінологію, «большой брат следит за Вами» та посіяти страх у молодіжному середовищі.

Вердикт комсомольських зборів був чітким – виключення з комсомолу М. Альтшуллєра і С. Хобода та відрахування з університету Г. Семенова, М. Альтшуллєра і С. Хобода.

Газетна публікація, опублікована за мотивами зборів, продовжувала «виховну» місію і давала поради студентам: «Той, хто не знає, але щиро прагне розібратися в будь-яких складних питаннях, той звернеться по допомогу до праць класиків марксизму, до старших товаришів – викладачів, членів партійної організації, до спеціальної суспільно-політичної літератури, яка дає чіткі відповіді на найскладніші питання сучасності».

Сам дух публікації в газеті відображає офіційну точку зору радянської ідеологічної системи, яка висвітлювала епізод 1969 р. як виняток із загальної «нормальної» поведінки радянських студентів. У руслі ідейних правил системи і радянського дискурсу газетна замітка виховувала почуття провини і сорому шляхом осуду з боку товаришів: «І як це приємно, що дізнавшись про закулісне шипіння групки відступників, комсомольці третього курсу мехмату знайшли слова – гнівні, справедливі й розумні, – щоб засудити поведінку тих, хто забув,

[402] Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

та й не хотів знати, до чого зобов'язує звання радянського студента». Це своєрідне послання, яке апелює до бажання індивіда бути «хорошим» або стати кращим, найтиповіший метод як релігійних, так і псевдорелігійних ідеологій.

Газетне «послання» містило й конкретні поради, як виправитися і надалі стати «правовірним» студентом і викладачем: «Персональних справ на мехматі могло і не бути, якби: чітко, системно, наступально працювали агітатори академгруп (чого гріха таїти, бували випадки, коли студенти окремих груп по цілому семестру не бачили в себе агітатора); комсомольське бюро факультету повсякчасно проявляло турботу про те, щоб кожен комсомолець був бійцем, активно працював у своїй організації (на жаль, факти говорять про інше: по суті неучасть у громадському житті – типове явище на факультеті); коли б і раніше комсомольці факультету були непримиренні до окремих демагогічних виступів незрілих молодиків (встає такий собі дорослий «демагог» на семінарі і, не підготувавшись до занять, починає плести нісенітниці, але чує навколо не гнівні вигуки осуду, а смішки, мовляв, як викладач викрутиться із цього скрутного становища…)».

Той факт, що через рік, за свідченнями випускників ХДУ, в університеті стався черговий прояв «антирадянщини» і відрахування групи студентів, засвідчує, що система наприкінці 1960-х – на початку 70-х рр. вже не формувала беззастережний страх серед студентства, яке, за канонічною моделлю, мало вдячно сприймати і засвоювати знання, вміння і навички і займати підпорядковане становище в університетській ієрархії.

Слід зауважити також, що обидві описані кампанії сталися на механіко-математичному факультеті, і це руйнує стереотипи про те, що студенти технічних спеціальностей є утилітарно або байдуже налаштовані до суспільних процесів.

Використання терміна «різномислення» дає ширший коридор для інтерпретацій не тільки лінії поведінки студентської молоді, а й в цілому феномену «радянської людини», дозволяючи уникати штампів КДБ про «антирадянські прояви» щодо будь-яких критичних поглядів та умовиводів, водночас демонструючи утопічність уніфікованого суспільного простору в радянській Україні.

Здійснений точковий аналіз молодіжного інакомислення дозволяє екстраполювати на ці явища методологічні позиції Олексія Юрчака про непродуктивність бінарної моделі аналізу радянського суспільства другої половини XX ст., за якою поведінка людини може мати тільки два смисли – або підтримка системи, або спротив їй[403]. Такі інтерпретації хибують на спрощення, створюють ілюзію поділу суспільства на дві групи, тоді як «відтінки» поглядів, матриць світосприйняття, способів думання і вчинків громадян СРСР являють набагато яскравішу палітру.

Частина молоді щиро вірила в комуністичні ідеали й цінності, відтворювала і пропагувала їх. Інша частина прагнула розібратись у причинах невідповідностей між декларованим і фактичним станом речей в економіці, зов-

[403] Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

нішній і внутрішній політиці, соціальній і культурній сферах. Демократизація суспільного життя, критика культу особи Сталіна, реабілітація в'язнів ГУЛАГу викликали зростання інтересу молоді до політичних процесів. Третя група на підставі цього аналізу пропонувала шляхи реформування, однак у рамках існуючої політичної системи. Четверта група виходила з радикальними ідеями суверенізації, повалення існуючого ладу, допускала силовий, збройний шлях досягнення мети. Усі групи, за винятком останньої, у публічній сфері та офіційному дискурсі одягали, як правило, маски байдужості або лояльності режиму.

Як зазначає О. Юрчак, «нормальна» радянська людина не є ні активістом, ані дисидентом. Вона бере участь у формуванні й відтворенні офіційного ідеологічного дискурсу, але робить це в основному на рівні форми висловлювань, одночасно наділяючи їх новими, несподіваними змістами. У результаті такого ставлення до висловлювань і ритуалів радянської системи «нормальна людина» створює нові простори вільної дії, які офіційний дискурс системи не в змозі описати і яких система не очікує, оскільки вони не збігаються з її дискурсом, але й не перебувають в опозиції до нього[404]. Ці простори вільної дії виявлялися у різних контекстах – університетських коридорах і кухнях, квартирах друзів і лабораторіях, парках і кочегарках.

Переважна більшість молоді доби пізнього соціалізму, яка висловлювала в той чи інший спосіб нонконформістські ідеї, не ідентифікувала себе з дисидентами, не пов'язувала себе з «антирадянщиною», тим паче не перебувала у складі дисидентських організацій. Постійне виявлення і викриття груп, об'єднань та організацій здебільшого є вигаданим конструюванням дійсності з боку КДБ.

[404] Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. С. 16.

3. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ МАТРИЦІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні

Воєнно-політична агресія, яку зазнала Україна у 2014 р., зі всією рельєфністю поставила до порядку денного питання інформаційної безпеки. Поняття, що тривалий час сприймалось лише у вузькому колі фахівців, перейшло з теоретичних у фазу, яка загрожує існуванню державності.

Окрім російського військового компонента, передумовою конфлікту є деформована масова свідомість, викривлений образ «свого» і «чужого», спаплюжені картини історичної пам'яті. Формування цих архетипів є результатом тривалої і системної ідеологічної політики, яка склалась у радянську добу і слугувала інтересам існування СРСР як імперської держави.

У реаліях XXI ст. та в умовах геополітичних прагнень Російської Федерації включити Україну у т.зв. «русский мир» неоімперського зразка особливого значення набуває науковий історичний аналіз механізмів і каналів формування ідентичності та свідомості населення.

Засобам масової інформації традиційно належало й належить лідерство в сфері ідеологічного впливу на суспільство та особистість. Ця функція активно використовувалася радянським керівництвом. Враховуючи, що російські ЗМІ є продовжувачем маніпулятивних та дезінформаційних технік радянської доби, набуває актуальності звернення до феномену радянської преси, як одного з найбільш поширених видів ЗМІ в період 1950–1980-х рр.

Ми прагнемо визначити роль преси як засобу ідеологічної політики в Україні, її вплив на формування свідомості, позиції, моральних і ціннісних імперативів у досліджуваний період.

Важливим є питання, наскільки досягла радянська преса, як складова ЗМІ, цілей, які імпліцитно були їй задані, особливо щодо формування «радянської людини», і як на цьому тлі визрівали зерна нонконформізму.

У післясталінську добу радянська преса являла собою розгалужену систему видань. В її структурі можна виділити республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні газети та низову пресу (стінна газета, світлова кіногазета і фотокіногазета).

Наведення статистичних даних щодо кількості газет і журналів, які видавались в Україні в досліджуваний період, та мови їх видання ускладнюється кількома причинами. Дані офіційного статистичного збірника «Преса Української РСР 1918–1985»[405], виданого Книжковою палатою УРСР, за багатьма показниками відрізняються від звітів Книжкової палати, які направлялися в ЦК, документів обкомів, виступів П. Шелеста, що зберігаються нині в ЦДАГО України. Крім того, ситуація ускладнюється різними критеріями і методиками їх обрахунку (групування журналів, збірників і бюлетенів в один блок; об'єднання під спільний показник міських і районних газет; наведення накладу

Члени редколегії колгоспу «Заповіт Леніна» Тернопільської обл. за випуском чергового номера газети. 21 травня 1968 р.

[405] Преса Української РСР, 1918–1985 : стат. зб. Харків : Кн. палата УРСР, 1986. 176 с.

видань без розподілу на мови). З часом аргументом для пояснення коливань у показниках називалось прийняття 1979 р. «Єдиної схеми класифікації літератури для книговидання в СРСР». Вочевидь, верифікація статистичних даних з цього питання має стати предметом окремого аналізу.

Станом на 1959 р. в Україні видавалося 1248 газет, зокрема 49 обласних (у т.ч. 35 партійних і 14 комсомольських), 659 районних, 57 міських (у т.ч. 21 районно-міська і 36 міських), 483 багатотиражні газети[406], а також 57 журналів[407].

На 1963 р. показники виглядали так: 17 республіканських, 78 обласних, 78 міських, 583 низові багатотиражні, 214 колгоспно-радгоспних газет[408].

Зауважимо, що ця кількість найменувань преси в республіканському масштабі є доволі скромною. П. Шелест у листі до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні від 17 грудня 1968 р. зазначав: «У 1910 р. на Україні виходило 89 журналів. Зараз у республіці видається тільки 78 журналів, що жодним чином не задовольняє все зростаючих потреб…»[409].

За даними на 1982 р., загальні показники збільшилися до рівня понад 1700 газет і 198 журналів[410].

СРСР традиційно вважався найбільш «читаючою» країною. Не беручи зараз до уваги книжковий аспект, стосовно преси слід зауважити умовний характер цієї масовості.

По-перше, її причинами був сформований тоталітарною системою міф про абсолютну довіру до друкованого слова.

По-друге, радянська преса експлуатувала і водночас консервувала цілий набір стереотипів поведінки, які культивувалися в СРСР серед громадян: патерналізм держави, образ ворога, віра в постійне покращення життя, турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним та ін.

По-третє, існувала монополія радянських ЗМІ, відсутність інших джерел інформації (лише серед окремих груп населення, які зберігали здатність критичного мислення, був запит на «ворожі голоси»).

По-четверте, штучно підтримувалася дешевизна періодики завдяки плановій економіці та бюджетним дотаціям компартії, комсомолу, підприємств. Так, відповідно до постанови ЦК КПРС від 25 листопада 1959 р. «Про ліквідацію збитковості газет і журналів» витрати на видання багатотиражних газет покривалися доходами від передплати, дефіцит – за рахунок профспілки в розмірі 10%, і 90% – за рахунок загальнозаводських витрат[411].

Зрештою, у системі розповсюдження преси переважала передплата, здійснювана директивно. Незважаючи на поширення по всій країні кіосків «Союзпечати», питома вага роздробу в загальному товарообігу преси була дуже

---

[406] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 2.

[407] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 7.

[408] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2558. Арк. 3.

[409] Лист до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні, 17 грудня 1968 р. *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»* / заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 813.

[410] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 27.

[411] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5901. Арк. 35.

скромною, у середньому становила 25% (станом на 1973 р.) і була збитковою[412]. Особливо низький рівень роздрібної торгівлі спостерігався в таких областях, як Кіровоградська, Волинська, Житомирська, Київська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька[413].

На республіканській нараді «Про стан роздрібного розповсюдження друку і заходи щодо його покращення» 18 травня 1973 р. заступник Міністра зв'язку УРСР А.Ф. Кукурудза змушений був визнати: «Сьогодні ми маємо роздріб 5% від наших передплатних видань по газетах, а по журналах – 37%. Товариші! Вдумайтеся в ці цифри. По Естонії – 50% роздріб»[414].

Зав. відділу пропаганди та агітації ЦК Компартії України Л. Кравчук у червні 1980 р. констатував, що населення отримує понад 70 млн примірників усіх періодичних видань, зокрема 22 млн газет і близько 11 млн журналів, які видаються в республіці. При цьому показник продажу через торговельну мережу становить лише 13% (на суму 42 млн руб)[415].

У багатьох областях порушувався принцип добровільності передплати, що призводило до штучного завищення накладів і породжувало скарги населення.

Процитуємо лист до редакції «Робітничої газети» від читача Труша Леоніда, село Федунка Гоголівського району Полтавської обл. від 7 жовтня 1957 р.: «Мій батько чоловік пожилий. 1888 року народження, у вільний час після роботи проводить за читанням «Рабочей газеты», яка дуже популярна серед робітників. Цю газету він виписує з первого номера її видання, захотів підписати і на 1958 рік. За розпорядженням тов. Мигаля Йосипа Віссаріоновича, начальника поштового відділення, почтальон заявив, якщо він хоче виписати «Робітничу газету», то мусить виписувати і районну газету «Ленінський шлях» – як нагрузку. Батько заперечив проти всяких нагрузок, тоді почтальон кинув гроші і заявив, що без нагрузки не випише. Я считаю це не цілком вірно. Кожен може виписувати ту газету, яка йому понравилась»[416] (збережено стилістику оригіналу – *Авт.*).

Особливо поширеною т.зв. «добровільно-примусова» передплата була на підприємствах, культурно-освітніх організаціях, заводах, де працівники повинні були оформити передплату на те чи інше видання (наприклад, «Комуніст України» чи «Трибуна лектора») як додаток до популярних журналів чи дефіцитних книжкових серій.

Нерідко газети й журнали в обхід установлених правил передплачувала адміністрація для особистого користування за рахунок державного бюджету. Так, у прийомі відомчої передплати в Україні на 1979 р. передплата «зайвих» видань була прийнята від 10 тис. організацій і підприємств. Багатьом установам без професійної необхідності для службових потреб були виписані жур-

[412] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 13.

[413] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 14.

[414] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 162.

[415] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 12.

[416] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2349. Арк. 180.

нали «Огонек», «Работница», «Москва», «Нева», «Аврора», «Прапор», «Вокруг света», «Наука и жизнь», «Крокодил», «Иностранная литература» та ін.[417].

Передплатні наклади свідчили, що структура читання громадян загалом відповідала преференціям режиму: в Україні найпопулярніші союзні загальнополітичні газети мали в кілька разів більше передплатників, ніж найпопулярніші республіканські. Слід також враховувати поширення загальносоюзної («центральної») преси, передплата на яку була необмежена, тоді як на республіканські видання на адміністративному рівні існувало обмеження передплатних накладів[418].

В умовах «перебудови» зменшується показник «насиченості партійною пресою», під яким розумілась кількість передплачених партійних газет і журналів, що припадали на 100 комуністів. Так, у Скадовському районі Херсонської області за результатами передплати насиченість партійними журналами становила 45,2 прим. на 100 комуністів, а на газету «Правда» на – 29,9 прим. на 100 комуністів.[419]

Аналіз списання нереалізованих періодичних видань у роздрібній мережі «Союзпечать» в УРСР свідчив про проблеми в організації розповсюдження газет і журналів. За 1979 р. при повному задоволенні попиту населення на періодичні видання і гострому дефіциті паперу з роздрібної мережі було повернуто на склади й списано в макулатуру понад 2 млн прим. вчасно нереалізованих газет і журналів на загальну суму 240 тис. руб. Особливо значним було списання центральних газет у Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Полтавській, Харківській обл. і м. Києві, республіканської преси – у Херсонській, Хмельницькій, Тернопільській, Ровенській обл., місцевих видань – у Ворошиловградській, Дніпропетровській та Черкаській обл.[420]

У Житомирській області із загальної кількості 384 тис. прим. газет, отриманих у січні 1979 р., було списано 38 тис. (10%), у т.ч. «Радянська Україна» – 20 тис. (19%), «Правда Украины» – майже 15 тис. (15%)[421].

Крім списання видань, поширеним явищем були випадки реалізації значної кількості газет для технічних потреб. Наприклад, київським міським агентством «Союзпечать» 1978 р., окрім списання 454 тис. прим. газет, було продано зі складів за безготівковим розрахунком двом заводам будівельної індустрії близько 1,2 млн прим. газет, використаних ними для впакування цегли[422].

Основні причини низьких показників придбання преси у роздріб радянські чиновники вбачали у несвоєчасності доставки в роздрібну мережу, відсутності вивчення попиту по районах, занедбаному стані багатьох кіосків «Союзпечати», низькій культурі обслуговування. «Кіоскер говорить перехожому: товариш,

---

[417] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 108.

[418] Стровский Д. Л. Использование стереотипов в содержании советской прессы как фактор ее манипулятивного воздействия. С. 180–181. URL: https://www.academia.edu/223154/_

[419] Держархів Херсонської обл. Ф. П-46. Оп. 47. Спр. 96. Арк. 30.

[420] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 12.

[421] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 13.

[422] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2050. Арк. 13.

ви знаєте, от ми отримуємо газети, а 80% йде на макулатуру. Ця пропаганда працює не на нашу користь», – зазначав один з учасників республіканської наради[423]. Визнати, що частина газет, по суті, «нав'язувалася» населенню, ніхто не наважувався.

Кіоск «Союзпечать», м. Красилів Хмельницької обл. 1960-ті рр.

У цих умовах впроваджувалися нові форми продажу преси. Так, у Миронівському районі Київської області була організована робота трьох кіосків на дому. Періодичну пресу розповсюджували серед пасажирів 16 приміських поїздів залізничного вузла Запоріжжя. Запроваджувались апарати з продажу преси, однак коефіцієнт їх корисної дії виявився низьким[424]. Так, наприклад, у Чернівецькій області таких автоматів нараховувалося 22 шт. У середньому на день через кожен автомат реалізовувалося газет на 6 коп., у Севастополі – на 16 коп.[425]

При цьому слід зауважити, що папір був «політизованим» товаром. Він спрямовувався на друк партійно-радянської преси, тоді як існував його гострий дефіцит на видання зарубіжної літератури, популярних творів вітчизняних авторів.

В умовах «холодної війни» і відсутності свободи слова особливий контроль здійснювався за передплатою іноземних журналів і газет та зворотним процесом – експортом за кордон радянської преси.

У 1954 р. з України за кордон експортувалося 2 289 прим. газети «Радянська Україна», 702 прим. «Правды Украины», 201 прим. «Літературної газети», а також 5223 прим. журналів «Україна», «Вітчизна», «Дніпро», «Радянська жінка», «Барвінок», «Вісник Академії наук УРСР», «Автоматическая сварка», «Украинский математический журнал», «Ботанічний журнал», «Український біохімічний журнал» та «Украинский химический журнал»[426].

Одеський обком у березні 1959 р. доповідав про виконання постанови ЦК Компартії України від 27 вересня 1958 р. «Про серйозні недоліки в передплаті іноземної літератури», констатуючи, що при перевірці не виявлено жодного факту, коли були б передплачені іноземні видання не за призначенням. Однак примітним є перелік журналів, які передплатив університет імені Мечникова

[423] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 138.

[424] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 13.

[425] ЦДАВО України. Ф. 5172. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 22.

[426] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3799. Арк. 33.

з-за «капіталістичного» кордону (37 позицій з ФРН, 34 – із США, 24 – Франції). Зокрема, серед видань, які надходили з Англії, абсолютну більшість становили позиції виробничого і науково-технічного характеру: «Хімія пластмас», «Інженерна металургія», «Кондиціювання повітря і рефрижерація», «Шліфування і чистова обробка», «Підшипники кочення». Єдиним суспільно-орієнтованим виданням можна вважати «Американський журнал з кінематографії»[427].

Вінницький обком натомість визнав факти безконтрольності й марнотратства при передплаті зарубіжної періодики. Адже обласний інститут удосконалення вчителів на 1959 р. передплатив 6 зарубіжних журналів, 4 з них (на суму 259 руб.) виявилися журналами мод. Так само журнал «Берлінські моди» на 1959 р. передплачувала Дніпропетровська обласна бібліотека. Дніпропетровський раднаргосп передплачував через міський відділ «Союзпечати» 50 найменувань газет і журналів, що виходили в країнах народної демократії, серед них: «Практичні моди», «Угорська архітектура», «Огляд мод» та «Моди»[428].

Особливу увага приділяли виданням, що надходили без передплати. Зокрема, із Франції до Одеської бібліотеки ім. Горького і наукової бібліотеки ім. Короленка безкоштовно надсилалась газета «Новая преса» єврейською мовою. «Бібліотека цієї газети не передплачує і ні в кого її не просила. Ця газета знаходиться в спецфонді бібліотеки», – доповідав обком партії[429].

Доцільно проаналізувати обмін періодичною літературою між СРСР і зарубіжними країнами. У березні 1962 р. Головліт УРСР перевірив стан книгообміну Державної публічної бібліотеки АН УРСР та Державної республіканської бібліотеки УРСР імені КПРС з Китайською народною республікою та Албанією. Державна публічна бібліотека надіслала до Китаю в 1960 р. 1197 книг і журналів, а одержала взамін 796 видань, у 1961 р. надіслала 1235 видань, одержала – 392[430]. Державна республіканська бібліотека в 1961 р. надіслала до Китаю 1157, а одержала – 257. Цей книгообмін, у т.ч. обмін періодикою, був нееквівалентний не лише за кількістю, а й за характером видань. Зокрема, Публічна бібліотека надсилала до Китаю всі видання АН УРСР, у. т.ч. журнали з питань порошкової металургії, електрозварювання, електротехніки, хімії, фізики, геології. Натомість взамін бібліотека одержувала видання соціально-політичного характеру та питань культури (журнали «Китай», «Дружба», «Жінка Китаю»). Надсилати ж видання науково-технічного характеру бібліотека Китаю під різними приводами ухилялася[431].

Предметом занепокоєння партійних органів було поширення в СРСР зарубіжної преси. У грудні 1956 р. До ЦК Компартії України звернувся секретар Київського обкому Компартії України П. Шелест, який просив припинити розповсюдження в м. Києві югославських газет «Борба» і «Політика», а також

[427] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4703. Арк. 153.

[428] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4703. Арк. 190.

[429] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4703. Арк. 154, 193.

[430] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5483. Арк. 24.

[431] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5483. Арк. 25.

журналу «Америка», а секретар Львівського обкому просив вирішити питання про обмеження продажу польських газет у Львові[432].

Журнал «Америка» у м. Київ одержували 2300 прим., однак це не означало вільний доступ до видання. Продаж журналу в м. Києві було організовано в «закритих» кіосках таких установ: ЦК Компартії України – 250 прим., Рада Міністрів – 150 прим., обком і міськком Компартії України – 100 прим., ВПШ – 200 прим., готель «Інтурист» – 100 прим., КДБ – 200 прим., а також: міністрам та їх заступникам – 120, Політуправління Київського військового округу – 50, редакції республіканських газет – 50, аеропорт – 40, Товариство культурного зв'язку за кордоном – 10, обласний КДБ – 30[433].

З Польщі Українська РСР одержувала для продажу в роздріб 1646 газет і 1198 журналів. З цієї кількості до м. Львова надходило 1720 прим. газет і журналів, у т.ч. газети «Трибуна люду» – 550 прим. Станіславська і Дрогобицька області одержували 547 прим. польських газет і журналів[434]. У Львові щоденно продавалося близько тисячі примірників польських періодичних видань, зокрема «Трибуна люду» – 550 прим., «Голос праці» – 190, «Стандар молодих» – 250, «Жице Варшави» – 70 прим.[435].

Львівський обком у листопаді 1956 р. констатував, звертаючись до ЦК: «На сторінках цих видань, крім позитивної інформації, друкуються матеріали, що дезорієнтують читачів. Так, на сторінках вищевказаних газет за 23–25 листопада надруковані такі матеріали, як стаття газети "Борба" з приводу редакційної політики газети "Правда", заява Неру про "кризу комунізму", повідомлення іноземної преси про згоду польського уряду прийняти економічну та фінансову допомогу від США тощо. Враховуючи, що частина Львова добре володіє польською мовою, розповсюдження цих видань завдає шкоди нашій пропаганді. Тому ми просимо вирішити питання про можливість обмеження продажу польських газет у Львові»[436].

Відділ пропаганди і агітації вирішив зовсім припинити розповсюдження газети «Політика», а кількість газети «Борба» скоротити до 40 прим. і продавати їх у кіосках ЦК Компартії України, готелі «Інтурист», КДБ, обкомі та міськкомі[437].

За вказівкою відділу пропаганди і агітації Міністерством зв'язку УРСР з 24 грудня 1956 р. було припинено розповсюдження в м. Києві югославської газети «Політика» (75 прим.), кількість газети «Борба» скоротилась зі 105 прим. до 40; наклад журналу «Америка» зменшився на 1000 прим. у м. Києві, було припинено продаж вроздріб польських газет і журналів, крім газети «Трибуна люду» у Львові, Дрогобичі і Станіславі[438].

---

[432] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 189.

[433] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 190.

[434] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 189.

[435] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 195.

[436] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 195.

[437] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 197.

[438] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 197.

Що стосується науковців, то вченим Інституту історії АН УРСР дозволялося регулярно знайомитись у Міністерстві закордонних справ УРСР з матеріалами «націоналістичної» преси, а також низкою архівних матеріалів і «націоналістичних» видань, які були в розпорядженні КДБ. Секретар ЦК Компартії України М. Соболь у листі Голові Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР Нікітченку В.Ф. від 1 липня 1964 р. дав доручення науковим працівникам Інституту історії АН УРСР підготувати для поширення серед української еміграції в капіталістичних країнах серії статей і брошур, в яких би з марксистсько-ленінських позицій була викладена історія виникнення й розвитку українського буржуазного націоналізму та піддані критиці його основні ідеї[439].

У 1960-ті рр., за часів П. Шелеста, спостерігався певний паритет у співвідношенні україномовної і російськомовної преси. Відповідно до звіту Книжкової палати за 1963 р., в Україні видавалося республіканських газет – 12 українською і 5 російською; обласних – 57 українською, 18 – російською, 2 – угорською, 1 – молдавською; міських – 36 українською, 42 – російською; багатотиражних – 320 українською, 263 – російською; газет колгоспно-радгоспних управлінь – 214 українською та 37 – російською мовами[440]. Тобто влада мирилася з бажанням мешканців сільської місцевості та західних регіонів читати українською, однак у містах превалювала російськомовна преса.

При цьому наклади видань помітно відрізнялись. «У процесі передплати українськомовна періодика не має рівних можливостей з російськими виданнями. Тираж "Сельской жизни" в Україні становить 800 тис., а "Сільських вістей" – лише триста. Невже українські колгоспники розучилися читати українською мовою?», – йшлося у «Відкритому листі Першому Секретареві ЦК КП України тов. П.Ю. Шелестові», про який у лютому 1967 р. під грифом «таємно» повідомляв КДБ у ЦК[441].

Після усунення П. Шелеста влада повернулася до політики русифікації, зокрема й у пресі. За 1970-ті рр. частка україномовних журналів у республіці впала з 46% до 19%[442].

Після заснування багатотиражних газет доволі частими були клопотання до ЦК про зміну мови видання багатотиражних газет – з української на російську. Типовою була аргументація, яку наводить у клопотанні до ЦК Компартії України завод п/я 192 (м. Дніпропетровськ): «В червні 1957 р. Постановою ЦК Компартії України заводу дозволено видавати щотижневу багатотиражну газету "Робітниче життя" українською мовою. Робітники та інженерно-технічний склад заводу комплектовано із заводів, розташованих на території РРФСР, які не володіють ані розмовною, ані письмовою українською мовою»[443]. Враховуючи, що більшість підприємств в індустріальних центрах забезпечувалась

[439] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5901. Арк. 62.

[440] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2558. Арк. 11.

[441] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959. Арк. 329.

[442] Єкельчик С. Історія України: народження модерної нації. Київ : Laurus, 2011. С. 241.

[443] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2349. Арк. 149.

кадрами за екстериторіальним принципом, здійснювалась русифікація українських робітників, у т.ч. через пресу.

Питання дискримінації української мови, звичайно, являло собою табуйовану тему в пресі. Тому увагу ЦК Компартії України викликали подібного роду публікації в газетах і журналах, що виходили українською мовою в Польщі та Чехословаччині. Наприклад, варшавський журнал «Наша культура», інформуючи своїх читачів про 1-й Всеслов'янський археологічний конгрес, який проходив у вересні 1965 р. у Варшаві, написав: «На Конгресі приємно було почути виголошувані доповіді мовами не тільки великих слов'янських народів, а й менших, як-от болгари, хорвати, словаки… Серед усіх репрезентованих на Конгресі народів тільки українці виголошували всі доповіді не рідною, а російською мовою»[444].

Усвідомлюючи опозиційній потенціал друкованого слова, влада жорстко контролювала розповсюдження іноземної преси. В умовах розгортання страйкового руху в Польщі і створення «Солідарності» посилюється контроль над розповсюдженням у СРСР польської періодики. На виконання постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про деякі заходи з упорядкування польського періодичного друку в СРСР» від 04.10.1980 р. КДБ розробив комплекс заходів, серед яких виявлення осіб, які передплачують значну кількість польської періодики, встановлення за ними оперативного нагляду для запобігання з їх боку «наклепницьким вимислам» та вжиття щодо них відповідних заходів[445].

У багатьох регіонах України українсько-російський білінгвізм доповнювався мовними проблемами нацменшин. У березні 1955 р. Закарпатський обком партії виступив із проханням до ЦК дозволити дублювання угорською мовою ужгородської газети «Колгоспне життя» і Виноградівської районної газети «Сталінський прапор». Однак відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України відповів, що «оскільки серед населення Ужгородського і Виноградівського районів угорці, які не володіють українською мовою, становлять меншість, порушувати питання про дублювання угорською мовою двох районних газет вважаємо за недоцільне». Це при тому, що у клопотанні зазначалося про те, що в Ужгородському районі нараховується всього 51 тис. чол., зокрема угорського населення 23 тис. чол., у Виноградівському районі – 75 тис., з них угорського населення – 30 тис. чол.[446]

Подібне за тональністю рішення стосувалося дублювання районної газети «Ленінський шлях» Болградського району болгарською мовою. Бюро Болградського райкому Компартії України 5 квітня 1954 р. прийняло постанову, в якій зазначало, що стара болгарська мова, якою розмовляє місцеве населення, має мало схожого зі справжньою літературною мовою, якою дублюються районні газети. У районі також немає спеціальних шкіл, в яких викладалась би літературна болгарська мова. Усе ділове спілкування установ і підприємств ведеться російською і українською мовами, якими добре володіє місцеве населення.

[444] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6222. Арк. 20.

[445] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1172. Арк. 249.

[446] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 10.

Тому робився висновок, що зникає потреба дублювання районної газети болгарською мовою. У зв'язку з припиненням дублювання висловлювалось клопотання збільшити наклад газети російською мовою на 200 прим.[447].

Співіснування центральної та республіканської преси зумовлювало порівняння умов роботи видавництв журналів і гонорарної політики. Так, у 1956 р. у «Вітчизні» ставка головного редактора становила 1500 руб., а ставка головного редактора журналу «Октябрь» – 6000 руб.[448]

Подібний приклад наводить у листі від 12 червня 1965 р. член Ради з української літератури при Спілці письменників СРСР Ф. Кравченко: «Відповідальний секретар українського республіканського журналу одержує 120 руб. на місяць, а відповідальний секретар російського обласного ("Дон", "Подъем") – 180 руб. Чому? Пояснити неможливо! Ми звичайно проходимо повз таких "дріб'язків", тим більше, що це не має стосунку до тих завдань, які, мовляв, покладені на редакції журналів, а за кордоном нашої країни все це "помічають" і роблять на цьому "політику". «Недавно, – зазначав тов. Ковальчук, – «Голос Америки» грав на тому, що така різниця в оплаті журналістської праці пояснюється, мовляв, все тими ж причинами: на українців дивляться, як на менш повноцінних працівників»[449].

Підлеглий статус республіканської преси проявлявся й у функціонуванні Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), яке було джерелом офіційної інформації загальнорадянського та загальноукраїнського рівня для газет. Реально це агентство являло собою відділення ТАРС в Україні.

Редакція газети «Закарпатська правда», направляючи 1958 р. в обком пропозиції з покращення роботи РАТАУ, визнавала: «Можна одразу сказати, що свого національного обличчя РАТАУ не має. РАТАУ так побудував роботу, що своєю діяльністю поставив газети, що вихо-

Фотохроника РАТАУ

Фото Н.Седченко
Дата съемки 29.V.61 г.
Получено 31.V.61 г.
Регистрац. № 9264
Дано в отбор
Дано редакции К. кол
Соответствие фото и текста сверено

Киев. Посещение Н.С.Хрущевым строительства Киевской ГЭС.
На снимке: Н.С.Хрущев с Н.В.Подгорным, В.В.Щербицким и другими руководителями республики знакомится с планом строительства.

Фотохроніка РАТАУ. 1961 р.

[447] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3773. Арк. 7.

[448] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 82.

[449] ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 614. Арк. 37.

дять українською мовою, в другорядне становище. Перш за все, агентство передає всі офіційні документи російською мовою на кілька годин раніше, ніж українською і цим іноді викликає затримку виходу в світ українських газет. При чому це стосується не тільки тих матеріалів, що йдуть з ТАРС, а й тих, що пишуться в Києві. Є безліч фактів, які показують, що кореспонденти РАТАУ мабуть не володіють українською мовою»[450].

«Дуже часто РАТАУ передає матеріали з припискою "передаем только на русском языке". Причому з такою припискою передаються матеріали "Электростанции Днепра", "Там, где отбывал ссылку Тарас Шевченко" та інші, де мова йде про Україну», – висловлювала занепокоєння редакція «Закарпатської правди».

Передавання великої кількості матеріалів без перекладу ставило українські газети в нерівне становище з російськими, адже редакції українських газет, не маючи штатних перекладачів, змушені були витрачати гонорарний фонд не за призначенням – «тобто на переклад матеріалів, як не парадоксально це звучить, Українського телеграфного агентства»[451]. А тому вони не мали рівної з російськими газетами можливості стимулювати роботу своїх авторів, особливо робсількорівського активу, залучати спеціалістів до участі в газеті. В очах дописувачів це створювало враження другорядності української газети в республіці.

Газетна мова радянської преси дає багатий ґрунт для наочного ілюстрування теоретичних положень щодо радянських мовних практик. У нашій публікації[452] ми звертали увагу на особливості мови тоталітарного суспільства. Наведемо декілька прикладів на підтвердження тез про шаблонність і формалізованість газетної мови, звернувшись до газет Дніпропетровської області.

За радянськими канонами, передова стаття газети – це прапор номера, директива партійного комітету в тому чи іншому питанні. Тому кожна передовиця повинна була бути бездоганною і за змістом, і за формою, і за викладом. Проте, як зазначав обком партії, «замість конкретної ділової розмови – пустодзвонство і тріскотня»[453].

Дніпропетровська обласна газета «Днепровская правда», наприклад, 19 січня 1954 р. вмістила передові статті «Поддержим патриотическое начинание харьковских тракторостроителей» і 24 січня «Решительно устранить недостатки в подготовке к севу квадратно-гнездовым способом». Обидві статті написані «взагалі» і в «цілому», недоліки критикуються неконкретно і безособово. Так, передовиця за 24 січня 1954 р. майже вся складається з таких висловів: «Приходится, однако, отметить, что в ряде районов и МТС области продолжают

[450] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2382. Арк. 40.

[451] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2382. Арк. 41.

[452] Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 267–272.

[453] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2250. Арк. 17.

недооценивать квадратно-гнездовой способ сева», «Тем не менее, лишь считанные МТС приступили к подготовке», «Отдельные руководители колхозов ориентируются лишь на завоз новых машин»[454].

У кореспонденції «Кадри вирішують успіх», надрукованій 1966 р. в томаківській районній газеті «Радянське життя» Дніпропетровської області, переважають загальні, давно відомі істини «Партійна організація і правління колгоспу імені Леніна *поліпшують* справу добору, розстановки і виховання кадрів, особливо середньої ланки колгоспного виробництва. *Добиваємось*, щоб командири середньої ланки відчували відповідальність перед народом за доручену їм роботу… *За основу беремо* ленінські принципи…»[455] Виділені нами загальники «поліпшують», «добиваємось», «за основу беремо» є типовими прикладами радянських мовних практик.

Редакції газет також неодноразово скаржились на мову матеріалів РАТАУ: «заяложена…, лаконічність, багатообразність української мови витіснена трафаретом»[456].

Вживання шаблонних фраз і канцеляризмів, формалізованість речень на підсвідомому рівні закладала відповідні зразки стандартизованого мислення і поведінки, без запитань «чому?» і «як?», «для чого?» і «навіщо?». У довготривалій перспективі цим створювалось підґрунтя для виховання серед населення політичного та соціального конформізму.

Особливістю радянської преси є сильно розвинута комунікація між редакціями і читачами. Дослідник Г.С. Вичуб так характеризує це явище: «Одні звертаються до преси, сподіваючись на гласність її впливу, інші – з огляду на її безпосередній зв'язок з директивними організаціями, треті – вірячи в силу її авторитету й т.п. При цьому для частини тих, хто пише, публікація листів не є необхідною, їм байдужий спосіб здійснення їхньої мети, інші ж розраховують лише на гласність, як на вирішальну умову, що забезпечує успіх»[457].

Як свідчить тематичний аналіз пошти з Української РСР, яка надійшла до редакції газети «Правда» у 1983 р., з 62176 листів 13% становили відгуки на найважливіші рішення партії, схвильовані листи у зв'язку з загостренням міжнародної обстановки, відгуки на виступи газети «Правди»; 4,5% – статті, кореспонденція, вірші, фото; 70% – скарги й критичні сигнали. Така питома вага скарг у загальній пошті характерна для всіх областей республіки[458].

На думку російського дослідника Д. Стровського, сьогодні важко із упевненістю сказати, скільки листів було інспіровано «зверху», написано з ініціативи партійних комітетів. Можна припустити, що окремі звернення до газет готувалися з ініціативи самих читачів. Однак вони ставали відгуками на вже

---

[454] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2250. Арк. 18.

[455] Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. Київ : Наукова думка, 1978. С. 25.

[456] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2382. Арк. 40.

[457] Вычуб Г. С. Письма трудящихся в системе массовой работы газеты. Москва : Издательство МГУ, 1980. С. 7.

[458] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2545. Арк. 68.

порушені в пресі теми і проблеми. У цьому, з одного боку, проявлялася організаторська робота партії і журналістики щодо формування єдиної суспільної думки, а з іншого – відчувалася готовність радянських людей до висловлення саме того, що вимагали партійні і державні органи[459].

Що стосується тематики листів-скарг, то її можна представити такою градацією проблем:

1) про важкі житлові умови багатодітних родин;

2) про факти порушення правил розподілу житлоплощі;

3) недоліки в діяльності органів суду й прокуратури (особливо багато листів цієї тематики з Донецької, Харківської, Одеської, Дніпропетровської обл.);

4) невирішені трудові конфлікти;

5) дорікання на роботу органів соціального забезпечення;

6) недоліки в роботі служб міського господарства;

7) про недостатність роботи партійних, радянських, профспілкових органів по боротьбі зі зловживаннями службовим становищем, хабарництвом, розкраданнями;

8) про роботу органів внутрішніх справ, зв'язку, медицини[460].

Специфікою листів до журналу «Комуніст України» були скарги (часто анонімні) на партійні, радянські та адміністративні органи, на рядових комуністів. Траплялися листи такого характеру: «Шановна редакція! Прошу вас відповісти на таке питання. Чи може комуніст бути виключений з рядів КПРС за те, що він на прохання укладача прочитав його лист, адресований у ЦК КПРС, у якому були викладені недоліки в роботі підприємства, установи або ін. організації і не сповістив про це секретаря даної первинної організації. При цьому в складанні цього листа він участі не брав, лист не підписував. Греков С.П., м. Донецьк»[461].

Апріорним є твердження, що будь-яка тоталітарна система може існувати лише за умови цензури у ЗМІ. В радянській Україні ці завдання виконував спеціальний орган – Головліт УРСР[462], чиї функції мали бути відомі лише вузькому колу фахівців. Як слушно зауважив Майкл Скеммел, якщо з тієї чи іншої причини цензура інституціоналізується, виникає своєрідний наслідок: цензура починає ховатися. Одним з перших слів, що підлягають цензуруванню, для цензорів є саме слово «цензура». Цей феномен Майкл Скеммел назвав «мімікрія цензури»[463].

---

[459] Стровский Д. Л. Использование стереотипов в содержании советской прессы как фактор ее манипулятивного воздействия. С. 6. URL: https://www.academia.edu/223154/_

[460] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2545. Арк. 69–70.

[461] ЦДАГО України. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 9.

[462] *У 1946–1953 рр. – Головне управління у справах літератури і видавництв при Раді Міністрів УРСР, у 1953–1964 рр. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР, у 1964–1966 рр. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі Державного комітету Ради Міністрів УРСР, з 1966 р. – Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт УРСР).*

[463] Скэммел М. Цензура: личная точка зрения. URL: http://krotov.info/lib_sec/18_s/ske/mmel.htm

Документи органів цензури дають інформацію про «текстові викреслення» у друкованих виданнях республіки.

Так, газета «Закарпатська правда» від 01.01.1954 р. опублікувала новорічну сатиричну статтю «Дід Мороз на допиті», в якій цензором було викреслено: «А те, що ти є червона зараза (говорить Маккарті), то ми вже бачимо по твоєму червоному носу»[464].

«Зведення цензорських втручань за грудень 1954 р.» свідчить: «З інформації "Погода" викреслено відомості про прогноз на 7 днів з вказуванням напрямку вітру» (газета «Закарпатська Правда», №292 від 10.12.1954 р., м. Ужгород)[465].

Зі статті «Ідея возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» було викреслено: «В піснях, коломийках, казках і легендах яскраво відображено світогляд народу – та вирішальна сила в розвитку суспільства, яка творить не тільки матеріальні, але й культурні цінності, створює історію» як неправильне твердження («Радянське Закарпаття», №2, 1954 р.)[466].

Після скасування в 1955 р. інституту районних цензорів охорона військових і державних таємниць у районних і багатотиражних газетах була покладена на редакторів. 1957 р. кожний редактор отримав «Перелік відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських та багатотиражних газетах і передачах по радіо». Аналіз цього документа, що містив перелік відомостей, які не підлягають опублікуванню у відкритій пресі, дозволяє сформувати уявлення про ідеологічний фон епохи, образ ворога, уявні загрози, зрештою – про больові точки системи, що надійно захищались від ока читача.

Окрім військово-політичних питань, документ забороняв зіставлення внутрішніх цін в іноземних державах з внутрішніми цінами в СРСР, розміри і розрахунки податку з обігу по кожному виду товару, відомості про випадки, навіть одиничні, захворювання населення на чуму, холеру і натуральну віспу, відомості про професійні захворювання, виробничий травматизм, масові харчові отруєння, катастрофи, значні аварії та пожежі в промисловості і на транспорті[467].

Цей перелік також містив заборону оприлюднювати кількість релігійних організацій, діючих церков, костьолів, монастирів та інших молитовних споруд, чисельність служителів релігійних культів в СРСР, дані про кількість закритих, а також знесених церков та інших релігійних споруд, кількість здійснених релігійних обрядів, матеріали, що свідчили про стан релігійності населення в межах СРСР і союзних республік, відомості про наклади релігійних видань, що виходять у СРСР (наказ Голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР №90 від 19 червня 1971 р.)[468].

У руслі цих документів порушенням, зокрема, вважалася згадка місцевої спортивної команди «Зеніт» редактором ізюмської районної газети «Соціаліс-

[464] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3774. Арк. 128.

[465] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 143.

[466] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 157.

[467] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 166–166зв.

[468] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 20–21.

тичне життя» (Харківська обл.), який, мовляв, розкрив наявність у місті оборонного заводу (газета за 16 червня 1957 р.)[469].

Загалом, як засвідчив аналіз порушень редакторського «Переліку...», здійснених редакціями районних газет у 1966 р. й у першому півріччі 1967 р., половина всіх допущених порушень припадала на частку відомостей про посади, звання й прізвища військовослужбовців, а також про наявність виправно-трудових таборів.

У завдання Головліту входив і контроль над газетами, що вже побачили світ, зокрема заводськими багатотиражними. Здійснюючи вибірково такий контроль над шахтними багатотиражними газетами Сталінської й Ворошиловградської областей за І квартал 1957 р., відомство повідомляло щодо значної кількості матеріалів про погане побутове становище шахтарів, про прогули, пияцтво, хуліганство та інші аморальні провини. Головліт зауважував, що велика кількість матеріалів, які явно витісняють інші потрібні теми, приводять до висновку про масовість і повсюдність прогулів, пияцтва, хуліганства, важких побутових умов, у яких проживають шахтарі Донбасу[470].

Українські радянські письменники Ю.К. Смолич (ліворуч) і П.Й. Панч (праворуч) під час зустрічі зі слухачами університету культури в Жовтневому палаці культури, м. Київ, жовтень 1965 р.

Зусилля цензорів були спрямовані й на недопущення «помилок ідейно-політичного характеру». «Спостерігаються спроби окремих авторів воскресити деяких політично скомпрометованих осіб, твори яких вилучені з бібліотек і заборонені», – йшлося в довідці голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР від 20 травня 1964 р. Так, у журналі «Дніпро» №4 за 1964 р. була заверстана стаття Ю. Смолича «Розповідь про неспокій», де фігурують Г. Михайличенко, А. Любченко, С. Єфремов, М. Хвильовий та ін. Як виявили органи цензури, у матеріалі письменницька діяльність М. Хвильового розглядається на рівні реабілітованих осіб і нічого не говориться про його ворожі націоналістичні погляди. Навіть більше, Хвильовий навіть береться під захист: «Усі вони мали за собою і хиби і достоїнства – хіба що тільки без Чумака. Всі вони відіграли свою роль у тогочасному культурному і суспільному процесі і роль кожного з них, - навіть Хвильового, - неправильно міряти лише міркою "негації", мірою шкідливості. Якийсь позитивний внесок зробив свого часу і М. Хвильовий»[471].

[469] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 81.

[470] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 38.

[471] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5901. Арк. 122.

Цензура щодо екологічних та техногенних катастроф, нещасних випадків на підприємствах – загальновідома риса діяльності радянських ЗМІ.

Навіюваний образ турботливої партії, яка опікується робітничим класом як гегемоном, не міг вступати у протиріччя з фактами численних аварій і катастроф, що призводили до сотень і тисяч людських жертв. Такі дані могли б зворушити людський розум на міркування про небажані для радянської системи категорії, як-от умови праці та безпека праці.

Промовистим у цьому плані вважаємо лист П. Шелеста в ЦК КПРС від 8 квітня 1965 р.: «Про аварії та їхні наслідки, які мають місце на шахтах країни, наша преса, як відомо, не дає ніякої інформації. І це правильно. Однак, на нашу думку, вона поводиться необачно, коли публікує повідомлення про малозначні аварії й нещасні випадки, які відбуваються на шахтах капіталістичних країн. Причому така інформація в пресі за часом часто збігається з великими аваріями, що сталися на наших шахтах».

Як приклад наводився вибух газу метану на шахті «Комсомолець» тресту «Горловськвугілля» Донецької області 17 листопада 1963 р., у результаті якого загинуло 11 осіб і 18 гірників було важко травмовано. У цей же день у газеті «Известия» під заголовком «Жертви катастрофи» було вміщене повідомлення про те, що в результаті обвалу на бельгійській шахті «Сен-Маргерит» на глибині 700 метрів загинули два шахтарі.

За 1963–1964 рр. у газетах «Правда», «Известия», «Труд» було опубліковано близько 50 повідомлень про аварії на шахтах капіталістичних країн, багато з яких відбулися майже одночасно з нещасними випадками у вугільній промисловості Української РСР. Це було розцінено як створення нездорових настроїв серед певної групи робітників і привід окремим особам для небажаних висловлювань. «Особливо багато невдоволення й справедливих дорікань серед населення й родин загиблих викликають подібні повідомлення в пресі, які з'являються в дні ведення рятувальних робіт з витягнення потерпілих і під час похорону загиблих», – йшлося в документі.

П. Шелест пропонував: «Щоб надалі не створювати ґрунту для політично нездорових суджень серед деякої частини шахтарів… вжити заходів до того, щоб надалі публікувати повідомлення тільки про великі катастрофи на капіталістичних підприємствах з неодмінним врахуванням того, щоб ці повідомлення не збігалися за часом з катастрофами на наших підприємствах вугільної промисловості»[472].

Отже, можливість зіставити інформацію у пресі з тією, свідками і учасниками якої є мешканці, являла собою значну загрозу для системи, адже ця модель викликала відчуття фальшу, який є потенційно загрозливим для «єдиномислія» радянської людини.

Саме тому практика рапортування кореспондентами про нечувані успіхи радянського ладу сприймалась апріорно при висвітленні глобальних політичних чи соціально-економічних процесів. Однак на мікрорівні така практика давала збої.

[472] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 43–44.

Промовистий приклад містить стаття, опублікована в газеті «Радянська Україна» від 30 січня 1955 р. під заголовком «Бесіда в сільському клубі (нотатки агітатора)», автор – Г.П. Однорог, де йдеться про стан справ у колгоспі ім. Сталіна і селі Гниляково.

Справжнє обурення селян колгоспу ім. Сталіна викликала замітка, ніби вони отримали на трудодень по 3 кг хліба і по 4 руб. грошима, тоді як реально колгоспникам було видано на трудодень по 500 грамів зерна і по одному рублю грошима. Висвітлення цього факту призвело до того, що ряд колгоспників з газетою в руках, як з офіційним документом, приходили в правління колгоспу вимагати видачі хліба – 3 кг на трудодень, як це опубліковано в пресі[473].

Крім того, у матеріалі кореспондента йшлося, що колгоспники села Гниляково передплатили 110 прим. журналів і 700 прим. центральних, республіканських і обласних газет, тоді як у Гниляково передплачувалося всього 26 прим. журналів і 43 прим. республіканських і обласних газет. І звичайно не всі колгоспники передплачували районну газету «Ленінським шляхом».

Далі, у тій же замітці Г.П. Однорог пише, що 75 юнаків і дівчат села Гниляково, які закінчили середню школу, продовжують своє навчання у вищих навчальних закладах, це тоді, коли Гниляковська середня школа випустила всього 26 чоловік і не всі з них продовжили своє подальше навчання.

Громаду обурило повідомлення, яке виявилося справжньою вигадкою кореспондента, ніби учні Гниляковської середньої школи зібрали бібліотеку і відправили на будівництво Каховської гідроелектростанції, а гербарій рослинності Одеської області – горійським друзям – чого зовсім не було[474].

Тональність репортажу Г.П. Однорога була настільки типовою для радянської преси, що цей матеріал у різних формах опублікували газети «Радянська Україна», «Знамя коммунизма», «Ленінським шляхом», куди з метою отримання гонорару надіслав матеріал Однорог.

В умовах скандалу відділ пропаганди і агітації райкому в березні 1955 р. змушений був визнати, що «поведінка тов. Однорога є проявом чужого методу радянським людям – торгівлі рядком, не надаючи значення правильності висвітлення фактів, властивого жовтій буржуазній пресі»[475].

Інший приклад стосується наведення в газеті абсолютно кваліфікованого й правдивого матеріалу, що, однак, викликав неоднозначну реакцію як читачів, так і, постфактум, ідеологічних органів. Так, у газеті «Сільське життя» (Дніпропетровська обл.), №132 від 5 листопада 1963 р., половина четвертої шпальти була відведена «інструктажу» про сервірування святкового столу. Завідувачка виробництва чайної детально, зі знаттям справи, роз'яснювала на сторінках газети скільки і яких чарок треба поставити на святковий стіл, які вино-горілчані напої (їх перераховувалося понад 15 найменувань) йдуть до тих чи інших страв, як подавати на стіл «ікру всіх видів», птицю, дичину, балик, рибу та ін.[476]

---

[473] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 35.

[474] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 36.

[475] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4157. Арк. 37.

[476] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4559. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3.

Очевидно, що в умовах дефіциту подібні поради у сфері етикету і гастрономії сприймались ідеологічною системою як ідейно-шкідливий вплив на свідомість радянських людей.

У теоретичному плані, з точки зору політичної лінгвістики, можна виділити два типи інституціонального обману, які можна умовно позначити як рапорт і плакат. Прикладами першого типу окозамилювання є рапорти про виконання підприємством плану на 100%, коли це не відповідає дійсності, про завищену успішність у школах і вишах, про розкриття всіх злочинів правоохоронними органами на певній території, про голосування, у якому взяло участь 100% населення. У всіх таких випадках статусний вектор відправника мови – від нижчого за рангом до вищого[477].

Окозамилювання іншого типу – створення позитивного образу організації за допомогою засобів масової інформації. Це повідомлення про виробничі успіхи, про листи трудящих, що надійшли в редакцію, з підтримкою курсу партії й уряду або з осудом тих, хто виступає проти цього курсу.

Як зазначає російський дослідник В. Карасик, офіційне ставлення влади до окозамилювання-рапорту завжди буває негативним. Директорів заводів знімали з посади за показуху, у фейлетонах клеймували за полірування дійсності, тема боротьби з окозамилюванням постійно перебувала в центрі уваги, що свідчило про те, що це явище було поширеним. Окозамилювання-плакат є офіційною позицією влади, тому критика цього типу інституціонального обману була можлива у вигляді анекдотів або зовнішніх оцінок з-за кордону[478].

Нижчий ступінь цензурування і контролю зазнавали багатотиражні газети. Оскільки багатотиражні газети цензорами аналізувались у рамках т.зв. послідуючого контролю, коли вони вже бачили світ, Головліт змушений був постфактум визнавати доволі неприваблиу картину, що однак, може претендувати на відтворення тогочасних реалій.

Мешканці Запоріжжя читають свіжий номер стінгазети «Крокодил идет по городу». 3 січня 1957 р.

Загалом багатотиражна преса стала масовим явищем, вплинула на розвиток промисловості країни, формування масової свідомості. Багатотиражна («низова») преса виступала, з одного боку,

[477] Карасик В. И. Концепт как индикатор эпохи («очковтирательство»). *Политическая лингвистика*. 2009. №30. С. 11. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling30/ling_30_1.pdf

[478] Карасик В. И. Концепт как индикатор эпохи («очковтирательство»). *Политическая лингвистика*. 2009. №30. С. 11. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling30/ling_30_1.pdf

трибуною для сотень тисяч робітників, а з іншого – найважливішим засобом офіційної пропаганди й агітації. Перші видання подібного типу створювалися на основі стінгазет шляхом їхнього тиражування за допомогою гектографа – друкованого верстата. Звідси і з'явилося слово «багатотиражна»: порівняно з єдиним примірником стінної газети наклад навіть у кілька десятків або сотень примірників – це, звичайно, було багато[479].

Багатотиражні газети підприємств, будівництв, закладів могли випускатися незалежно від формату лише за рішенням ЦК Компартії України з подальшим оформленням Державним Комітетом Ради Міністрів УРСР з друку, а радгоспні – на підставі постанов обкомів партії[480].

Мета заснування багатотиражних видань декларувалася, як проведення виховної роботи серед колективу, можливість оперативно пропагувати передовий досвід кращих виробничників, викривати і усувати недоліки в діяльності окремих бригад, змін, цехів, повсякденно мобілізовувати трудящих на дострокове виконання завдань семирічки[481].

Тривалий час існування багатотиражок засекречувалося з огляду на секретність самих підприємств. Наприклад, у зв'язку з одержанням дозволу на висвітлення в пресі роботи Запорізького моторобудівного та Дніпровського титаномагнієвого заводів 1966 р. бюро Запорізького обкому прийняло постанову про недоцільність дальшого засекречування багатотиражних газет «Машиностроитель» і «Нова техніка», що виходять на цих підприємствах, і звернулось до ЦК Компартії України з проханням дозволити видання цих газет як органів парткому, завкому профспілки та дирекції кожного з цих заводів. Питання про можливість розсекречування газет погоджувалося з КДБ при Раді Міністрів УРСР[482].

Радянська багатотиражна преса відрізнялася функціональними особливостями – відстоювання, насамперед, не «вузькогрупових» інтересів конкретного підприємства, а інтересів «партії й народу» – як і у всій радянській пресі, тільки на рівні конкретного підприємства. Звичайною справою на сторінках багатотиражної преси була критика (у тому числі й гостра, поіменна) виробничих недоліків, ледарів, п'яниць тощо. Значна частина публікацій у багатотиражних газетах страждала на поверховість, примітивізм.

Наведемо для ілюстрації такі приклади. Стаття «Новачки спускаються в шахту», вміщена в газеті «Радянський гірник» №7 від 20.02.1957 р. (шахта №8-а ім. Сталіна, Сталінської області), описує картину виховання й навчання шахтарській майстерності нового покоління шахтарів: «Групу очолює десятник. За ним чинно прямує майбутній забійник. Він високого зросту, тому штани із зяючими дірами ледь покривають коліна, рукави куртки не дістають до ліктів, каска типу "безкозирки" із тріщиною посередині ледь тримається на буйній го-

[479] Чемякин Ю. В. Истоки и основные периоды развития российских корпоративных медиа. *Известия Уральского федерального университета. Проблемы образования, науки и культуры*. 2013. №1 (110). С. 80–81.

[480] Держархів Сумської обл. Ф. Р-3559. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 29.

[481] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5901. Арк. 7.

[482] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6139. Арк. 33.

лівці. Вбрання доповнює рваний чобіт і чуня. Далі рухається молодь подрібніше, але в таких же мальовничих вбраннях. Під регіт гірників, що збираються на наряд, новачки марширують по двору».

«Марія Банная, що приїхала по комсомольській путівці, справила на нас непогане враження. Та проходили дні, і в характері дівчини відбулись дивні зміни. Нещодавно Банная не вийшла на роботу. Коли їй вказали, що не можна прогулювати, дівчина так розкидалась матами, що присутні від сорому розбіглись (Газета «За перемогу в змаганні», №5 від 5.02.1957 р.)[483].

У багатотиражках публікувалось чимало матеріалів щодо боротьби з крадіжками, пияцтвом, дармоїдством. Ідейно правильний вектор часом призводив до прямо протилежного виховного ефекту. Наприклад, газета «Шляхом комунізму» (Дніпропетровська обл.) в №149 від 16.02.1963 р. опублікувала вірш «По крадіях вогонь», який процитуємо повністю[484]:

Це бува, на жаль, ще часто:
Ходить, нишпорить крадій,
Щоб в колгоспі щось украсти,
Як не вкраде – сам не свій.

Краде він і на городі,
Краде в полі, на току,
У коморі, на підводі,
У бригаді нашвидку…

Той, дивись, по кукурудзі,
Ніби лис курей хапа,
Із мішком повзе на пузі
Й качанисту загріба;

Той, виходячи з комори,
(Оглядаючись усе),
Як стемніє ледь надворі –
Під полою щось несе;

Ну, а той он серед днини,
Ба, псяві́ра, що вчинив:
По шляху з автомашини
Розкидає качани!

– Краде? Клопіт… хтось міркує.
– Тягне? Хай… Я одвернусь. –
Інший, ніби, і не чує,
Та й байдуже ще комусь.

Як же так? – пора спитати. –
Потурати крадіям?
Доки ж буде процвітати
У суспільстві цей бур'ян?!

Федір Самойлович

З цього вірша можна було сформувати «неправильні» уявлення, що в розкраданні суспільного блага у колгоспах бере участь, тією чи іншою мірою, майже все населення.

Особливу категорію становили багатотиражні газети вишів. Студенти завжди були в авангарді суспільних процесів, їм властивий вищий рівень критичної рефлексії, здатність до самостійності суджень. Тому невипадково Головліт УРСР у травні 1957 р. констатував: «З матеріалів, вміщених у багатьох номерах цих газет, вимальовується досить неприваблива картина. Газети пишуть про те, що серед студентів процвітає пияцтво й хуліганство, що студенти займаються крадіжками, що політичний рівень студентської молоді невисокий, що мають місце виступи проти основ соціалістичного ладу, проти друж-

[483] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 40.

[484] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4559. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4-5.

би народів, що навіть викладачі допускають політично шкідливі висловлення тощо»[485].

Газета Дніпропетровського медуніверситету «Відмінник навчання» в номерах від 31 січня і 5 та 7 лютого 1957 р. повідомляла про систематичні зриви політінформації в 19-й групі санітарно-гігієнічного факультету, про спроби бойкотувати політінформацію в 3-й групі 3 курсу лікувального факультету.

Скандальні наслідки мала публікація в газеті «Радянський студент» Львівського політехнічного інституту, де у рубриці «Цифри і факти» з'явилась інформація, що «в 1954 р. колгосп ім. Молотова одержав прибутку 240 000 руб. На трудодень тоді було виплачено 54 коп.». Головліт ставив риторичне питання: «Невже редколегії і керівництву інституту не зрозуміло, що публікація подібних даних політично недоцільна, навіть шкідлива?»[486].

В умовах «холодної війни» преса мала слугувати знаряддям переконування населення у перевагах соціалістичного способу життя і жахливих негараздах, злиднях, соціальній несправедливості капіталістичного світу. Ефект апріорної віри досягався тим, що неможливо було перевірити достеменність тез. Однак у багатотиражних газетах висвітлювалися й такі випадки. У багатотиражці Львівського мединституту «За передовий вуз» (№2, 3, 4 за січень 1957 р.) вміщені 3 великі статті професора Т. Глухенького «Подорож навколо Європи». «В Італії автор побачив музеї, пам'ятники, фонтани. У Ватикані – музей, де зберігаються чудесні скульптури й картини Мікеланджело і Рафаеля, а також грандіозний собор святого Петра. У Греції – храм Зевса, театр Діоніса, залишки Акрополя й Парефрона. У Туреччині – султанський палац, який зараз є музеєм, і мечеть айя-Софія. Естетичної і культурної цінності в цій публікації, однак, контролюючі структури не зрозуміли. Вердикт сформульований був чітко: «Убогості трудового люду цих країн, безжалісної їхньої експлуатації поважний мандрівник у професорському званні не побачив і студентам про це не говорить»[487].

Загалом новини з-за кордону, представлені в різноманітних формах – від коротких повідомлень ТАРС до об'ємних аналітичних статей, були одними із найбільш популярних газетних рубрик у читачів. Деякою мірою підвищена увага до подій за кордоном відволікала населення від внутрішніх проблем. Жителі СРСР найчастіше мали краще уявлення про те, що відбувається далеко за межами країни, аніж про внутрішньодержавні події. Переконання про загниваючий Захід, масове безробіття, приниження негрів та інші стереотипи були надійно імплантовані в масову свідомість. Тому вірш, який 14 березня 1965 р. надрукувала газета «Радянська Україна» в рубриці «З-за океану. Слово далекого друга», на перший погляд, абсолютно був сумісний з думками значної маси населення України.

Наведемо текст цього вірша під назвою «Дума канадського українця»[488], написаний автором з Торонто Петром Собків (виділення наше – *Авт.*).

---

[485] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 40.

[486] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 30.

[487] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4604. Арк. 31.

[488] Дума канадського українця. *Літературна Україна.* 1965. 14 березня. С. 4.

Нема в Канаді соловейка
ані зозуля не кує –
минають роки, а серденько
од болю крається моє.

Свобода є лиш на папері,
калитка тут – і бог і цар,
акули жадні мільйонери
людей трактують як товар.

І з думи-думки ти не сходиш
Вкраїно, раю наш земний, –
люблю тебе і всі народи,
які ввійшли в Союз міцний.

Хвала йому, велика шана
і честь, і слава, і привіт –
в Кореї, в Африці, в Гавані
і там, де пада старий світ.

Юнь, вічна сонячна зі Сходу
дорогу стелить в майбуття,
несе планети всім народам
окрилене нове життя…

О! Час бурхливий, космокрилий!
тебе нікому не спинить –
атомні ядернії сили
ми змусим мирові служить.

І на землі усій, на новій
тоді не буде – «ми» і «ви»:
у щасті, радості на волі
тоді ми будем всі – брати!

У вірші, де, на перший погляд, немає ворожих ідейних поглядів, у замаскованій формі містився заклик до боротьби з росіянами, поляками та євреями. З перших літер кожного рядка оригіналу складається фраза: «На москалів, ляхів і юд точіть ножі і там і тут». Але, при редагуванні вірша в редакції, в нього були внесені поправки, внаслідок чого слова «точіть ножі» випали з тексту.

Публікація цього, як пізніше виявилося, акровірша, призвела до розгляду цього питання на рівні Президії ЦК Компартії України і особисто П. Шелеста. «Не маючи жодних відомостей про автора і не вивчивши ретельно форми твору, редакція поспішила вмістити його на сторінках газети і, таким чином, розповсюдила політично шкідливий, націоналістичний твір… Цей випадок є наслідком безтурботного і легковажного ставлення працівників редакції до своїх обов'язків», – вказував у листі до П. Шелеста секретар ЦК з ідеологічної роботи А. Скаба[489].

Наведений приклад є демонстрацією прихованого спротиву, який діаспора намагалась чинити, розраховуючи на вдумливих і уважних читачів. Поряд з езоповою мовою, самвидавною пресою такі приклади хоч і були поодинокими, однак мали вагомий вплив на критично мислячих громадян.

Неодмінною складовою змісту радянської преси була боротьба з релігією і церквою та проведення науково-атеїстичної пропаганди. Однак слід відзначити, що редактори і дописувачі газет нерідко за «викриттями» і висміюваннями релігійних пережитків отримували зворотний ефект.

Відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України в серпні 1959 р. визнавав: «захоплюючись викриттям морально-побутової сторони життя священнослужителів, окремі газети часто забувають про ідейний зміст і ідейну направленість атеїстичної пропаганди. Навіть більше, в газетних матеріалах втрачається

[489] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 34.

почуття міри, допускаються перебільшення, грубі вислови, які ображають почуття віруючих і служителів культів»[490].

Так, Львівська обласна газета «Вільна Україна» 1959 р. надрукувала комедію-сатиру «Паніка в небесах». У першій картині комедії показується, як ангели грають у «двадцять одне», разом з апостолами Петром і Павлом п'ють нектар зі спиртом, що його викрала у бога Марія Магдалина. Сп'янілі апостоли і ангели горлають пісню:

Кришталева чаша, срібная Креш,
Пити чи не пити – все умреш[491].

Наведемо інший приклад сатири, в якій відображається ставлення богів до комуністів: «Марія. Е, ви нічого не знаєте. Георгій сказав, що Саваоф гримів сьогодні на сонмищі (передражнює басом): "Комуністів я не боюся, вони не агресори. А американські монополісти – агресори, вони склепали собі НАТО і СЕАТО та готуються до імперіалістичних розбоїв, хоч і моляться мені вранці і ввечері. Отож, - сказав бог, - ситуація на земному падолі така, що треба сподіватися агресії Атлантичного боку також проти неба. Імперіалістам потрібні колонії, а колоніальний режим на землі розпадається, і агресори хоч не хоч полізуть війною на небо. А що ви думаєте? - сказав побідоносець, - загроза істинна"»[492].

Очевидно, що ці сатири не могли допомогти віруючим позбутися релігійних переконань. Навпаки, викликали їх обурення і невдоволення, ображали почуття, насторожували по відношенню до матеріалів на антирелігійну тематику.

Примітивізм і вульгарність вирізняє низку матеріалів антирелігійного спрямування.

Обласна газета «Київський комсомолець» 14 грудня 1958 р. втрутилась у сварку двох попів - Іваника і Жупінаса, які не помирилися за приход. З приводу цього вона опублікувала статтю, де є такі рядки:

Ой ти, попе Жупінас,
верни гроші, що вкрав у нас.
За погрози, Жупінас,
Поцілуй у … нас[493].

14 липня 1959 р. сваркою попів Іваника і Жупінаса перейнялася і «Літературна газета». Надрукувавши чималий фейлетон «Житіє отців у Мусійках», редакція деякі місця в ньому буквально повторила з комсомольської газети.

Мали місце факти й іншого характеру, коли газети, критикуючи служителів релігійних культів, необачно викривали справжнє моральне обличчя інших осіб, які не мали б стати мішенню сатири у пресі, у т.ч. представників робітничого класу.

---

[490] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 31.

[491] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 32.

[492] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 32.

[493] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 33.

Газета «Радянська Донеччина» (Сталіно) 14 червня 1959 р. в статті «Билиця про попа і його шофера», маючи намір критично відобразити життя попівської сім'ї, надрукувала скаргу шофера Пізюнова, якого піп звільнив з роботи. Пізюнов у свій час працював прохідником у шахті, а до попа шофер потрапив тому, що, як він пише, «ніколи не працював у церкві, а це його дуже цікавило». У скарзі він цинічно розповідає про різного роду брудні пригоди та про одну з умов, яку йому поставили матушка і попівська дочка: «Вони у мене питали, чи я буду робити їм послуги, від яких більшість шоферів відмовляється, за що їх виганяють з роботи. Я довго не роздумував і на всі запитання відповідав позитивно, тобто: так, буду. Які вони мені пропонували робити послуги? Про це навіть соромно писати, але я гадав, що це просто випробовують мене. Та й, якщо це навіть і справді, так чому б не поухаживать за старою людиною чи за молодою дочкою один або два рази у місяць? – подумав я. Я дав згоду чесно і безпринципіально виконувати все, чого вони забажають»[494].

Примітно, що у своєму листі до газети Пізюнов просить редакцію допомогти йому… повернутись до попа на роботу. І газета охоче взялась виконувати прохання скаржника. «Сподіваємось, – пише вона, – що профспілкові органи скажуть своє авторитетне слово».

Вочевидь, ця скарга викликала більше обурення проти Пізюнова, ніж проти попа, тож про антиклерикальний ефект таких публікацій можна говорити лише умовно.

Низький ідейний і літературний рівень матеріалів на антирелігійну тематику партійно-радянські структури пояснювали малодосвідченістю, а часом і політичною непідготовленістю працівників. Однак справжня причина слабкої переконливості атеїстичних матеріалів полягала у важкості довести, навіть найбільш фаховими авторами, що «біле – це чорне».

В умовах монополії на ЗМІ певним умовним замінником альтернативного джерела інформації виступало її спростування, тобто газета сама визнавала неправдоподібність матеріалу, надрукованого раніше.

Наприклад, 7 червня 1964 р. в газеті «Київська правда» був опублікований уривок з повісті В. Покотила «Зрілість». У редакційній передмові до уривка говорилось: «На сторінках повісті В. Покотила "Зрілість" розгортаються хвилюючі картини боротьби партизанів та підпільників Київщини проти фашистських загарбників у роки Великої вітчизняної війни. Повість написана на фактичному матеріалі…». Не минуло й тижня після опублікування уривка, як редакція одержала листа від читачів. Вони з гнівом та обуренням писали, що в період окупації В. Покотило служив поліцаєм у районній поліції. 22 листопада газета опублікувала спростування, зазначаючи, що «Надавши сторінки газети для писань Покотила, редакція допустила грубу помилку. Надрукуванням цього виправляємо її і просимо вибачення у читачів»[495].

Наведений приклад був типовим і, на перший погляд, може свідчити про демократизм радянської преси. Однак, зауважимо, що загалом спростування

[494] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2413. Арк. 35.

[495] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5901. Арк. 127.

часто йдуть зі значним запізненням, тому не завжди мають ефект. Найчастіше повідомлення займає невеликий обсяг, так що читач може його не помітити. Крім того, спростування будь-якої інформації обов'язково включає дві частини: 1) доведення до аудиторії спростовуваного повідомлення і 2) викриття цього повідомлення. При цьому небажана інформація доходить і до тих, хто раніше з нею знайомий не був.

В умовах «перебудови» і гласності газети активніше відтворюють дійсність та висвітлюють реальність, ведуть з читачем відвертий діалог. Посилюється критичний підхід до недоліків, розширюється інформування про роботу партійних, радянських і громадських організацій. Однак інерція стилю роботи редакційних колективів давалася взнаки. З газетних шпальт не зникли переможні реляції, випинання окремих успіхів, хвастощі через банальні приводи.

Типовою можна вважати ситуацію, коли Тернопільська районна газета після XXVII з'їзду КПРС опублікувала звіти з п'яти пленумів райкомів партії. У жодному з них не викладено виступи учасників дискусій, хоча вони висловлювали конкретні пропозиції, критичні зауваження. У газеті критичні вислови комуністів на адресу бюро, персонально секретарів і завідувачів відділів райкомів партії, як правило, опускались[496].

Шаблонний підхід був характерний при підготовці звітів з пленумів райкомів партії, сесій районних Рад народних депутатів. Критика нівелювалась, конкретні факти, прізвища винних у недоліках, прорахунках не вказувались, повідомлення сповнені загальних фраз.

Фактологічні огріхи призводили часом до казусних наслідків, як-от Теребовлянська газета «Трудова слава» в номері від 13 грудня 1986 р. змушена була вибачитися за те, що при публікації некролога помилилась у прізвищі людини[497].

Наприкінці 1980-х рр. читацьке сприйняття змусило пресу займати амбівалентну позицію в оцінках минулого. Розуміння того, що вся попередня критика «буржуазного націоналізму, злочинів ОУН і УПА» мала емоційний характер, не базувалась на документальних свідченнях, обнародування яких неочікувано призвело до протилежних оцінок, змушувало редакції офіційних видань варіювати між прокомуністичними та національно-орієнтованими поглядами. У цьому плані ідеологічний відділ Львівського обкому партії у травні 1990 р. радив газеті «Львівська правда» таку форму, при якій паралельно співіснували «дві взаємозв'язані теми – розкриття злочинів сталінізму на західноукраїнських землях та розвінчання ОУН і УПА»[498].

Висвітлення політичного життя в партійних і державних друкованих ЗМІ в цей час відзначалось застарілими схемами, подекуди уривчасто і безсистемно, неоперативно. В умовах демократизації відбувається зменшення накладів партійних видань, які забезпечувались директивно за допомогою парторганізацій, міськкомів, райкомів партії. Заклик львівського обкому «кожний комуніст повинен передплатити обласну партійну газету, переконати безпартійних

[496] Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 33. Спр. 195. Арк. 63.

[497] Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 33. Спр. 195. Арк. 66.

[498] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 62. Спр. 781. Арк. 98.

товаришів у тому, що в наступному році їм не обійтись без «Вільної України» і «Львовской правды»[499] у липні 1990 р. вже не знаходив відгуку.

У цілому, у досліджуваному історичному процесі відчутними є прагнення партійно-радянських структур через пресу вирішити паралельно кілька взаємопов'язаних цілей. По-перше, знищити чи принаймні вихолостити історичну пам'ять. На думку В. Масненка, найлегшим варіантом навіювання є пропагандистська робота з аудиторією з невисоким рівнем особистісної історичної пам'яті[500]. Для цього в періодиці поступово замінювався історико-культурний національний субстрат (до рівня етнографічних особливостей), який поглинався інтернаціональною і загальносоюзною риторикою.

По-друге, за низького рівня історичної пам'яті газетно-журнальними виданнями нав'язувалися ерзац-замінники у вигляді марксистсько-ленінської ідеології, політики атеїзму, класової боротьби, що не передбачали в доктринальній частині міркувань і дискусій, відтак конструювались засади нівелювання здатності населення до критичного мислення. У соціальній психології цей феномен загальновідомий і доведений численними експериментами. Відомий соціальний психолог Д. Майєрс влучно формулює цю особливість – «упередження проти доказів»: люди не схильні шукати інформацію, яка може спростувати, заперечити те, у що вони вірять[501]. За таких умов створюється психологічний, емоційний комфорт для людини, у нашому випадку – читача.

Звичайно, не можна оцінювати роль радянської преси виключно з негативних позицій. Друкована журналістика сприяла розширенню світогляду, виконувала освітні, інформативні, розважальні функції. Однак, як віддзеркалення і водночас рупор соціально-політичного ладу, створюючи, регулюючи, дозуючи та направляючи потік інформації в потрібному напрямку, радянська влада здійснювала конструювання масової суспільної свідомості тоталітарного зразка. При цьому формувався і консервувався набір відповідних архетипів, втрачалась національна ідентичність та історична пам'ять, нівелювались вміння і потреба критичного мислення, що у своїй синергії призводило до виховання людей, нездатних до самостійної позиції і опору, схильних до конформізму, авторитетів, патерналізму з боку держави. Ці риси мислення і поведінки формувались і виховувались цілком свідомо і послідовно, із залученням всього ідеологічного арсеналу. Преса відігравала у цьому багатоструктурному процесі вагому роль.

На цьому тлі вплив радянської преси не слід, звичайно, переоцінювати. Відносний характер цього явища продемонстрував, серед іншого, самвидав, який продукували, наражаючись на кримінальне і карально-психіатрічне переслідування, дисиденти. Зрештою, альтернативна (неформальна) преса в добу

---

[499] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 62. Спр. 781. Арк. 199.

[500] Масненко В. Історична пам'ять як основа формування історичної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. №5. С. 52.

[501] Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 688 с. URL: http://soc-work.ru/wp-content/uploads/2010/12/Давид-Майерс-Социальная-психология.pdf.

«перебудови» швидко викликала довіру громадян, які відчули фальш від офіційної преси. Саме в «перебудовчу» епоху набув поширення через свою актуальність діалог із твору М. Булгакова «Собаче серце»:

«*Преображенський: Якщо ви піклуєтеся про своє травлення… боже вас збережи – не читайте до обіду радянських газет. Борменталь: Гм... Так адже інших немає. Преображенський: От ніяких і не читайте. Ви знаєте, я зробив 30 спостережень у себе в клініці. І що ж ви думаєте? Пацієнти, що не читають газет, почувають себе чудово. Ті ж, яких я спеціально змушував читати «Правду», – втрачали вагу. [...] Мало цього. Знижені колінні рефлекси, кепський апетит, пригнічений стан духу*».

3.2. Українське радіо: трансляція культурних кодів крізь призму радянської ідеології

На початку 50-х рр. Радянський Союз відставав за показником доступності радіомовлення від США. На 1952 р. на кожну 1000 осіб у СРСР припадало в середньому 100 приймачів, тоді як у США – 500[502].

Через намагання подолати цю відсталість, а також усвідомлення ідеологічного потенціалу радіо, у СРСР забезпечували постійне зростання кількості радіоточок: 800 тис. у 1940 р., 6,6 млн у 1959 р., 7,7 млн у 1965 р. Також збільшувалась кількість радіоприймачів: 239 тис. (1940), 2 млн (1959), 2,7 млн (1965)[503]. Такої широкої аудиторії не мало жодне друковане видання, жодна ідеологічна установа.

[502] Bradley J. Trinkner. Bolshevik voices: radio broadcasting in the Soviet Union, 1917–1991. A Thesis Submitted to the Department of History College of Humanities and Social Science in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts at Rowan University. May 21, 2014. P. 52. URL https://rdw.rowan.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.ua/&httpsredir=1&article=1544&context=etd

[503] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3151. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 139.

Голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по радіомовленню і телебаченню М.А. Скачко на Пленумі ЦК Компартії України у 1963 р. гордо заявляв, що «Україна стала республікою суцільної радіофікації. Тепер немає жодного села, в якому не звучало б радіо»[504].

Згідно зі статистичними даними Міністерства зв'язку УРСР на 1 січня 1981 р. населення Української РСР вже мало в особистому користуванні 17,7 млн радіоточок, 11,4 млн радіоприймачів, 7,4 млн – 3-програмні приймачі (для порівняння на цю дату власниками телевізорів були 12,8 млн осіб)[505]. До того ж у центрі кожного села зазвичай знаходився потужний гучномовець («колокол»).

Транзисторні радіоприймачі мали постійний попит, були символами статусу, одним з перших предметів розкоші, який радянський громадянин був готовий придбати як річ, ще більш необхідну, аніж велосипед чи швейна машинка.

Українське радіо за обсягом добового мовлення, різноманіттям та численністю передач було найбільшим у СРСР мовником після центрального (союзного) радіо[506].

До розгалуженої мережі Українського радіо входили обласні радіокомітети, а також близько 1900 міських, районних, фабрично-заводських, колгоспних та інших редакцій. У редакціях районних газет існувала спеціальна посада журналіста, який відповідав за випуски радіомовлення.

Середньодобовий обсяг обласного радіомовлення Української РСР на 1958 рік становив: 0 год. 45 хв. (Волинська, Дрогобицька, Житомирська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); 1 год. – 1 год. 45 хв. (Запорізька, Київська, Луганська, Херсонська, Вінницька, Чернівецька, Станіславська області, м. Сімферополь), 4 год. (Львівська, Харківська області)[507].

Відповідно до постанови ЦК КПРС від 6 червня 1963 р. обсяг обласного радіомовлення рекомендувалось скорочувати за рахунок збільшення трансляції передач центрального і республіканського радіо. Аргумент на користь такого рішення зводився до того, що місцеве радіомовлення «відволікає сили, кошти, на шкоду якості і чутності радіомовлення з Москви»[508]. Місцевому мовленню виділялись часові проміжки, в які воно найменше заважало роботі Всесоюзного радіо.

При окремих регіональних радіокомітетах функціонували редакції національних меншин: у Житомирській обл. – польської нацменшини, в Одеській – болгарської, Чернівецькій – румунської, у Закарпатській – угорської. Сталінське (Донецьке) обласне радіо у 1950–1960-ті рр. вело передачі не лише україн-

---

[504] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 3367. Арк. 1.

[505] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп.2. Спр. 574. Арк. 3.

[506] Радио и телевидение в СССР: Справочник. Москва, 1960. С. 74.

[507] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 673. Арк. 227.

[508] Історія національного радіоефіру: архівні матеріали (1942-1969). Київ : Інститут журналістики, 2004. С. 63.

ською і російською мовами, а й болгарською для болгар, що приїхали на роботу в Донбас[509].

Як і вся система ЗМІ, Українське радіо існувало в системі координат жорсткої підпорядкованості Москві. Підлеглий характер українського радіо визначався не лише службовою субординацією, а й відсутністю власних кореспондентів у зарубіжних країнах, застарілою матеріально-технічною базою. Віктор Набруско наводить яскравий приклад підпорядкованого статусу українських радійників: «Щоб присвоїти диктору республіканського радіо першу чи вищу категорію, що помітно позначалось на зарплатні, слід було спочатку робити запис голосу претендента і везти до Москви на прослуховування. Тільки там могли визначити професійний рівень читця»[510].

Радянське радіомовлення, як засіб ідеологічної політики, існувало в багаторівневій системі контролю.

ПАМЯТКА
ДЛЯ ВЛАДЕЛЬЦА РАДИОПРИЕМНИКА

1. Согласно действующему законодательству установлена обязательная регистрация радиоприемников в местных предприятиях связи.

Приобретенный радиоприемник должен быть зарегистрирован его владельцем в ближайшем предприятии связи по месту жительства: в районных, областных, краевых и республиканских центрах — в 3-х дневный срок, а в остальных местностях — в 10-ти дневный срок со дня приобретения радиоприемника.

2. При переезде на другую квартиру в том же населенном пункте владелец радиоприемника обязан сообщить об этом (в письменном виде) в 3-х дневный срок предприятию связи по месту регистрации радиоприемника, а при переезде в другой населенный пункт — зарегистрировать радиоприемник по новому месту жительства в 7-ми дневный срок.

3. За уклонение от регистрации радиоприемника в установленный срок — взимается штраф в размере 50 рублей. Уплата штрафа не освобождает владельца радиоприемника от внесения абонементной платы за время фактического пользования радиоприемником.

4. Абонементная плата за пользование радиоприемником принимается предприятиями связи по месту регистрации радиоприемника за любой срок, но не менее чем за полугодие:

а) за первое полугодие — до 1 февраля,
б) за второе полугодие — до 1 августа.

Не внесенная в указанный срок абонементная плата взимается с начислением штрафа по 1 рублю за каждый полный или неполный месяц просрочки очередного платежа.

5. Неиспользование радиоприемников для приема не освобождает их владельцев от взносов абонементной платы по существующему тарифу в установленные сроки.

[509] Радио и телевидение в СССР: Справочник. Москва, 1960. С. 73.

[510] Набруско В. Українське радіо вчора і нині. *Дніпро*. 2004. № 9-10 С. 53.

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 29.09.1939 р. № 1593, від 14.03.1946 р. № 481, а також відповідно до розпорядження Ради Міністрів СРСР від 20.03.1948 р. № 3215-р обов'язковою була реєстрація радіоприймачів. Власник повинен був зареєструвати приймач у найближчому поштовому відділенні за місцем проживання або за місцем знаходження приймача в такі терміни: в районних, обласних і республіканських центрах – у триденний строк, а в інших місцевостях – у десятиденний термін з дня придбання. За ухиляння від реєстрації з власника радіоприймача стягувався штраф або він піддавався кримінальній відповідальності. Наявна в нашому розпорядженні «Пам'ятка для власника радіоприймача» за 1954 р. вже не містить загрози кримінальної відповідальності, однак конкретизує штраф – у розмірі 50 рублів[511].

Обов'язковість реєстрації радіоприймачів існувала до 1 січня 1962 р. і була скасована постановою Ради Міністрів СРСР від 18.08.1961 р. «Про скасування реєстрації в підприємствах зв'язку радіоприймачів і телевізорів і стягнення абонентської платні за користування ними».

Скасування реєстрації радіоприймачів не означало зміни підходів до обмежень у передаванні інформації. Самоцензура журналістів була недостатнім аргументом для «чистоти» ефіру. Дикторські тексти до бесід на ті чи інші теми, так само як і дикторські тексти до музичних передач за заявками радіослухачів, концертів самодіяльних колективів повинні були пред'являтися на контроль у Головліт до передачі в ефір. Цензор Головліту постійно працював у приміщенні Українського радіо на Хрещатику, 26. Тексти передач, окрім «літування», потребували візи редактора передачі і головного редактора або Голови радіокомітету.

В усіх районах України організовувалось прослуховування радіопередач. Для цього були залучені працівники Міністерства культури УРСР, Міністерства зв'язку УРСР, кореспонденти РАТАУ, редактори обласних і районних газет[512].

Хоча офіційний довідник «Радіо і телебачення в СРСР», виданий 1960 р., містив декларацію про те, що «республіканські органи радіомовлення… самостійні, незалежні у виборі програм, визначенні тематики і репертуару своїх передач, вони будують своє мовлення, виходячи з інтересів слухачів своєї республіки…»[513], проте теми виступів на республіканську мережу, у типовому вигляді, мали бути обов'язково присвячені канонічному переліку питань:

1. Трудові подарунки, рапорти з'їздів.

2. Зміни, що сталися між черговими з'їздами у розвитку економіки, науки чи культури області, духовному зростанні радянських людей.

3. Паростки нового комуністичного в труді і побуті радянських людей.

4. Дружба народів на конкретних прикладах з місцевого життя.

---

[511] Радиоприемник «МИР» (М-152): инструкция пользования. Рига: Гос. электротехн. з-д ВЕФ, 1954. С. 37.

[512] Див.: Каганов Ю. О. «Ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях у радянській Україні (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 193–201.

[513] Радио и телевидение в СССР: Справочник. Москва, 1960. С. 20.

5. Зміцнення зв'язків міста з селом, союзу серпа і молота.

6. Герої наших днів, наш сучасник – будівник комунізму[514].

Через політику цензури регіональному (обласному і районному) радіо було заборонено коментувати певні події, поки Москва не повідомить першою. Якщо, наприклад, стихійне лихо або інша надзвичайна ситуація сталася в регіоні, місцеве радіо мовчало, поки не одержить офіційної лінії від столиці. Часто це означало, що донесення інформації до аудиторії через місцеві новини було вкрай неоперативним.

Загалом повідомлення про злочинність, аварії, катастрофи, епідемії, нещасні випадки рідко транслювались у системі радянських ЗМІ, що неодноразово породжувало чутки в населення.

Радіо називали гострою партійною зброєю, спрямованою на прищеплення радянським людям комуністичних ідеалів, високих моральних принципів і естетичних смаків. Допомогти кожній радянській людині стати активним будівником комунізму – так постулювалась найактуальніше завдання Українського радіо.

На реалізацію цієї мети спрямовувались передачі з прямою пропагандою марксистсько-ленінської ідеології, як-от: тематичні цикли «Ленінський університет мільйонів», «Основи наукового комунізму». Їх сенс полягав в ознайомленні з практикою комуністичного будівництва, з конкретним втіленням у життя програми КПРС, роз'ясненням внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, розкриттям організаторської ролі комуністичної партії в різних сферах життя радянського суспільства.

В усіх випусках «Останніх вістей» радіо мало показувати нову радянську людину, яка «гармонійно поєднує духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість», пропагувати принципи морального кодексу будівника комунізму – «взірець для кожної радянської людини».

Після з'їздів КПРС Всесоюзне радіо, а слідом й Українське радіо, запроваджували спеціальний радіолекторій. Зокрема, після XXII з'їзду (1961) діяв лекторій на допомогу тим, хто вивчав матеріали з'їзду. Ці радіолекторії транслювались всіма радіостанціями і радіоточками республіками.

Українське радіо у руслі атеїстичної пропаганди приділяло увагу викриттю діяльності різних релігійних спільнот, т.зв. сект, єговістів, адвентистів сьомого дня. Типовими є радіонариси «Чужа людина» (про баптистку, що намагалась привести в жертву богові своїх малолітніх дітей), репортаж про судовий процес над керівниками секти «свідків Єгови», виступ колишньої єговістки та ін.[515].

Атеїстичну «чистоту ефіру» часом порушували такі ситуації, як-от: 29 квітня 1962 р. республіканський радіокомітет передав буковинську народну пісню «Вербовая дощечка». Зі скаргою на цю пісню в ЦК звернувся зав. кабінету політичної освіти Гвоздецького райкому Компартії України Станіславської області, який обурився трансляцією пісні, яку «молодь співає біля церкви на пасху».

[514] Держархів Сумської обл. Ф. Р-3558. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 69.

[515] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 3367. Арк. 11.

Хоча текст і музика пісні не мали жодного зв'язку з релігійними святами Голові республіканського радіокомітету Скачку М.А. було рекомендовано уважно добирати народні пісні до концертів в дні релігійних свят, а взимку припинити передавати по радіо колядки і щедрівки[516].

Однак, як свідчать офіційні документи, партія була занепокоєна недостатніми зусиллями Українського радіо з формування «радянської людини», певним зміщенням акцентів з питань комуністичного виховання на культурологічні аспекти.

Передачі Дніпропетровського радіо критиковались у зв'язку з тим, що вони слабко пов'язані з рішеннями з'їздів КПРС, не робляться посилання на їх цифри, основні положення. Наприклад, 1 травня 1963 р. передавався півторагодинний репортаж про святкову демонстрацію трудящих міста, але в ньому й згадки не було про XXII з'їзд КПРС, Нову програму партії, навіть ці слова не зустрічались[517].

29 січня 1960 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про поліпшення радіомовлення для населення Радянського Союзу і на зарубіжні країни». 22 березня 1960 р. ЦК Компартії України, своєю чергою, ухвалив постанову «Про поліпшення радіомовлення на Україні».

У постановах відзначається, що зміст радіопрограм у цілому не задовольняє зростаючих запитів слухачів: «В радіомовленні немає продуманої системи і послідовності в пропаганді історичних рішень XX і XXI з'їздів КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС, внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, успіхів і завдань комуністичного будівництва, переваг соціалізму над капіталізмом. У радіопередачах нерегулярно і невиразно повідомляються конкретні факти комуністичного поводження радянських людей на роботі, у побуті, кращі приклади їх життя і праці, на яких повинні виховуватися широкі маси»[518].

ЦК КПРС і ЦК КП України констатували, що в республіканських та обласних радіопередачах слабо пропагуються приклади високої моралі і комуністичного ставлення до праці. Вказувалось, що «замість живої, конкретної бесіди і невимушеної, безпосередньої розмови зі слухачами радіопередачі часто мають сухий, казенний характер, складаються з невиразного читання статей або літературних репортажів з надуманим музичним і шумовим оформленням»[519].

У документах наголошувалось, що внаслідок недостатньої вимогливості в радіопрограми проникають посередні музичні й літературні твори, зміст і рівень виконання окремих передач не сприяють вихованню у радянських людей високих художніх смаків.

У звичних традиціях Комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР, як і всі працівники радіомовлення, сприйняли постанову «як

[516] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Арк. 21.

[517] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 3367. Арк. 17.

[518] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3151. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 159.

[519] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3151. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 159.

бойову програму всієї своєї діяльності, величезну допомогу і турботу всієї нашої партії про дальший розвиток і поліпшення радянського радіомовлення».

Британський дослідник Стефен Ловелл відзначає парадокс, який зводиться до дихотомії між допущенням до радіоефіру пересічних громадян, з одного боку, і необхідністю суворого контролю над змістом їх виступів – з іншого. У більш широкому контексті включення населення в побудову соціалізму і комунізму та страх перед ініціативою знизу завжди супроводжував радянську систему. На радіо це ускладнення вирішилось з появою магнітофонів та можливістю редагування і перезапису текстів і промов[520].

Анатолій Табаченко в Музеї Українського радіо

Такий підхід часом давав збої й призводив до кумедних випадків. Про практику запису інтерв'ю наперед розповідає Анатолій Табаченко: «XXIV з'їзд КПРС. Українська делегація поїхала в Москву. Записують директора заводу "Арсенал" С.В. Гусовського: "Все мы с огромным воодушевлением прослушали доклад, с которым выступил генеральный секретарь… В нем дана впечатляющая картина могучего поступа…". Ефір був запланований на 12-ту годину, бо з'їзд починався о 10-й. Але хлопці щось поплутали, не в ту коробку поклали плівку й це пішло о 6-й ранку… Директор заводу потім пару років на гарматний постріл не підпускав ніяких кореспондентів»[521].

Не прикрашали виступи й офіційні матеріали на кшталт: «Колективи промислових підприємств, обговоривши Постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦСПС і ЦК ВЛКСМ, взяли підвищені зобов'язання і вже сьогодні рапортують про успішне виконання заклику партії». «Хіба можна так висвітлювати хід виконання такого важливого документа. Виходить, не встигли обговорити його, як вже і виконали», – обурювались у 1973 р. рецензенти передач Кодимського районного радіомовлення (Одеська обл.)[522].

Карикатурним називає Віктор Набруско радіозапис депутатів Верховної Ради УРСР, Героїв соціалістичної праці, які змушені були читати українською заздалегідь написані їм тексти виступів[523].

---

[520] Lovell S. Broadcasting Bolshevik: the radio voice of Soviet culture, 1920s – 1950s. *Journal of contemporary history*. 2013. Vol. 48, n 1. P. 94.

[521] Інтерв'ю автора з Анатолієм Табаченком.

[522] Держархів Одеської обл. Ф. Р-6599. Оп. 1. Спр. 544. Арк. 20.

[523] Інтерв'ю автора з Віктором Набруском.

По текстах, написаних кореспондентом або вчителями, виступали в радіожурналах і діти. Через це вони говорили неприродною мовою, часто штампованими, пишномовними фразами. Для прикладу наведемо уривок з виступу піонера Анатолія Поліварова: «Нова двохрічна експедиція "Заповітам Леніна вірні" – це захоплюючий похід червоних слідопитів по ленінських місцях, це робота на полях радгоспів і колгоспів, шефство над будівництвом дитячих спортивних майданчиків, ударна боротьба за звання, огляд юних талантів, фестиваль дружби дітей всіх республік нашої країни. Експедиція – це звіт партії, народу, комсомолу про нашу піонерську діяльність»[524].

Журналіст Хмельницького районного радіо В.К. Мельник бере інтерв'ю у комбайнера колгоспу «Комунар» О.П. Заморока та його помічника В.К. Цапа, Хмельницька обл., 10 серпня 1979 р.

Завдяки професіоналізму багатьох журналістів Українського радіо навіть «кондові» теми, як, наприклад, відгуки трудящих у зв'язку з прийняттям Конституції 1977 р., набували літературного звучання і вигляду живого спілкування, хоч при цьому були далекі від життєвої правди. Геннадій Душейко знайшов на київському заводі «Арсенал» бригадира й учня, яким розписав діалог, озвучений під диктовку: «Ты знаешь, Петька, когда мы сидели в окопах на Курской дуге, мы конечно мечтали о том, какой будет наша родина лет так эдак через 20. Но мы тогда и в самых смелых планах не могли представить… Да, дядя Толя, мне батя тоже рассказывал… А вот посмотри, Петя, вот мы сегодня получили Конституцию, тебе сколько лет? 16? Вот посмотри, что тут о тебе написано. Каждый гражданин имеет право... Да, дядя Петя, я теперь решил после этого пойти учиться…»[525].

Окрім навіювання трендів розвитку і поліпшення, радіо використовувалось і для реалізації ідеологічних задумів. В. Мирончeнко звертає увагу на роль радіомовлення в пропагандистській кампанії, присвяченій 300-річчю Переяславської ради, та імплантації до масової свідомості радянських людей терміна «возз'єднання» замість раніше вживаного «приєднання»[526].

В радіоефірі було заборонено згадувати Україну поза контекстом «єдиного радянського народу», за що 1972 р. критикувався Дніпропетровський радіокомітет. В одній з його передач «Моє Придніпров'я» виконувалась пісня про Україну. Хоча в пісні був присутній фрагмент про дружбу республік, приспів

[524] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-744. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 19.

[525] Інтерв'ю автора з Анатолієм Табаченком.

[526] Мирончeнко В. Витоки українського радіомовлення. *Київська старовина*. 1996. №1. С. 98

звучав так: «Ненько моя Україно, матінко рідна моя». Передача отримала жорстку оцінку: «Кому потрібне таке сентиментальне сюсюкання. І це говориться про рівну серед рівних, про вільну серед вільних радянських республік!»[527].

Також заборонялося використовувати в передачах радіотвори у виконанні емігрантів Галини Вишневської, Михайла Александровича, Еміля Горовця, Вадима Мулермана, Жана Татляна, Лариси Мондрус, Віллі Токарева[528].

Широкої популярності набула пісня композитора Леоніда Вербицького на вірші Леоніда Ковальчука «Лелеки», у приспіві якої були такі слова: «Лелеки, лелеки, лелеки, вертайтесь, лелеки, назад». Ця мелодія тривалий час була позивними радіостанції «Свобода». Але після виїзду на початку 1970-х років автора музики до Ізраїлю головам усіх облтелерадіокомітетів було доручено в 1978 р. припинити використання творів композитора Л. Вербицького та згадування його прізвища[529].

Загалом, як слушно зазначає Стефен Ловелл, якою б суворою не була система цензури, чимало з того, що виходило в ефір, залишалось поза контролем – інтонація, вимова, не говорячи вже про технічні збої та мовні огріхи[530].

Мовленнєва культура дикторів Українського радіо справедливо оцінюється як взірцева. Саме дикторські тексти вважались еталонними з точки зору орфоепії, вони брались до уваги при формуванні словників. З метою підвищення кваліфікації з працівниками редакцій Українського радіо проводились двічі на місяць заняття з української мови, на яких розбирались питання лексики, будови словосполучень, будови речень, культури мови, мовні вади в редакціях Українського радіо та ін.[531]

На Українському радіо сповідувалась стратегія україномовності. Як згадує Анатолій Табаченко, у новинах російською мовою дозволяли давати в ефір коментарі лише постатей рівня Патона, Шалімова, Амосова, «бо вони одні у нас», а голоси на заводі слід було знаходити україномовні[532]. Водночас архівні документи містять чималу кількість нарікань на роботу дикторів обласних радіокомітетів, в основному через суржик, а також одноманітність, невиразність мовлення багатьох радіопередач, сповненого штампів і канцеляризмів.

Автори брошури «Редагування радіопередач», виданої 1958 р. науково-методичним відділом Державного комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів СРСР, радили урізноманітнювати радіотексти фразеологічними засобами (прислів'я, приказки, афоризми, крилаті вислови тощо). Як аргумент на користь їх вживання наводяться цитати з промов М.С. Хрущова, який

---

[527] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4418. Оп. 2. Спр. 180. Арк. 16.

[528] Федина В. І голос той, і ті слова… Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. С. 28.

[529] Федина В. І голос той, і ті слова… Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. С. 27.

[530] Lovell S. Broadcasting Bolshevik: the radio voice of Soviet culture, 1920s – 1950s. *Journal of contemporary history*. 2013. Vol. 48, n 1. P. 80.

[531] Історія національного радіоефіру: архівні матеріали (1942-1969). Київ : Інститут журналістики, 2004. С. 68.

[532] Інтерв'ю автора з Анатолієм Табаченком.

«прагне ясніше, більш дохідливо і образно висловити свою думку». Наприклад, «Ми за контроль, але вони хочуть встановити такий контроль, який означав би втручання у внутрішні справи нашого суверенітету. Словом, посади їх за стіл, а вони і ноги на стіл (порів.: «Посади свиню за стіл, а вона і ноги на стіл»)[533].

Критикувались радіопередачі й через «засмічення» фразами, що містили слова іншомовного походження. Наприклад, «питання господарського і культурного будівництва… до сих пір входили в *компетенцію* загальносоюзних органів, вносяться серйозні *корективи* у попередні планові розрахунки»[534].

У радіомовленні областей, особливо Сходу і Півдня України, спостерігався крен у бік використання російської. На Дніпропетровщині 1958 р. зі 103 передач громадсько-політичної редакції лише 13 були передані українською мовою, а з 87 передач літературно-драматичної редакції українською мовою передано 31[535]. Фактично повністю уникали передач українською мовою у Криму.

Диктор Запорізького радіо Василь Федина

Диктор Запорізького радіо Василь Федина згадує: «Змушений був услід за газетою "Радянська Україна" говорити про позитивні зміни у свідомості певного відсотка українців, для яких рідною стала мова великого російського народу. Це – в ефір. А на виробничих нарадах мовив про засилля на радіо передач російським словом»[536].

Численні рецензії Держтелерадіо рясніють критикою на адресу передач обласних радіокомітетів, відзначаючи шаблонність і трафаретність передач.

У бесіді «Освоєння космосу і релігія» (автор В. Остапенко) по Кіровоградському радіо лунали такі міркування: «Припустимо, все ж, що всі польоти людини в космос – з волі бога. Але тоді виникає питання: чому ж господь бог так енергійно допомагає Комуністичній партії Радянського Союзу?»[537]. Коментар рецензента містив сентенцію про те, що значних успіхів у цій справі досягнуто і в Сполучених Штатах Америки і цього не слід відкидати.

Досить часто автори передач вдавались до сухої констатації фактів і насичення інформації великою кількістю цифр: «Колгоспи району 1 квітня продали державі 613 центнерів молока. Це на 33 центнери більше проти відповід-

---

[533] Редактирование радиопередач / под. ред. К.И. Былинского. Москва, Госкомитет по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР. 1958. С. 16

[534] Редактирование радиопередач / под. ред. К.И. Былинского. Москва, Госкомитет по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР. 1958. С. 20.

[535] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 45.

[536] Федина В. І голос той, і ті слова… Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. С. 22.

[537] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-744. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 21-22.

ного дня минулого року. Збільшили продаж молока 16 колгоспів. На цю дату колгосп "Комунар" продав державі 3 тис. 219 кг молока, що на 1183 кг більше проти минулого року. На 723-740 кг молока більше, ніж торік, натомість у колгоспах "Шлях до комунізму", "імені Леніна" на 540 кг збільшили продаж молока тваринники колгоспу»[538]. Така фактографічна інформація, яку важко засвоїти, сприймалась частиною слухачів не в буквальному сенсі, а як сигнал неухильного зростання або стабільності. Проте у частини слухачів наведена подача матеріалу викликала природне бажання співвіднести її з реаліями повсякденного життя.

Звичне для радянської системи правило говорити в ефірі про свою країну лише в частині досягнень призводило до порочних випадків «окозамилювання». Так, 10 жовтня 1960 р. кореспондент Українського радіо по Полтавській обл. Рясний Г.Х. передав для редакції «Останніх вістей» інформацію про високий врожай кукурудзи в 5 районах області. Як виявилось, врожай, про який йшлося в інформації, насправді у 2-3 рази нижчий, ніж повідомив кореспондент. Цього разу за передачу брехливої інформації, «відірваність від життя» кореспондента з роботи було звільнено[539].

Пропагандистські матеріали неодноразово «грішили» на поверховість сюжету, композиції, виконані на низькому художньому рівні, одноманітні за формою, написані українсько-російським суржиком.

Ось декілька прикладів з матеріалів, присвячених рішенням XX з'їзду ЛКСМУ і XV з'їзду ВЛКСМ. Кореспондент Тернопільського радіо звертається до Тамари Шевчук із проханням розповісти, до яких конкретних справ готує себе комсомольська організація заводу у зв'язку з рішенням XV з'їзду комсомолу. Т. Шевчук відповідає: «Наша комсомольська організація старається виховувати молодь на практичних справах, спрямовуючи енергію та ініціативу на виконання планових завдань. Комсомольці ведуть на нашому підприємстві вперед»[540].

У цій же передачі коментатор Роман Піня так підсумовує роботу комсомольців Кременецького району із втілення в життя рішень XV з'їзду ВЛКСМ: «Багато нових форм роботи з комсомольцями і молоддю запроваджено в повсякденній діяльності комітетом комсомолу районного відділу зв'язку. І зразу ж після закінчення роботи XV з'їзду нові ідеї, пропозиції і т.д.»[541]. Які ж це нові форми, ідеї та пропозиції – для молоді залишилось таємницею.

У передачах для молоді та дітей часом зустрічались занадто довгі, недбало відредаговані матеріали, недоречні порівняння. У радіожурналі «Горн»: «Ніг у тварин, звичайно, чотири. Очей найчастіше двоє. Щоправда, зрідка зустрічаються риби безбокі і є навіть з трьома, чотирма очима. Однак відмінності тут невеликі». «Невже невеликі?» – риторично питає рецензент передачі[542].

---

[538] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3369. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 17.

[539] Історія національного радіоефіру: архівні матеріали (1942-1969). Київ, 2004. С. 59.

[540] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-744. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 9.

[541] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-744. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 9.

[542] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-744. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 19.

Що стосується районного радіомовлення, то воно діставало низьку оцінку серед радіослухачів. У більшості випадків зводилось до читання по радіо матеріалів з місцевих газет, коли газети вже одержані читачами, та передавання дрібних, малозначних, іноді некваліфіковано підготовлених інформацій з життя району.

Проте наведені окремі зауваження щодо якості, форми і змісту передач, особливо обласного й районного рівня, не спростовують феномену радіо, що, за словами В. Набруска, полягав у своєрідній сакральності мовленого, яке звучало, здавалось би, ледь не з піднебесся[543]. Таке сприйняття вкоренилось через повідомлення по радіо про початок і доленосні події Другої світової війни, про смерть Сталіна, про вироки ворогам народу та інші визначальні події.

Жителі м. Ланівці Тернопільської обл. слухають по радіо трансляцію судового процесу над «зрадниками батьківщини». 4 липня 1960 р.

У суспільній свідомості до сьогодні закріпилося найменування радіоточки як «брехунець». Видається парадоксальним, що ця назва співвідносилась з високим ступенем довіри громадян до інформації, яку транслювало радянське радіо. Василь Богуненко згадує, що у 1950–1970-ті рр. люди усвідомлювали відмінності того, що транслювалось по радіо, від життя народу, однак, пам'ятаючи про голодомори, сталінські репресії, табори, вживали слово «брехунець» лише у контексті погоди: «Тоді навіть була байка Глазового, як радіо пообіцяло ясну, сонячну погоду, бабця попрала білизну, вивісила, а тут злива. Вона тоді вхопила за дріт свого "брехунця" і повісила його поряд зі своєю білизною з словами: "Мокни і ти, сукин сину, щоб знав як брехати..."[544].

Водночас всенародну популярність радіо забезпечували аполітичні програми, головною з яких була передача «Театр біля мікрофону».

Жанр радіоп'єс не був радянським винаходом. На Заході радіоп'єси писали такі письменники, як Семюел Беккет, Генріх Бьолль (нобелівські лауреати), Інгеборг Бахман, Макс Фріш, Фрідріх Дюрренмат[545].

---

[543] Набруско В. Українське радіо вчора і нині. *Дніпро*. 2004. № 9-10. С. 51.

[544] Інтерв'ю автора з Василем Богуненком.

[545] Лис В. Нові пісні старих птахів. Українська радіоп'єса: можливості відродженого жанру. *Дніпро*. 2011. №1. С. 96.

Дослідник Ілля Хоменко визначає оригінальну радіодраму як «драматичний твір, написаний спеціально і виключно для радіомовлення з урахуванням специфіки утворення звукового образу і технічних особливостей передачі інформації по акустичних каналах»[546], тобто оригінальна радіоп'єса є ефіризацією сценарію, написаного спеціально для радіо.

Проте в СРСР оригінальна радіодрама не витримала випробування тоталітарною системою в 1930-ті рр. За даними І. Хоменка, перша українська оригінальна радіоп'єса «Uber alles» («Понад усе») була створена 1933 р. Олегом Димінським як експериментальний твір і здобула значну популярність. Натяк у п'єсі на «справу промпартії» був розвинутий антирадянськими «сигналами» в інших творах О. Димінського. В його радіоп'єсі-бестіарії «Я перекладаю», що описувала голод у колгоспах, герої Корова Манька та Кінь Гнідий промовляють: «Правителі, вас у тюрму посадити!». «Езопівщина» героїв дала поштовх до засудження у 1930-ті рр. оригінальної радіодрами як жанру в СРСР та репресій її авторів. В Україні боротьба з радіоп'єсою проходила під тавром «буржуазно-націоналістичної», в Росії – «формалістичної». Штучне знищення радіодраматургії в 1930-ті рр. являло складову більш масштабних прагнень радянської влади – забрати у радіо право оперативної, миттєвої реакції на суспільні негаразди[547].

У післясталінську добу оригінальних радіовистав було дуже мало, ці твори ховались, маскувались під напрямок дитячої або молодіжної редакції (прикладом є радіофільм Галини Дмитрієнко «Кость Барабаш», що тяжіє до радіовистави). Літературна редакція вважала цей жанр не притаманним для українського слухача, натомість в ефір йшли перевірені часом художні твори, апробовані театральні вистави, адаптовані для формату радіо і записані в радіостудіях[548].

«Пам'ятаю ввечері у нас збиралися куми, сусіди, ставили на стіл незмінну варену картоплю, тюльку з лавки (магазину), а інколи ще і чвертку горілки на декілька мужчин – фронтовиків і слухали цю радіопередачу. Вже всі спектаклі знали напам'ять, але не було жодного разу, щоб хтось відмовився ще раз послухати цю передачу. Я і зараз пам'ятаю майже напам'ять Бурулю: "Чия земля? Калитчина!". А в результаті при будинку культури організували драматичний гурток і от ці всі фронтовики, яким було по 30-40 років зі своїми дружинами грали ці спектаклі на сцені і дійшло до того, що почали грати і опери зі співом і оркестром "Наталка-Полтавка" і "Запорожець за Дунаєм"», – згадує Василь Богуненко[549].

Один з обов'язкових елементів у роботі радіо полягав у критичних виступах мовника, в яких порушувались проблеми ощадливого використання елек-

---

[546] Хоменко І. А. Оригінальна радіодрама : навч. посіб. Київ, 2002. С. 6.

[547] Інтерв'ю автора з Іллею Хоменком. Детальніше див.: Хоменко І. А. Оригінальна радіодрама: навч. посібник. Київ, 2002. 320 с. ; Хоменко І. А. Українська радіоп'єса в контексті світового акустичного мистецтва : Навч. посіб. до дисципліни «Основи радіодраматургії і радіорежисури». Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 120 с.

[548] *Нині в Україні відбувається активне відродження жанру оригінальної радіодрами, проходять конкурси «Відродимо забутий жанр».*

[549] Інтерв'ю автора з Василем Богуненком.

троенергії, сировини, дисципліни праці, впровадження нових форм організації праці, підвищення якості продукції, своєчасної здачі пускових об'єктів, ремонту і підготовки техніки до сільськогосподарських робіт, застосування нових перспективних сортів насіння, зростання виробництва сільськогосподарської продукції та ін. Так, за даними відділу соціологічних досліджень Держлерадіо УРСР, за I квартал 1982 р. Українське радіо передало 60 критичних матеріалів, з них 32 – редакція інформації, 26 – редакція пропаганди, по 2 – редакції на Київ і Київську область[550].

Критичні матеріали, які виходили в ефір, як правило, написані в сатирично-гумористичному жанрі, а також інсценовані. У результаті критика ставала більш зрозумілою для слухачів і дошкульнішою для винуватців. Для боротьби з відповідями загального розпливчастого характеру в ефірі була запроваджена спеціальна рубрика «Увага! Відписка».

Примітним є характер заяв і скарг, отриманих Держтелерадіо УРСР за 1982 р.: житлові питання (13,2%), недоліки в благоустрої міст, селищ, сіл (дороги, освітлення, водо- й енергопостачання) – 11,4%, про факти безгосподарності, зловживань, розкрадань, хабарництва – 9,3%, про роботу міського, приміського і міжміського транспорту – 6,8%, діяльність судів, міліції, прокуратури, нотаріату – 6,6%, трудові конфлікти – 6,5%, робота органів зв'язку – 5,9%, недоліки в торгівлі й громадському харчуванні – 5,6%, недоліки в роботі комунально-побутових підприємств – 6,5%, охорона навколишнього середовища – 4,9%, листи з питань моралі, родини, виховання – 4,4%, про роботу органів соцзабезпечення – 3,7%, про діяльність місцевих рад депутатів – 3,7%, роботу органів охорони здоров'я – 3,4%, культурне обслуговування – 2,8%, низька якість продукції, випуск браку – 2,6%, про роботу навчальних закладів – 1,7%, про діяльність партійних, профспілкових і комсомольських органів – 0,5%, інші заяви й скарги – 2,2%.

Як відомо, особливістю радянських засобів масової інформації була потужно розвинута комунікація між редакціями і читачами/слухачами/телеглядачами. За даними на 1981 р., у середньому за день на адресу Держтелерадіо УРСР надходив 1501 лист. Акцентуємо увагу на розподілі пошти за редакціями Українського радіо в січні 1981 р.: пропаганди – 377, інформації – 982, музична – 1920, літературно-драматична – 531, молодіжна – 637, дитяча – 2652, випуску – 16, передач на Київ – 414, передач на Київську область – 359. Спортивна редакція (обраховувалась у звітах окремим рядком) отримала за місяць 2466 листів[551]. Впадає в око, що 58% усієї пошти становлять листи на адресу дитячої та музичної редакцій.

Тематика січневої пошти 1982 р. на Українському радіо підтверджує цей розрахунок: заявки на пісні – 2541 лист, відповіді на конкурси, вікторини, завдання та запитання редакцій – 2543, власні твори радіослухачів – 1897, схвальні відгуки на передачі, подяки – 311, запитання, довідкові листи – 168, скарги та заяви трудящих – 72, прохання надіслати ноти, текст, плівку – 108,

[550] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 573. Арк. 1зв.

[551] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 1зв.

відповіді з установ на скарги – 50, заявки на передачі – 43, дитячі малюнки та саморобки – 54 листи[552].

Наведений розподіл спростовує уявлення про радянську людину як постійного «будівника комунізму» і «борця за мир», а демонструє нормальність повсякденних практик та їх пріоритет над ідеологізацією свідомості. Дані наступних досліджень посилюють цю тезу.

Виступ ВІА «Червона Рута». Соліст – Софія Ротару. м. Чернівці, 1972 р.

У третьому кварталі 1984 р. у м. Києві і дев'яти областях УРСР було проведено анкетування телеглядачів і радіослухачів у віці 15–34 роки. В анкетуванні взяла участь 1301 особа. Вибірка формувалась за допомогою Інституту філософії АН УРСР. Основним документом дослідження стала анкета «Моя думка про молодіжні програми Українського телебачення і радіомовлення». 20% відповідей – побажання поліпшити, урізноманітнити частину програм. Поряд із проханнями давати більше естрадної музики чимало побажань стосувались українських народних пісень, класики. Відповідаючи на питання про своїх улюблених зарубіжних і радянських естрадних виконавців, учасники опитування назвали понад 200 імен і назв груп, серед вітчизняних: А. Пугачова (33,2%), С. Ротару (24,8%), Ю. Антонов (19,4%), «Земляне» (19,1%), В. Леонтьєв (11,1%), «Вераси» (7,9%), «Песняри» (7,9%), Н. Яремчук (5,3%), В. Толкунова (5,1%), А. Вескі (4,9%); Л. Лещенко (4,8%), «Машина времени» (4,5%), «Ватра» (3,9%), М. Гнатюк (3,7%), «Червона рута» (2,7%). Улюбленими зарубіжними виконавцями респонденти назвали: А. Челентано (9,3%), Т. Кутуньо (5,1%), «Спейс» (Париж – Франція – експрес) (3,8%), Аль Бано і Раміна Пауер (3,2%), Пуппо (2,9%), «АББА» (2,7%), Джо Дассен (1,8%), Ріккі е Повері (1,7%), «Бітлз» (1,5%), Д. Моранді (1,5%), Мірей Матьє (1,3%)[553].

Дані анкетування показали, що учасники опитування погано знають сучасних українських письменників, поетів, діячів мистецтва. Єдиною добре відомою особистістю виявився Назарій Яремчук (його «впізнали» 85% анкетованих). На другому місці за впізнаваністю спортсмени Сергій Бєлоглазов (38,4%) і Анатолій Писаренко (31,4%). На третьому – актор Богдан Ступка (23,1%). Співаки Анатолій Кочерга (19,4%) і Лілія Сандулеса (16,8%) займають

[552] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 2зв.

[553] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 1725. Арк. 2зв.

4 місце. Завершує список «знайомих облич» Едуард Рибальчик – коментатор Українського радіо (6,2%)[554].

Вокально-інструментальний ансамбль «Смерічка»

Тема передач, пов'язаних із XII Всесвітнім фестивалем молоді і студентів, «про те, як молодь країн, що розвиваються (Нікарагуа, Афганістан, Ангола та ін.), захищає завоювання революції», викликала найменший інтерес. Рідше за все цю тему обрали в анкетах учні ПТУ і технікумів (20,9%), інженерно-технічні працівники і службовці (22,8%), працівники освіти, науки, культури (23,1%). Дещо вищий інтерес до цієї теми у студентів (25,2%), колгоспників, робітників, а найвищий відсоток – у школярів (29,4%)[555].

На 1985 р. в Україні функціонували 3 радіопрограми: союзно-республіканська, інформаційно-музична «Промінь» (цілодобова), третя стереофонічна (15,5 год. на добу)[556]. Однак у добу «перебудови» радіо стало все більше витіснятись телебаченням, особливо в містах. Трансформації на московському телебаченні захоплювали глядачів новизною програм, тоді як радіо не встигало за швидкими змінами у суспільстві. Незважаючи на офіційно проголошені нові критерії роботи, замовчувались гострі теми, пов'язані з минулим країни, питання міжнаціональних конфліктів, забороненою залишалась теми війни в Афганістані.

Стратегія замовчування невигідних тем значно підірвала довіру до радянських ЗМІ в цілому і до радіо зокрема внаслідок Чорнобильської катастрофи. Одними з перших про вибух чорнобильського реактора повідомили Шведське радіо та журналісти Української редакції Радіо Свобода. Натомість слухачі Українського радіо обривали редакційні телефони із запитанням: «Що трапилося в Чорнобилі?»[557]. Радіо суголосно з телебаченням 28 квітня 1986 р. передало коротке повідомлення ТАРС про аварію на Чорнобильській АЕС. Наступна інформація прозвучала лише 2 травня в рубриці «Хроніка подій».

---

[554] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 1725. Арк. 34.

[555] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 1725. Арк. 19.

[556] Мащенко І. Г. Енциклопедія електронних мас-медіа. Т. 1. Всесвітній відеоаудіолітопис. Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 286.

[557] Слухачі Українського радіо зі звісткою про Чорнобиль випередили журналістів. URL https://www.radiosvoboda.org/a/27707045.html?fb_comment_id=982261558538715_1651736718257859

В рамках «перебудовчого» періоду продовжувала існувати радіоцензура щодо висвітлення національно-демократичних процесів. Усі записані матеріали на Першому з'їзді Народного Руху України у 1989 р., як згадує Віктор Набруско, були заборонені для радіотрансляції, а в ефір пішло коротке формальне повідомлення про подію[558].

Лише в 1990–1991 рр., у нових історичних умовах, часом непослідовно, прагнучи залишатись у провладному фарватері, радіожурналісти вдаються до пошуку нових форм діяльності, прагнучи позбутись заідеологізованості та догматизації мислення. Поступово змінюється тональність мовлення, як у буквальному, стилістичному плані, так і в ціннісному[559]. «Якраз у той момент, – зауважує С. Ловелл, – коли працівники радянського радіо навчились правильно говорити, вони виявили, що їх слухачі вже пішли далеко вперед»[560].

У цілому, Українське радіо виконувало важливу консолідуючу роль при формуванні спільної української ідентичності радянського зразка. Одночасне транслювання по радіо однакової інформації для населення всієї республіки, в умовах абсолютної доступності цього ЗМІ навіть у найвіддаленіших районах, створювало підстави для інтеграції населення різних регіонів України в єдиний, хоч і амбівалентний, соціально-політичний організм.

Попри ідеологічно-пропагандистську функцію, Українське радіо повсякчас залишалось комунікаційним елементом, що набагато чіткіше, послідовніше та повніше, аніж інші ЗМІ, сприяло збереженню і популяризації української культури через рідне слово, народну пісню, інші архетипи української самосвідомості.

Перебуваючи в єдиній системі ідеологічних координат, радіомовлення випереджало телебачення за цими параметрами, з огляду на кілька обставин. По-перше, саме на радіо формувалась школа професійних журналістів, режисерів, дикторів, кадровий склад яких забезпечувався випускниками навчальних закладів не лише у сфері журналістики, а й у галузі мистецтвознавства. По-друге, з технологічної точки зору, враховуючи рівень технічного забезпечення 1950–1980-х рр., саме через радійні студії та обладнання радіоцентрів простіше було досягти високоякісного передавання музичних творів, вистав, виступів поетів, письменників. Недарма, за спогадами Віктора Набруска, звукорежисери радіо допомагали своїм колегам з телебачення під час виїзних трансляцій масштабних подій – спортивних змагань, олімпіад, а на початку 1990-х рр. – богослужінь. Крім того, типові будинки радіо у більшості областей республіки мали окремі студії, обладнані для запису художніх колективів. По-третє, з розвитком телебачення увага партійних органів поступово зміщувалась у бік саме цього засобу масової інформації, що дозволяло Українському радіо залишатися осередком популяризації української духовності.

---

[558] Інтерв'ю автора з Віктором Набруском.

[559] Болотова Л.Д. Радиовещание в период перестройки. *Вестник Московского государственного университета. Серия 10. Журналистика*. 2007. №3. С. 14.

[560] Lovell S. Broadcasting Bolshevik: the radio voice of Soviet culture, 1920s – 1950s. *Journal of contemporary history.* 2013. Vol. 48, n 1. P. 96.

Формування української ідентичності, звісно, не ставилось як завдання колективу Українського радіо, воно суперечило державній політиці щодо створення «єдиного радянського народу», однак через дозволені т.зв. етнографічні особливості населення республік СРСР, парадоксально працювали символи, образи, культурні коди, що їх містила в собі українська мова, українське мистецтво в ефірі вітчизняного радіо.

Свідченням феномену українського радіо у сфері збереження української ідентичності є його багатогалузева структура, до якої входять (до сьогодні) Заслужений академічний симфонічний оркестр, Оркестр народної та популярної музики (засновані у 1929 р. в Харкові), Академічний хор імені П. Майбороди (створений 1932 р.), великий дитячий хор (заснований 1980 р.), Тріо бандуристок Українського радіо (існує з 2004 р.)

Хор українського радіо. 1970 р.

Примітно, що позивними Українського радіо стала мелодія «Реве та стогне Дніпр широкий» у виконанні бандуриста, художнього керівника оркестру народних інструментів Андрія Бобира. У часи Другої світової війни він служив льотчиком-винищувачем, а своєї бандури, яку змайстрував власноруч, не залишив на землі, ховав інструмент у крилі літака, вважаючи його своїм оберегом. Саме на цій бандурі Андрій Бобир і виконав уперше музичні позивні для Українського радіо, яке під час Другої світової називалося «Дніпро» і мовило українською із Саратова[561].

Сформована протягом десятиліть Українським радіо фонотека на сьогодні нараховує понад 100 000 фондових одиниць, на яких понад 200 000 годин запису знакових постатей української культури. Голоси М. Кропивницького, В. Симоненка, В. Сосюри, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського та багатьох інших не обов'язково лунали в ефірі Українського радіо, однак їх записи збережено у фондах цієї унікальної колекції.

В умовах жорсткої ідеологізації та контролю над радіомовленням Українське радіо продемонструвало феноменальну спроможність продукувати культурні коди всупереч державній політиці.

[561] Позивні Українського радіо зазвучали у сучасному аранжуванні. URL http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=58189

3.3. Радіохулігани та «ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях

Інформаційне суспільство, яке є сутністю сучасного стану розвитку соціуму, гостро ставить питання про отримання, передавання інформації, володіння і розпорядження нею, що виступає головною цінністю в найширшому розумінні. Закрите середовище з монополією на інформацію вирізняє тоталітарний чи авторитарний лад, залежно від ступеня контролю і цензури. Усвідомлюючи, що інформація про закриту структуру не має виходити на поверхню, бо загрожує втратою контролю за управлінням ситуацією, СРСР докладав значних зусиль для створення потужної ідеологічної системи.

У другій половині XX ст. «холодна війна», яка за словами Г. Почепцова, була найвищою реалізацією ідеологічних війн в історії людства[562], явила світу унікальні приклади радіопропаганди і радіоцензури в боротьбі за думки і погляди населення Сходу і Заходу.

[562] Почепцов Г. Контроль над розумом. Київ : Києво-Могилянська академія, 2012. С. 39.

Зарубіжна радіопропаганда займала одне з першорядних місць серед різних каналів (туризм, родинні зв'язки, поштові канали, зарубіжні виставки, демонстрація кінофільмів, нелегальне ввезення антикомуністичних видань, платівок, магнітофонних записів тощо) проникнення «антирадянської» інформації. Під поняттям «антирадянська» мається на увазі будь-яка критична, не компліментарна інформація, що викривала вади і проблеми в суспільно-політичній, економічній, гуманітарній сферах у СРСР у цілому та його республіках зокрема, або порівнювала певні досягнення з відповідними аналогами в західних країнах (не на користь СРСР).

Увага до радіопропаганди у другій половині XX ст. не в останню чергу зумовлена доступністю радіо як провідного ЗМІ, його домінуванням у культурологічному просторі епохи. Відома цитата І. Ільфа «У фантастичних романах головне це було радіо. При ньому очікувалось щастя людства. Ось радіо є, а щастя нема» стосується 1920–30-х рр., але її можна екстраполювати й на більш пізній період.

Радянська історіографія цього питання, по суті, являє собою ідеологічно-пропагандистські матеріали, що викривали «підривну» сутність «ворожих голосів» та «мутних хвиль ефіру»[563]. Усі об'єктивні відомості з питань радіопропаганди і контрпропаганди в мовленні на зарубіжні країни, дані про чутність передач, наявність радіоперехоплень, відомості, що розкривають цілі і організацію радіомовлення на зарубіжні країни тощо, знаходились під грифами «таємно» та «цілком таємно». Їх розсекречення на рівні матеріалів КДБ УРСР та відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України дають можливість критичної рефлексії і наукового аналізу проблеми.

Явище т.зв. радіохуліганства постало наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. в атмосфері хрущовської відлиги. Цей феномен слід розглядати, з одного боку, як породження руху радіолюбительства, що набув у СРСР значних масштабів у контексті військово-патріотичного виховання молоді, з іншого – як потяг молоді до самоствердження, подолання обмежень у доступі до інформації в умовах закритого суспільства.

«Цілком зрозуміле і в цілому корисне захоплення молоді радіосправою, за відсутності керівництва з боку радіоклубів, організації ДОСААФ, культустанов набуло потворної форми», – констатував Комітет державної безпеки[564].

У ГДА СБУ наявна справа 4 відділу 2 Управління КДБ УРСР за 1959 р. з матеріалами по боротьбі з радіохуліганством[565], яка проливає додаткове світло на технічні аспекти, масштаби і специфіку використання «мутних хвиль» радіоефіру.

---

[563] Артемов В., Семенов В. Би-Би-Си: история, аппарат, методы радиопропаганды. Минск : Университетское, 1984. 236 с. ; Баннов Б., Вачнадзе Г. Чужие голоса в эфире. Москва : Молодая гвардия, 1981. 287 с. ; Карчевский Ю., Лешкин Н. Лица и маски. Уфа : Башкирское книжное издательство, 1975. 168 с. ; Голяков С. М. Социальные каналы радиопропаганды США на службе психологической войны (к истории деятельности радиостанций «Свободная Европа» и «Свобода» 1949–1972 гг.) : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 1974. 27 с.

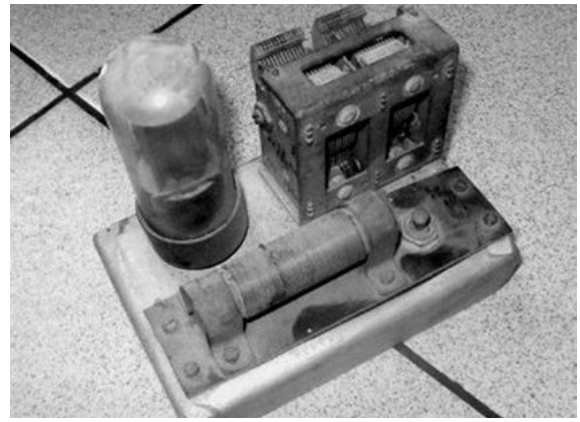
[564] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 8.

[565] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. 75 арк.

КДБ УРСР повідомляв, що в 1957–1959 рр. у містах Сталінської області – Сталіно, Макіївка, Єнакієве, Жданов, Караматорськ, Артемівськ, Горлівка та ін. спостерігалась активна робота значної кількості нелегальних аматорських радіостанцій, які виходять в ефір на середніх хвилях у діапазоні 150–250 метрів, а в окремих випадках у діапазоні коротких та ультракоротких хвиль.

У результаті проведених операцій з вилучення радіопередавальної апаратури з'ясувалось, що як передавач використовується приставка кустарного виготовлення, підключена до приймача широкомовного типу в коло вихідної лампи. У гніздо адаптера вмикався мікрофон, динамік або простий телефон і в цьому випадку приймач міг пускати в ефір модульовані коливання високої частоти, з радіусом поширення їх до 20–25 км при діапазоні 150–250 метрів середньої хвилі.

Для посилення потужності такої приставки радіолюбителі нерідко виготовляли 3–4-лампові підсилювачі, що дозволяло збільшувати радіус стійкого прийому роботи радіопередавача і покращення якості передач.

Саморобна «приставка» або «шарманка»

Необхідність боротьби з «нелегальщиками» в ефірі обумовлювалась тим, що вони встановлювали між собою двосторонній зв'язок, здійснювали обмін інформацією про пристрої передавальної апаратури, передавали концерти в грамзапису і в особистому виконанні, програвали в ефірі платівки кустарного виробництва із записами ідеологічно невитриманої музики, зокрема тюремних пісень і куплетів, а в окремих випадках передавались вірші, ворожі радянському ладу. Спостерігались також факти випадів у вигляді передач сороміцьких жаргонних пісень, історій з любовними пригодами та ін.

Окрім ідеологічного чинника, пов'язаного з негативним впливом інформації в ефірі на нестійку частину молоді, основний аргумент, що використовувався в боротьбі з радіохуліганством, полягав у вчиненні перешкод роботі відомчих і широкомовних радіостанцій, зв'язку на залізничному і повітряному транспорті й ускладнені при прослуховуванні передач державних радіокомпаній.

Наприкінці 1958 р. від агентури КДБ, яка використовувалась у «розробці українських буржуазних націоналістів», почали надходити дані, що окремі об'єкти розробок висловлюють наміри з виготовлення примітивних передавальних радіостанцій, що могли стати сигналом для оунівців до активного виступу проти радянської влади[566].

На початок спецоперації по Сталінській області було встановлено 806 адрес, з яких проводились нелегальні передачі. З них 594 осіб – робітнича молодь, 123

[566] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 5.

– учні технікумів і шкіл, 10 – службовці, 79 – без певних занять. З цього числа 141 особа була членом ВЛКСМ, а батьки 2 осіб були членами КПРС[567].

Радіоаматор-нелегал, 1980-ті рр.

У результаті проведення цих заходів у Сталінській області було виявлено: 592 радіопередавальні приставки і заготовки до них; 150 штук грамплатівок кустарного виробництва із записом заборонених пісень, 40 штук магнітофонних стрічок аналогічного змісту; 1 малокаліберна гвинтівка, 1 малокаліберний пістолет кустарного виготовлення, велику кількість порнографічних листівок, 1 зошит із записом антирадянських віршів, 1 зошит із записом різних хуліганських віршів[568].

Агентурно-оперативна робота з виявлення і вилучення нелегальної радіопередавальної апаратури не давала швидких та ефективних результатів, оскільки нелегали дотримувались правил індивідуальної конспірації при роботі (наприклад, студенти Одеського фінансово-кредитного технікуму Івановський В. і Воробйов О. для конспіративного користування і зберігання радіопередавача вмонтували його в підручник «Історія СРСР»[569]), в ефірі своєї адреси і даних не називали, особистий контакт з агентурою встановлювали обережно[570].

Деяка частина молоді при виготовленні радіопередатчиків керувалась схемою, надрукованою в журналі «Радіо», №2 за 1957 р., і на підставі цього вважала вихід в ефір цілком законним. Значна частина радіолюбителів займалась виготовленням приставок, купляючи радіодеталі в основному в радіомагазинах. Ці аргументи при передачі справ до суду часто враховувались як пом'якшувальні, тому КДБ неодноразово висловлював обурення нескоординованістю державних структур у боротьбі з радіохуліанством. Саме тому до кримінальної відповідальності часто притягувались не за хуліганські дії в ефірі, а за незаконне зберігання вогнепальної холодної зброї. Суди посилались на відсутність правових підстав не тільки для кримінальної чи адміністративної відповідальності, а й для вилучення апаратури через її вільний продаж.

Кримінальні справи на осіб, які займались нелегальним виходом в ефір, могли припиняти у випадку негласного співробітництва з органами КДБ. Зокрема, Карнаухов В.М., 1935 р.н., мешканець Єнакієво, повторно, після вилучення обладнання, виходив в ефір на середніх хвилях під позивними «Мелодія», «Шкода», «Стиляга», передавав пісні вульгарного змісту. Кримінальна

[567] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 7.

[568] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 6.

[569] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 57.

[570] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 17.

справа припинена у зв'язку зі згодою співробітництва з КДБ для роботи серед «контингенту»[571].

Наприкінці 1958 р. голова КДБ УРСР В.Ф. Нікітченко вносив до ЦК пропозицію розглянути питання про ухвалення спеціального закону, яким би передбачалась кримінальна відповідальність за устаткування і роботу нелегальних радіостанцій[572].

Однак юридичне підґрунтя для боротьби з радіохуліганами створила постанова Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1959 р. №948 «Про факти порушення правил користування індивідуальними радіостанціями та про посилення боротьби з цими порушниками»[573].

Факти не дозволяли спецслужбі дійти зручного висновку, що нелегальні дії в радіоефірах здійснюють маргінали. Виявлено ряд випадків, коли діти партійно-господарського і радянського активу також займались радіопередачами, а часом батьки допомагали своїм дітям. Так, при обшуку Мурзіної А.С., секретаря комсомольської організації цеха швацької фабрики у м. Горлівка, яка була відома в ефірі як «Снігова королева» і «Мадонна», були вилучені платівки кустарного виробництва із записом ідеологічно ворожих пісень, а також зошит, де нею записано різні вірші з хуліганськими висловлюваннями. На одній зі сторінок цього зошита Мурзіна написала записку матері «Мама, я не могла прибрати вдома, тому що була в агітпункті»[574].

Разом з радіоапаратурою при обшуках на квартирі сина члена КПРС, народного засідателя нарсуду, знайшли самогонні апарати[575].

«Репертуар» нелегальних радіолюбителів становила заборонена музика («Признайся мне», «Аникуша», «Буги-Вуги», «Рок-н-Ролл»[576]), тюремні пісні.

11 січня 1959 р. радіостанція під позивним «Волго-Дон» після передачі тюремних пісень мовила: «Москва как и ранее осталась Москвой, и на народ свой сейчас мало обращает внимания. Особенно на нас, на ссыльных, и нам не доверяет»[577].

Траплялись і прямі факти, що вкладались у розуміння антирадянщини. Так, у студента 5 курсу Жданівського металургійного інституту Сарбаш Є.К. було вилучено магнітофонну стрічку, на якій записано передачі зарубіжної антирадянської радіостанції, вірші Пастернака із його книги «Доктор Жеваго»[578].

Потенційну загрозу в Україні КДБ постійно вбачав у діях «українських буржуазних націоналістів», що повертались з місць позбавлення волі, які «можуть використати апаратуру у випадку загострення міжнародної обстановки»[579].

---

[571] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 10.

[572] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4947. Арк. 1.

[573] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 27.

[574] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 12.

[575] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 13.

[576] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 13.

[577] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 14.

[578] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 16.

[579] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 16.

Для спецслужби особливе занепокоєння становили факти згуртування осіб і створення аматорських радіостанцій.

На початку листопада 1958 р. оперативним і офіційним шляхом УКДБ при РМ УРСР по Запорізькій області були отримані дані про те, що в м. Запоріжжі на середньому діапазоні працює нелегальна аматорська радіостанція «Спартак», яка «заповнює ефір низькопробною джазовою музикою, різними приватними розмовами, створюючи перешкоди відомчим і державним радіостанціям». Крім «Спартака» в місті почали працювати станції під назвами «Нептун» і «Супутник». Загалом в ефірі було зафіксовано роботу понад 40 аматорських радіостанцій.[580]

У червні 1959 р. було отримано агентурний сигнал про існування у м. Запоріжжі молодіжної групи під назвою «Черный луч». Було встановлено, що колишні учні СШ №50 Подиніногін, Євтушенко, Гончаров, Гаврилов, Дьяченко, Папівін, Сазоненко і Капля після закінчення школи в 1957 р. продовжили підтримувати між собою дружні стосунки, а в березні 1959 р. створили свою організацію, присвоїли собі прізвиська «Сем», «Айк», «Олаф», обрали «президента», «віце-президента», «секретаря», встановили розмір членських внесків (20 руб.) і виробили програму, суть якої зводилась до подальшої дружби, боротьби за нову естетику і поширення ідей серед молоді[581].

Учасники групи популяризовували західні танці рок-н-рол і бугі-вуді, «схилялись» перед абстракціонізмом. З відома членів «Чорного луча» учасник групи Євтушенко підтримував листування з молоддю різних країн, включаючи капіталістичні. Один з його іноземних кореспондентів Станіслав Желіховський (Польща) у своїх листах писав «наклепи на народно-демократичний лад у Польщі, відстоюючи ідеї абстракціонізму і негативно відгукувався про радянсько-польську дружбу»[582].

З ініціативи учасника групи Дьяченко було виготовлено радіоприставку, за допомогою якої члени «Чорного луча» виходили в ефір на середньохвильовому діапазоні під позивними «Каррамба», «Гондурас», «Африка» і «Фелікс».

Під локації для таких аматорських радіостанцій використовувались різні приміщення, у т.ч. кочегарка СШ №53 Запоріжжя.

Традиційним почерком як КДБ, так і партійних органів було апелювання до широких мас, які мали гнівно засуджувати те чи інше невигідне для влади явище. Такі «справедливі скарги трудящих, які звертаються в партійні, радянські органи і в УКДБ з вимогою покласти край діям радіохуліганів» звісно знаходились і цитувались, як наприклад, слова робітника Ракітянського А.А.: «Необхідно очистити ефір від різних радіолюбителів… Ці радіохулігани не дають послухати новини про життя нашого народу. Бо нас, робітників, зараз цікавить, як йде виконання семирічного плану, за який зараз бореться радянський народ…»[583].

---

[580] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 39.

[581] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 40–41.

[582] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 41.

[583] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 41.

Про масштаби радіохуліганства в ефірі може свідчити той факт, що тільки в Сталінській області у травні 1959 р. було вилучено 992 радіопередавальні пристрої, а всього за 1959 р. – 1633[584].

Наприкінці 1950-х рр. це явище особливо поширилося в Сталінській, Луганській, Запорізькій і Харківській областях, сягнувши пізніше загальноукраїнських масштабів.

Більш загрозливим для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т. зв. «ворожих голосів», боротьбу з якими розглядали як одну з підвалин забезпечення державної безпеки.

Говорячи про масштаб мовлення зарубіжних радіостанцій, звернемось до офіційних партійних матеріалів. Відповідно до документа ЦК КПРС від 15 липня 1960 р. «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді, спрямованої для населення СРСР», загальна тривалість «ворожих» програм досягала 50 годин на добу на різних радіостанціях і різними мовами, з них до 40 годин на день – російською. «Голос Америки» передавав щодня по 16 годин 30 хвилин програми для СРСР, у тому числі російською мовою – 8 годин, українською – 2 години[585].

За даними доповідної записки відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України про організацію перехоплень у республіці передач ворожих радіостан-

[584] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 65.

[585] Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах : (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. Вып. 9, ч. 2. С. 121.

ції, станом на 1974 р. на Радянський Союз вели радіопропаганду 35 «ворожих» станцій. Їх передачі здійснювалися 22 мовами, а загальний обсяг становив понад 200 годин щодня. Вісім зарубіжних радіостанцій – «Голос Америки», «Свобода», «Рим», «Ватикан», «Бі-Бі-Сі», станції Іспанії, Монте-Карло та Португалії вели передачі українською мовою обсягом 107 годин на тиждень[586].

За інформацією доповідної Мінзв'язку УРСР, адресованої в ЦК Компартії України, станом на 1982 р. «антирадянське мовлення» на Україну велось з 37 радіостанцій, розміщених у різних зарубіжних країнах. Серед «ворожих голосів» називалися такі радіостанції: «Свобода» (цілодобово на 60 частотах), «Албанія» (цілодобово на 30 частотах), «Ізраїль» (цілодобово на 145 частотах), «Китай» (цілодобово, 140 частот), «Вільна Європа» (польською, угорською, чеською мовою, за розкладом), «Голос Америки» (151 частота), «Бі-Бі-Сі» (78 частот), «Німецька хвиля» (21 частота)[587].

«Радіо Свобода» – найбільш відома радіостанція, назва якої стала уособленням «ворожих голосів» для радянської системи. Радіо до 1959 р. мало назву «Звільнення» і створювалось як пропагандистське радіо, яке займалось не тільки антикомуністичною пропагандою, а й прямою пропагандою західних, демократичних цінностей. Радіо «Звільнення» було задумано як емігрантське і мало слугувати знаряддям руйнування комуністичної ідеології[588]. Сама назва «Звільнення» вказувала на концепцію звільнення народів Радянського Союзу від комунізму.

«Радіо Свобода» дозволяло емігрантам самореалізуватися і протягом багатьох років транслювало іншу філософію життя радянським громадянам, що знаходились у закритій країні. З середини 1950-х рр. через «Радіо Свобода» здійснювався зв'язок і діалог між еміграцією та інтелігенцією в Радянському Союзі[589].

Примітно, що радіослухачі «Свободи» поділялися на категорії, які визначала спеціальна інструкція: переконані прихильники радянського ладу; нейтральні; особи, що сумніваються; особи, вороже налаштовані проти радянської влади. Готувалися також радіопередачі, спеціально призначені для рядових членів КПРС, для того, щоб «протиставити рядові партійні маси партійному керівництву»[590]. Важливою є заувага А. Колчиної, що радіо було створено для боротьби з комунізмом, а не з народом і не з людьми[591].

Як зазначає О. Богуславський, в українській програмі «Радіо Свобода» приділяли найбільше уваги українській національній тематиці. Крім актуаль-

[586] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 14.

[587] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 20.

[588] Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика*. 2010. №3. С. 103.

[589] Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика*. 2010. №3. С. 110.

[590] Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах : (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. Вып. 9, ч. 2. С. 122.

[591] Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика*. 2010. №3. С. 106.

них коментарів на поточні проблеми радянського життя і політики режиму, існували постійні «серії»: Українська культура під режимом, радянська колоніальна політика в Україні, національна політика комуністів в Україні, проблеми радянської економіки, літературна програма, життя українців у діаспорі, нова політична історія України. У 1957 р. йшов цикл програм «Сорок років тому», в якому висвітлено історію України в 1917 р. У 25-річчя голоду подано серію історичних матеріалів про штучний голод. У зв'язку з появою нового офіційного курсу історії Компартії України в українській програмі з'явилася історична серія, яка обговорювала цей курс і подавала правдиву історію Компартії України. З 1961 р. започатковано серію «Бесіди з нової політичної історії України» (від початків XIX сторіччя)[592].

Українська редакція радіостанції «Свобода» транслювала передачі «Що залишилось від справжнього ленінізму в КПРС»[593], «Історія сталінізму на Україні», у серії «Документи з України» передавались документи дисидента Вячеслава Чорновола[594].

Цікавим і концептуально значущим є т. зв. «програмний» документ «За яку свободу стоїть "Радіо Свобода"», в якому оприлюднюються цілі і філософія мовлення радіостанції: «"Радіо Свобода" обороняє право українського народу самому вирішувати свою долю, без втручання сторонніх сил; самому вільно організувати своє національне життя: обороняє право нашого народу самому вибирати форму правління і державного ладу, в якому він хоче жити, самому шукати шляхів і способів якнайкраще гарантувати його власне майбутнє. Це його право – мати змогу вільно вирішувати такі питання: чи хоче він комунізму чи ні: чи хоче бути в Радянському Союзі чи вийти з нього: чи хоче жити в одній політичній спільноті разом з іншими народами, а чи мати власну незалежну державу на своїй батьківщині»[595].

Як видно з уривку, цей документ базується на природному праві на самовизначення нації, закріпленому де-юре в радянському законодавстві, і апелює до демократичних цінностей.

Увага до національного питання, як відомо, значно посилилась у період «перебудови». У дискусіях на цю тему, що побутували у суспільстві, вагому роль відіграли зарубіжні радіостанції.

Довідка, підготовлена для ЦК Компартії України відділом зарубіжних ідеологічних течій Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у квітні 1988 р., описує основні тези «ідеологічного противника». Головною серед них була «міфічність» тверджень про те, що «громадяни Радянського Союзу живуть в умовах братерства і гармонії». «Десятками років, – заявляв, наприклад, "Голос Америки" 2 березня 1988 р., – національні почуття

---

[592] Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як окраєць хліба. *Телевізійна й радіожурналістика*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 214.

[593] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0979. Арк. 33.

[594] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0982. Арк. 198.

[595] Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як окраєць хліба. *Телевізійна й радіожурналістика*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 224.

жевріли під поверхнею. Серед понад ста народів і національностей Радянського Союзу деякі вимагають більшої культурної автономії, інші – виступають проти русифікації, ще інші – вимагають негайної незалежності». Як би продовжуючи цю думку, мюнхенська «Свобода» у передачі 10 березня 1988 р. зазначала: «Перші виступили кримські татари з вимогою дозволити їм повернутися в Крим, тобто скасувати сталінську постанову про заслання цілого народу на вічні часи… Націоналістичні демонстрації у Прибалтійських республіках показали цілковиту порожнечу і безпідставність тверджень про інтернаціональну єдність, а також ідеї злиття націй…»[596]. «Радіо Свобода» в передачі 6 березня 1988 р. мовило: «…Сталінська концепція національних взаємин себе не виправдовує, а нової концепції радянське керівництво запропонувати не може, тобто політика партії з цього питання фактично тупцює на місці»[597].

Як відомо, 1988 р. відзначалось 1000-річчя прийняття християнства на Русі, що стало віхою в зміні вектора церковно-державних відносин у бік їхньої лібералізації. Закономірно, що у зв'язку з наближенням дати «підривні голоси» приділяли цьому питанню особливу увагу, названу партідеологами «клерикальною пропагандою». За даними відділу агітації і пропаганди, станом на 1985 р. на Україну мовило 14 «клерикально-буржуазних радіостанцій»[598].

«Ворожі радіоцентри використовують цю дату як нагоду для розпалювання релігійного фанатизму і зміцнення позицій католицької церкви, для протиставлення віруючих атеїстам і водночас українських віруючих віруючим росіянам, намагаються консолідувати ворожі соціалізму релігійні і нерелігійні групи під гаслами буржуазного націоналізму, клерикалізму і антикомунізму», – йшлося в матеріалі відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України влітку 1984 р. «З явно націоналістичним прицілом дату 1000-ліття прийняття Руссю християнства українська католицька радіопропаганда оголошує в ефірі "ювілеєм хрещення Русі-України". Тим самим робиться спроба фальсифікувати історичну правду, представити справу так, ніби ця подія належить виключно українській історії, культурі, церкві»[599].

Розуміючи наближення колапсу атеїстичної моделі, радянські ідеологи в 1988 р. вже називали «антирадянськими вигадками» факти «репресій церковно-релігійного життя, контроль богословських семінарій, переслідування віряни, заборони друкувати релігійну літературу, відсутності доступу релігійних груп до засобів масової інформації, радіо і телебачення»[600].

Усвідомлюючи опозиційний потенціал молоді, посилену увагу приділяли проникненню релігійних програм у молодіжне середовище. Примітно, що партідеологів турбував не стільки суто духовний компонент програм «Радіо Ватикану» «Християнський світогляд для молоді», «Літургіка для юнацтва», «Ісус Христос і діти», «Сімейна спільність», «Біблійна радіошкола для дітей»

[596] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2446. Арк. 55.
[597] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2446. Арк. 56.
[598] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.
[599] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 40.
[600] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 42.

та ін.[601], скільки проникнення через релігійні сюжети національної проблематики. «Передачі клерикальних і релігійних програм світських радіостанцій для молоді насичені націоналістичними мотивами. Чітко простежується мета порушити інтернаціоналістські та патріотичні переконання юнаків і дівчат, нав'язати в їхньому середовищі релігійно-націоналістичні пережитки, налаштувати їх проти братнього російського народу, створити враження, начебто українці в культурно-історичному відношенні ближчі Заходу, ніж Сходу», – йшлося в довідці «Про основні напрямки клерикально-антикомуністичної пропаганди серед молоді», що під грифом «цілком таємно» 1985 р. надійшла в ЦК Компартії України[602].

Клерикально-антикомуністичний наступ на молодь вбачався й з боку протестантських радіоцентрів – «Транссвітове радіо», «Голос Анд», ИБРА, «Всесвітнє радіо адвентистів»[603].

Небезпеку прослуховування західних радіопрограм бачили передусім у зміні ставлення релігійної молоді до радянського способу життя. «Серед сектантської молоді виявляються навіяні західною клерикальною пропагандою настрої негативістського ставлення до нашої дійсності, упередження до атеїзму. Серед юнаків-сектантів є випадки відмови від служби в армії, прийняття військової присяги. Зустрічаються трактування причин міжнародної напруженості та проблем захисту миру, що збігаються з точкою зору закордонної протестантської радіопропаганди», – констатували ідеологічні органи у 1985 р.[604]

У контексті т. зв. «клерикальної пропаганди» відділ агітації і пропаганди у грудні 1984 р. доповідав у ЦК, що частина віруючих і духівництва має транзисторні радіоприймачі, слухає клерикальні програми релігійних і світських станцій, радіотрансляції в дні церковних свят з католицьких костьолів Польщі, із собору св. Петра в Римі. Найбільший інтерес для них становлять недільні й святкові релігійні передачі[605].

Відгомін кампанії боротьби з космополітизмом відчувався у ставленні до подій релігійного життя в інтерпретації зарубіжних радіостанцій, здатних «розмивати в слухачів почуття громадянськості, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, насаджувати ілюзію "братерства" всіх християн планети, незалежно від їхніх політичних переконань і соціально-класової приналежності»[606].

Блок мовлення «Радіо Свобода» стосувався і соціально-економічного життя, що торкалося всіх осіб, незалежно від ідейно-політичної позиції: «Кожен рік партія і уряд Совєтського Союзу виносить постанови про поліпшення совєтської торгівлі та віз і досі там. Кожен рік ці постанови стверджують ті самі хиби

[601] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.
[602] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.
[603] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 59.
[604] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 62-63.
[605] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2720. Арк. 69.
[606] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2859. Арк. 61.

совєтської торгівлі. Найголовніша з цих хиб – це нестача товарів»[607]. У циклі «Селянські справи» «Радіо Свобода» виступало з критикою колгоспного ладу, відсутності пенсій у колгоспах, низької продуктивності сільськогосподарської праці в СРСР порівняно з США. Акцентувалась увага, що радянські товари за кордоном продаються значно дешевше, ніж всередині країни для своїх громадян[608].

Загалом, якщо «Радіо Свобода» приділяло особливу увагу національному питанню, правам людини, то в ефірі «Голосу Америки» частіше йшлося про економічне становище населення СРСР на тлі рівня життя та можливостей споживання товарів у США і Західній Європі[609].

Впливи і загрози зарубіжної радіопропаганди сприймались радянською системою диференційовано, залежно від конкретного міста. Особливе занепокоєння викликала Одеса, куди щорічно прибувало близько 600 зарубіжних суден, 200 тис. туристів і моряків. Крім того, давався взнаки багатонаціональний склад населення області, значна частина якого володіла іноземними мовами.

Усвідомлюючи настрої Західної України, влада приділяла особливу увагу зарубіжному мовленню в цьому регіоні. Щодо Львівщини застереження були зумовлені тим фактом, що частина населення вільно володіє польською і німецькою мовами, тому крім передач російською і українською мовами населення могло прослуховувати також радіопередачі зарубіжних радіоцентрів і цими мовами[610].

Влада тоталітарного типу прагнула до максимальної, граничної концентрації і монополії держави на ЗМІ. Однак, як слушно зазначає російська дослідниця Т. Горяєва, «безмежні інтонаційні засоби людського голосу, здатного увібрати в себе всю палітру думок і почуттів, не підконтрольні навіть найбільш пильній цензурі»[611]. Радянська ідеологічна система навряд чи погоджувалась з такою постановкою питання. Те, що в Загальній декларації прав людини іменується «вільним потоком інформації та ідей крізь державні кордони», влада СРСР розцінювала як підривну пропаганду, грубе втручання у внутрішні справи країни й наклепницькі антирадянські вигадки[612].

Акцентуємо увагу на провідних механізмах протидії «ворожим голосам» – перехопленні, глушінні та контрпропаганді.

Ідея глушіння небажаних радіоголосів в епоху «холодної війни» не стала для СРСР новою. У роки Другої світової війни було напрацьовано досвід «ефірних боїв» між СРСР і Німеччиною.

Питаннями радіоперехоплень на загальнорадянському рівні опікувався Відділ спецслужби, що працював у структурі Державного комітету Ради Міні-

---

[607] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 110.

[608] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 111.

[609] Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 271. Арк. 2

[610] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1206. Арк. 4.

[611] «Великая книга дня...» : радио в СССР: документы и материалы / ред.-сост. Т. М. Горяева. Москва : РОССПЭН, 2007. С. 62.

[612] Плейкис Р. Радиоцензура. URL: http://freedomrussia.org/2009/10/15/rimantas-pleykis-radiotsenzura-viln/

стрів СРСР по радіомовленню і телебаченню, який був перетворений у лютому 1964 р. у Головну службу радіоперехоплень.

Радіоцентри, технічні засоби яких здійснювали радіопротидію, були розташовані в містах: Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Ужгород, Харків, Чернівці. Всього по Україні, за даними на 1959 р., працювала 231 радіостанція місцевого і дальнього захисту Міністерства зв'язку і 12 передавачів інших відомств[613]. Станом на 1982 р. кількість передавачів становила 307, у т.ч. по Києву – 72[614].

Технічні передавачі дальнього захисту працювали за вказівкою Міністерства зв'язку СРСР. Завдання глушити антирадянські передачі (розклад роботи, вид модуляції, частоти) радіоцентри одержували від Центрального пункту Особливої служби Міністерства зв'язку СРСР[615].

З метою вивчення основних напрямків ворожих радіопередач, отримання оперативної інформації про них партійними і радянськими органами, удосконалення системи контрпропаганди в серпні 1957 р. Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню була організована спеціальна служба радіоперехоплень[616].

Записи ворожих радіопрограм, які звучали українською мовою, здійснювалися цілодобово приймальною апаратурою на спеціальній радіостанції в районі смт Макарів Київської області. Згаданий пункт мав окремий зв'язок по виділеній частоті з Держтелерадіо УРСР[617].

Щоранку записані на плівку програми передавалися по цьому каналу в редакцію зарубіжної радіоінформації комітету, де їх прослуховували, розмножували і згідно із затвердженим ЦК списком та наступними вказівками секретарів ЦК надсилали: щоденні радіоперехоплення – 14, тижневі огляди – 18 адресатам. Матеріали перехоплення передач зарубіжних радіостанцій українською мовою у вигляді щоденних бюлетенів надсилались в ЦК Компартії України, Раду Міністрів УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, редакцію газети «Радянська Україна», редакцію газети «Правда України» та Держтелерадіо УРСР[618].

Групи з прослуховування та узагальнення «антирадянських передач ворожих радіостанцій Заходу» існували й при відділах пропаганди і агітації обкомів партії. До складу такої групи у Львівській області 1985 р. входили: Баран В.К., старший науковий співробітник сектора зарубіжного українознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, Біляк М.В., лектор відділу пропаганди і агітації обкому партії, Бойко І.І., головний редактор Львівської студії телебачення, Здоровега В.Й., зав. кафедри теорії і практики партійно-радянської преси держуніверситету, Наконечний Р.А., доцент кафедри наукового атеїзму сільгосп-

[613] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4947. Арк. 107.
[614] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 20.
[615] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 21.
[616] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 14.
[617] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 14.
[618] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 14.

інституту, Мороз В.К., старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, Хамардюк Т.О., науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, Шлемкевич Л.П., зав. кафедри філософії, наукового комунізму торгово-економічного інституту[619]. Члени групи раз на 10 днів мали узагальнювати зміст прослуханих передач «ворожих голосів» та інформувати відділ пропаганди і агітації обкому партії.

Організація прийому передач зарубіжних радіостанцій демонструє режим таємності. Станом на 1982 р. до роботи були допущені: три оператори (об'єкт у смт Макарів), три машиністки-референта, три редактори, начальник і інспектор 1 відділу, група з 4 осіб з аналізу й вироблення пропозицій для Робочої групи по контрпропаганді при ЦК Компартії України – усього 15 чоловік. До прийому та обробки цієї інформації допускалось 59 чоловік[620].

Відповідно до встановленого порядку начальник 1 відділу особисто знімав з оригіналу 4 копії (3 прим. – для ЦК КПУ, 1 прим. – КДБ УРСР, 1 прим. – для підготовки тижневих оглядів). Тиражування матеріалу здійснювалося під особистим контролем начальника 1 відділу на друкарській машинці типу «Ромайор». Ці матеріали щодня доставляв адресатам особисто начальник 1 відділу в опечатаних секретних пакетах на службовому автотранспорті[621].

Станом на 1981 р. в Україні під «глушилки» використовувалося 307 радіопередавачів, з них 26 – направленої дії потужністю від 20 до 100 кВт для дальнього радіозахисту і 279 – для місцевого (в радіусі 15–20 км) потужністю від 1 до 5 кВт[622]. Це обладнання вважалось фізично і морально застарілим та слабоефективним в умовах великих міст, особливо з пересіченим рельєфом місцевості. Так, у Києві впевнено прослуховувались передачі зарубіжних радіостанцій в районах житлових масивів Отрадного і Виставки досягнень народного господарства УРСР[623].

1984 р. вийшла постанова Політбюро ЦК КПРС і Уряду СРСР про будівництво на території України ще 18 великих комплексів на 15–20 передавачів кожен, які мали бути введені в дію до 1989 р.[624]

В інтерв'ю народний депутат Верховної Ради СРСР у 1989–1991 рр., журналіст В. Челишев згадував: «Глушили весь час, без перерв. Перерви давала погода, наприклад, низька хмарність частково глушила глушилки. По «Радіо Свобода» регулярно передавали схему спеціальної антени проти глушилок (ну, прямо як у Біблії словами змальоване креслення Ковчега). Існував ще спосіб: установити на будь-який кубик звичайний магніт і повільно повертати його навколо осі. Іноді допомагало»[625]. Загалом, різних способів боротьби з радіоперешкодами населення вигадувало чимало.

---

[619] Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 271. Арк. 1.

[620] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 8.

[621] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 9.

[622] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1179. Арк. 99.

[623] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1179. Арк. 99.

[624] Мащенко І. «Чорні діри» тоталітарного ефіру. *Дзеркало тижня*. 2000. 4 серпня.

[625] Інтерв'ю автора з Віталієм Челишевим.

Як зазначає журналіст І. Мащенко, «з "ворожими голосами" боролися не лише за допомогою примітивних шумів-завивань. З середини 60-х років на близьких радіочастотах почали розміщувати цілодобові інформаційно-музичні програми на зразок всесоюзного "Маяка" чи українського "Променя", передачі яких час від часу ненароком "наповзали" на хвилі "радіоголосів"»[626].

Практика боротьби з «ворожими голосами» має й курйозні приклади. Так, на стадіоні добровільного спортивного товариства «Зірка» у Кіровограді 20 січня 1974 р. на ковзанці працівник стадіону електрик Н. Гаркуша, що відповідав за роботу радіовузла стадіону, налаштував приймач на музичну передачу невідомої радіостанції й сам вийшов із приміщення. Після невеликого музичного антракту почалася передача останніх новин російською мовою. За повідомленнями присутніх, це виявилася радіостанція «Голос Америки»[627]. Серед інших новин, у передачі йшлося про видання на Заході чергового твору О. Солженіцина[628]. У цей час на ковзанці перебувало близько 200 чоловік, в основному молодь. Зрозуміло, що такий випадок не міг залишитися непоміченим КДБ. Крім партійних стягнень і звільнень з посад, обком ухвалив рішення, яким зобов'язував «партійні комітети, первинні парторганізації, господарських керівників і спеціалістів народного господарства за участю громадськості систематично аналізувати і формувати запити радіослухачів, вчити кожного трудівника уміти за формою розпізнавати зміст передач, які ведуть буржуазні радіостанції, їх ворожу спрямованість…»[629].

19 липня 1967 р. в м. Рені Одеської області по місцевому радіо протягом 7-8 хвилин транслювалась передача радіостанції «Бі-Бі-Сі» російською мовою, в якій коментувались радянсько-китайські відносини і наводились цитати Мао Цзедуна. «Винуватець» трансляції, технік Малуха В.Т. розповів, що він вночі слухав на коротких хвилях музичні передачі зарубіжних радіостанцій, а вранці включився в міську мережу, через недбалість забувши перемкнути приймач з прийома передач на короткій хвилі[630].

21 серпня 1968 р. під час стоянки поїзда Львів–Рига на ст. Здолбунів бригадир поїзної бригади Лактіонов увімкнув у радіотрансляційну мережу передачу «Голос Америки». Передача була припинена на настійну вимогу пасажирів[631].

Ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом, в рамках якої сприймались «ворожі голоси», яскраво засвідчувала відставання матеріально-технічної бази радіомовлення в республіці від зарубіжних аналогів. У доповідній записці секретаря ЦК Компартії України Ф. Овчаренка Першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту від 04.09.1970 р. йшлося: «Останнім часом значно зросла активність зарубіжних радіостанцій, зокрема тих, які ведуть передачі на Українську РСР. По території республіки, за винятком районів, у яких здійснюється глушіння ворожих радіостанцій, досить чітко прослуховуються

---

[626] Мащенко І. «Чорні діри» тоталітарного ефіру. *Дзеркало тижня*. 2000. 4 серпня.

[627] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 18.

[628] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 215.

[629] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 22.

[630] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 971. Арк.144.

[631] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 6.

передачі радіостанцій "Голос Америки", "Вільна Європа", "Свобода", "Німецька хвиля", "Бі-Бі-Сі", Албанії, Китаю та інших. Частина з них ведуть передачі українською мовою більш ніж на 30 частотах і очевидно прослуховуються значною кількістю радіослухачів республіки[632]. Все це вимагає невідкладного вирішення ряду проблем дальшого розвитку матеріально-технічної бази. Обсяг капіталовкладень потрібен 252 млн руб., в тому числі по галузях зв'язку – 150 млн руб. (телебачення і радіо)»[633].

Примітно, що прагнення запобігти проникненню й поширенню «шкідливих» ідей спонукало владу стримувати глобалізаційні процеси та насторожено ставитись до нових технологій масової комунікації. Вона не лише «глушила» програми західних радіостанцій, а й використовувала для свого радіо інші частоти, ніж у сусідніх країнах[634].

При характеристиці західної радіопропаганди в сучасній російській історіографії зустрічається розгляд цього феномену як ізольованого явища, коли акцентується увага виключно на «західних спецслужбах», «ідеологічних диверсіях», «фальсифікації фактів», «маніпуляціях», що здійснювали країни Західної Європи та США по відношенню до СРСР. По суті, західному радіомовленню надаються конотації, притаманні риториці «холодної війни».

Натомість набагато менше уваги приділяється іншому явищу – контррадіопропаганді, яку проводив СРСР за західними «лекалами» у мовленні на зарубіжні країни та всередині держави. Однак, на наш погляд, говорити про «дзеркальність» зарубіжної пропаганди й радянської контрпропаганди не є коректним. На фоні спільних цілей впливу на громадську думку відрізнялись принципи її формування. У випадку зарубіжного мовлення – це демократизм, свобода, оперативність подання інформації, критика порушень прав людини тощо. При цьому вади та ерозії радянської системи, про яку говорили «підривні голоси», кожен слухач міг співвіднести з реаліями, які він відчував щодня. Натомість радянська контррадіопропаганда користувалась маніпулятивними техніками селекції та викривлення інформації в умовах, коли перевірити факти про «загнивання капіталізму» через «залізну завісу» населення не могло, відтак створювався відразливий образ ворога.

Категоричну оцінку радіо радянського часу дає у своїх спогадах один з діячів ЦК КПРС, архітектор «перебудови» О. Яковлєв: «Люди прагнули слухати іноземне радіо, бо наше гнало солодку жуйку і захоплену нісенітницю»[635].

Контрпропаганда велась у відповідь на цілий спектр реальних та уявних загроз – зовнішніх та внутрішніх. Перелік цих загроз демонструє типовий документ – рішення звітно-виборних партійних зборів дирекції програм радіомовлення на зарубіжні країни Ленінського району м. Києва від 24 вересня

[632] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 74. Арк. 61.

[633] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 74. Арк. 62.

[634] Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. С. 179.

[635] Яковлев А. Н. Сумерки : [размышления о судьбе России]. Москва : Материк, 2005. 672 с. URL: http://www.yeltsincenter.ru/books/sumerki#sthash.AdWUUUF9.dpuf.

1981 р. Збори констатували, що «за чітким довгостроковим планом готуються до ефіру контрпропагандистські матеріали, в яких викриваються підступи буржуазної пропаганди, розвінчується ворожа людству діяльність міжнародного імперіалізму, сіонізму, маоїзму, інших сил реакції, показується потворне обличчя українських буржуазних націоналістів, їх зв'язки із спецслужбами імперіалістичних держав…»[636].

Зауважимо, що синонімічне перерахування абсолютно різних за якісними і сутнісними рисами загроз жодним чином не є випадковим. Як зазначає Л. Гудков, який досліджував проблему контролю свідомості у тоталітарних суспільствах, ідеологемі «ворог» притаманно створювати взаємопоєднані фокуси негативної ідентифікації: різні типи ворогів підтримують один одного[637]. Тому невипадково буржуазний націоналізм і сіонізм, клерикалізм і міжнародний імперіалізм та інші вищенаведені приклади знаходяться в текстах радянських ідеологів у міцній зв'язці, створюючи в уяві населення ефект синергії.

Практика контррадіопропаганди змушувала конкретизовувати абстрактні й вітіюваті формулювання. Зокрема, щорічно складався календарний координаційний план превентивних контрпропагандистських заходів. Загрозливу тематику, наприклад, у першому півріччі 1984 р. становили 90-річчя від дня народження В. Блакитного, 350-річчя Переяславської Ради, 65-річчя від дня проголошення «петлюрівською» Центральною Радою автокефалії української православної церкви, 55-річчя створення Організації українських націоналістів.

Навіть така зовні нейтральна тема, як 65-річчя АН УРСР, загрожувала, на думку партійних ідеологів, «можливими буржуазними інсинуаціями про "угасання" науки на Україні, особливо гуманітарного профілю»[638].

Головна редакція інформації Держкомітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню в червні 1972 р. доповідала в ЦК Компартії України про проведення в радіоефірі теоретичних бесід «Єдність соціалістичних націй СРСР і домисли буржуазної пропаганди», «Сузір'я рівних», «Українська республіка – суверенна соціалістична держава в складі СРСР»[639].

Окрему проблему в системі координат холодної війни становив сіонізм – у радянській інтерпретації «підбурюючий, ворожий, антирадянський». У цьому контексті занепокоєння викликала радіостанція «Голос Ізраїлю», місцеві програми якої, особливо російською мовою, прослуховувалися значною частиною єврейського населення Чернівців, Одеси, Києва, Вінниці, деяких інших міст республіки. Інтерес до радіопередач із Єрусалима в Чернівецькій області, наприклад, зріс у зв'язку з тим, що дикторами мовлення на СРСР почали працювати люди, що емігрували в Ізраїль з Чернівців в 1969 р.[640] (секретар обкому

[636] ЦДАГО України. Ф. 28. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 60.

[637] Гудков Л. Идеологема врага. «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. Образ врага / сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова. Москва, 2005. С. 37.

[638] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2718. Арк. 17.

[639] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 50.

[640] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 14.

Компартії України О. Григоренко у листі до КПРС конкретизував цих осіб – «2 девицы»[641]).

З огляду на це, місцеві партійні органи у квітні 1971 р. звернулись до ЦК КПРС (глушіння передач ворожих радіостанцій, що мовили на Радянський Союз, – компетенція відповідних союзних органів) розглянути питання про забивання передач радіостанції «Голос Ізраїлю» радіопрограмою «Маяк» або програмою Українського радіо «Промінь», особливо в містах Чернівці, Київ, Одеса, Вінниця та інших, де проживало значне число єврейського населення[642].

125-річчя від дня народження Шолом Алейхема вбачалося небезпечним приводом використати ювілей письменника для посилення ідей сіонізму, його гасла «культурно-національної автономії»[643].

Натомість 65-річчя Компартії Ізраїлю ставало приводом ідеологічних служб для «посилення викриття ізраїльської дійсності, злодіянь сіоністського керівництва держави Ізраїль та ізраїльської воєнщини на Близькому Сході, а також з метою показати переваги близькосхідної політики СРСР над "миротворчими" зусиллями США»[644].

По радіо транслювались огляди книг, випущених обласними видавництвами, в яких люди єврейської національності на прикладах свого життя і життя друзів, рідних і знайомих «гнівно спростовували мерзенні наклепи сіоністських злостивців про нібито нерівноправне становище євреїв у Радянському Союзі»[645]. 27 квітня 1972 р. у передачі «Втеча з раю» члени сім'ї Щиперів, яка проживає у Дніпропетровську, розповіли про те, як їх заманила сіоністська пропаганда в Ізраїль і як вони тікали з цього «раю»[646]. Контрпропагандистські програми, що розвінчували «реакційну сутність сіонізму», мали промовисті назви «Міражі і дійсність "землі обітованої"», «У сіоністському болоті». Перед мікрофоном виступали етнічні євреї, які на власному досвіді мали переконати слухачів у перевагах радянського ладу порівняно з життям в Ізраїлі.

У своїй діяльності радянська радіоконтрпропаганда використовувала художні образи, які якнайефективніше мали вкарбуватися у свідомість населення. Можна навести такі приклади назв радіонарисів і замальовок: «Радянська Україна в кривому дзеркалі антикомунізму», «Критика фальсифікацій радянських народів», «Вільна від науки (про т.зв. "українську вільну академію наук" в США)», «Небезпечна ейфорія (про альянс українського буржуазного націоналізму і сіонізму», «Під знаком свастики (про вожака української католицької церкви Й. Сліпого»[647].

Маніпулятивну майстерність володіння словом, а через нього й розумом людей демонструє тематичний план радіопередач із циклів «Блиск і вбогість

[641] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 514. Арк. 20.
[642] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 514. Арк. 14.
[643] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2718. Арк. 22.
[644] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2718. Арк. 23.
[645] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 49.
[646] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 583. Арк. 50.
[647] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 12-13.

імперії долара» і «Чорна книга злочинів американського імперіалізму» (1965). Наведемо уривок із нього з назвами радіопередач: «Як сьогодні в Америці збивають статки», «Пірати з Далекого Заходу (про нових військових промисловців США)», «Історія розбою (з історії розбійницьких дій американського імперіалізму)», «Як із крові роблять золото (історія збагачення американських монополій на війнах XIX і XX століття)», «Вівці й вовки (викриття легенд про американську миротворчість)», «Коли таємне стає явним (про історію післявоєнного пограбування Європи американським імперіалізмом)», «Сльози й долари (історія пограбування американським імперіалізмом країн Центральної й Південної Америки)», «Корсари колишні й нинішні (історія пограбування Африки – від вивозу негрів-рабів до проникнення американського імперіалізму в країни Африки сьогодні)», «Скільки коштує расизм», «Американський імперіалізм – сповитуха бундесверу», «Вашингтон і ядерні амбіції Бонна», «Ескалація банкрутства (про злочинну війну США у В'єтнамі)», «Стратегія й тактика американського неоколоніалізму», «Загарбницькі війни – знаряддя американської зовнішньої політики», «США роздмухують військовий психоз (про гонку озброєнь за океаном)», «Вашингтон підтримує небезпеку війни в Європі», «Про розбійницьку доктрину американського імперіалізму», «Право сильного вбивати слабкого», «США – головна опора колоніалізму», «Американський расизм – живильне світове середовище реакції», «Американські неофашисти на службі реакції»[648].

Однак наведені факти створюють оманливе враження про бездоганність радянської ідеологічної системи в частині радіопропаганди. Партійні органи у своїх листах з грифами «таємно» визнавали цілу низку недоліків у радіопропаганді, що заважали їм формувати тотально уніфіковане суспільство й вихолощувати національну ідентичність.

Загальною проблемою радянської пропаганди була слабкість її використання для маніпуляції суспільними настроями. Інформація подавалася грубо, часто без знання конкретного адресата. У цьому радянське радіомовлення значно поступалось західному. Справа доходила до курйозних випадків. У тексті диктора при трансляції інформації вказувалися такі факти: «Американський турист приїжджає в СРСР, коли довідається, що лікування безкоштовне, то він лікується від всіх хвороб. Вилікувавшись, він лягає в лікарню, щоб вирізати апендицит лише тому, що лікування безкоштовне, хоча це йому й не потрібно»[649].

Крім того, партійні органи при аналізі мовлення на зарубіжні країни визнавали в 1974 р., що «в пропаганді провідних питань теорії і практики комуністичного будівництва, радянського способу життя, і особливо в контрпропагандистських виступах, автори нерідко почувають себе невпевнено, збиваються на схематизм і загальщину, жива задушевна розмова зі слухачем про факти

[648] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2577. Арк. 126.

[649] Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах : (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. Вып. 9, ч. 2. С. 131.

радянської дійсності часто підміняється декларативністю, штучним пафосом, нагромадженням цифр»[650].

«У передачах про соціальні досягнення робітників республіки факти викладаються, коментуються переважно співробітниками редакцій, партійними, радянськими, профспілковими працівниками. Рідко з цих питань виступають рядові трудівники. В інформаційних випусках багато передається повідомлень про постачання підприємствами України різноманітної продукції в братні республіки, країни соціалістичної співдружності, держави, що розвиваються. У той же час мало розповідається про факти взаємних поставок. З огляду на аудиторію слухачів, тематична незбалансованість може дати привід для міркувань про економічну "експлуатацію" України... У передачах люди різних поколінь і професій найчастіше постають перед слухачами одноманітними, приземленими – їхні інтереси не виходять за рамки виробництва, професійної майстерності», – йдеться в доповідній записці ЦК Компартії України 1982 р.[651]

У рецензії московських журналістів на програми українського радіо, що транслювались за кордон, називаються й суто мовні проблеми матеріалів, зокрема якість перекладу з української на англійську мову. Як підкреслив рецензент, «диктори говорять без акценту, а сама мова звучить з "акцентом"». Іншими словами, відчувається, що це переклад». У рецензії підкреслено, що передачі монотонні, занадто серйозні, у них немає посмішки. Один зі слухачів англійських програм писав: «Із приводу ваших щоденних інтерв'ю скажу, що вони занадто монотонні»[652].

«Невиправданою байдужістю» називалось порушення норм літературної мови в українських радіопередачах. «Нерідко виступи засмічені русизмами, неоковирними висловами, недбале редагування призводить іноді до зміщення важливих політичних акцентів. Чи варто, наприклад, в передачі для зарубіжних українців говорити так, як це зроблено 21.01.1974 р.: "Незважаючи на свою перевантаженість важливими справами, Ленін знаходив час для зустрічей з посланцями з України", або "Голова сільради комуніст Турій не один схрон знищив разом з сільськими активістами"[653].

Отже, ключовою рисою пропагандистських радіорепортажів була нещирість, штучність, яку значна маса населення відчувала інтуїтивно. Ветеран запорізької радіожурналістики Василь Федина на питання, чи вірив він загалом у те, що читав перед мікрофоном, відповідає: «Бувало, попадає в руки такий матеріал, читаєш його і думаєш: "Автор пише і знає, що бреше. Я читаю і знаю, що брешу. А що ж залишається слухачеві?" Думаю, що наші радіослухачі (не всі, звісно, як і журналісти, диктори) розуміли цю брехню»[654].

Важливим питанням є реальний кількісний (масштаб аудиторії) та якісний (ціннісний) вплив мовлення на Радянський Союз і Україну зарубіжних

[650] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 1.

[651] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2402. Арк. 4.

[652] ЦДАГО України. Ф. 287. Оп. 9. Спр. 147. Арк. 17.

[653] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1037. Арк. 9.

[654] Федина В. І голос той, і ті слова… Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. С. 22.

радіостанцій. Наскільки рапорти партійних і державних структур, ідеологічних апаратів перебільшували реальну загрозу або навпаки недооцінювали вплив «ворожих голосів» на формування почуттів, ідентичності, вироблення нонконформістської суспільно-політичної позиції громадянами, розвиток критичного мислення, зрештою – формування опозиційних настроїв щодо радянської системи та її складових? Вочевидь, ця проблема не має простого і однозначного розв'язання.

Що стосується кількісної аудиторії західного радіо, то можемо оперувати такими даними. Повернення вилученої після війни апаратури власникам, а головне – завезення радіоприймачів з-за кордону як трофеїв, призвели до того, що, за оцінками ЦК КПРС, уже на 1950 р. кількість апаратів, які дозволяли слухати іноземні радіопередачі, збільшилась в СРСР до 500 тис. Зрозуміло, що кожен приймач – це можливість слухати західне радіо одразу кільком слухачам[655]. У липні 1960 р. відділ пропаганди ЦК КПРС називав цифру у 20 млн радіоприймачів, здатних приймати зарубіжні радіостанції[656]. Цей факт спричинив юридичну заборону використання короткохвильових передатчиків. Протягом 1960 р. Президії Верховних Рад усіх союзних республік ухвалили Укази «Про відповідальність за незаконне виготовлення та використання радіопередавальних пристроїв».

У 1980-х роках інформаційна ситуація в країні радикально змінилася. На 1980 р. число тих, хто мав подібні радіоприймачі, зросло до половини населення[657]. Я. Засурський, посилаючись на дані британських фахівців, стверджує, що до 1990 р. близько 60 млн радянських громадян слухали передачі закордонних радіостанцій[658].

Усвідомлюючи умовність кількісного підрахунку настроїв суспільства, ми, однак, звертаємося до соціологічних інструментів.

Згідно з довідкою, підготовленою 1976 р. КДБ для ЦК КПРС, такі фактори, як прослуховування закордонних радіопередач, читання «буржуазних газет», книг та інших друкованих видань, що засилаються в СРСР, особисте спілкування та листування з вороже налаштованими іноземцями вплинули на 47% осіб. Із числа всіх факторів як основний виступає вплив закордонної радіопропаганди, що зумовив формування ідеологічно ворожих установок більш ніж у 1/3 осіб, що допустили негативні «прояви»[659].

---

[655] Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика*. 2010. №3. С. 107–108.

[656] Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як окраєць хліба. *Телевізійна й радіожурналістика*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 215.

[657] Пащенко Л. В. Философские и социально-экономические противоречия советской тоталитарной системы. *Вестник Мурманского государственного технического университета*. 2008. Т. 11, №4. С. 684.

[658] Засурский Я. Н., Засурский И. И. Средства массовой информации постсоветской России. Москва: Аспект Пресс, 2002. С. 39.

[659] Аналитическая справка о характере и причинах негативных проявлений среди учащейся и студенческой молодежи начальника 5 управления КГБ при СМ СССР Ф. Д. Бобкова. 03.12.1976. *Власть и диссиденты : из архивов КГБ и ЦК КПСС.* Москва, 2006. С. 144.

У 1985 р. Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР було проведено дослідження «Аудиторія західного радіо серед студентів м. Києва»[660]. Студентство невипадково зацікавило соціологів, адже ця аудиторія характеризується прагненням бути поінформованими не тільки у своїй професійній сфері, а й також у суспільно-політичній. Саме це прагнення, а також низка специфічних соціально-психологічних рис молоді: максималізм, імпульсивність, підвищена емоційність, загострене почуття справедливості – викликали занепокоєння радянської пропаганди.

За результатами дослідження аудиторія західного радіо серед київських студентів визначалась як регулярна – 7% (з них активні слухачі, що слухають 3-4 рази на тиждень, – 1%, середньоактивні, які слухають 1-2 рази на тиждень, – 6%)[661]. Нерегулярна аудиторія західного радіо визначалась із студентів, що звертались до радіопередач капіталістичних країн рідше одного разу на тиждень, і становила 45% опитаних. Таким чином, у цілому аудиторія західного радіо серед опитаних у травні 1985 р. київських студентів становила 52%. Скоригований соціологами показник у сумі дорівнював 58%. При цьому визначалось, що частіше за інших до передач західного радіо звертаються студенти технічних вишів – 58%, гуманітарних – 40%[662].

Соціологічне дослідження звертало увагу на тематичні зацікавлення студентської радіоаудиторії. Примітно, що найбільший інтерес (після музики) викликали громадсько-політичні передачі – новини, міжнародні коментарі, інформація про стан справ у країні.

На наш погляд, є підстави вважати зацікавлення молодіжної аудиторії музичними програмами зарубіжних радіостанцій не суто культурницьким чинником, а потужним фактором формування світоглядної і політичної позиції молоді. Деякі аспекти зв'язку музики з формуванням національної ідентичності нами розкриті в окремій статті[663].

Серед чинників, що викликали інтерес до західних голосів серед студентства, називалась оперативність інформації, завдяки чому вони дізнавались про події у власній країні раніше з іноземних джерел, ніж з вітчизняних[664].

Отже, незважаючи на складнощі чисельного обрахунку слухачів західних радіостанцій, є підстави вважати аудиторію «ворожих голосів» критичною масою соціально активного та небайдужого населення.

В умовах суцільної уніфікації культурологічного, мас-медійного простору в СРСР та Україні радіоголоси відігравали роль одного з небагатьох джерел отримання альтернативної точки зору, яка є необхідною в соціально-психологічному плані для формування власної позиції. «Що залишалося в убогому

---

[660] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 3–12.

[661] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 6.

[662] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 7.

[663] Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.

[664] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3139. Арк. 10.

арсеналі тих, хто прагнув до об'єктивної інформації та мріяв про очищений від ідеологічного сурогату духовний хліб? Зарубіжні радіоголоси, що ретельно придушувались потужними "глушилками"» – так у своїх спогадах зазначав ініціатор створення незалежного кіноклубу «Восхождение», що почав свою діяльність у м. Запоріжжі ще в 1977 р., Сергій Колосов[665].

У листопаді 1988 р. М. Горбачов домігся рішення Політбюро ЦК КПРС про повне зняття радіоперешкод. Це рішення, що приймалось на хвилі всезагальної демократизації та вгасання «холодної війни», формалізувало невідворотність включення СРСР до світового інформаційного простору.

1991 рік продемонстрував, що радянська політична система несумісна з вільним інформаційним полем, що упродовж тривалих років формувалось завдяки «ворожим голосам».

[665] Сергей Колосов. «Жизнь моя кинематограф, черно-белое кино…». Глава 1. 25-й кадр. *Приватний архів Ф. Г. Турченка.*

«МУТНЫЕ ВОЛНЫ ЭФИРА»

Худож. К. Владимиров. Москва, 1980

Худож. С. Раєв. Москва, 1984

Худож. Кукрінікси. Москва, 1975

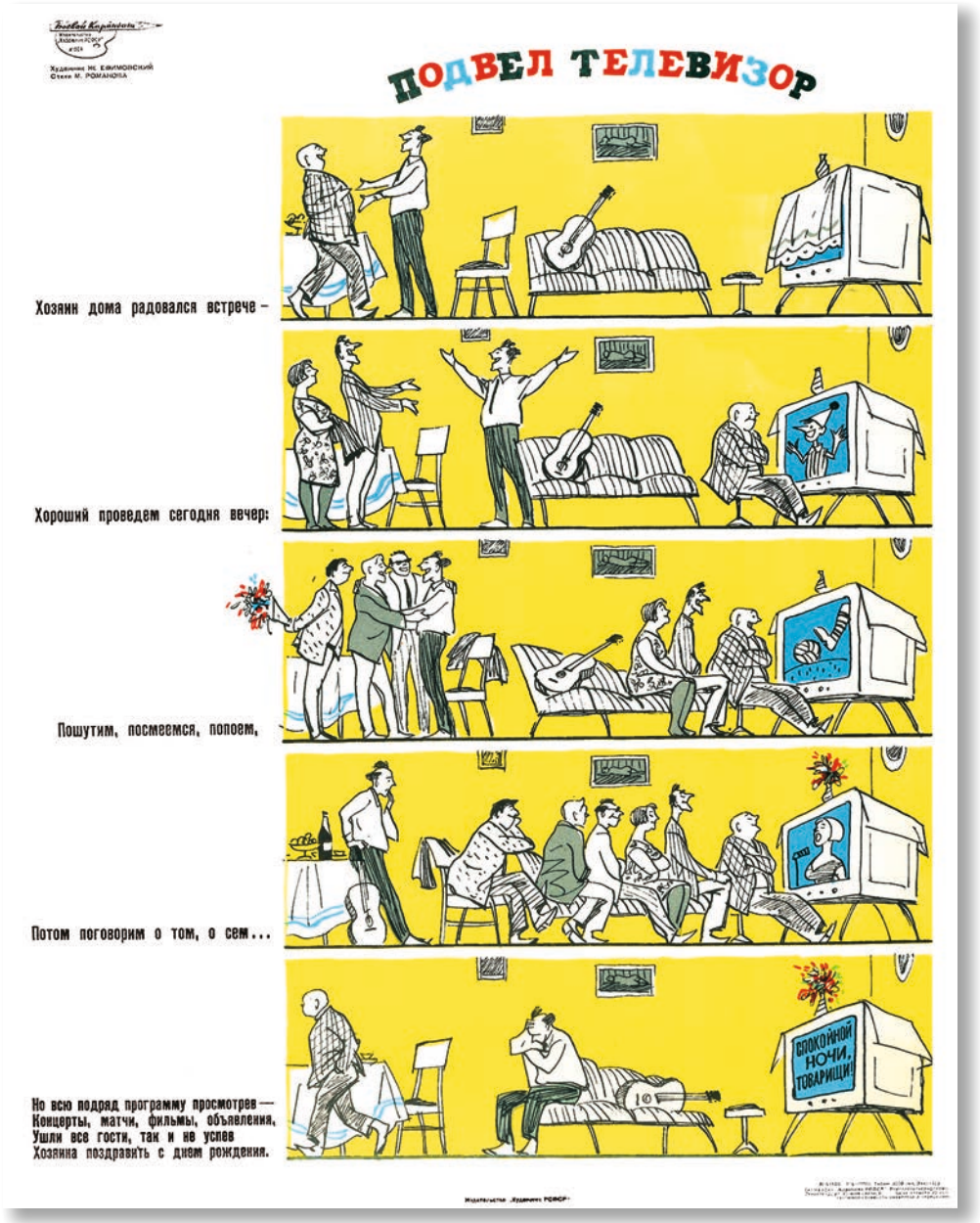
Худож. В. Гальба. Ленінград, 1976-1977

Худож. В. Гальба. Ленінград, 1970

Худож. П. Камінський. Ленінград, 1980

Худож. Ж. Єфімовський. Ленінград, 1966

Худож. К. Кудряшов. Київ, 1960

Худож. К. Кудряшова. Київ, 1959

Худож. К. Кудряшов. Київ, 1960

Худож. К. Кудряшова. Київ, 1960

3.4. «Останкінський шприц» і український глядач

Фраза «останкінський шприц» з'явилась вперше в офіційній пресі 1981 р. у новелі Володимира Крупіна «Сороковий день» у журналі «Наш современник»[666]. Ця метафора видається нам влучною концентрованою характеристикою впливу радянського телебачення на українського глядача як «пацієнта» радянської ідеологічної системи[667].

Методологічної ваги цей вислів набуває в контексті підходу американського політолога Г. Лассвелла, який пропонує концепт «підшкірне упорскування» («hypodermic needle»), маючи на увазі, що ЗМІ впорскують, як шприцом, у свідомість глядача готові позиції, думки, поведінкові моделі, погляди тощо[668].

---

[666] Крупин В. Сороковой день : повесть в письмах. *Наш современник*. 1981. №11. С. 89.

[667] *Ще в 1970-х роках Останкінську телевежу у Москві у колах нонконформістів називали «голкою» для ін'єкцій пропаганди у податливі вени радянських мас (K. Roth-Ey, 2011).*

[668] The Hypodermic Needle Theory. URL: http://lessonbucket.com/media-in-minutes/the-hypodermic-needle-theory.

Продовжуючи метафоричний ряд, ставимо за мету з'ясувати, якого розміру була ця «голка», наскільки професійно робилися «уколи», як реагував український «пацієнт» на лікування, і як ін'єкції сполучались з іншими «препаратами» вітчизняного та зарубіжного виробництва. А загалом, одужав чи занапастився український глядач від «останкінського шприца»?

У такий спосіб дослідницьким фокусом прагнемо охопити роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів щодо конструювання «радянської людини» в Україні у другій половині XX ст. У центрі уваги знаходиться низка проблемних питань, серед яких співіснування загальносоюзного і республіканського телебачення, роль цензури і КДБ у політиці русифікації та вихолощення національної ідентичності засобами ТБ, рівень критичності сприйняття інформації глядачем, механізми, масштаби і специфіка впливу телевізійного мовлення на формування свідомості населення радянської України в 1950-ті – 1991 рр.

Протягом другої половини XX ст. телебачення в СРСР трансформувалось з елітарного засобу інформування і розважання в елемент повсякденності, а перегляд передач став частиною побуту всіх громадян. Про масовий інтерес до телебачення свідчить збільшення кількості телевізорів у родинах.

Родина інженера Львівського електролампового заводу А. Горбатенка дивиться пробну телепередачу Львівської студії телебачення. 14 січня 1958 р.

Якщо на старті мовлення в УРСР, 1951 р., коли вперше були показані фільми й урочистості до свята Жовтневої революції, у Києві було встановлено лише 622 телевізори, то наступного 1952 р. кількість телевізорів перевищила 3,5 тис., а в 1957 р. – понад 80 тис. телевізорів[669]. Протягом І кварталу 1961 р. населенням Української РСР придбано 75 тис. телевізорів[670]. На 1974 р. в СРСР приблизно 67% родин мали телевізор (загалом 34 млн штук).

Поштовхом для розвитку кольорового телебачення в СРСР стали «кухонні дебати» – імпровізовані діалоги (через перекладачів) між віце-президентом США Річардом Ніксоном і Микитою Хрущовим 24 липня 1959 р. на відкритті Американської національної виставки «Промислова продукція США» у виставковому центрі парку «Сокольники». Ніксон представив кольорове телебачення як найбільш передове досягнення у сфері комунікацій та як ту галузь, в якій США обігнали СРСР. На відео, що збереглось, діалог виглядає таким чином:

[669] ЦДАВО України. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1.

[670] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Арк. 27.

– Хрущов: Ні, ми і в цьому нарівні з вами. Ми обійшли вас і в цій технології, і в іншій.

– Ніксон: От бачите – ви ні в чому не можете визнати чужої першості.

– Хрущов: Я не здаюсь[671].

Оскільки кольорове телебачення стало символом культурного і технічного прогресу Заходу, у СРСР збільшився випуск кольорових телевізорів. З 1 січня 1977 р. всі передачі ЦТ почали передаватися в кольорі.

Станом на 1975 р. в Україні телебаченням було охоплено: Першою програмою – 88% населення, Республіканською – 72% , об'єднаною програмою – 17%[672].

На засіданні Колегії Держкомітету СРСР по телебаченню й радіомовленню 1 жовтня 1981 р. розглядалося питання «Про стан і розвиток технічної бази та мережі телебачення і радіомовлення в Українській РСР в XI п'ятирічці», де констатувалося, що «охоплення населення республіки телевізійним мовлення залишається недостатнім. Дотепер близько 5 млн жителів не мають можливості дивитися 1 програму Центрального телебачення, а 14 млн – республіканську програму. Другу програму Центрального телебачення можуть дивитися тільки 20 відсотків населення»[673].

Соціолог Борис Грушин продемонстрував у дослідженні, репрезентативному для всього СРСР[674], що споживання телебачення в середині 1960-х рр. поступалось лише зустрічам з друзями, а в середині 1980-х рр. радянські люди тільки більше спали і працювали, ніж дивились телевізор.

Люди всіх вікових груп, з різним соціальним статусом і рівнем освіти стали одержувачами стандартизованих повідомлень, передача яких здійснювалась з нечуваною швидкістю, досягаючи всіх майже одномоментно[675].

Ці кількісні і якісні показники свідчать про надзвичайно потужний медіаресурс, яким поступово ставало телебачення, займаючи першість серед інших ЗМІ, відповідно маючи колосальний ідеологічний і виховний потенціал впливу на свідомість населення.

У 1967 р. Дж. Гербнер і Л. Гросс з Пенсільванського університету обґрунтували теорію культивування (cultivation analysis), яка визначає довготривалий і глибокий вплив телебачення на сприйняття, цінності й поведінку особи. Чим більше часу люди проводять у «телевізійному світі», тим більше їхнє сприйняття світу наближається до такого образу реальності, який вони бачать на екрані і, відповідно, в них формуються хибні уявлення про світ[676].

---

[671] Хрущев и Никсон. «Кухонные дебаты». 24 июля 1959 г. URL: https://www.youtube.com/watch?v=zFsnu6l_QXw.

[672] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7827. Арк. 7.

[673] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2223. Арк. 2.

[674] Массовая информация в советском промышленном городе: опыт комплексного социологического исследования / под ред. Б. А. Грушина, Л. А. Оникова. Москва : Политиздат, 1980. 446 с.

[675] Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1988. P. 4.

[676] Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Москва ; Киев : Вильяме, 2004. С. 121.

У результаті культивування власні установки і принципи стираються, пригнічуються і відходять на другий план, поступаючись телевізійній реальності. У випадку, коли реальні події підтверджують викривлений образ дійсності, представлений на телеекрані, відбувається ефект резонансу й культивування здійснюється удвічі скоріше[677].

Згідно з цією теорією, долаючи історичні бар'єри грамотності і мобільності, телебачення стає основним спільним джерелом соціалізації і повсякденної інформації для різних груп населення. Автори стверджували, що багато хто з тих, хто зараз живе з телебаченням, ніколи не були частиною загальної національної культури. Телебачення забезпечує, можливо, вперше після релігії доіндустріального часу, щоденний ритуал, що поєднує еліти з іншими соціальними групами. Ключова подібність телебачення і релігії, як і їхніх соціальних функцій, полягає в постійному повторенні шаблонів (міфів, ідеологій, фактів, зв'язків тощо), які служать для формування картини світу та узаконення суспільного ладу[678].

Важливими для аналізу ролі українського телебачення в загальносоюзному ракурсі є дані про характер та обсяги мовлення Центрального телебачення і телестудій України. За І квартал 1962 р. співвідношення передач власного виробництва Київської студії телебачення і ретрансляції передач ЦТ становить 1:1,7 (615 год. проти 1036,5 год.)[679]. На прикладі програм з 1 по 20 жовтня 1962 р. тематичний розподіл мовлення виглядав таким чином:

– телевізійні новини: Москва – 12 год. 12 хв., Київ – 7 год. 34 хв.;

– суспільно-політичні: Москва – 9 год. 31 хв., Київ – 2 год. 40 хв.;

– літературно-драматичні (без вистав): Москва – 5 год. 04 хв., Київ – 1 год. 02 хв.;

– вистави: Москва – 7 год. 02 хв.; Київ – 2 год. 26 хв.;

– музичні передачі: 10 год. 02 хв.; Київ – 2 год. 58 хв.;

– передачі для молоді: Москва – 12 год. 04 хв., Київ – 8 год. 13 хв.;

– передачі для дітей: Москва – 2 год. 33 хв.; Київ – 4 год. 42 хв.[680].

Примітно, що ретрансляція передач Центрального телебачення в Харківській, Донецькій і Луганській студіях телебачення становила 50% всього обсягу мовлення[681].

У березні 1972 р. за рішенням ЦК Компартії України в республіці запрацювали дві програми – Центрального і Українського телебачення. Там, де дозволяли технічні можливості, дві програми були впроваджені одразу, а в частині областей було вирішено подавати об'єднану програму. При цьому всі основні передачі, телефільми і вистави ЦТ включалися в цю об'єднану програму[682].

---

[677] Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Москва ; Киев : Вильяме, 2004. С. 123.

[678] Gerbner G. Cultivation Analysis: an Overview. *Communicator*. 2000. October–December. P. 4. URL: http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=459.

[679] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Арк. 93.

[680] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Арк. 94.

[681] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Арк. 98.

[682] Держархів Сумської обл. Ф. Р-3558. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 1.

Таке співвідношення телепродукту, при якому, за винятком дитячих передач власного виробництва, превалював продукт студій Москви та Ленінграда, можна вважати типовим для всього радянського періоду, що логічно віддзеркалювало підпорядкований статус українського телебачення в загальнорадянській системі ЗМІ.

Зоя Каткова – перший диктор Харківської студії телебачення

Констатація цього факту набуває більшої глибини при аналізі питання щодо русифікаторського характеру телевізійного мовлення. Перші 15 років, у 1951–1967 роки, українське телебачення (повністю прямоефірне) було дуже автентичне. Лариса Богданова вбачає український колорит телевізійного мовлення в цей період у сенсі ідентифікації і персоніфікації дикторів на екрані, що мали фенотипічні риси української жінки – з косою, темноокої, русявої, круглолицої, огрядної, яка говорила виключно українською мовою[683].

Певна автономність українського ТБ від Москви була обумовлена й суто технічним фактором, а саме відсутністю радіорелейних ліній, а відтак ускладненим прямим візуальним контролем з Москви.

Однак, з кінця 1960-х – початку 70-х років українське телебачення втрачає національну окремішність, розчиняючись у загальносоюзному, і перетворюється на інструмент русифікації. Значною мірою цьому сприяли події Празької весни 1968 р., інституційна централізація контролю над телебаченням шляхом створення Держтелерадіо СРСР у ранзі союзно-республіканського міністерства (1970), призначення керівником Держтелерадіо Сергія Лапіна, що змінило комунікаційні стратегії радянського телебачення і посилило його агітаційно-мобілізаційну функцію.

Тваринники радгоспу «Бортничі» дивляться телепередачу про спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 50-річчю утворення СРСР. Київська обл., 21 грудня 1972 р.

[683] Інтерв'ю автора з Ларисою Богдановою.

Рецензії на телевізійні передачі студій південних і східних областей України неодноразово констатували, що більшість передач готується російською мовою. При цьому ті матеріали, що виходили українською, були засмічені русизмами, як з боку лексики, так і стилістики[684].

Українська мова побутувала в репортажах окремих спортивних коментаторів. Сергій Савелій згадує: «У мене було таке правило: Якщо спортсмен, тренер народився і виріс в Україні, я ніколи не переходив на російську. Він відповідав якою зручніше, але я не переходив все рівно. Ми в Україні»[685].

Мовознавець Лариса Масенко визначає спеціальні телевізійні стратегії русифікації в Україні радянської доби. Одну з них дослідниця вбачає в комічному телевізійному дуеті Штепселя й Тарапуньки, в якому Тарапунька грав роль такого собі суржикомовного дурника, а Штепсель – розумного та розважливого російськомовного партнера, котрий керував поведінкою Тарапуньки, постійно виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. «У такий спосіб українську мову Тарапуньки, роль якої виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської, було протиставлено останній як мову ненормативну й смішну порівняно з «нормальною» та престижною російською», – зазначає Л. Масенко[686].

Народні артисти УРСР Ю. Тимошенко (Тарапунька) і Ю. Березін (Штепсель) під час виступів, м. Київ, 1972–1973 рр.

24 лютого 1967 р. КДБ УРСР спеціальним повідомленням інформував ЦК Компартії України про те, що серед інтелігенції міста Києва зафіксовано поширення документа «Відкритий лист першому секретареві ЦК КПУ П.Ю. Шелесту (проект для обговорення українською громадськістю)». Іронія історичного моменту в тому, що саме завдяки КДБ цей лист отримав характер «відкритого» і став відомий П. Шелесту, якому доповідалось про нього двічі 5 і 9 березня, про що є позначка на документі[687].

---

[684] Держархів Одеської обл. Ф. Р-7190. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 10.

[685] Інтерв'ю автора з Сергієм Савелієм.

[686] Масенко Л. Інтернаціоналізм плюс русифікація: телевізійні стратегії приниження української мови. *День*. 2013. 25 березня.

[687] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959. Арк. 170.

Лист був спрямований на захист прав української мови та її місця в радянському суспільстві. Анонімний автор листа справедливо виокремлює телебачення як важливий мовно-ідеологічний чинник: «На жаль, не кожний робітник і селянин, навіть у соціалістичних країнах, систематично ходить до театрів і читає художню літературу. Зате як тільки закінчується робочий день, в мільйонах квартир засвітлюються голубі екрани, мільйони глядачів дорослих і маленьких сідають дивитися телепередачі. Чи часто вони під час цього чують у нас українську мову. Оголошення програми, останні новини, деякі рідко коли цікаві інформаційні передачі, ще рідше концерти народних пісень і танців або театральна вистава з української класики. Оце майже і усе. Деякий виняток становить львівська телестудія, яка іноді готує цікаві оригінальні передачі українською мовою»[688], – йшлося у документі.

За словами дослідника Богдана Шумиловича, львівська студія виробляла найбільше україномовного продукту з усіх студій, навіть більше, ніж Київ, а якщо щось йшло на Москву, його робили російською або титрували. У російськомовних містах інколи глядачі самі писали і просили, що не треба передач українською, до того ж їхня мова була з помилками, перекручуваннями й абсолютно нежива[689].

Автор вищецитованого листа формулював, окрім іншого, риторичні питання: «Де українські художні телефільми і телеспектаклі, подібні до тих, які мало не щодня передає Москва? Невже не можна організувати республіканський телеклуб любителів природи, рідної старовини, наукової фантастики тощо? Де регулярні українські молодіжні передачі? В жодному мультфільмі, які так люблять малюки, звірята і герої казок не розмовляли по-українськи»[690].

Дитяче мовлення становить особливий інтерес для дослідження з огляду на швидке засвоєння у цьому віці мовних компетентностей та довготривалий вплив на формування ідентичності.

Уособленням дитячих програм українського виробництва стала передача «На добраніч діти» з ведучим Дідом Панасом.

Дідом Панасом був Петро Юхимович Вескляров (при народженні Пінхас Хаймович Векслер), який протягом 1962–1987 рр. (за різними джерелами 1986, 1988 рр.) читав вечірні казки спочатку на українському радіо, а потім на телебаченні.

У 1970-ті роки кілька разів робилися спроби замінити автентичного ведучого, який своїм образом україномовного діда у вишиванці не міг не викликати занепокоєння влади.

Однак шквал дзвінків і листів, який сипався на редакцію, змушував повернути Діда Панаса в ефір. Органи виявились безсилі в боротьбі проти сліз малюків, адже батьки (здебільшого російськомовні) вмовляли повернути Діда Панаса, пояснюючи, що дитина не може заснути без Діда Панаса[691].

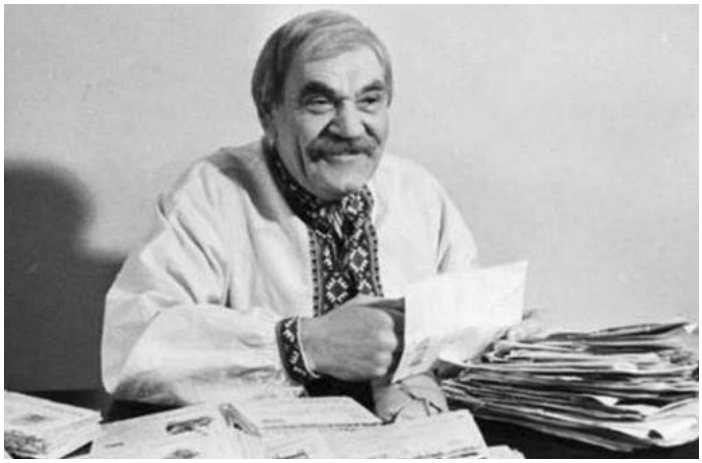
---

[688] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959. Арк. 178–179.

[689] Мартинів М. Феномен Львівського телебачення. URL: https://zbruc.eu/node/74709.

[690] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959. Арк. 179.

[691] Архангельский А. «Верните деда Панаса, ребёнок не может заснуть!». *Факты и комментарии.* 27.10.1999.

Дід Панас (Петро Вескляров)

Автор має власні дитячі спогади про нечувану «трагедію» 6-річної дитини, коли з екрану зник Дід Панас. Альтернативи, запропоновані батьками, на кшталт «Спокойной ночи, малыши», тривалий час не сприймались дитячою психікою. Примітним є усвідомлення нині, що україномовний характер дитячих казок з Дідом Панасом не ставав тоді на перешкоді, незважаючи на зростання в російськомовному середовищі і незнання до 2 класу школи жодного українського слова.

У дитячій казці на УТ-1 Христина Стебельська вбачає й певний маркер розрізнення українського телебачення і загальносоюзного: «Українську дитячу казку ми відрізняли від російської за мелодикою, українською народною піснею Ніни Матвієнко. Показували місяць, сходить сонечко, українська хата, українська дівчина, український тин, український ангел. Хто міг читати ці символи – той читав…»[692].

Ветеран українського телебачення Іван Мащенко пропонує іншу диференціацію українського і союзного телебачення – з точки зору його контенту. За його словами, «українське телебачення про людей, а центральне – для людей». У це розуміння Іван Мащенко закладає той факт, що українське мовлення було близьке до народу, більше йшлося про рядових трудівників, селян, робітників, трудове життя, їх побут, зрозуміліший людям, тоді як центральне ТБ називає парадно-звітним. Хоча передачі центрального телебачення викликали значний інтерес і цікавість, враховуючи творчий професіоналізм, технічне оснащення, були більш популярними, особливо інформаційні, пізнавальні, культурно-освітні, музичні[693].

Іван Гаврилович Мащенко

На тематичному обмеженні передач УТ-1 порівняно з репертуаром центрального телебачення акцентує Станіслав Цалик. Ключові передачі обох українських каналів – «Сільський час», «Село і люди», «Сонячні кларнети» – були призначені для сільської місцевості, там вони й мали попит. Кияни, як зауважує С. Цалик, іронічно називали УТ-1 «колгоспником». Більший інтерес глядачів викликали передачі московського каналу – «Клуб кинопутешествий»,

[692] Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською. 15.11.2017.

[693] Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком. 09.01.2018.

«В мире животных», «Очевидное – невероятное», «Утренняя почта», «Вокруг смеха», «Кинопанорама», «Кабачок 13 стульев». Крім того, центральний канал мав перевагу у трансляції на годину-півтори довше, аніж «УТ-1»[694].

На всіх каналах СРСР, у тому числі на УТ-1, о 21.00 транслювалась московська інформаційна програма «Время». Головна пропагандистська програма (вперше вийшла в ефір 1968 р.) збирала рекордну аудиторію – до 150 млн осіб щоденно – не стільки завдяки своїм цінностям, скільки програмуванню. Вона виходила в ефір о 21.00 і оскільки її були зобов'язані дублювати всі канали, то у глядачів просто не залишалось жодного вибору. Програма «Время» мала власних кореспондентів у всіх союзних республіках і у великих регіонах, зокрема й на Донбасі[695].

Офіційна стилістика передачі вимагала присутності в ній дикторів, які почергово зачитували текст з аркуша, безпристрасно озвучуючи агітаційно-пропагандистські матеріали. Суттєву частину «Времени» займала офіційна некоментована хроніка: приїзди і від'їзди керівників партії і уряду, зустрічі на вищому рівні, численні засідання. Іноді слово надавалось передовикам виробництва, відомим діячам науки і культури – в основному для того, щоб вони могли подякувати з екрану партії і уряду за «батьківське піклування» про них. Значна частина програми присвячувалась розповіді про успіхи соціалістичної співдружності і тяжке становище трудящих у світі капіталу. Залежно від пропагандистської кампанії акценти могли змінюватися, але всі матеріали мали тенденційне забарвлення – «у них і у нас» і подавались сухою, казенною мовою[696].

Українське телебачення використовувало в ефірі чимало матеріалів народного і хорового мистецтва, народної музики, української естради, фестивально-телевізійних передач. Цей дискурс, вважаємо, склався як компроміс між неможливістю показувати події в Україні без прив'язки до СРСР і прагненням зберегти автентичне українське обличчя, не дозволивши розчинити його в загальнорадянському інформаційному просторі. Відповіддю стало використання дозволених меж етнографічних особливостей, крізь які патріотично налаштовані глядачі читали «коди» національної ідентичності.

Вихід за межі етнографічних особливостей починався там, де йшлося про історичні епізоди, що могли пробуджувати національну свідомість. Згадує Христина Стебельська: «Коли я робила четверту чи п'яту програму "Сонячні кларнети" в Івано-Франківській області для УТ-1, наважилась і ввела пісню Січових стрільців, у кадрі з'явились хлопці в костюмі Січових стрільців, співаючи автентичні пісні. Журі в Києві було в шоці, залякане, залетіла завредактор народної творчості, яка отримала команду зупинити ефір»[697].

---

[694] Цалик С. Киев: конспект 70-х : рассказы о повседневной жизни города и горожан. Киев : Варто, 2012. С. 250.

[695] Голядкин Н. А. История отечественного и зарубежного телевидения. Москва : Аспект-пресс, 2004. С. 128.

[696] Там само.

[697] Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською.

Христина Стебельська під час запису передачі «Сонячні кларнети». 1984 р.

Центральною стратегією радянського телебачення було спілкування з аудиторією через листи. Глядацька пошта трактувалась як «голос трудящих» і «сигнал знизу» та імітувала безпосереднє зближення народу з партією і урядом. Не дивно, що більшість листів містили позитивні оцінки соціалістичних цінностей, курсу комуністичної партії. Типові назви таких програм: «Наша почта», «По вашим письмам», «На вопросы отвечает министр», «Письма о письмах» та ін.[698]. Традиційною формою завершення багатьох передач було таке звернення дикторів: «Пишіть нам, товариші, чекаємо ваших нових листів»[699].

Протягом 1960-х рр., у міру зростання глядацької аудиторії телебачення, обсяг листів, адресованих союзному телебаченню, збільшився в десять разів, до 400 тис. в 1970 р. Для порівняння, у 60-ті роки «Правда», «Комсомольская правда», «Труд» отримували від 300 тис. до 700 тис. листів на рік, на Центральне радіо в 1963 р. надійшло 675 тис. листів. У 1970 р. на Центральному телебаченні було зареєстровано майже стільки ж листів, як і на Центральному радіо: 405,9 тис. проти 421 тис.[700].

Максимальних показників – на рівні від 1,3 до 1,8 мільйона листів – пошта радянського телебачення досягла на початку 1980-х рр., коли телевізійні приймачі стали обов'язковим атрибутом кожної оселі[701].

---

[698] Bönker K. Talking with the Consumer: Consumer Issues on Soviet Television. *Laboratorium*. 2016. Vol. 8, No. 1. P. 45.

[699] Bönker K. Talking with the Consumer: Consumer Issues on Soviet Television. *Laboratorium*. 2016. Vol. 8, No. 1. P. 42.

[700] Bönker K. "Dear Television Workers…": TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. *Cahiers du Monde Russe*. 2015. Vol. 56, No. 2–3. P. 20.

[701] Там само.

Особливо в 60-ті роки глядачі скаржилися на технічні недоліки, слабкі потужності передавального сигналу, неточну інформацію газет про щоденну телевізійну програму, недоліки дикторів або просто нудні програми.

Певний резонанс на Київській студії телебачення викликав лист групи глядачів з Коломни (Московської обл.) від серпня 1960 р. такого змісту: «Почему мы так редко видим передачи из Киева? Поскольку для нас, телезрителей, передачи являются повседневным домашним театром, и это вошло глубоко в систему нашого быта, хочется смотреть что-то особое, хорошее. Этим хорошим и являются передачи из Киева». Автори цього листа просили більше передавати українські народні пісні, твори українських композиторів, виступи бандуристів і, між іншим, підкреслювали: «И все это хочется слушать на украинском языке»[702].

Загалом, листи не повинні сприйматися як віддзеркалення думок всієї глядацької аудиторії і не є репрезентативним матеріалом, який би давав точне уявлення про настрої загалу. Насправді, як зазначає Кірстен Бьонкер, лише незначна частина громадян зверталась до партії чи ЗМІ за допомогою листів. Однак вони є певними маркерами цінностей і образу життя радянського населення. Листи, надіслані радянському телебаченню, створювали враження захищеного простору комунікації між суспільною і приватною сферами[703].

Через листи дехто підтверджував, що він є «гарним радянським громадянином» на кшталт участі у парадах, на комсомольських зборах чи голосуванні за резолюції. Натомість люди, які дотримувались поміркованих точок зору, не відчували необхідності висловлювати свою думку.

Більшість листів охоплювали «неполітичні теми», пов'язані з аналізом передач, естетикою, зовнішністю і стилем дикторів, їх мовленням. Окрім іншого, листи були ідеальним способом запобігти обговоренню проблем один з одним, і у цьому відношенні сприяли стабілізації політичного режиму.

Незважаючи на свої політичні та естетичні амбіції, суспільно-політичні передачі, новини Центрального телебачення часто були нудними, статичними і шаблонними.

У грудні 1960 р., аналізуючи виконання рішення ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення», Київській студії телебачення дорікали, що передачі на суспільно-політичну тематику за своїм змістом і формою багато в чому продовжують залишатися нецікавими і непереконливими, у них мало уваги приділяється показу радянської людини – будівничого комунізму. У передачах майже не знаходять віддзеркалення питання моралі, культури людей, дотримання норм соціалістичного гуртожитку. Звідси – неминучий штамп, сірість»[704].

Жорстка заідеологізованість стосувалась, у тому числі, форми подачі матеріалу. Однак давати приклад канонічного погляду на «правильну» радянську людину телебаченню вдавалось не завжди.

---

[702] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2447. Арк. 21.

[703] Bönker K. "Dear Television Workers…": TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. *Cahiers du Monde Russe*. 2015. Vol. 56, No. 2–3. P. 2.

[704] ЦДАВО України. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 1.

Директивні вказівки Держкомтелерадіо, надіслані 1974 р. головам усіх обласних комітетів з телебачення і радіомовлення, містили перелік «істотних недоліків у роботі, які піддаються гострій критиці з боку телеглядачів, партійних і радянських органів». Йшлося про формальне, а інколи безвідповідальне ставлення до підготовки і видачі репортажів, проведення трансляцій, мітингів, зборів трудящих. Приводом став репортаж про мітинг на заводі «Азовсталь», з цеху стану «3600» 4 січня 1974 р., коли:

а) в час виконання Гімну і читання листа показувався безперервний рух людей;

б) під час виступів показувались присутні, які зайняті розмовами і абсолютно байдужі до події;

в) у президії показувалися товариші, які розмовляли між собою, поправляли одяг, витирали обличчя, неуважно слухали промовця.

Звертають на себе увагу вказівки режисерам і операторам, аби уникати подібних ексцесів:

а) незалежно від посади виступаючого з ним треба проводити старанні репетиції;

б) виступаючий повинен говорити тією мовою, якою досконало володіє. Не допускайте виступів «суржиком», змішаною мовою[705];

в) коли передовикові виробництва важко говорити про свою роботу, то краще розкажіть про нього, а людину не компрометуйте;

г) коли людина непомірно товста, важко дихає, до виступу краще не залучайте;

д) при виступах секретарів обкомів, голів облвиконкомів практикуйте написання або друкування окремих абзаців їх текстів, цифри з тексту виписуйте на окремих планшетах, що полегшить виступ;

ж) одеське телебачення знову 8 січня ц.р. показувало довговолосих чоловіків, незважаючи на неодноразові попередження[706].

Респонденти підтверджують в інтерв'ю, що заборони стосовно вус, бороди або довгого волосся в чоловіків діяли суворо. Колишній звукорежисер Запорізької студії телебачення Ірина Кутузова згадувала, що напроти телецентру була перукарня, де перед ефіром приводили чоловіків до канонічного зовнішнього вигляду. «Довге волосся могло ще заколюватися. Всі мали бути як істукани, все мало бути прилизано»[707].

Тамара Стратієнко розповідала, що коридорами українського телебачення гуляв жарт: «Якби на УТ з'явився б Карл Маркс, то і йому б довелось звернутись до цирульника»[708].

Принаймні частину зауважень і директивних вказівок можна обґрунтувати технологічним аспектом телевізійної справи, але в концентрованому вигляді вони є частиною більш масштабного феномену, пов'язаного із іде-

[705] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7739. Арк. 1.

[706] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7739. Арк. 2.

[707] Інтерв'ю автора з Іриною Кутузовою.

[708] Вергеліс О. Україно, згадай про талант... Легендарна ТБ-програма «Сонячні кларнети» колись відкрила сотні самородків. *Дзеркало тижня*. 2010. 29 грудня.

ологічними завданнями конструювання «радянської людини», зокрема й засобами телебачення.

Диктор Українського телебачення народна артистка УРСР Тамара Стратієнко, 8 травня 1984 р.

У наданому нам інтерв'ю Христина Стебельська так висловлює цю позицію: «Телебачення заставляло людину біля телевізора ідентифікувати себе з тією щасливою, успішною, сильною і непереможною масою. Радянська людина бачила красиве життя, а десь їй давали путівку на море, і вона вже вважала себе найщасливішою людиною у світі. Забирали глибину свідомості у людини. Визначали її мінімальні потреби, і позиціонували ці мінімальні потреби як довершення, досягнення. Ти маєш бути від цього щасливий, ти маєш бути такий як всі, без індивідуальності, бо це дурниця. Забирали самобутність, ідентифікацію. Мудре і віками перевірене замінялось штучним, невластивим і нераціональним. Навіть запитання в тобі, які мали виникнути на підсвідомості – Хто ти? А що далі? Чому так? – не мали виникати»[709].

Прагнення показати в ефірі «людей праці» часом давало збої. Директор однієї зі студій у лютому 1958 р. розповідав на республіканському семінарі керівників і працівників телебачення про виступ колгоспниці. «Знаходячись у редакції, вона добре читала. Але коли довелося виступати, стала читати по складах. Нас запитують наступного дня: Ви хочете показати, що в нас ще є неписьменні колгоспниці? Адже вміння тримати себе перед телекамерою вимагає спеціальних навичок, значної попередньої підготовки»[710].

Водночас проникнення ідеології у свідомість громадян та звичка виконувати роль «слухняного», «правильного» громадянина призводила до неочікуваних проявів телевізійної майстерності серед пересічних людей.

Режисер Олександр Косяченко в інтерв'ю згадав про випадок, коли готувався телевізійний нарис про доярку одного з колгоспів Покровського району Ніну Озинович, яка на питання репортера «Чому ви щасливі?» наговорила такий текст: «Я йду на роботу, коли мої ровесниці ще додивляються останні сни, а я йду на ранкову зірку і радію, що робота в мене така вранішня». При цьому її ніхто не вчив, у телевізійників був просто шок, це було записано і вийшло в ефір[711].

Прищеплена з родинного і шкільного виховання практика говорити публічно в дозволеному і потрібному дискурсі проявлялась не тільки в телевізійних ЗМІ, а є загальним маркером архетипу «радянської людини».

---

[709] Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською.

[710] ЦДАВО України. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 5.

[711] Інтерв'ю автора з Олександром Косяченком.

Участь керівників міністерств і відомств у телепередачах, як правило, відбувалась на виконання директив, відповідно до яких перші керівники міністерств і відомств не менше ніж один раз у квартал мали відповідати на запитання в програмах телебачення і радіомовлення.

При цьому в риториці багатьох директорів, парторгів, профспілкових діячів вживалися типові лінгвістичні маркери прогресу: «збільшення потужності», «виконання графіків», «розширення торгової мережі» тощо.

Серед очільників було чимало осіб, для яких подібна практика становила серйозний психологічний дискомфорт, з огляду на відповідальність публічних виступів, ризики необережного поширення певної інформації або ризики показати власну професійну некомпетентність.

Відомий радянський журналіст і ведучий Георгій Кузнєцов згадував, як 1967 р. тодішній голова Держкомвидава Микола Михайлов приїхав на Шабаловку для запису інтерв'ю для програми «Естафета новин». Цю програму прагнули робити в демократичній манері, і виступи-монологи вважалися дурним тоном. Г. Кузнєцов описує цей випадок: «Я видаю звичайний набір аргументації: глядач дивиться нас у себе вдома, йому приємніше бачити, що розмовляють люди, партія вчить нас, що пропаганда повинна бути задушевною... Давайте обговоримо можливе коло питань. Ярмарок – міжнародний, виходить, ми чимось можемо здивувати світ, а чомусь повчитися, чи не так?»[712].

«Я покажу нові книги, – сказав Михайлов. – Але ви ж не продавець книгарні!» – кажу я. Крізь зуби, не дивлячись на мене, Михайлов наказав включити кінокамеру. Дістав з мішка томик Леніна, підняв його на рівень обличчя і почав виступати. Поклав книгу на стіл, нахилився за наступною, випавши з кадру. Книг було багато. Оператор ледь устигав міняти касети. Плівку проявили, показали теленачальству: «на жаль, виступ міністра не можна використовувати, він закриває обличчя книгами і випадає з кадру». Історія мала нещасливий результат для журналіста – відсторонення від ефіру на півроку[713].

Серед частини глядачів, особливо молодого покоління, така манера виступів по телебаченню викликала недовіру і зневагу.

18 вересня 1968 р. КДБ інформував ЦК Компартії України про розлогий, на 34 сторінках, документ, автор якого характеризує сучасне йому студентство[714]. Про автора було відомо, що він 1943 р. народження, успішно закінчив виш, спілкувався з багатьма початківцями-поетами, художниками, артистами, брав участь у «Клубі веселих і кмітливих» у Москві, Києві, Одесі та ін.[715].

Автор документа зазначає, що «телебачення в Одесі практично не здійснює вплив на виховання студентства. Єдина передача, яка здобула у студентства популярність, – КВК. Однак останні зустрічі команд виразно показують, що

---

[712] Кузнецов Г. В. Записки лишнего человека: (законодательство, свобода и ответственность журналиста). *Телевизионная мозаика: штрихи к «портрету» отечественного телевидения переходного периода*. Москва, 1997. С. 38–50.

[713] Там само.

[714] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 215–250.

[715] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 215–216.

шкода таких передач достатньо велика, а крім пустої розважальності вони нічого не дають. Взагалі «телік» став синонімом пустого вечора, видовища, яке рятує від нудьги, але коли на екрані з'являється ведучий якоїсь ідеологічної передачі, рукоятка звуку повертається. Значною мірою цьому сприяє українська мова, яка в середовищі одеського студентства вважається «колгоспною», і використання її викликає сміх і здивування»[716].

Анонімний автор вказував, що «московські передачі дивляться з великим інтересом, однак показ життя в капіталістичних країнах викликає здивування, оскільки показуються тільки нетрі, демонстрації, сутички з поліцією тощо. Це вважається занадто тенденційним. Різке невдоволення викликає сама методика передач, коли виступаючий читає, запинаючись, ніби імпровізований виступ. У студентства немає улюбленого диктора або коментатора, що є великим недоліком»[717].

КДБ резюмував у листі до П.Ю. Шелеста, що «незважаючи на незрілість і суб'єктивізм окремих суджень і висновків, автор огляду пише про явища і процеси, які не можна залишити без уваги»[718].

Соціально-економічні труднощі традиційно демонструвались у контексті героїчних зусиль партії і уряду щодо їх подолання або як результат недогляду низових чиновників. Вихід за межі цього постулату жорстко карався. Так, 1982 р. в ефірі українського телебачення вийшла передача «Твоя жизненная позиция», яку підготувала донецька студія телебачення (режисер Шаршаков). У програмі йшлося про напружену ситуацію в Донецькому регіоні, яка склалась у житті шахтарів, розповідалося про примітивне житло в багатьох населених пунктах (шахтарські селища), про погані умови праці, забезпеченість технікою тощо.

Іван Мащенко розповідає, що, коли вийшла в ефір ця передача, з ЦК партії одразу подзвонив інструктор, а наступного дня вибухнув скандал. «Терміново зажадали записати і перегнати в Київ цю передачу. З ЦК приїхав другий секретар ЦК, інструктор. В кабінеті голови Комітету Держтелерадіо другий секретар ЦК запитав заступника голови Тараненка – ти хто такий? Той белькоче, що він заступник. Ти гірше «Солідарності», говорить другий секретар. І до інструктора – готувати їх на Політбюро». Однак замість політичної розправи, передача набула позитивного розголосу. Адже через два дні виявилось, що випадково передачу в ефірі дивився, перебуваючи на відпочинку в Ялті, В.В. Щербицький, якому вона сподобалась. Керівник республіки вирішив, що «передача порушує серйозні проблеми і треба наводити порядок»[719].

Загалом у доперебудовний період критика телепрограм мала закритий характер, здебільшого друкувалась під грифом «таємно» і стосувалась окремих, часом другорядних, аспектів подання інформації.

---

[716] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 232.

[717] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 232.

[718] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 216.

[719] Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком.

Чи не єдиним винятком стала стаття Святослава Котенка «Як вимикається телевізор», опублікована в «Молодій гвардії» 1969 р.[720] «Минуло захоплення технічною новинкою, першими досвідами постановок та інформаційних передач, наступило охолодження, а у відповідь саме мовлення стало все невимогливіше, монотонніше і безвідповідальніше». На автора статті обрушився вал шаленої критики і спростувань.

Забезпечення ідеологічної витримки матеріалів у системі телебачення знаходилось під прямим контролем органів КДБ.

«Щоденно редактори з текстами прокладали дорогу у Києві на Хрещатику, 26, у будівлю Українського телебачення і радіо. До виходу в ефір матеріали мали "залітувати", в кінці кожного ставилась шифрограма – кілька літер і цифра. Це порядковий номер цензора, офіційної особи, яка уповноважувалась стежити за дотриманням державних і військових таємниць у ЗМІ… За вимогою Головліту заборонено було знімати з верхньої точки, щоб був видним горизонт, а відповідно ймовірною була прив'язка до місцевості. КДБ також передавав списки небажаних для трансляції творів поетів, письменників, співаків, акторів», – згадує Валерій Ткачук[721].

Архівні документи показують, що у 1960-ті рр. траплялись ситуації, коли на літування подавались передачі вже після їх виходу в ефір. Так, текст передачі про Дніпродзержинську ГЕС, що вийшла в ефір 05.11.1963 р., був представлений на контроль лише через шість днів. Існували випадки, коли матеріали подавались цензору за кілька хвилин до закінчення робочого дня[722].

Всупереч заборонам Головліту 17.06.1965 р. в телевізійній передачі «Старт» (Дніпропетровське телебачення) головний інженер «Тяжпромелектропроект» назвав прізвища інженерів Дніпропетровського машинобудівного заводу, а голова обласної ради спортивних товариств і організацій двічі згадав інженерів машинобудівного заводу. Ці відомості (дислокація, шефська і умовна назва підприємства) були заборонені до оприлюднення у відкритій пресі, по радіо і телебаченню[723].

У період з 1978 по 1981 рр. корпорація Rand (американська організація, яка виконує функції стратегічного дослідницького центру, працює на замовлення уряду США та готує матеріали з питань національної безпеки) провела анонімні інтерв'ю з 56 емігрантами – колишніми радянськими журналістами, експертами і редакторами, щоб усвідомити рівні системи управління і контролю ЗМІ та перевірити інтерпретації радянологів щодо тогочасного стану ЗМІ та їх перспектив. За результатами роботи було підготовлено звіт, у якому стверджувалось, що в СРСР Головліт та його цензори на місцях не відігравали, на відміну від Польщі, ключової ролі в загальній «машині» контролю над медіа. Головліт гарантував, що ніяких «секретних» фактів не оприлюднюється. А основні функ-

[720] Котенко С. Как выключается телевизор. *Молодая гвардия*. 1969. №7. С. 263.

[721] Інтерв'ю автора з Валерієм Ткачуком.

[722] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4559. Оп. 1 Спр. 47. Арк. 15.

[723] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 4559. Оп.1 Спр. 57. Арк. 3

ції цензури в радянських умовах значною мірою виконували головні редактори у поєднанні з самоконтролем і самоцензурою самих журналістів[724].

Більшість головних редакторів проходили кар'єрне зростання на партійних посадах, а в щоденній роботі мали тісний контакт із відділом агітації і пропаганди ЦК, останній здійснював прямий контроль над ЗМІ, зокрема й телебаченням. У такий спосіб ідеологічна «підкованість» телевізійників у більшості випадків не викликала приводів для занепокоєння КДБ і партійних органів.

«Під час організації телевізійних конкурсів художньої самодіяльності Галичини, Прикарпаття у журі підсаджували спеціально представників КДБ, які занижували оцінки колективам з певних сіл, в яких був найбільший відсоток тих, хто бажає навчатися у духовних семінаріях. Патріотичне крило журі, – говорить Христина Стебельська, – вираховувало цю конспірацію і домовлялося підтримувати такі колективи, я особливо виразно це відчувала, як дочка політв'язня.… Нас рятувало те, що в КДБ були вихідці із Західної України»[725].

У прикордонних регіонах радянські громадяни могли приймати телевізійні передачі інших країн, сигнал яких покривав прикордонну територію. Незважаючи на припинення мовлення в 00 годин (пояснювалось це необхідністю спокійного відпочинку трудящих вночі перед новими трудовими подвигами), у Львівській, Закарпатській та інших прикордонних областях вночі транслювалися художні фільми, щоб відволікати від перегляду зарубіжного мовлення, яке вночі приймалося, враховуючи близькість телепередавачів інших країн. Особливим був інтерес до телебачення Румунії часів Чаушеску, враховуючи антирадянський характер цих передач і відмінність від офіціозу радянського зразка.

Для вивчення форм і методів роботи ідеологічного противника, з метою покращення постановки контрпропагандистської роботи редакцій Українському телебаченню і радіомовленню було дозволено в спеціально обладнаній кімнаті здійснювати перегляд телевізійних передач, що транслювалися телекомпаніями капіталістичних країн по системі супутникового телебачення. Держтелерадіо УРСР забезпечувало режимний перегляд цих передач.

В умовах ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом важливе місце в системі телевізійного мовлення займали програми контрпропагандистського спрямування, яким почали приділяти особливу увагу у другій половині 60-х рр. Для зарубіжної аудиторії двічі на місяць по Інтербаченню транслювалась передача, в якій на конкретних фактах показувалась «справжня сутність буржуазної демократії, її нездатність забезпечити права і свободи широких мас трудящих».

Держтелерадіо УРСР координувало підготовку контрпропагандистських програм облтелерадіокомітетами республіки. Зокрема, Одеський облтелерадіокомітет спеціалізувався на циклових передачах, присвячених викриттю

---

[724] Dzirkals L. I., Gustafson T., Johnson A. R. The Media and Intra-Elite Communication in the USSR. Santa Monica : RAND Corporation, 1982. 151 p. URL: https://www.rand.org/pubs/reports/R2869.html.

[725] Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською.

міжнародного сіонізму, Львівський – релігійного екстремізму, Донецький – на питаннях боротьби із впливом «буржуазної моралі»[726].

Так, Одеська студія телебачення готувала цикл передач «Суд идет. Суд продолжается», мета яких полягала у тому, щоб показати зв'язок сіоністів з гітлерівцями у роки Другої світової війни, зокрема демонструвалось, що «бузувірства, що чиняться на окупованих землях ОАР, подібні до тих самих методів, які використовували фашисти на тимчасово захоплених ними землях»[727].

Типовим прийомом для насадження громадської думки щодо жахів життя в Ізраїлі використовувались розповіді т.зв. «возвращенцев», євреїв за національністю, мешканців Одеси.

У передачі «Атеистические диалоги» йшлося про «викриття уніатства, ідеологічних диверсій західних релігійних центрів». Окремі передачі були присвячені «викриттю ідеології і практики міжнародного сіонізму, його ворожості світу, політиці розрядки»[728].

У передачах «Знайти про них правду», «Анатомія антикомунізму», «Факти свідчать», «Сіонізм без маски» основна увага зосереджувалась на попередженні «антирадянських пропагандистських кампаній українських буржуазних націоналістів, сіоністів, на викриття і дискредитацію конкретних націоналістичних центрів, націоналістичних і уніатських ватажків, реакційного альянсу українського буржуазного націоналізму із сіонізмом і маоїзмом».

Республіканське телебачення випускало цикл передач «Твоя життєва позиція», створило виставу «Втрачений обрій», в яких гостро таврувалися еміграційні настрої серед певної частини осіб єврейської національності, показувалась духовна трагедія колишніх громадян СРСР, які залишили Батьківщину. Періодично готувалися також передачі, що розкривали «антигромадську діяльність екстремістськи налаштованих сектантів»[729].

Завідувач відділу пропаганди і агітації Л. Кравчук у лютому 1980 р. констатував, що Держтелерадіо УРСР накопичило певний досвід роботи з викриття ідеологічних диверсій імперіалістичної пропаганди. Після введення радянських військ в Афганістан «західні радіоголоси» розповідали приховані факти про радянську зовнішню політику. У ці дні республіканське телебачення й радіомовлення у відповідь оперативно підготувало близько 100 виступів робітників, колгоспників, представників інтелігенції, які активно в ефірі підтримували рішення радянського уряду, «викривали неспроможність буржуазної пропаганди».

Аналогічну «наступальну» позицію республіканське телебачення займало і під час підготовки до «Олімпіади-80», що в офіційному дискурсі йменувалось як «провокаційна кампанія адміністрації США, спрямована на зрив Олімпіади»[730].

---

[726] ЦДАВО України. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 7.

[727] Держархів Одеської обл. Ф. Р-6599. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 60.

[728] ЦДАВО України. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 29-30.

[729] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1884. Арк. 25.

[730] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1884. Арк. 26.

Критерієм успішності таких передач називалась «бойовитість і дієвість роботи з викриття фальсифікаторської діяльності західних ЗМІ та української буржуазної націоналістичної пропаганди щодо Радянської України та участі Української РСР в миролюбній зовнішньополітичній діяльності СРСР».

У цілому, використання ТБ з метою виховання «радянських людей», формування потрібної суспільної свідомості мало перемінний успіх. Глядачі скептично ставились до рапортів про успіхи легкої і харчової промисловості, особливе здивування викликали подібні новини у людей, яка відстояли у черзі за продуктами. Меншою мірою цей скептицизм поширювався на офіційні версії зарубіжних подій: пересічний глядач рідко перетинав «залізну завісу», західні радіостанції глушилися, а в продаж з-за кордону надходили лише комуністичні газети[731].

У 1970 р. науково-методичний відділ радянського телебачення дійшов висновку, що телебачення працює з емоційними засобами і якщо радіо звертається до інтелекту людей, то телебачення привертає увагу менш освічених і пасивних осіб, які зацікавлені в розвагах і задоволенні емоційних потреб». У цьому контексті телебачення мало стати частиною місіонерського проекту з формування «правильних смаків» у «нової радянської людини».

З іншого боку, телебачення виходило з найпростішої схеми «стимул–реакція». Передбачалось, що переглянувши ввечері інсценовані репортажі і переможні рапорти, на ранок радянська людина встає на трудову вахту і включається в соціалістичне змагання за передовий Червоний прапор або за звання «Ударник комуністичної праці». За словами голови Держтелерадіо С.Г. Лапіна, повсякденний обов'язок телебачення полягає в тому, щоб «прославити людину праці».

Водночас вразливість телевізійного мовлення (як і радіомовлення) полягала у свободі глядача вийти з-під впливу нецікавої передачі. Ця унікальна особливість вирізняла телебачення з-поміж інших сфер впливу на свідомість, як-от: лекції, вистави чи фільми, коли незалежно від інтересу до дійства, необхідно було залишатись у залі чи кінотеатрі. «З телебаченням чи радіо… можна просто вимкнути і піти грати в доміно», – зауважує Крістін Еванс[732].

Саме тому в моделі конструювання «радянської людини» вдавалися до кумулятивного ефекту повідомлень ЗМІ. Багаторазове повторення тієї самої інформації від різних авторитетних джерел інформації (преса, радіо, телебачення) діяло як навіювання на свідомість.

Щоб впровадити у свідомість аудиторії певну інформацію, спонукати людей поділяти якісь судження, думки, оцінки, а потім і виконувати відповідні дії, разом з навіюванням використовувалось й переконування. Радянська ідео-

---

[731] Голядкин Н. А. История отечественного и зарубежного телевидения. Москва : Аспект-пресс, 2004. 192 с.

[732] Evans Christine E. Between Truth and Time: From Truth to Time: Soviet Central Television, 1957-1985. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. University of California, Berkeley. 2010. P.49. URL: http://digitalassets.lib.berkeley.edu/etd/ucb/text/Evans_ berkeley_0028E_10467.pdf

логічна машина виходила з того, що не вся частина аудиторії має достатньо розвинуте логічне мислення, аби досягти потрібних висновків з аргументів, що наводяться. Тому у всіх передачах пропагандистської і контрпропагандистської спрямованості були акцентовано наявні потрібні висновки.

У період горбачовської «перебудови» телебачення в Україні відіграло особливо значущу роль в умовах кризи радянської ідентичності та «культурної травми» радянського суспільства.

На початок «перебудовчого» періоду телебачення сприймалось населенням як основний засіб отримання інформації і головна форма дозвілля, а потреба родини у придбанні телевізора була настільки великою, що він став сприйматись як предмет першої необхідності[733].

Станом на 1985 рік охоплення населення телевізійним мовленням першої програми Центрального телебачення в Україні зросло до 94,5%, у т.ч. в сільській місцевості 85,5%, а Українського телебачення відповідно 79,5% і 75%, другої програми Центрального телебачення – 28,5% і 13%[734].

Зростання «попиту» на телебачення відбувалось паралельно зі зменшенням «споживання» населенням періодичної преси. На початок «перебудови» кожна родина передплачувала в середньому шість газет або журналів, тоді як на початок 90-х років цей показник не дотягував і до одиниці[735].

Цей процес не можна сприймати лише як поглинання телебаченням преси. Це також і результат зниження купівельної спроможності населення та підвищення собівартості виготовлення газет і журналів та витрат на розповсюдження преси.

Хоча телебачення було більш конформістським, ніж періодична преса, зокрема, видання «Огонек», «Аргументы и факты», однак масштаб глядацької аудиторії (у прайм-тайм охоплювало 150–200 млн радянського населення, тоді як найбільший наклад газети становив від 25 до 35 млн)[736] формував конкурентні переваги телебачення як найдоступнішого і найвпливовішого каналу комунікації.

Основним джерелом інформації у добу «перебудови» було Центральне телебачення. Його передачі «Прожектор перестройки», «До и после полуночи» та ін. викликали інтерес більшості глядачів в Україні, тоді як Українське телебачення залишалось «блідою копією» московських і прибалтійських ЗМІ, оплотом консерватизму.

У 1986 р. відділ соціологічних досліджень Держтелерадіо УРСР провів республіканське опитування за анкетою «Ваша думка», до якої увійшли питання стосовно основних суспільно-політичних передач Українського телебачення

---

[733] Семья и народное благосостояние в развитом социалистическом обществе / под. ред. Н. М. Римашевской, С. И. Карапетяна. Москва : Мысль, 1985. С. 205.

[734] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2858. Арк. 22.

[735] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. P. 71.

[736] Mickiewicz E., Jamison D. P. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Vol. 41, No. 2. P. 151. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x.

і радіо. Анкетування проводилось у 9 областях республіки: Київській, Кіровоградській, Кримській, Львівській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Чернігівській та Хмельницькій. Мета дослідження полягала в порівнянні популярності у населення республіки передач центрального, українського, обласного телебачення, обсягів аудиторій, їх оцінки глядачами, жанрових і тематичних уподобань телеглядачів. За результатами опитування 1832 осіб, понад третина з них (36,4%) частіше за все дивились передачі ЦТ, майже 40% особливих відмінностей між програмами ЦТ і УТ не бачили. Дещо більше ніж п'ята частина опитаних крім програм ЦТ і УТ дивились передачі обласних студій. 13,5% респондентів відзначили позицію «частіше за все дивлюсь передачі УТ». Близько 10% учасників анкетування повідомили, що вони телебачення практично не дивляться[737].

Є підстави вважати, що дані цього соцдослідження хибують, певним чином, на «місцевий патріотизм», враховуючи, що замовником опитування було Держтелерадіо УРСР. Співвідношення глядацьких симпатій у 1988–1991 рр. змінювалось на користь Центрального телебачення.

Згідно з вищеназваним опитуванням найбільш популярною виявилася передача «Сатиричний об'єктив». Її дивився 81% населення республіки. «Сатиричний об'єктив» містив різні форми повідомлень: кінофейлетони; ігрові сатиричні сценки; інтерв'ю з керівниками після критичного виступу; фейлетони, ілюстровані малюнками, фотографіями; письмові відповіді організацій на критику[738].

Анкетування дало можливість визначити, які саме проблеми телеглядачі вважали найбільш актуальними. Лідером стала якість товарів народного споживання, далі за градацією – боротьба з алкоголізмом і порушеннями трудової дисципліни; побутове і медичне обслуговування; організація торгівлі і громадського харчування, благоустрою міст, сіл; робота громадського транспорту; охорона навколишнього середовища.

Учасники опитування були одностайні стосовно того, що «критичні виступи сприяють усуненню недоліків на місцях (59%) і вихованню у людей нетерпимості до них (49,3%)».

Примітно, що найменший інтерес глядачів був виявлений до таких питань, як прискорення соціалістичного розвитку трудових колективів, соціалістичне змагання, роль комуністів, партійних організацій у житті трудових колективів, бригадний підряд.

Хоча більш ніж половина населення республіки називала себе глядачем передачі «Атеїстичні діалоги», однак здебільшого глядачі звертались до циклу від випадку до випадку. Ця передача містила відповіді на листи глядачів щодо релігії і атеїзму, виступи вчених з конкретних питань наукового комунізму, розповіді про атеїстичну діяльність комсомолу, трудових колективів, шкіл, клубів, бібліотек, сюжети, що викривали дії «зарубіжних релігійних центрів»,

[737] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 2955. Арк. 3.

[738] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 2955. Арк. 4зв.

які «налаштовували громадян своєї країни проти радянської влади», пояснення релігійних див з наукової точки зору, розповіді про «антисуспільну діяльність релігійних сектантів», сюжети про радянські свята та обряди[739].

Вказувалося, що атеїстичні теми приваблюють в основному телеглядачів з невисоким рівнем освіти. Серед тих, хто постійно дивиться «Атеїстичні діалоги», більше жінок, а також мешканців сільської місцевості. Водночас телеглядачі ставили логічні питання, на які атеїстичні передачі не давали відповіді: «Чому, незважаючи на активну атеїстичну пропаганду в західних регіонах України (м. Львів), кількість вірян там досягає 90% мешканців?», «Чому збільшилась кількість віруючих в СРСР та ін.»[740].

З розгортанням процесів гласності та посиленням критичних настроїв серед населення, появою на центральному телебаченні модерних програм, зміною дикторської парадигми на журналістську з правом висловлення власної думки та дискусії очевидними стають інерційність та заскорузлість багатьох телевізійних передач українського телебачення.

Наприклад, 5 жовтня 1989 р. вийшла в ефір інформація під рубрикою «Хроніка подій» про нараду у Ворошиловградському міськкомі партії секретарів партійних організацій, працівників радянських, профспілкових і правоохоронних органів, керівників підприємств і установ міста, на якій виступив перший секретар обкому партії тов. Ляхов. Він зазначив про те, що впала дисципліна праці, зменшується видобуток вугілля тощо. Глядачів поінформували, що учасники наради запропонували конкретні заходи з вдосконалення організаційно-партійної та ідеологічної роботи, зміцнення дисципліни і правопорядку, налагодження ефективної роботи підприємств і установ»[741].

У критичній рецензії на цю програму порушуються резонні питання: «Що дає подібна інформація людям? На сьогодні вона в такому вигляді просто не сприймається. У застійні роки «заходи» завжди схвалювалися, а в результаті країна опинилася в економічній кризі. Навряд чи ця «новина» викличе інтерес у телеглядачів. Сухий, трафаретний стиль викладу уже добряче набрид, і від нього треба рішуче відмовлятися»[742].

Характерною особливістю офіційних повідомлень усіх ЗМІ радянського періоду було надмірне захоплення цифрами, статистикою, що мали формувати в уяві людини з одного боку, масштабність досягнень, а з іншого – демонструвати чіткість і вивіреність всіх планових показників, надійність безупинного руху вперед до світлого майбутнього. У перебудовчий період ця особливість зберігалась, хоча сприймалась вже не настільки нейтрально, як раніше.

У передачі донецької студії «Народовладдя» від 17 липня 1989 р. на глядача буквально обвалюється з самого початку лавина цифр – в 180 млн руб. при дефіциті в 12 млн. На кожного мешканця Донецька місто витрачає 160 руб., Ялта – 400, Київ – 300… Виникає питання – це багато чи замало? Коментар

[739] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 2955. Арк. 12зв.

[740] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 2955. Арк. 14.

[741] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 50.

[742] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 50.

відсутній. 300 рублів, 900 тис. уже заклали. Але цього мало. Якщо ми сьогодні маємо 6 млн 800 тис. прибутку, плануємо 10,5 млн на 1996 рік». У рецензії на передачу слушно зазначалось: «Можливо, варто було б цікаві статистичні дані дещо "розбавити", а не давати їх як-то кажуть "в купі"»[743].

Інша традиційна властивість радянського «новоязу» – високопарність стилю всупереч обстановці і аудиторії. Поширений у добу «перебудови» цикл програм про соціально-політичний портрет народних обранців ряснів подібними висловлюваннями: «Він прийшов на завод ім. Лібкнехта, щоб тут у робітничому колективі металургів проходити школу життя… проходити без всяких прикрас. Виміром такого життєвого існування стали для Якова Яковича конкретні справи…»[744]. Це уривок з передачі 11 серпня 1989 р., героєм якої був народний депутат СРСР з Дніпропетровська Я.Я. Безбах (нині – український політик, народний депутат України VII і VIII скликань). При цьому самого Я.Я. Безбаха показують на екрані лише на 5-й хвилині від початку передачі, коли він відповідає на питання виборців.

Дослідники неодноразово констатували парадокс, пов'язаний з тим, що план використання телевізійних медіа, за звичною радянською логікою, як підтримка, пропаганда, легітимація політичного курсу (у конкретно-історичних умовах – курсу на «перебудову») та мобілізація населення в цьому напрямку призвів до протилежного ефекту. За словами В. Кулика, «медіа швидко стали інструментом привернення суспільної уваги та здійснення контролю над діяльністю владного апарату в цілому»[745], набуваючи при цьому сміливості бути вільними і незалежними від партійно-державних директив. Ця обставина особливо важлива з огляду на багаторічне недопущення всією радянською системою освіти і виховання формування рис критичного мислення у громадян. Водночас зауважимо, що в Україні ці процеси відбувались повільно, з оглядкою на московське ТБ.

У «перебудовчий» період радянське телебачення суголосно з суспільно-політичними трансформаціями зазнало революційних змін.

Найбільш значущими трансформаціями, завдяки яким телебачення другої половини 1980-х рр. «програмувало» населення, виділяють такі: прямі трансляції, політичні дебати, участь громадян у дискусіях, скорочення переліку табуйованих тем, поява журналістів з власною точкою зору, посилення оперативності подання інформації, поява нового формату телепередач. Зрештою, вперше телебаченню дозволили піддавати критиці владу і показувати події в невигідному для керівництва країни вигляді, адже до 1989 р. критикувати можна було місцеву владу і партійних чиновників, натомість критика вищого керівництва, у т.ч. М. Горбачова, була заборонена. Крім того, ЗМІ могли згадувати про Леніна лише у хвалебних висловлюваннях[746].

---

[743] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 69.

[744] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 71.

[745] Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010. С. 182.

[746] Bazyler M., Sadovoy E. Television and the Law in the Soviet Union. *Entertainment Law Review*. 1991. Vol. 11, No. 2. P. 305.

Рейно Паасілінна називав прямі трансляції «емоційною драмою», завдяки якій телебачення виконувало функцію загальнонаціонального каталізатора громадської активності поза межами екрана – у вигляді громадських рухів, демонстрацій, страйків[747].

Вера Тольц висловлює думку, що, дозволяючи свободу ЗМІ, М. Горбачов сподівався поліпшити та диверсифікувати свою інформаційну мережу, не обмежуючи її лише традиційними джерелами інформації (КДБ і партійні дані), а й дозволяючи широкій публіці також висловлювати свої позиції, водночас мобілізуючи якомога більше населення на стороні реформ.

У цих умовах, коли вплив партії стрімко послаблювався, а збройні сили, уряд та інші державні інститути залишались на другому плані, ЗМІ, а особливо телебачення, ставали важливим знаряддям управління країною[748]. Населення почало отримувати завдяки телебаченню набагато більше інформації про власну країну і республіку, а також дізнаватись про закритий донедавна зовнішній світ. Зникав страх обговорювати інформацію і висловлювати позицію. За допомогою дискусійної журналістики, прямих трансляцій громадянам поверталась втрачена самооцінка, пробуджувалась самосвідомість.

Як відомо, гласність була покликана сприяти дискусії, яка мала допомогти в позбавленні недоліків без порушення соціального балансу. Однак, як тільки населенню надали право висловлювати свої думки більш відкрито, влада почала втрачати свою здатність визначати межі прав населення щодо цього[749]. Громадська думка стала набувати статусу фактора у прийнятті політичних рішень.

У 1988 р. телевізійні студії в окремих радянських республіках почали заявляти про незалежність. Улітку 1988 р. націоналістичні рухи в республіках Литви, Естонії й Латвії практично зародилися на телевізійних дискусійних шоу. У Грузії, Вірменії, Азербайджані іскра національних прагнень була відчутна на регіональному телебаченні. У міру того, як рух за незалежність у прибалтійських республіках набував обертів, телеканали цих республік почали транслювати програми на підтримку відокремлення від Радянського Союзу. Грузинське телебачення також стало відомим завдяки своїй підтримці ідеї незалежності. Навіть у Ленінграді популярна публіцистична передача «Пятое колесо» показала епізоди про викриття КДБ та інтерв'ю з одним із колишніх катів Сталіна, що докладно пояснив, як він виконував його накази[750].

На цьому тлі українське телебачення залишалось оплотом консерватизму, який став особливо відчутним на фоні «розкріпачення» свідомості населення та паростків вільної журналістики на центральному телебаченні.

---

[747] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995.P. 152.

[748] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. 211 p.

[749] Tolz V. The New Role of the Media and Public Opinion under Mikhail Gorbachev. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics.* 1993. Vol. 9, No. 1. P. 198. DOI: https://doi.org/10.1080/13523279308415200.

[750] Bazyler M., Sadovoy E. Television and the Law in the Soviet Union. *Entertainment Law Review*. 1991. Vol. 11, No. 2. P. 306.

Г.Ф. Устенко (у добу незалежної Україні Г.Ф. Устенко-Гайдай – головна редакторка Київської державної регіональної телерадіокомпанії, сценаристка, публіцистка, Заслужений журналіст України) на партійних зборах 13 серпня 1987 р. говорила: «По пресі ми звіряємо годинники, духовне самопочуття людей, преса формує суспільну думку. Але тепер відкладемо убік гострі сторінки "Правди", "Известий", "Радянської культури" та інших газет і поглянемо на наш республіканський телеекран: як він відповідає рівню чесності й правди, уроки якої нам дала партія в період перебудови?[751] Ми більше довідалися про Пленум ЦК КПРС, ніж про власний Пленум ЦК Компартії України. І підготовку до пленуму ми в жодній зі своїх програм не вели. Але ж ми республіканський екран і напевно нам, у першу чергу, варто було б готуватися до формування суспільної думки навколо нашого республіканського Пленуму ЦК Компартії України»[752].

Об'єктивізації даних про сприйняття глядачами телевізійних програм у радянський період слугували листи. В умовах занепаду соціології В. Мукусєв називає пошту другою «інстанцією» з оцінки громадської думки, після «насуплених брів когось "нагорі", тобто невдоволення або, не дай боже, роздратування і дивовижних розносів керівництва на так званих "великих летючках"»[753].

У цілому характер пошти в січні 1986 р. був такий: схвальні листи, подяки – 114, відгуки на передачі – 512, заявки на кінофільми – 7221, на передачі – 1078, дитячі малюнки та саморобки – 4667, відповіді на конкурси, вікторини – 1932, відповіді на критичні виступи редакцій – 30, скарги та заяви трудящих – 317[754].

Як бачимо, ця структура листування, в якій переважають конкурсна пошта і різноманітні заявки, мало нагадує конструктивну комунікацію, її можна розцінювати скоріше як апатію громадян щодо соціально-економічних і соціально-політичних проблем у суспільстві.

З розгортанням перебудовчих процесів різко зросла активність населення, що відбилось на показниках кореспонденції, адресованій телебаченню. Зокрема, у 1987 р. на адресу Держтелерадіо УРСР надійшов 172851 лист, а у 1988 р. – 169760 листів[755], у 1989 р. – 202260 листів[756]. Зросла кількість кореспонденції громадсько-політичного характеру, натомість зменшилася питома вага і обсяги конкурсної пошти (-36089), всіляких замовлень (-1547).

Перебудова телевізійного та радіомовлення, активне впровадження нових форм і поглибленого змісту передач – телерадіомостів, перекликів, прямого ефіру, дискусій викликали майже вдвічі більше безпосередніх відгуків (53361) на програми[757].

---

[751] ЦДАГО України. Ф. 287. Оп. 9. Спр. 179. Арк. 67.

[752] ЦДАГО України. Ф. 287. Оп. 9. Спр. 179. Арк. 68.

[753] Мукусев В. Телевидение перестройки: воспоминания о будущем. *Телевидение между искусством и массмедиа* / ред.-сост. А. С. Вартанов. Москва, 2015. С. 171.

[754] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 2953. Арк. 3.

[755] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 50.

[756] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 79.

[757] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 51.

Гостро соціальну, емоційну пошту викликало висвітлення питань, пов'язаних з розвитком української мови і культури, вдосконаленням міжнаціональних відносин, проблемами охорони навколишнього середовища, будівництвом атомних електростанцій (1933 листи).

Серед програм громадсько-політичного спрямування найбільшу кількість кореспонденції одержали цикли телебачення «Стосується кожного», «Сатиричний об'єктив», «Земле моя»[758].

Аналіз листів демонстрував тенденцію зростання уваги дописувачів до «перебудови» в політичній системі суспільства, до нових форм господарювання, розвитку кооперативного руху. Спостерігалось збільшення кількості відгуків на телевізійні й радіопрограми громадсько-політичного спрямування, підвищення вимогливості глядачів[759].

Широкого відгуку в листах та телефонних зверненнях набули «Теледебати з кандидатами в народні депутати», «Суботні зустрічі» за участю народних депутатів СРСР від України, передачі циклу «Стосується кожного» (проблеми створення НРУ), телерадіопереклик «Темп»[760].

Жвавий інтерес викликала трансляція з'їзду народних депутатів СРСР та сесії Верховної Ради СРСР, телевізійники отримували подяки за надану можливість бути свідками цієї події. Листи відзначали підтримку позиції народних депутатів від України, які виступали з високої трибуни (зокрема, М.А. Касяна, Б.І. Олійника, В.О. Гонтар). Водночас декілька авторів висловили невдоволення недостатньою, на їх думку, активністю представників республіки, сподіванням побачити на телеекрані інтерв'ю з народними депутатами після їх повернення з Москви[761].

Маркером ставлення радянської партноменклатури до прямоефірних новацій телебачення можна вважати слова Анатолія Лук'янова, який заявив, що «велика аудиторія для першої прямої трансляції З'їзду народних депутатів викликала 20-відсоткове зниження продуктивності праці»[762].

У цей період майже в 4 рази зросла кількість безпосередніх відгуків на телепередачі, глядачі підтримували журналістську позицію з проблемних питань та жваво реагували на дискусійні програми як новацію на вітчизняному телебаченні[763].

Окремий сегмент листів був присвячений культурно-освітнім і національним питанням. Зокрема, значна частина листів-відгуків, листів-роздумів присвячена обговоренню заходів громадськості республіки, спрямованих на гідне вшанування пам'яті Шевченка, перспектив розвитку Канівського заповідника[764].

---

[758] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 51.

[759] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 79.

[760] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 80.

[761] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 80.

[762] Mickiewicz E., Jamison D. P. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Vol. 41, No. 2. P. 151. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x.

[763] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 80.

[764] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 54.

Наймолодші кореспонденти писали про серйозні справи, як-от відсутність у продажу та в бібліотеках творів Ф. Купера «Останній з Могікан», Р. Кіплінга «Мауглі», дефіцит україномовних мультфільмів за улюбленими дитячими книжками та й творів самих українських письменників, персонажі яких були б варті дитячого захоплення[765].

Невідповідність гострих і драматичних подій, свідками і учасниками яких було населення, та лакованого їх висвітлення телебаченням призводило до втрати довіри до цього ЗМІ. «Ми не вміємо ставити гострі питання, чомусь вважаючи, що гостре – обов'язково неприємне, критичне, з наступними кадровими висновками», – йшлося в рецензії на передачу «Сільські вечори» від 29 липня 1989 р. Журналіст запитує юнака, який служив в Афганістані: «От ви, тільки приїхавши туди, ну, мимоволі, людина, коли потрапляє в якесь нове для себе місце, то порівнює із своїм краєм. Як вам здалося, як там живуть люди, які вони, які у них турботи?». «Наче ми в клубі мандрівників бесідуємо з тим, хто повернувся з цікавої подорожі», – зазначав рецензент[766].

Наприкінці 1980-х рр. інформаційна насиченість республіканських передач та їх різноманітність, незважаючи на появу таких циклів, як «Вечірній вісник», телеклуб «Діалог» та інші, ще помітно відставала від попиту населення та від гостроти і злободенності програм центрального телебачення. Це особливо стосувалось організації цікавих виступів-бесід на актуальні теми, які хвилювали людей, з керівниками республіки, народними депутатами, міністрами, вченими і громадськими діячами, представниками кооперативного руху, неформальних організацій тощо.

На тлі паростків вільних ЗМІ розтягнутими, велеречивими, багатокомпонентними висловлюваннями відрізнявся телецикл «Під прапором Жовтня». Передачі, що були реліктом доперебудовчої епохи, готувались у традиційному ключі святкових, а краще сказати парадних звітів, коли автори намагались не стільки продемонструвати реальний стан справ, як зробити своїм героям подарунок до свят. У передачах циклу згадувалось і про недоліки, упущення, розповідалось і про проблеми району. Однак усе це по суті робилось формально, загальна піднесена тональність матеріалу призводила до того, що серйозні питання губились у гучних піснях фанфар, серед пишних епітетів і красномовства. Поширеним аргументом для захисту такого підходу називали необхідність «виховувати маси на позитивних прикладах»[767].

Рецензія на програми телециклу резюмувала: «Якщо ми всі домовилися, що будемо говорити людям тільки правду, то будемо дотримуватися слова і в будні, і в свята. І в нашій роботі такі підходи полягають, перш за все, у створенні об'єктивної картини, у конструктивності критики і в ініціативності ЗМІ і пропаганди»[768]. Виходило, що ніби негативний приклад екрана коїть більше лиха, ніж тоді, коли його побачать у житті.

---

[765] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 53.

[766] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 45.

[767] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 40.

[768] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4288. Арк. 39.

Дискурс телебачення в радянську епоху був здебільшого бюрократичним і сповненим евфемізмами. Так, наприклад, замість «війна в Афганістані» використовувався вислів «інтернаціональний обов'язок обмеженого контингенту».

Традиційна «Ленініана» формувала на телебаченні риторику виступів, на кшталт «Широкі маси народу у великих і малих справах радяться з Іллічем, вони хочуть працювати і жити по-ленінськи», а «у нинішніх умовах гострої ідеологічної боротьби інтерес до ленінської спадщини величезний»[769].

На такому тлі когнітивний дисонанс у сприйнятті «радянської людини» викликали нечувані до цього в ефірі заяви, як наприклад, у жовтні 1987 р., під час супутникового телевізійного спілкування в рамках телемосту Москва–Вашингтон сенатор Деніел Мойніхен заявив радянській аудиторії, що вони жили в «пеклі прав людини», де обмеження на еміграцію і свободу друку були жорсткіші, ніж за царя. Передачу дивились понад 150 млн радянських глядачів[770].

Незважаючи на позиціонування центрального телебачення, як загальносоюзного, воно насправді було московським. Діяльність телекомпанії повністю орієнтувалась на Москву. Таким чином, було неможливо передати сигнал, наприклад, з України в Казахстан або навпаки, крім як через Москву[771].

Інформація з республік, звісно, потрапляла до поля зору новин, однак при цьому центральне ТБ майже не згадувало етнічні протиріччя, що загострились в епоху «перебудови». У період 1986–1989 рр. мешканці республік Центральної Азії, що становили 12% населення СРСР, були згадані в ефірі головної програми країни у 3,6% випадків[772].

Хоча телебачення вважалось критично важливим для формування етнічної інтеграції народів СРСР, але відображення на екрані етнічних груп зовсім не засвідчувало такого прагнення. Загальносоюзне телебачення залишалось у своїй більшості російським. Глядач програми «Інтелігенція і перебудова» (1989) жалівся на те, що всі її учасники були росіянами і що в ефірі не показують центральноазіатських інтелігентів[773].

У цих умовах республіки Прибалтики першими відокремили свої радіо-телевізійні ЗМІ від Держтелерадіо. Верховна Рада Литви створила власну телерадіокомпанію навесні 1990 р.[774]. Слід додати, що 40% етнічних естонців мали можливість дивитись канали фінського телебачення[775].

---

[769] *Советское радио и телевидение*. 1970. №9.

[770] Benn D. W. Glasnost' and the Media. *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics* / edited by S. White, A. Pravda, Z. Gitelman. London, 1992. P. 189.

[771] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. P. 157.

[772] Mickiewicz E., Jamison D. P. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Vol. 41, No. 2. P. 156. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x.

[773] Mickiewicz E., Jamison D. P. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Vol. 41, No. 2. P. 155. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x.

[774] Известия. 1990. 23 марта.

[775] Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. P. 160.

1989 р., в умовах загострення міжнаціональних відносин у СРСР, активно обговорювалась і була закріплена в рішенні Колегії Держтелерадіо ідея створення «Каналу міжнаціонального спілкування» на базі ІІ загальносоюзної програми ЦТ. Одним із натхненників цього підходу був Іван Мащенко: «Нас не залишає відчуття, що, по-перше, наш творчий потенціал дозволяє набагато активніше бути представленими перед всесоюзним глядачем. А, по-друге, ми відчували необхідність цілеспрямованіше і глибше розкривати громадське і культурне життя республіки»[776].

Наприкінці 1990 р. Пленум ЦК КПРС висловився за створення на Центральному телебаченні спеціального каналу «Содружество» для висвітлення проблем міжнаціональних відносин, життя народів радянських республік.

Найяскравішою демонстрацією цілковитої залежності українського і загальносоюзного телебачення від партійних директив стала Чорнобильська катастрофа. Завдяки самвидавській літературі, а згодом і публіцистиці уже наприкінці 1980-х стали відомі факти, пов'язані зі свідомим замовчуванням аварії, таємні документи владних органів та керівників, що забороняли журналістам розголошувати масштаби і наслідки катастрофи.

Майже 68 годин для радянського телебачення і радіо не існувало аварії на Чорнобильській АЕС. Лише під впливом світового резонансу 28 квітня в ефірі програми «Время» диктори зачитали текст, який вже став хрестоматійним: «На Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія. Пошкоджено один із атомних реакторів. Проводяться заходи з ліквідації аварії. Потерпілим надається допомога. Створена урядова комісія. Повідомляє агентство ТАРС». Українські ЗМІ лише ретранслювали цю новину.

М. Горбачов виступив на Центральному телебаченні лише 14 травня 1986 р. Представлені в типовій соціалістичній манері зусилля по боротьбі з наслідками аварії зображувалися як свідчення героїзму радянського народу. Технічний або критичний звіти про те, як або чому відбулася аварія, були відсутні[777].

У своєму виступі Горбачов натякав на те, що в той час, як у Радянському Союзі випадково стався Чорнобильський вибух, Сполучені Штати навмисно здійснили вибух у Хіросімі. На завершення свого виступу Горбачов наголосив: «Я підтверджую свою пропозицію президенту Рейганові зустрітися невідкладно і домовитися про заборону ядерних випробувань»[778].

Архівні матеріали зберегли «відгуки» трудящих Української РСР на цей виступ, які наочно свідчать про спроби партноменклатури конструювати паралельну реальність, вишукуючи потрібні заяви або просто їх фальшуючи:

«Повсюдно люди висловлюють глибоку вдячність ЦК КПРС, Радянському уряду за оперативне вирішення питань з ліквідації наслідків аварії...».

---

[776] Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком.

[777] Taylor B. W. Glasnost vs. Glasnost': A Re-evaluation and Reinterpretation of Chernobyl in Soviet Media. *Dalhousie Journal of Interdisciplinary Management*. 2013. Vol. 9. P. 15. DOI: https://doi.org/10.5931/djim.v9i1.3330.

[778] Правда. 1986. 15 мая.

«На душі стало спокійно, коли прослухав виступ тов. М.С. Горбачова, поділився своїми враженнями майстер електромеханічного цеху Чорнобильської АЕС тов. Прошкін Г.А. Дуже багато значить навіть саме усвідомлення того, що нас не залишили в біді, про нас піклуються, нам допомагають. За це ми вдячні ЦК КПРС і Радянському уряду. Ми одразу відчули дієву підтримку всієї країни»[779].

Бригадир гірників шахти ім. Горького виробничого об'єднання «Донецьквугілля» Фомушкін Н.Н. сказав: «Виступ Михайла Сергійовича Горбачова ще раз свідчить про турботливий підхід ЦК КПРС і Радянського уряду до вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням мирного, безпечного життя радянських людей»[780].

Ланковий колгоспу ім. Леніна Диканського району Полтавської області Бражник Н.Х. підкреслив: «З виступу товариша Горбачова видно, які широкі висновки з того, що сталося, робить керівництво партії і держави»[781].

«З обуренням і презирством сприйняли трудящі республіки розгнуздану, аморальну кампанію, що розгорнула буржуазна пропаганда навколо аварії на Чорнобильської АЕС. Бригадир Дніпропетровського трубопрокатного заводів ім. К. Лібкнехта т. Усов А.С. говорить: «Адміністрація Білого дому, санкціонувавши пропагандистський галас у відповідь на лихо, що спіткало нас, не прислухалася до голосу розуму. Рейган і його компанія виявилися глухі до грізного застереження про те, що ядерна епоха вимагає нового політичного мислення і нової політики»[782]. Примітно, що на вищецитованих архівних матеріалах наявна позначка олівцем: «В ЦК КПСС не посылали».

Чорнобильська катастрофа, яку частина дослідників розглядає як зламну подію, що наблизила дезінтеграцію СРСР, стала й маркером втрати центральним телебаченням авторитету і довіри.

Українське телебачення демонструвало нарощування своєї впливовості здебільшого серед мешканців Західної і Центральної України, де «радянськість» в архетипах свідомості населення була вкарбована найменше.

Як згадує Христина Стебельська, «в добу "перебудови" ми відчували експерименти, на яке йшло українське телебачення, показуючи виступи патріархів, зокрема патріарха Філарета біля пам'ятника Володимиру Великому, народну ходу, передачі студії "Гарт". Це дуже контрастувало з іншою помпезною тональністю виступів по ЦТ патріарха Олексія. В кадрі з'являлись характерні типажі, українська врода, манера мови, тягучість, українське "і"»[783].

Водночас інерційність і консерватизм керівників українського телебачення яскраво демонструє епізод, який наводить співак і композитор А. Сердюк, згадуючи про свою участь у фестивалі сучасної молодіжної популярної музики «Червона рута» у Запоріжжі в серпні 1991 р.: «Влітку пісню "Вставай, Україно!" я виконував на кількох концертах, в тому числі в обласній філармонії. Співав її й

[779] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2979. Арк. 8.

[780] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2979. Арк. 9.

[781] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2979. Арк. 10.

[782] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2979. Арк. 11.

[783] Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською.

на мітингах, які проводив Народний рух України. Пісня гуртувала навколо мене однодумців, українців за духом. У липні піснею зацікавилося Запорізьке телебачення. На острові Хортиця телережисер Наталя Федорова відзняла відеокліп для анонсової передачі перед "Червоною рутою". Шостого серпня вранці "Вставай, Україно!" прозвучала в українському телеефірі. Її побачила вся країна, бо тоді мовлення йшло лише на трьох телеканалах – ЦТ і РТ з Москви та УТ з Києва. Після цього показу я враз став відомим у Запоріжжі. У Києві теж був резонанс – пізніше з'ясувалося, що по факту трансляції цієї пісні КДБ завів справу, а ще був дзвінок з ЦК КПУ, після якого голова Держтелерадіокомітету України Микола Охмакевич одержав партійну догану. Керівника Запорізької телерадіокомпанії Анатолія Ставничого врятувало, мабуть, те, що він на той час був у відпустці»[784].

«Перебудовчі» процеси впливали на поширення української мови в різних сферах суспільного життя. У березні 1989 р. керівництво республіканського телебачення і радіомовлення рапортувало у ЦК, що в цілому ситуація з практичним вживанням української мови на телебаченні і радіо змінюється останнім часом на краще. Зокрема, на ведення національною мовою переорієнтовано цикли передач не лише художнього мовлення, а й цілу низку громадсько-політичних («Стосується кожного», «Суботні зустрічі» та ін.). Повністю переведено на українську мову коментування репортажів про спортивні змагання. Започатковано щотижневий цикл телепередач «Живе слово», де в практичній площині розглядались проблеми функціонування в республіці як української, так і російської мов[785].

Водночас у документі вказувалось, що «в роботі з посилення україномовності програм Республіканського телебачення є серйозні труднощі. Значна частина населення УРСР слабо володіє розмовною (виділено у тексті. – *Авт.*) українською мовою, що знижує мовний рівень передач»[786].

Питома вага україномовних передач суттєво залежала від регіону. Так, станом на 1989 р., частина облтелерадіокомітетів (зокрема, Донецький, Кримський, Дніпропетровський та ін.) готували, як правило, більшість випусків російською мовою і в такому вигляді вони потрапляли на загальнореспубліканський канал. Приблизно половина передач Ворошиловградського, Донецького, Одеського, Харківського комітетів готувалися російською мовою. У Криму всі передачі були російськомовні. Майже всі передачі Волинського, Житомирського, Івано-Франківського, Полтавського, Ровенського, Тернопільського, Хмельницького, Черкаського комітетів велися українською мовою. У Закарпатті третина передач виходила угорською мовою, а понад 16% – молдавською. 10% складала питома вага мовлення молдавською мовою, яке здійснювалося Одеським комітетом[787].

В умовах загального курсу на розширення простору використання української мови в добу «перебудови» співвідношення передач Українського респу-

[784] Приватний архів Ф. Г. Турченка.

[785] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 70.

[786] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 70.

[787] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 71.

бліканського телебачення російською та українською мовами виглядало таким чином (дані за перше півріччя 1987 р.):

Всього місцевого мовлення – 2244 год., з них:

а) власного мовлення – 858,5 год, у т.ч. 469,2 год. або 54,1% – українською мовою і 389,3 год. або 45,9% – російською мовою;

б) іншого мовлення – 1385,5 год. (у т.ч. 428 год., або 31% українською, і 957,5 год. або 69% – російською).

Загалом, 39,9% мовлення здійснювалось на українському телебаченні українською, а 60,1% – російською[788].

Основний обсяг мовлення російською мовою УТ припадав на демонстрацію художніх і документальних фільмів, мультфільмів, які українською мовою не випускались і не дублювались.

У грудні 1987 р. перший заступник голови держтелерадіо УРСР А. Дикаленко доповідав, що в 1988 р. студія «Укртелефільм» випустить українською мовою всі п'ять художніх фільмів та сім із восьми фільмів-концертів. Більшість з цих фільмів буде зніматись українською, а для ЦТ дублюватимуться російською, тільки незначна частина буде знята російською і потім буде перекладатися українською мовою[789]. А. Дикаленко скаржився у відділ пропаганди ЦК Компартії України, що складнішим є питання з документалістикою. Це пов'язано із синхронними зйомками подій, а також робітників, представників науки, які гірше володіють українською мовою. І все ж 60% документальних телефільмів буде виконана в українському варіанті. Таким чином 70% телефільмів плану 1988 р. буде знято українською мовою[790].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у телевізійних програмах відчувається присутність симптомів, які визначають як «культурна травма». Її складовими дослідники називають такі аспекти: «моральна паніка» (спостерігається у гарячих масових дискусіях, суперечках), підвищене хвилювання (проявляється у вірі в міфи і чутки, підвищеній тривожності)[791].

З початком 1990-х рр. додається ще симптом ностальгії про минуле на центральному телебаченні («Старі пісні про головне», програми Л. Парфенова «Намедни. Наша ера»).

«Моральну паніку» демонстрували майже всі публіцистичні програми («Взгляд», «Тема»). Підвищене хвилювання мали погасити, а насправді ще більше підігрівали сеанси гіпнозу з А. Кашпіровським і А. Чумаком[792].

Володимир Вельмінський, науковий співробітник Інституту славістики м. Цюрих, аналізуючи надзвичайно популярні телесеанси Анатолія Кашпіровського, що транслювались по центральному телебаченню наприкінці «перебудови», трактує їх як «останню спробу радянської влади посвятити громадян у

[788] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 3428. Арк. 99.

[789] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 3425. Арк. 57.

[790] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 3425. Арк. 57.

[791] Новикова А. А., Дюло Е. А. «Советское» на современном российском телевидении как проявление глокализации. *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика.* 2010. №1. С. 25.

[792] Там само.

таїнства комуністичної системи, яка знаходилась на шляху до зникнення»[793]. Ці «таїнства» відповідали духу зламної епохи, в якій високим був запит на розкриття секретів і прихованих можливостей, досі недоступних радянським громадянам.

Сеанс Анатолія Кашпіровського

Під час свого телесеансу А. Кашпіровський вдало апелював не лише до фізичного здоров'я глядачів, а й до «больових точок» їх психологічної розгубленості в епоху міжчасся.

За результатами аналізу листів телеглядачів Держтелерадіо УРСР у серпні 1989 р. звітувало про «велику зацікавленість аудиторії, яку викликають розповіді про нові методи лікування, успіхи медичної науки, практику нетрадиційного лікування. Наприклад, на "Телесеанси лікаря Анатолія Кашпіровського" надійшло 53 тис. листів. Майже 100 дописувачів запитують, чи буде відновлено лікувальні сеанси»[794].

Щодо телевізійного сеансу лікаря А.М. Кашпіровського проводились телефонні опитування глядачів. За випадковою вибіркою було опитано 500 абонентів м. Києва і 100 – м. Львова. Із 600 опитаних сеанс 16 січня 1989 р. дивилися 59% телеглядачів[795]. Близько чверті з них відчули позитивний вплив. Вже після першого сеансу чимало «телепацієнтів» спокійно спали. Люди, які відчули поліпшення здоров'я через кілька днів після опитування, просили відзначити, що в них перестали боліти спина або м'язи, значно кращим стало самопочуття. Дехто безболісно переніс стоматологічні операції. Близько половини глядачів не відчули впливу на свій фізичний чи психічний стан[796].

Сеанси А. Кашпіровського стали важливою темою обговорення під час телемосту «Київ–Бермінгем». На вимогу КДБ телевізійний міст виявився мостом одностороннім, адже спецслужби рекомендували українському телебаченню імітувати прямий ефір, побоюючись можливих провокацій з боку радянських емігрантів. Але окрім того, що український глядач побачив телеміст у записі, він був підданий цензуруванню. Як розповідає Іван Мащенко, з англійської сторони в студії виявилися опоненти Кашпіровського – психіатри, психоаналітики, які різко критикували його методи лікування, а дехто навіть зауважив, що при спробі Кашпіровського перетнути кордон з Англією він буде заарештований[797].

---

[793] Velminski W. Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny. Cambridge, 2017. P. 87.

[794] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 80.

[795] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4292. Арк. 118.

[796] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4292. Арк. 119.

[797] Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком.

На диво, дехто зі студентів і в українській студії також поставив під сумнів ефективність телегіпнозу. Коли завершилась передача, Кашпіровський звернувся і до ЦК, і до Держтелерадіо, щоб зняли цей епізод з відеозапису, аби не порушувати стійку віру радянських глядачів у зцілення[798].

Сеанс Анатолія Кашпіровського

На зламі 1980-х – початку 90-х років репертуар телебачення, особливо з появою приватних, т.зв. дециметрових каналів, значно розширюється за рахунок раніше табуйованих тем, фільмів, у т.ч. еротичного плану. З поширенням відеомагнітофонів набуває розмаху відеоаматорство.

Під час «перебудови» намітився поворот від виробничих тем до проблем соціального життя. Злочинність, кримінал, наркоманія, аборти, гомосексуалізм, СНІД, релігія, самогубства, нещасні випадки, особисте життя радянських керівників перестали бути забороненими темами. Соціологічна і статистична інформація стосовно таких сюжетів, часом гіперболізована, опинилась у вільному доступі.

«Культурний шок» частини суспільства поєднувався з суттєвим попитом на подібні теми іншої частини населення. Багаторічне оспівування в літературі, на кіноекрані, у пресі і на телебаченні ідеального кохання, відірваного від реальностей буття і побуту, викликало дискусії щодо деяких сцен, які з'являлись на телеекрані і в кіно. Кандидат мистецтвознавства і філософських наук Володимир Борев з цього приводу писав у журналі «Телевидение и радиовещание»: «Наше суспільство вражене тотальним ханжеством, у нас відсутня елементарна культура сприйняття сексу. Про це свідчать судові вироки, які виносились до останнього часу в різних республіках щодо відеолюбителів. Місцеві експерти, судді, слідчі керувались лише одним критерієм – фільм зарубіжний, значить шкідливий. Тим більше, якщо в ньому є еротичні епізоди. Тоді це вже не просто шкідлива, а порнографічна стрічка. До цього на місцях, як правило, експертами призначались гінекологи, урологи, психіатри. З їх легкої руки у розряд порнографічних потрапило чимало невинних стрічок. Спеціаліст-медик вбачав порнографію там, де її не бачить фахівець-мистецтвознавець. Помилка у тому, що око медичного працівника вичленовує еротичні сцени, відриваючи їх від ідеї, змісту, соціального контексту фільму. Мистецтвознавець же оцінює фільм у цілому як єдиний художній твір»[799].

---

[798] Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком.

[799] Борев В. С точки зрения эксперта. *Телевидение и радиовещание*. 1989. №6. С. 52–53.

Іншим викликом для партноменклатури стала поява у період 1987–1991 рр. альтернативних КПРС неформальних (самодіяльних) об'єднань. Республіканське телебачення, не маючи змоги не реагувати на нові реалії, використовувало апробовані прийоми поділу об'єднань на т.зв. системні (до них зараховувались різні екологічні групи, що відстоювали питання захисту довкілля, питання будівництва атомних електростанцій в окремих регіонах України) і несистемні, що займали непримиренну позицію з національного, мовного питання тощо. Широкий резонанс у республіці одержав відеофільм «Як вони "допомагають" перебудові», в якому таврувалась і «викривалась» діяльність «Української гельсінської спілки», «Українського культурологічного клубу», а також постаті Чорновола, Гориня, Лук'яненка, Набоки, Матусевич, Шевченка[800].

У цілому, телебачення доби «перебудови» стало потужним «шоковим» інструментом зміни системи ідеалів і цінностей «радянської людини». Швидка трансформація самої парадигми телевізійного мовлення – від оспівування влади до відкритої критики на її адресу, від запевнення у стабільності до показу критичного стану економіки, від розповідей про загнивання капіталістичної системи до демонстрації західного споживацького достатку призвели до відчуття фальшивості всіх попередніх стовпів, на яких будувалась радянська ідентичність. Разом з цим, телеекран спричинився до деформації уявлень, уособленням яких виступала «радянська людина», як-то: догмат суспільних інтересів над приватними, готовність працювати на благо держави, колективізм та інтернаціоналізм.

На початку 1990-х рр. українське телебачення лише для частини населення стало джерелом конструювання національної ідентичності, натомість, програючи за рівнем передач та їх різноманіттю російському телебаченню, сприяло збереженню амбівалентної свідомості громадян.

Сприйняття телеглядачем будь-якого об'єкта, явища чи ідеї «вмонтовується» в образ світу (картина світу), який в нього сформований у процесі сімейного виховання, освіти, соціалізації, особистого життєвого досвіду. Саме тому телебачення слід розглядати як одну з ланок всезагального комплексу чинників, що впливали на формування архетипів «радянської людини» у другій половині XX ст.

[800] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 2. Спр. 4267. Арк. 64.

4. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС ТА ІНДОКТРИНАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Радянські мовні практики: політико-ідеологічні особливості

Сучасні гострі політичні дискусії щодо мовного питання в Україні зайвий раз нагадують про роль і вагомість мови як державо- і націєтворчого чинника. Як дуже складний за своєю природою феномен, що потребує виваженого і обережного ставлення, мова повсякчас залишається об'єктом маніпулювання з боку політичних кіл.

Такий підхід, що здебільшого має на меті електоральні успіхи та видозміну національної ідентичності, не є новим. Більш глибинне усвідомлення мовного чинника в суспільно-політичних процесах потребує звернення до досвіду радянської епохи і розгляд радянських мовних практик, що виступали складником ідеологічної політики в СРСР і радянській Україні зокрема – в епоху, яку окремі дослідники називають «соціолінгвістичним експериментом»[801].

[801] Гусейнов Г. Ч. Ложь как состояние сознания. *Вопросы философии*. 1989. №11. С. 65–66.

На сьогодні питання особливостей мови радянської доби дістали потужну розробку серед філологів. Як не парадоксально (враховуючи наслідування сучасною Росією багатьох елементів ідеології СРСР), критична рефлексія з цього приводу найбільш продуктивно втілена у працях російських вчених, які, зокрема, створили «Толковый словарь языка Совдепии», «Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода»[802], зібравши десятки тисяч слів і висловів радянської епохи як лінгвокультурного соціального феномену та піддавши їх науковому аналізу.

Попри успіхи лінгвістів, феномен радянського лексикону є за своєю суттю явищем міждисциплінарним, адже він тісно пов'язаний з політико-ідеологічними та історичними процесами, що розгортались в СРСР у різні періоди його існування. Отже, актуалізується історичний погляд на проблему мовних практик та ідеології у загальнорадянському та українському контекстах.

При дослідженні взаємовідносин мови та ідеології виокремлюється два основні кола проблем: вивчення процесів, які відбуваються в мові під впливом певної політичної ідеології, та визначення мовних засобів, за допомогою яких можна найефективніше впливати на формування ідентичності носіїв мови.

У загальному вигляді взаємозв'язок мови та ідеології не викликає сумнівів. Ціла низка дослідників розглядають ідеологію як систему слів, які визначають ціннісні установки того чи іншого суспільства. За словами російського філолога К.А. Богданова, «ставлення до мови – найважливіший критерій ідеологічного прожектерства й соціального експериментаторства. Контроль над суспільством – це також контроль над мовою, створення суспільства – це створення його мови»[803].

Основними категоріями, якими оперуватимемо, є поняття дискурс, «новояз» («новомова») та його синоніми, «совєтізми».

Будь-який дискурс не існує поза середовища мови. За Н. Арутюновою, дискурс – це «мовлення, занурене в життя», тобто мовлення, наділене соціокультурним виміром, або мова, перетворювана суб'єктом комунікації і включена у конкретний соціокультурний контекст[804]. Нами використовується поняття «дискурс» за Ю. Хабермасом, як «рефлексивна комунікація, що передбачає самоцінну процесуальність проговорювання всіх значущих для учасників комунікації її аспектів»[805].

Термін «новояз» набув поширення після перекладу російською мовою роман-антиутопії Джорджа Оруелла «1984»[806]. Під ним розуміється мова, роз-

---

[802] Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии : ок. 10000 слов и выражений. Москва : АСТ ; Астрель, 2005. 505 с. ; Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. 2-е изд., доп. Москва : Международные отношения, 2004. 189 с.

[803] Богданов К. А. О крокодилах в России: очерки из истории заимствований и экзотизмов. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 5–6.

[804] Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 136–137.

[805] Можейко М., Лепин С. Дискурс. *Постмодернизм. Энциклопедия.* Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. URL http://www.infoliolib.info/philos/postmod/diskurs.html

[806] Оруэлл Дж. 1984. Москва : ДЭМ, 1989. 313 с.

роблена для того, щоб обслуговувати ідеологію суспільства, контрольованого з боку правлячих кіл. У гуманітаристиці вживаються здебільшого як синоніми наступні означення: ньюспік, мова тоталітарного суспільства, тоталітарна мова, дубль-новомова, радянський політичний жаргон, мова радянської бюрократії (номенклатури). Лексичні одиниці, що відображали радянські реалії, отримали назву «совєтізми».

Говорячи про приголомошливі масштаби мовного впливу тоталітарної системи на особистість, дослідники вбачають у «новоязі» засіб придушення духовності, індивідуальності, свободи думки. Оскільки «совєтізми» створювались в основному офіційною пропагандою, вони мали сприйматися як мовна норма. Проникненням «совєтізмів» у різні мови світу своєрідним чином підтверджувалося всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції.

Важливими є мотиви активного впровадження «новоязу». Андрій і Тетяна Фесенко у книзі «Русский язык при Советах», одним з основних факторів, що формують радянський дискурс, називають такий: «Неприваблівість радянського життя, розбіжність багатообіцяючої пропаганди й невеселої, часом трагічної дійсності викликали у влади необхідність у словесному одурманенні, щоправда, яке часто викривалося в народі. Самозамилування й самовихваляння є ширмою, що прикриває безрадісне існування радянських республік, за якими встановилися захоплені епітети: квітуча Україна, сонячна Грузія й т.п.»[807].

Ідеологічне забарвлення мови також досягалося в радянську добу завдяки таким елементам:

– у передовицях, що писалися на «новоязі», використовувалися різного роду кліше, штампи, гасла (диктатура пролетаріату, влада Рад, ударник комуністичної праці, переможна комуністична революція, Слава КПРС! Партія – розум, честь і совість нашої епохи!);

– багатократне повторювання слів з позитивним смислом, що створювало ефект стабільності та впевненості в завтрашньому дні: (Хай живе (рос. – Да здравствует) радянський народ, Комуністична партія Радянського Союзу, трудівники села тощо);

– використання однорідних членів речення, що мало демонструвати ефект «одного цілого» (партія і ЦК, рос. – единство и сплоченность, воля и чаянья);

– перевага надавалась прикметникам, що мали демонструвати масштаби досягнутого (ударна праця, ударна вахта, гігантський розмах, колосальний успіх, подальший розквіт тощо);

– з метою маніпулювання свідомістю людей використовувалися евфемізми (утримування від неналежних слів, пом'якшені вислови) («слуги народу» замість «номенклатурні працівники»)[808].

---

[807] Фесенко А. Ю, Фесенко Т. Русский язык при Советах. Нью-Йорк, 1955. 222 с. URL: http://speakrus.ru/mix/fesenko/fesenko.html

[808] Кириченко С. В., Юрков Е. Е. Новояз: социокультурный фантом или лингвистическая реальность? Русский язык как иностранный и методика его преподавания : XXXVI Международная филологическая конференція, 12–17 марта 2007 г. Санкт-Петербург, 2007. Вып. 19. С. 45–46. URL http://russian4foreigners.com/system/files/2007-8.pdf.

У різні періоди радянської історії ті чи інші гасла ставали керівництвом до дії, слугували психологічним фактором навіювання цінностей, які продукувала влада. Здебільшого створювалась ілюзія причетності пересічної людини до великих звершень і демонстрація турботи партії про народ («народ и партия едины», «ум, честь и совесть нашей епохи», «партия – наш рулевой», «вечно живое учение ленинизма», «дело Ленина-Сталина непобедимо», «Ленин живее всех живых») або досягнення народного господарства («кукуруза – царица полей», «смычка города и деревни»). Чималу групу слів і гасел радянського «новоязу» становили вислови, спрямовані на формування образу ворогів народу, як зовнішніх («міжнародні імперіалісти», «акули імперіалізму», «реваншисти», «гнобителі трудящих», «зовнішня загроза»), так і внутрішніх («куркулі», «саботажники», «гнила інтелігенція», «українські буржуазні націоналісти», «бандерівці», «неформали»), або порушників радянської трудової дисципліни чи закону («отщепенец», «поставить на вид с занесением в личное дело», «несун», «летун», «лес рубят – щепки летят», «лагерная пыль» та ін.).

Значне поширення гасел пов'язане з тим, що вони не передбачають дискусій, близькі до пророцтв, що несуть певну вічну істину («весь советский народ как один человек даст отпор», «все на борьбу с…», «за чистоту марксизма-ленинизма», «долой нытиков, маловеров и дезорганизаторов», «да здравствует победоносное строительство социализма»)[809].

Окрему групу совєтізмів становили ідеологічні міфологеми («вождь світового пролетаріату» – про В.І. Леніна, «геніальний вождь і вчитель» – про Й.В. Сталіна тощо), що використовували з метою підкреслити офіційність повідомлення.

Поширений принцип цитатності зміцнював віру у вождя й задавав єдино можливий у суспільстві дискурс – «дискурс із єдиним центром і твердими правилами поведінки»[810].

Єдино можлива модель спілкування – це вождь звертається до народу. Влада суто монологічна, при цьому влада «навіть вилучає в другої половини саму потенцію говорити», як наголошує Г. Почепцов[811]. Слово вождя не тільки відігравало панівну роль у вербальному просторі, воно прагнуло стати супер-знаком і підкорити собі реальний фізичний простір. Прикладом тому можуть служити метрові гасла на будинках («Слава КПРС»), пам'ятники, площі, зрештою – трансформоване на радянський лад історичне середовище в цілому.

Комунікація «по-радянськи» завжди односпрямована, зворотний зв'язок допускався лише у формі «оплесків, які переходили в овації».

Радянський «новояз» відзначався й мінімізацією активного словникового запасу, тяжінням до скорочення слів. Важливо наголосити, що прагнення

---

[809] Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. Москва : Международные отношения, 2002. 160 с.

[810] Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек: очерки тоталитарного символизма и мифологии. Киев : Глобус, 1994. С. 121.

[811] Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек: очерки тоталитарного символизма и мифологии. Киев : Глобус, 1994. С. 118.

до скорочення мотивувалося не тільки економією часу, а й свідомою метою зміни смислу шляхом непомітного відсікання асоціативних зв'язків кожного лексичного елемента скорочуваного слова (наприклад, ГУЛАГ, ОБХСС, ОГПУ, агітпроп, шкраби). Зокрема, у повідомленні про засудження в 1930 р. вчителів, незгодних з офіційним впровадженням методу бригадного навчання (за бригаду учнів заліки здавали обрані ними делегати), учителі фігурували саме як «шкраби»[812].

Мова тоталітарного суспільства вміла ставити тавро на все, що прирікалося на репресивні заходи. Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок (наприклад, ліквідація куркульства як класу). Варто було назвати когось на зборах чи мітингу в роки Великого терору «ворогом народу» чи «шкідником», як людина вмить втрачала все – родину, близьких, саме життя. Запас подібних слів-убивць у радянському дискурсі постійно поповнювався і оновлювався[813].

У період «холодної війни» особливо розмаху набувають т.зв. «розщеплені» синоніми – слова, що забарвлені позитивно при характеристиці радянських реалій і негативно – при позначенні реалій капіталістичних (наприклад: розвідник – шпіон, агент; починання, миролюбство, візит, громадянство – змова, пацифізм, вояж, підданство).

Засоби масової інформації СРСР і УРСР постійно жонглювали категоріями «розвитку» – усе зростало, розвивалося, збагачувалося, оновлювалося, що є невід'ємним елементом лінгвогіпнозу (прийом до сьогодні успішно використовується політичними силами в піар-кампаніях).

У періодиці постійно наголошувалося, що добробут, відповідно до планів і зобов'язань, – підвищується, промисловість, сільське господарство, культура, наука, освіта і т.ін. – розвиваються швидкими темпами. Насправді розвиток був помітний не завжди, мета часто не досягалася, але ілюзія, постійне фантазування захоплювали людей, мобілізували до праці.

Журнали радянської доби переповнені прикладами видатних «успіхів» радянського народу в будівництві комунізму, зразками «найкращого», «найбагатшого», «найзаможнішого» життя в усьому світі. Прикрашена до невпізнання дійсність створювала позитивний імідж держави та представників її ієрархічної вертикалі, починаючи від «вождя всіх народів» до узагальнених персоніфікацій: «рідна партія», «радянський народ», «країни соціалізму», «народи-брати», «колгоспне селянство», «народна інтелігенція», «герої-орденоносці», «ударники соціалістичної праці», «переможці соцзмагання» та ін.[814].

Традиційним для радянської епохи є, наприклад, звіт «Для щастя народу», надрукований у журналі «Україна» 1955 р.: «Радянський народ з великим задо-

[812] Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии : ок. 10000 слов и выражений. Москва : АСТ ; Астрель, 2005. С. 474.

[813] Ларин С. Язык тоталитаризма. *Новый Мир.* 1999. №4. С. 202–203.

[814] Колісник Ю. Тоталітарна пропаганда на сторінках журналу «Україна» 1950–60-х рр. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки*. Черкаси, 2005. Вип. 67. С. 174.

воленням зустрів важливі рішення II сесії Верховної Ради СРСР, спрямовані на дальший розквіт і зміцнення могутності нашої любимої Вітчизни на нове піднесення всіх галузей народного господарства, на дедалі зростаюче поліпшення добробуту всіх трудящих»[815]. Цей трафаретизм укорінювали, ще коли дитина починала читати, писати і так до кінця життя – постійно в підсвідомість людей заганялась одна й та сама інформація.

Дослідниця К.С. Лях звертає увагу на таку типову особливість радянського дискурсу, як його безсуб'єктність, коли зникає суб'єкт дії, тобто конкретна людина або установа, яка повідомляє, рекомендує або віддає накази, та заміна його численними пасивними конструкціями. К.С. Лях наводить приклади протоколів безпартійних селянських конференцій німецьких колоністів, в яких фігурують такі вислови: піднесення в сільському господарстві «сталося», фінансове становище «покращується», комісія «вибирається», робота «закінчується»; зустрічаються також численні «вітається» і «зазначається»[816]. У результаті, з одного боку, знімалась відповідальність з доповідача, а з іншого – створювався анонімний текст. Ці приклади видаються не тільки надзвичайно типовими для радянської епохи інших періодів, але й вкрай вкоріненими, адже наведена стилістика продовжує побутувати в сучасних документах, адміністративній сфері.

У цьому контексті слід зазначити про схильність радянських пропагандистів говорити не від свого власного імені й навіть не від імені «вождів», а від імен революції, партії, радянської влади. Постійно вживане безособове «ми» створювало міфологізовану структуру радянської дійсності[817].

Директиви партії стосувалися в радянську епоху далеких від політики сфер життя людини, відповідно елементи радянського «новоязу», яким ретранслювалася ця інформація, проникали в книги про двигуни внутрішнього згорання, довідники машинобудівництва тощо.

Примітно, що шаблонність і формалізованість будь-яких виступів зрештою ставала такою звичною, що будь-який позапротокольний відступ, тобто «живе слово», відразу ж був помічений і відзначений як щось нетрадиційне, а отже, негативне, яке в цьому разі прирівнювалося до мінливого, такого, що розхитує стабільну мовну матрицю[818].

Такі ознаки радянської бюрократичної мови як монологічність, ритуальність, закритість, директивність, наявність єдиної колективної точки зору, постійні вогнища напруги, деформації мовної картини світу, яку відрізняють примітивізм, однонаправлений рух часу, замкнутість простору, міфологізм –

---

[815] Для щастя народу. *Україна*. 1955. Ч. 5. С. 4.

[816] Лях К. С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з фондів Державного архіву Запорізької області. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 17. С. 284.

[817] Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. С. 95.

[818] Ксьондзик Н. Стратегії мовного опору соцреалізму в українській радянській літературі. *Мандрівець*. 2011. №4. С. 62.

дали підстави західним дослідникам називати її «дерев'яною» чи тоталітарною мовою (відомий радянолог, професор Франсуаза Том так назвала свою книгу: «La Langue de bois», 1987).

Важливо прослідкувати трансформацію радянського «новоязу». Після розвінчання культу особи Сталіна публічна радянська мова за лексичним складом практично залишилась тією самою, з неї лише повністю зникли цитати Сталіна, як і згадки про останнього. Величезна зміна полягала в тому, що було прибране «дуло пістолета, що стирчало між рядків». Зникла примара вироку, який людина могла щодня розгледіти в газеті, зменшився страх від погляду на тексти газетних передовиць, партійних постанов.

Перебудовча епоха сприяла динамічному поповненню словникового запасу, а також виникненню нових визначень для «новоязу». Так із совєтізмів розвивалися конотації з протилежним змістом, з'являлися нові самостійні значення, що відображали неофіційний погляд на радянську систему. Наприклад, поняття «совдеп», «совдепія», що походять від «совет (рада) робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» у розмовному середовищі стали зневажливими означеннями радянської влади, радянської країни, радянської дійсності, якостей, властивих радянським людям.

Сьогодні вченими мова розглядається не вузькоутилітарно як виключно засіб спілкування і передачі інформації, а у статусі націотворчого чинника, засобу формування національної ідентичності[819]. З огляду на це, важливими є спостереження Ю. Колісника, який зазначає, що в радянську добу штучна псевдомова («новояз») витіснила із журналістських матеріалів слова-номінанти, наприклад, українські географічні назви. Так, слова «радянський», «комуністичний» у різних поєднаннях («радянська дійсність», «радянський народ», «радянські люди», «радянські вчені (космонавти)», «радянський спосіб життя (лад)», «радянська освіта (наука, школа)» замінили прикметник «український». Активне мовне навіювання нейтралізувало слова «Україна», «українці», які фактично були усунуті з мовного обігу. Відсутність слова вела до відсутності його відображення в національній психології, а відтак й до зникнення образу самостійної України[820].

Радянські ідеологи усвідомлювали, що сильне ідеологічне забарвлення має використання самоназви республіки, яке здатне впливати на самосвідомість та ідентичність. Українська дослідниця І. Брага, яка здійснила мовну репрезентацію образу держави у пресі України за радянської доби, наголошує, що концепт Україна в газетних текстах використовувався здебільшого як УРСР, Українська РСР (офіційно), Радянська Україна (менш офіційно). Частотними є випадки, коли Україна позначається «безособово» – республіка, рідше зустрічається номінація Батьківщина і наша республіка. Примітно, що найменша кількість ви-

---

[819] Див.: Каганов Ю. О. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. 31. С. 35–41.

[820] Колісник Ю. В. Визначальний вплив монопартійності СРСР на характер і зміст періодичних видань. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки.* Черкаси, 2004. Вип. 58. С. 163.

падків, коли Україна називається Україною або державою. Як і для номінації СРСР, для номінації УРСР використовуються оцінні лексеми: вільна Радянська Україна, одна з найбільш розвинутих республік Союзу РСР[821].

Для приховування реальної мовно-культурної й демографічної політики, спрямованої на асиміляцію неросійського населення радянських республік, нівелювання національної ідентичності, пропагандистський апарат продовжував оперувати такими риторичними фігурами, як дружба народів, сім'я народів-братів, братерське єднання народів, інтернаціональна єдність тощо.

Як зазначає Л. Масенко, у такий спосіб режим намагався змінити ідентичність людей – замінити в масовій свідомості почуття приналежності до конкретної нації загальнорадянською ідентичністю, якій найкраще відповідала поширена формула «простой советский человек»[822].

Важливо відзначити, що в Україні компартійний «новояз» набув ще потворніших форм, оскільки він повністю калькував російську, знецінюючи в такий спосіб уже не тільки слова, а й мову як таку. Український варіант радянського «новоязу» добре охарактеризував Леонід Кіпніс: «У нас під осміювання з великоруського боку масово підпадають два об'єкти, дві мішені: 1. Суржик позбавлених мови робітників простої праці; 2. Явище, яке я називаю "ДУ – мова", тобто "Для українців – мова". Це версія української мови, створена працівниками засобів масової комунікації на догоду начальству, щоб обслуговувати частину агітпропсистеми, що зображувала "УРСР" і українську культуру. Визначальний фактор: ні начальство, ні самі ці працівники ні між собою, ні у своїх родинах не говорили, як правило, ні по-українському, ні, тим паче, на цій версії, бо нею говорити незручно. Вони створювали її не для себе, а буцімто піклуючись про нас. Фактичне призначення цієї версії мови – показувати свою слабкість при зіставленні з великоруською мовою – своїм першоджерелом»[823].

Швейцарський дослідник Д. Вайс проводив зіставлення фашистського і комуністичного тоталітарних дискурсів[824]. Показово, що порівнюючи дискурси сталінської й гітлерівської пропаганди, автор послідовно відзначає їхні однотипні риси («новояз», мовний екстремізм, аксіологічна поляризація, перетворення лексичних значень, стандартність і повторюваність образів, метафори війни, руху й майбутнього та ін.). Наприклад, згідно з принципом мовного екстремізму в націонал-соціалістичній пропаганді використовувалися такі стійкі формули: неповторні у світовій історії успіхи; нечуваний в історії великий час; історична мова; довіра віруючих; непохитне рішення; непохитна воля; брутальна рішучість; нещадна енергія; неповторне славне минуле та ін.

---

[821] Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років) : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. С. 9.

[822] Масенко Л. Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 46, ч. 1. С. 27.

[823] Науменко І. М., Кіпніс Л. І., Прокопенко І. Г. Вступ до соціоекології (екології людського суспільства). Київ : КМУЦА, 1995. С. 166–167.

[824] Вайс Д. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении. *Политическая лингвистика.* 2007. №3 (23). С. 34–60.

Досить схожі сполучення були поширені в радянському дискурсі: небувалий успіх; всесвітньо-історична перемога; титанічна діяльність КПРС; нещадна боротьба; беззавітна відданість; тверде й послідовне проведення в життя; повне й беззастережне приєднання; неухильний прогрес; непохитна основа; найбільше благо; найглибша подяка; цілком і повністю.

З іншого боку, швейцарський дослідник постійно виділяє суттєві особливості сталінського й фашистського дискурсу: першому притаманний показний інтернаціоналізм і колективізм, другому – націоналізм та індивідуалізм; для першого характерна спрямованість до майбутнього, а для другого – культ минулого. Фашисти примудрялися чи не всіх своїх ворогів представляти як євреїв і тих, хто їм співчував, тоді як образ ворога в сталінському дискурсі був значно різноманітніший; для фашистського дискурсу було характерно звернення до природи й «коріння», а в радянській пропаганді оспівувалася індустріалізація як перемога людини над силами природи. Сталін завжди позиціонував себе як послідовника ленінських ідей, що втілює в життя «заповіти Ілліча», тоді як Гітлер вважав себе єдиним творцем нацизму[825].

Окремим аспектом проблеми є форми і способи реакції населення на впровадження «новоязу». Для позначення цього феномену вчені запровадили спеціальні терміни: «мова самооборони» (А. Вежбіцка[826]), «мовний спротив» (Н. Купіна[827]), «акратична мова» («мова не-влади»), які означають навмисне ігнорування стандартів. Такий мовний опір виникав у частини населення через природне відторгнення та певний психологічний захист від насильницького впровадження радянського «новоязу», а ширше кажучи – від дій влади, прагнучи піддати сумніву офіційну ідеологію. Особливо ці форми мовного спротиву активізувалися в добу «перебудови».

М. Павлишин виокремлює кілька форм літературної опозиції періоду гласності, а саме: «дисидентство», «мовчанка» та «езопівська мова». Він уточнює, що езопівська мова – «це найскладніша, а також і найдвозначніша форма літературної опозиції, оскільки вона побудована на механізмі літературного перехитрювання»[828].

Езопівська мова народжується в умовах протистояння цензурі, у формах «оксамитової» боротьби з нею. На базі езопівської мови склався художній напрям, метафоричний за своєю природою, збагачений натяками, тонко поданими умовностями, усмішками і сарказмом[829].

---

[825] Вайс Д. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении. *Политическая лингвистика.* 2007. №3 (23). С. 34–60.

[826] Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания.* 1993. №4. С. 107–125.

[827] Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург ; Пермь : ЗУУНЦ, 1995. 143 с.

[828] Павлишин М. Канон та іконостас : літературно-критичні статті. Київ : Час, 1997. С. 199.

[829] Уварова И. П. Место эзопова языка в системе общения интеллигенции и власти. *Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое.* Санкт-Петербург, 2001. С. 307.

Як відомо, в умовах радянської дійсності, аби писати правду, треба було використовувати не тільки «пряму мову», а й мову натяків і підтекстів, «часто підкріплену посиланнями на класиків марксизму-ленінізму, що, зрештою, часто-густо були доволі щирими сентиментами з боку авторів, які їх використовували»[830].

Головною функцією езопівських хитрощів ставала комунікативна. І тут всякий натяк на те, що не все спокійно, всяке будь-яким чином зашифроване повідомлення на цю тему, було паролем серед однодумців.

Російська дослідниця І.П. Уварова згадує, що в середині 1970-х рр. в місті Магнітогорську існував ляльковий авангардистський театр «Буратіно». Щоразу овацію у глядачів викликав епізод під час вистави «Мауглі», коли зі сцени летів дзвінкий голос Мауглі: «Ми з тобою однієї крові, ти і я». Заради цього моменту йшли в театр, щоб опинитися серед своїх[831]. Хоча жодного політичного підтексту вистава не мала, але цей езопівський натяк надихав людей. Завдяки слову-паролю відбувався пошук «своїх».

Отже, амбівалентність радянських мовних практик була закладена в самій його природі – здатності «совєтізмів» використовуватися як в ідеологічному, так і в переносному, іронічному смислі. В епоху «перебудови», коли відчутним став ефект фальшу від догматизованих ідеологічних нашарувань, розходжень між патетичними словами і реаліями, а також послабився ідеологічний контроль, наростає процес нонконформізму, проявом якого стає сміхова реакція на ідеологічну мову. Цей процес засвідчив, що кінцевої мети – формування суцільної тоталітарної суспільної свідомості радянські ідеологи не досягли, хоча ступінь проникнення «новоязу» у світоглядно-ціннісні орієнтири, психологію громадян у довготривалій перспективі ще належить оцінити.

В українських реаліях названі процеси, у комплексі з іншими засобами ідеологічної машини, поєднувались з нівелюванням національної ідентичності. Маючи абсолютний контроль над засобами масової інформації, усім публічним простором, радянська влада під маскою інтернаціоналізму та братерського єднання сприяла вихованню цілого покоління громадян з міфологізованою свідомістю, яким в умовах незалежної України доводиться проходити складний шлях набуття своєї ідентичності.

---

[830] Панченко В. Сталкер 1960-х. *Феномен Івана Дзюби* : матеріали круглого столу, 17 листоп. 2006 р. Київ, 2007. С. 71.

[831] Уварова И. П. Место эзопова языка в системе общения интеллигенции и власти. *Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое*. Санкт-Петербург, 2001. С. 315.

4.2. «Сміх крізь сльози»: радянський політичний анекдот

Наукова інтерпретація феномену анекдотів ускладнюється принаймні двома обставинами: по-перше, всі інтуїтивно розуміють, що таке анекдот і жарт, а, по-друге, сама природа гумору не передбачає роз'яснень, адже анекдот не працює, якщо його треба пояснювати.

Незважаючи на те, що в класичній теорії сміхової культури, створеній М. Бахтіним[832], остання розглядається як явище не тільки принципово інородне, а й вороже ідеології[833], дослідниця М. Столяр звертає увагу на амбівалентний характер політичного анекдоту і комуністичної ідеології. З одного боку, анекдот заперечує ідеологію, розхитує і руйнує її. З іншого – створюється в певному ідеологічному середовищі і навіть приймає певні тези офіційної ідеології[834]. Анекдот апелює до положень ідеології як до тієї «пічки», від якої танцюють. Радянська сміхова культура є в цьому контексті продовженням радянської ідеології,

[832] *Британський дослідник Крісті Девіс вважає, що М. Бахтін писав про таку тему, як середньовічні карнавали, маючи на увазі популярну гумористичну культуру Радянського Союзу та надихаючись нею* (Davies C. Jokes as the truth about Soviet socialism. *Folklore*, 2010. №46. P. 25).

[833] Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. Москва: Художественная литература, 1990. 543 с.

[834] Столяр М. Советская смеховая культура. Киев : Стилос, 2011. С. 194.

її необхідним придатком. З іншого боку, анекдоти, як і сміхова культура в цілому, впливали на ідеологію, сприяючи її еволюції в бік пом'якшення і більшої уваги до питань морального життя радянської людини[835].

Анекдот за низкою ознак (опозиційний характер, фігурування в приватному повсякденному просторі, непублічність) належить до неофіційної сфери культури, яка напряму не залежала від державної влади, розвивалась і поширювалась, незалежно від останньої, мала опозиційний настрій щодо офіційної сфери культури, локалізовувалась переважно в середовищі повсякденності[836].

Якщо при Сталіні розповідати анекдоти намагались у вузькому колі і прагнули, щоб вони були не різкими, то після смерті диктатора, а особливо по завершенню інерції страху на початку 1960-х рр., народ виявив дивовижний потяг до самовираження на рівні анекдотної творчості. Анекдоти стали частиною повсякденних практик у різних соціальних групах. Жартами обмінювались щоденно звичайні люди, і вони були набагато популярніші, аніж офіційний гумор у сатиричних журналах.

«Радянська людина» через розповіді/слухання анекдотів компенсовувала можливості самовираження, що в західних демократіях реалізуються, наприклад, через вибори або ЗМІ. Політичний анекдот формував у людини унікальну силу уяви про можливість «одягти короля» або «залишити його голим»[837].

Олексій Юрчак наголошує в цьому контексті, що ритуал спільного розповідання анекдотів і спільного сміху над цим був важливіший простого бажання почути новий анекдот[838]. Участь у цьому ритуалі нагадувала своєрідний маркер, що навколо люди такі ж «нормальні», як і ти, і так само ставляться до радянської системи. Фраза «Ви чули останній анекдот?» тривалий час використовувалась як комунікаційний елемент при вітанні, спосіб досягнення міжособистісної довіри.

Оскільки радянська влада будувалась на ідеології, адже в економіці відчутних результатів вона не могла продемонструвати, то провали в економічній політиці прикривали саме бійці ідеологічного фронту. У цих умовах анекдоти підривали основний ідеологічний корінь системи, демонструючи розбіжності між декларованими гаслами та їх сприйняттям населенням. Наприклад, один з відомих анекдотів у контексті позиціонування СРСР як борця за мир: вірменське радіо запитують *«Война будет? Нет, войны не будет, но будет такая борьба за мир, что камня на камне не останется»*.

Анекдоти демонструють невіру в офіційну лінію про те, що національні прагнення зникли зі створенням «нової радянської людини». Свідченням є

---

[835] Столяр М. Советская смеховая культура. Киев : Стилос, 2011. С. 278.

[836] Воробьева М. В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960–1980-х годов : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Екатеринбург, 2008. С. 14.

[837] Várnagy T. «Proletarios de todos los países…¡perdonadnos!». O sobre el humor político clandestino en los regímenes de tipo soviético y el papel deslegitimador del chiste en Europa central y oriental (1917-1991). Eudeba Universidad de Buenos Aires, 2015. P. 17.

[838] Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. С. 539.

численний блок анекдотів про чукчів. Один з них «*Какими были чукчи до советской власти? Голодными и холодными. Какие чукчи при советской власти? Голодные, холодные и с чувством глубокой благодарности*»[839] засвідчує іронію над перевагами, які дала радянська влада не лише підкореним, периферійним, але й неросійським народам; чукчі тут виступають збірним поняттям.

Важливим є усвідомлення, наскільки загрозливими є анекдоти для політичної чи соціальної системи. Існує позиція професора Кардіффського університету (Велика Британія) Грегора Бентона, що вони нічого не змінюють, не є формою спротиву і нікого не мобілізують, навпаки стабілізують потенційно конфліктні ситуації (наприклад, єврейські анекдоти)[840].

А втім, інші автори вважають, що анекдоти мають т. зв. підривний потенціал, стверджуючи, що ця «зброя слабких» може бути важливою, аби змусити людей мислити критично, допомогти висловити ставлення до влади, створити альтернативний простір спротиву і навіть додати сміливості вчиняти більш конкретні дії. Рон Дженкінс справедливо зауважує, що анекдоти, звісно, не призводять до заколоту, революції, але відкривають дискурсивний простір, який дозволяє обговорювати ті питання, які в інших дискурсах замовчуються або не ставляться під сумнів[841]. Відповідно, відтворюючи реальність у перебільшеному і сміховинному вигляді, анекдоти сприяли створенню альтернативної суспільної сфери.

Низка вітчизняних та зарубіжних авторів наголошують на значенні політичного анекдоту для людини як психологічного самозахисту, психологічної саморегуляції невільних людей. Насмішка над дійсністю дає оповідачу й слухачу анекдотів певне відчуття свободи і реваншу по відношенню до влади.

Джордж Майкс розглядає сміх як «єдину зброю, яку гноблений може використовувати проти гнобителя. Це – агресивна зброя і запобіжний клапан водночас»[842]. Дослідники Еллін і Дон Нільсен у цьому контексті зазначають, що «антиурядовий гумор ілюструє теорію, згідно з якою люди використовують гумор, аби полегшити напругу, висміюючи ситуації, де вони відчувають себе обманутими»[843]. Отже, анекдот покликаний не лише викликати сміх, а й мінімізувати страх.

Зрештою, анекдоти є елементом подвійного життя, удавання, характерного для всієї системи соціалістичного табору.

Д. Штурман і С. Тіктін у книзі «Радянський Союз у дзеркалі політичного анекдоту», написаній в еміграції, розкривають парадоксальну спорідненість між усною народною творчістю далекого минулого і радянського часу. Автори звертають увагу, що фольклор в усіх народів старший за писемність. Билини,

---

[839] Davies C. Jokes as the truth about Soviet socialism. *Folklore*, 2010. №46. p. 24.

[840] Benton, Gregor: "The Origins of the Political Joke". *Humor in Society: Resistance and Control*, Basingstoke, MacMillan, 1988, p. 54.

[841] Jenkins, Ron: Subversive Laughter. The Liberating Power of Comedy, Nueva York, The Free Press, 1994.

[842] Oring E. Risky Business: Political Jokes under Repressive Regimes. *Western Folklore*. 2004. Vol. 63, No. 3. P. 219.

[843] Там само.

саги, казки, пісні створювали здавна народні таланти, які не використовували писемність, а часом і не володіли нею. Антитоталітарний політичний анекдот, навпаки, виникає в умовах суцільної або майже суцільної грамотності. Історичний парадокс: якщо фольклор минулого розвивався на фоні відсутності в народі писемності, то анекдотний фольклор радянської епохи масово народжувався в тоталітарних обставинах через відсутність свободи друку. Іншими словами, він покликаний до життя також відсутністю писемності, цього разу легалізованої писемності ідей і сюжетів певного роду[844].

Анекдоти про комунізм є однією з найбільш численних груп усіх радянських політичних анекдотів, що несуть на собі смисл десакралізації панівної ідеології. При цьому якщо ідеологія використовує форму абсолютного прогресу, то анекдоти обирають модель регресу («*Скажіть, це вже комунізм чи буде ще гірше»; «Розквіт комунізму. Оголошення на дверях продуктового магазину: сьогодні в олії потреби немає»*)[845].

Соціалістичний лад, його однопартійність, комуністична партія і непорушність її правоти і керівної ролі, будівництво комунізму, внутрішня і зовнішня політика ЦК КПРС, партійна інтерпретація історичного минулого і партійний прогноз майбутнього, партійна національна політика та низка інших рис у партійно-державній пропаганді виступали як вічні, непогрішні, священні засади, що не підлягають критиці. Для анекдоту ж святинь і догматів не існує. Його головні принципи – тотальність іронії, відсутність осіб і тем, що можуть бути поза критикою, всезагальність скепсису і нігілізму, всепроникливе і всеосяжне заперечення[846].

Численні анекдоти, пов'язані з офіційною ідеологією та її пропагандистсько-агітаційними штампами, характеризуються передусім категоричним неприйняттям анекдотистами цієї ідеології і цих штампів. Особливо наочно це висміювалось у формі питань і відповідей «вірменського радіо», де на питання, поставлене у близькій до офіційних штампів манері, дається абсолютно антирадянська, антикомуністична відповідь.

Д. Штурман і С. Тіктін висловлюють думку, що серія «вірменське радіо» почалась після обмовки єреванського диктора, який нібито сказав: «При капіталізмі людина експлуатує людину, а при соціалізмі все відбувається навпаки»[847].

Для анекдотів на ідеологічні теми характерно повне розвінчання усіх радянських кумирів: героїв, перемог, які без кінця оспівувалися, і організацій (партії, органів держбезпеки, рад та ін.), що безперервно вихвалялися. Те, що є в офіціозі предметом апології, для анекдотистів слугує лише підставою саркастичного висміювання.

---

[844] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар : Горизонт ; Коми, 1992. С. 12.

[845] Столяр М. Советская смеховая культура. Киев : Стилос, 2011. С. 197.

[846] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар : Горизонт ; Коми, 1992. С. 14.

[847] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар : Горизонт ; Коми, 1992. С. 15.

Формою висміювання тоталітарної ідеології була пародія щодо «священних текстів». Філософ Л.Н. Столович згадує про те, як ще в період «культу особи» студенти ставили такі контрольні питання на знання «Короткого курсу історії ВКП(б)»: «На якій сторінці Плеханов "пішов у кущі"?», «Росія стала вагітною революцією?» тощо[848]. Ці анекдоти мали загальносоюзне поширення.

Окремою групу можна вважати анекдоти, присвячені так званій «дружбі народів» – міфу, що постійно експлуатувався офіційною пропагандою. У цій серії відчувалася неприязнь радянських людей до народів країн, що охоче користувалися допомогою СРСР – африканців, країн соцтабору. Темою анекдотів ставали й відносини між народами республік СРСР (замість декларованої дружби підкреслювалась взаємна неприязнь і сепаратистські тенденції)[849].

Наприклад, серединою 1950-х рр. датується наступний анекдот: «Під час святкування з приводу трьохсотліття возз'єднання України з Росією з'явився Богдан Хмельницький і заявив: – Триста років тому я об'єднав Україну з Росією. Це було великою політичною помилкою. Україна має отримати незалежність! І негайно! На нього закричали: – Ви збожеволіли! – Так, – відповів Богдан Хмельницький. – Я збожеволів ще тоді»[850].

Політичні анекдоти суттєво відрізнялись від анекдотів на теми, дозволені комуністичною ідеологією, навіть заохочувані нею, зокрема: алкоголізм, свекруха, погода, житлова проблема, дрібні бюрократи-чиновники тощо. У країнах соцтабору існували офіційні сатиричні журнали, що мали значну кількість читачів: радянський «Крокодил», чеський «Дикобраз», словацький «Рогач» [у зоологічному смислі – жук-олень], польський «Шпильки», болгарський «Шершень», румунський «Кропива», східнонімецький «Уленшпігель»[851]. Звичайно, у цих виданнях чітко простежувалася межа між гумором дозволеним і неприпустимим.

Як це не парадоксально, але у глибинному смислі анекдоти являють картину не смішну, а страшну. Вони зображують суспільство невільним, бідним, підкореним. Багато анекдотів просякнуті фаталізмом, скепсисом і нігілізмом.

Стан політичного анекдоту в Радянському Союзі сталінської доби влучно характеризує такий приклад: «Оголошений конкурс на кращий політичний анекдот. Перша премія – 25 років, друга – 10 років і три заохочувальні по 5 років»[852].

Примітним є той факт, що серед значного масиву документів досліджуваного періоду у фонді 16 ГДА СБУ ми знайшли поодинокий факт уваги КДБ до анекдотів.

---

[848] Столович Л. Н. Смех против тоталитарной философии: советский философский фольклор и самодеятельность. *Философия. Эстетика. Смех*. Санкт-Петербург ; Тарту, 1999. С. 281.

[849] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар: Горизонт ; Коми, 1992. С. 410.

[850] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар : Горизонт ; Коми, 1992. С. 411.

[851] Oring E. Risky Business: Political Jokes under Repressive Regimes. *Western Folklore*. 2004. Vol. 63, No. 3. P. 216.

[852] Столович Л. Н. Смех против тоталитарной философии: советский философский фольклор и самодеятельность. *Философия. Эстетика. Смех*. Санкт-Петербург ; Тарту, 1999. С. 290.

У вересні 1981 р. Управлінням КДБ у зв'язку з поширенням серед оточення анекдотів «політично шкідливого змісту» перевірявся вчитель географії середньої школи м. Гульськ Новоград-Волинського району Житомирської обл. Леонід Коган, 1956 р.н., член ВЛКСМ. У ході перевірки було встановлено, що Коган за місцем проживання зберігає записи зібраних і систематизованих по розділах 250 анекдотів. Частина з них містить наклепницькі вигадки щодо радянської дійсності, засновника й окремих керівників КПРС і Радянської держави.

У листопаді 1981 р. на основі порушеної органами прокуратури кримінальної справи відносно родича, з родиною якого проживав Коган, органами міліції за участю працівників УКДБ, що виступали під прикриттям співробітників УВС, проведено обшук. У кімнаті Когана було виявлено і вилучено два загальних зошити із записаними анекдотами, 38 з яких мали «політично шкідливий характер». Леонід Коган пояснив, що анекдоти він збирав у процесі спілкування зі знайомими і записував їх після «обробки».

11 січня 1982 р. в УКДБ Леоніду Когану оголошено офіційне попередження відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р.[853]

Поведінка Когана, учителів Гульської середньої школи обговорювалась на зборах колективу викладачів цієї школи[854]. Шаблонний висновок більшості документів КДБ про покаяння осіб у вчиненому та їх запевнення, що надалі подібного не припускатимуться, наведений і цього разу, з дописом, що обкому повідомлено про інцидент.

Нам вдалось зв'язатись з Леонідом Коганом (м. Любек, Німеччина), який виклав детальну канву подій, що супроводжували цей епізод.

Полюбляючи слухати і розповідати анекдоти під час навчання у Курському педінституті, Л. Коган, ставши вчителем сільської школи Новогород-Волинського району, вирішив фіксувати анекдоти у загальний зошит – спочатку побутові, а потім і політичні. Так сформувались два зошити під назвами «Фольклор» і «Записки божевільного», які автор уявив як самвидав, записавши себе головним редактором, а тих знайомих, які розповідали анекдоти, – фіктивними членами редколегії. Ці зошити Л. Коган давав читати малознайомим людям, не побоюючись наслідків. Проте поширення зошита серед колег по школі викликало інтерес «органів».

---

[853] *Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. №3707-VIII «Про використання органами державної безпеки попередження як заходу профілактичного впливу»: «Не для печати. Президиум Верховного Совета СССР постановляет: Установить, что лицу, совершившему антиобщественные действия, противоречащие интересам государственной безопасности СССР, если они не влекут уголовной ответственности, органами государственной безопасности может быть сделано официальное предостережение о недопустимости такого рода действий с последующим уведомлением прокурора. Для объявления предостережения это лицо вызывается органом государственной безопасности, а в случае неявки может быть подвергнуто приводу. Если лицо, которому было объявлено предостережение, совершит преступление, наносящее ущерб интересам государственной безопасности, протокол о сделанном ему предостережении приобщается к уголовному делу. Председатель Президиума Верховного Совета СССР Н. Подгорный. Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. Георгадзе».*

[854] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 160-161.

Л. Коган деталізує повідомлення у документі, що під час обшуку вдома, аби відвести увагу на інше, оглядали килими і записували дані про них, а потім перейшли до паперів. Як тільки знайшли зошити з анекдотами, обшук був припинений. Через наявність політичних анекдотів (у т.ч. кілька записаних чужим почерком) справою займалась прокуратура спільно з КДБ.

Леонід Коган розповідає про типовий прийом КДБ – прагнення приписати інші епізоди, що не стосуються справи, аби показати масштаб «злочину». Так, вчителя Тоцького особливо інтенсивно допитували, намагаючись «пришити» інцидент, який мав місце за кілька днів до того у с. Кікова: невідомі обклеїли кіоск в селі словами, складеними з вирізаних з газет літер, про радянських окупантів в Афганістані та інших країнах світу. При цьому портрет Брежнєва був покритий фекаліями. Однак наявність алібі врятувала вчителя Тоцького. Самого ж Л. Когана КДБ викликав на допити 7-8 разів, побоюючись передавання записів на Захід для публікації[855].

Є підстави стверджувати, що співробітники КДБ використовували інформацію, що хтось розповідає антирадянські, як вони вважали, анекдоти, і під час «профілактики» використовували це, тиснучи на людей, погрожуючи за це неприємностями. Для КДБ було головним, щоб профілактований «роззброївся» і припинив поводити себе так, щоб завдавати їм клопіт. Якщо ж їхній тиск не допомагав, профілактований не лякався і «не ставав на шлях виправлення», то треба було вирішувати питання про відкриття кримінальної справи, і це питання вже виходило на інший рівень. Але анекдоти тут вже значення не мали. Як зауважує в інтерв'ю Євген Захаров, «гебісти самі любили розповідати анекдоти. Циніки були закінчені»[856].

У цілому, на наш погляд, причини незначної уваги до анекдотів, як потенційної загрози радянському ладу, з боку органів КДБ можна пояснити кількома аспектами. По-перше, масовим характером анекдотів, контроль над якими вже був неможливий у післясталінську епоху. По-друге, здійснювати контроль над обігом анекдотів – означало б необхідність їх цитувати, а відтак, визнавати факт глузування над радянською системою, висміювання її основоположних засад, що набагато страшніше, ніж фіксувати окремі явища нонконформізму, дисидентства, хуліганства або кримінальних діянь. Загальновідомою є сентенція, що диявол боїться не сили, яка є його природною стихією, не ненависті, не аскези, а насмішки. Коли над системою починають сміятися, її кінець відносно недалекий в історичному плані. По-третє, у післясталінську добу увага спецслужб фокусується здебільшого на письмовій фіксації анекдотів, а не на їх усному поширенні.

Одним з небагатьох прикладів епохи «розвиненого соціалізму», коли б обвинувачуваному інкримінувалися фіксація і розповідання анекдотів, була справа Ірина Цуркової, ленінградки, арештованої 20 грудня 1981 р. за звинуваченням у поширенні нею самвидавського збірника антирадянських анекдотів та засудженої на три роки виправно-трудової колонії. Справжньою причиною

[855] Інтерв'ю автора з Леонідом Коганом.

[856] Інтерв'ю автора з Євгеном Захаровим.

арешту був зв'язок Цуркової з Фондом допомоги політв'язням. Через деяку проблематичність публічного озвучування теми Фонду сторона обвинувачення вдало скористалася знайденим зошитом з анекдотами[857]. Слід звернути увагу, що і в цій справі йдеться про речовий доказ у письмовому вигляді.

У 1970–1980-ті рр. порушувалось питання про спеціальний закон, який мав карати за поширення анекдотів, частівок та іншого фольклору антирадянського змісту. Однак Закон цей так і не був ухвалений[858].

Жанр політичних анекдотів активізується в період «перебудови». За висловом російського письменника і публіциста О. Мєліхова, «Гумор, ось хто готував перебудову…»[859].

Поворот до реформ характеризувався принциповою діалогічністю, порівняно з монолітністю, монотонністю і одноголосністю радянської епохи. Нові гасла і принципи епохи почали обігруватися в анекдотах: «Як відрізняється свобода від лібералізації, а свобода слова від гласності? – Так само, як канал від каналізації». Численні анекдоти відобразили й розпад КПРС, наприклад: «Як вийти з партії? Треба отримати рекомендації двох безпартійних»[860].

Мова «перебудови» принципово відрізнялась від регламентованого способу вираження думок радянської епохи. Гасла, прийняті на початку реформ, – гласність, прискорення, плюралізм, лібералізація, – швидко дістали поширення і стали предметом ігрового осмислення в жанрі анекдоту.

О. Фролова ставить питання, чи можна вважати анекдоти про «перебудову» політичними. Традиційно анекдот будується на опозиційності оповідача панівній ідеологічній доктрині. Тематична група анекдотів про «перебудову» демонструє як негативну, так і позитивну оцінку реформ, що було неможливим в анекдотах про брежнєвську епоху. Таким чином, переосмислюється традиційна опозиційність політичного анекдоту[861].

Якщо в попередні епохи в центрі суспільної уваги був лише один персонаж, іменем якого і йменувався той або інший історичний період (Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв), то політична арена «перебудови» була заповнена численними персонажами з різними характерами і темпераментами: М. Горбачов, Р. Горбачова, Є. Лігачов, Б. Єльцин, Ю. Афанасьєв, Г. Попов, А. Собчак, А. Сахаров, В. Павлов, Б. Пуго, Е. Шеварнадзе, Д. Язов, А. Яковлєв, Г. Янаєв[862], відповідно й тематика політичних анекдотів перестала бути вузькоперсоніфікованою.

---

[857] Архипова А., Кирзюк А. Арест за репост: фольклор под судом – советским и современным. URL: https://ovdinfo.org/articles/2015/12/25/arest-za-repost-folklor-pod-sudom-sovetskim-i-sovremennym

[858] Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва ; Сыктывкар: Горизонт ; Коми, 1992. С. 13.

[859] Мелихов А. Смех и грех. URL: http://www.trud.ru/article/29-03-2012/274260_smex_i_grex.html.

[860] Фролова О. Е. Анекдоты о перестройке. *Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985–2000).* Москва, 2009. С. 412.

[861] Фролова О. Е. Анекдоты о перестройке. *Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985–2000).* Москва, 2009. С. 411.

[862] Фролова О. Е. Анекдоты о перестройке. *Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985–2000).* Москва, 2009. С. 412.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ АНЕКДОТЫ

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

Орган Центрального Комитета КПСС

— Простите, это «Память»?
— Ну, «Память».
— Это вы писали, что жидомасоны вгодали Госсию?
— Да!
— Могу я получить свою долю?

● ⊙ ●

Умирает один из лидеров «Памяти» и зовет к своему смертному одру раввина:
— Рабе, я хочу принять иудейскую веру.
Тот несказанно удивился:
— В Вас заговорило раскаяние за содеянное и Вы хотите-таки умереть с именем нашего Бога на устах?
— Нет, я хочу, чтобы с моей смертью еще одним жидом стало меньше!

● ⊙ ●

Чем отличаются конституции СССР и США? Обе гарантируют свободу слова, но последняя гарантирует и свободу после произнесения этого слова.

● ⊙ ●

Пограничники задержали диссидента, пытавшегося удрать из Союза. Его допрашивают в КГБ:
— Почему Вы пытались нелегально пересечь государственную границу СССР?
— У меня было две причины. Во-первых, если здесь будет свергнута советская власть, я со своими идеями окажусь никому не нужен...
— Кретин, советская власть никогда не будет свергнута!
— А вот это вторая причина.

● ⊙ ●

Женщина-пенсионерка пошла в магазин купить селедку на ужин, но там была такая очередь, что она не стала стоять и решила поужинать одной картошкой. В овощном она простояла полтора часа за мороженой картошкой, но за пять человек до нее картошка кончилась. Тогда она в отчаянии махнула на все рукой и решила хоть хлеба купить домой. В булочной стояла толпа народа, а когда привезут хлеб, никто не знал, даже продавцы. Женщина страшно расстроилась и пошла в винный, чтобы с горя хотя бы надраться. Простояв два часа, она осталась ни с чем, так как ровно в семь винный закрылся. Женщина в слезах пришла домой, дрожащими руками достала из нижнего ящика комода завернутый в тряпочку трофейный пистолет покойного мужа и решительно направилась в Кремль — перестрелять тех, кто устроил ей такую жизнь. Из ворот Спасской башни торчал хвост длинющей очереди...

● ⊙ ●

Два члена Политбюро:
— Как ты думаешь, какое нас ждет будущее лет через пять?
— Ты что, я даже не знаю, какое будет прошлое через это время!

● ⊙ ●

После покушения на Папу Римского на западе поднялась нездоровая шумиха. Дабы пресечь слухи, бросающие тень на СССР, наше правительство учредило собственную специальную комиссию по расследованию обстоятельств покушения. Члены комиссии после знакомства с фото,кино и видеодокументами, встречей со свидетелями покушения и тщательного анализа всех данных пришли к выводу: Римский Папа стрелял первым.

● ⊙ ●

С трибуны:
— Товарищи, в следующей пятилетке мы будем жить еще лучше!
Из зала:
— А мы?

ПАРТИЯ – дай порулить

● ⊙ ●

Советский оргазм — введение нового члена в Политбюро.

● ⊙ ●

В Прибалтике народ делится на оптимистов, пессимистов и реалистов. Оптимисты изучают местный язык, пессимисты изучают карту Сибири, реалисты — автомат Калашникова.

● ⊙ ●

В детском саду воспитательница спрашивает детей:
— А знаете, дети, какой самый страшный зверь на свете?
Дети хором:
— КПСС!
Воспитательница растерялась:
— Почему?..
— А по радио и телевизору все время говорят: «Съест КПСС, съест КПСС!»

● ⊙ ●

На заседании Политбюро Леонид Ильич читает по бумажке:
— Товарыши, я хочу поднять вопрос о том, што у членов Политбюро сильно развился старческий склероз. Вщера на похоронах товарыша Хречко, — Леонид Ильич оторвался от бумажки и обвел глазами зал, — Што-то я ехо здесь не вижу! — Когда заиграла музыка, только один я догадался даму пригласить!

● ⊙ ●

Когда Брежнева наградили пятой золотой звездой, выпустили почтовую марку с его изображением. Однако весь тираж вскоре пришлось ликвидировать, так как все марки опадали с конвертов. Была создана специальная правительственная комиссия по выяснению причин этого ЧП. После уточнения всех деталей оказалось, что марки не клеились из-за того, что некоторые их слишком сильно лижут, а другие плюют не на ту сторону.

● ⊙ ●

Леонид Ильич выступает на Политбюро: «Товарышы, я предлахаю вывести из Политбюро товарыша Пэльше, так как товарыш Пэльше сам себя не узнает. Вчера встречаю я товарыша Пэльше и ховорю»:
«Здравствуйте, товарыш Пэльше». А он отвечает: «Здравствуйте, Леонид Ильич, но я не Пэльше».

● ⊙ ●

Леонид Ильич на заседании Политбюро:
— Я преллахаю вывести из состава Политбюро товарыша Хромыко, так как товарыш Хромыко полностью впал в детство. Вщера товарыш Хромыко взял с моего стола резинового ослика и не отда-а-а-ал...

Розквіту анекдотного жанру у другій половині 1980-х рр. сприяло поступове зменшення страху за можливе покарання через поширення анекдотів. Крім того, у 1988–1991 рр. неформальна преса активно друкує на своїх шпальтах політичні анекдоти, сприяючи їх поширенню в масах.

Наприклад, у самвидавській газеті «Гомін» (м. Львів, жовтень–листопад 1990 р.) під окремою рубрикою «Галицькі політичні анекдоти» знаходимо приклади цього жанру. Суб'єктами політичних анекдотів виступали: критика різних аспектів «перебудови» (напр.: «Німецька вівчарка питає у російської дворняжки: – Ну як з перебудовою? Жити стало краще? – Аякже, набагато краще, – відповідає та, – правда, миску подалі відсунули, але гавкати можна скільки завгодно»); М. Горбачов (напр.: «Заходить Михайло Сергійович у горілчаний магазин, де величезна черга, і голосно питає: – Комуністи є серед вас?!! – Є, – відповідають хором. – Гнати потрібно!!! – Так цукру немає, Михайле Сергійовичу! – відреагували люди в черзі»); комуністична символіка (напр.: «Коли проходили Ігри Доброї Волі, запорізький козак розкрутив молот навколо себе так, що він перетнув межі стадіону. До рекордсмена підбіг гурт кореспондентів з одним запитанням: – Пане спортсмене, як вам це вдалося? – Та що ви?! – щиро зізнався козак. – Якби ви дали мені зараз серп, то я б його і до Москви закинув»)[863].

Народний голос через жанр анекдотів відгукувався й про ситуацію в Україні порівняно з Прибалтикою, де спостерігався потужніший імпульс демократизації і суверенізації. Так, у «Віснику Української Національної Партії» (Львів, 1990) існувала окрема рубрика «РУХ в анекдотах», в якій наводився такий приклад: «З розмови рухівців: – Кажуть днями литовці, латиші й естонці взялися за руки і утворили живий ланцюг через всю Прибалтику… Цікаво, якби ми взялися за руки – на скільки нас вистачило? – На одну кулеметну стрічку»[864].

У 1990 р. побачили світ два випуски київської самвидавної газети «Политические анекдоты». Як зазначалося у вихідних даних, газета друкувалася у Прибалтиці накладом 900 примірників. На першій сторінці видання суть політичного анекдоту метафорично трактувалася так: «Це анекдот, за який дають термін. Якщо вам термін не дали, то це не політичний анекдот. Анекдоти – це засіб виживання в умовах соціалізму»[865].

Газета з однойменною назвою, але з гумористичним підзаголовком «Орган Центрального Комитета КПСС» (1990) міститься в колекції нетрадиційного друку Державної публічної історичної бібліотеки Росії (наклад 11 500 примірників)[866].

Гумор і сатира активно виявили свою силу в численних листівках напередодні референдуму 17 березня 1991 р. Наведемо приклади листівок, що містяться у фондах Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип».

---

[863] Гомін (м. Львів). 1990. Жовтень–листопад. С. 4.

[864] Вісник Української Національної Партії (м. Львів). 1990.

[865] Политические анекдоты. Київ, 1990. Вип. 2.

[866] Политические анекдоты: Орган Центрального Комитета КПСС. [Б. м.], 1990.

«Милые женщины, согласны ли Вы жить с мужем, который не только не приносит домой денег, но и проматывает все заработанное Вами? Согласны ли Вы жить с ним (как и десятки лет до того) в общежитии, в то время как все ваши соседи уже имеют собственные либо квартиру, либо дачу. Можно ли ему верить, когда он после Вашей угрозы развода в очередной раз обещает, что станет другим, с "человеческим лицом", обновленным и т.п. Правильно, нельзя! Украина сейчас в таком же положении. Помогите ей – проголосуйте 17 марта 1991 года по союзному бюллетеню – "НЕТ", по республиканскому – "ДА"»[867].

[867] Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ). Ф. 19А.

«17 марта администрация тюрьмы проводит опрос заключенных с целью выяснить, выступают ли они за сохранение обновленного исправительно-трудового учреждения, в котором будут гарантированы суверенитет каждого барака и равноправие всех зеков, независимо от их национальности»[868].

Отже, політичні анекдоти радянської доби є складним явищем в системі ідеологічної політики, що мали амбівалентний характер, виступаючи як породження, захисний механізм і форма протидії офіційній ідеології.

Анекдоти викривали невідповідності й парадокси життя в реально існуючій політичній системі, виконуючи контркультурну функцію: показ непримиримого протиріччя між марксистськими положеннями про базис і надбудову[869].

Поза сумнівом, анекдоти не викликали розпаду СРСР, однак вони засвідчили утопічність проекту з конструювання «радянської людини», що в кінцевому варіанті призвело до делегітимізації всієї системи та її подальшого краху.

[868] Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ). Ф. 19А.

[869] Várnagy T. "Proletarios de todos los países…¡perdonadnos!" O sobre el humor político clandestino en los regímenes de tipo soviético y el papel deslegitimador del chiste en Europa central y oriental (1917-1991). Eudeba Universidad de Buenos Aires, 2015. P. 24.

4.3. Радянське кіно: соцреалізм і українські образи

У соціокультурному просторі XX ст. кінематограф посідає одне з пріоритетних місць. Поєднання найбільш доступного виду розваг для населення з потужним ідеологічним потенціалом кінотворів забезпечило кіно статус феномену масової культури та інструменту конструювання суспільної свідомості.

Наш дослідницький інтерес стосується питання про ступінь впливу радянського кіно на формування свідомості та успішність проекту з індоктринації «радянської людини» в Україні в період 1953–1991 рр. Робиться спроба відповісти на дотичні питання про формування національної ідентичності засобами радянського кіно, дихотомію у сприйнятті вітчизняного і зарубіжного кінематографа, кореляцію між кількістю проведених заходів засобами кіно та їх виховним ефектом, цензуру та появу відеобізнесу в добу «перебудови», існування самодіяльних кіноклубів, демонстрацію т. зв. інтелектуального кіно.

В умовах радянської України кінематографу було сформульовано чіткі політико-ідеологічні вимоги, суть яких

полягала в необхідності не лише відбивати дійсність силою мистецтва, а й формувати «нову історичну спільність» та «нову радянську людину», легітимізувати радянську владу, захищати комуністичну ідеологію і залучати громадян до державних інтересів і завдань[870].

Кінотвори мали допомогти «виховувати глядачів переконаними інтернаціоналістами, глибоко відданими ідеям дружби народів, активно сприяти виробленню «чуття єдиної родини» – однієї з найважливіших рис комуністичної суспільної свідомості»[871].

Методологічним базисом для творчості усіх діячів кіно називався єдиний творчий метод – соціалістичний реалізм. Він мав відкривати «широкий простір для найповнішого виявлення художніх індивідуальностей і творчих талантів сценаристів, режисерів, операторів, акторів, передбачає безмежну щедрість форм, стилів, виражальних засобів і прийомів»[872].

Під ідеологічну основу закладались т.зв. ленінські завіти – пропаганда ідей партії «у формі захоплюючих кінокартин», «образної публіцистики», «образних публічних лекцій», що відбивають радянську дійсність[873].

Головним героєм мистецтва кіно соціалістичного реалізму проголошувалась «людина-трудівник, творець нового суспільств, сповнена оптимізму і віри в торжество ідеалів комунізму». Доведення цієї тези здійснювалось на контрасті з ідеологією «буржуазного кіно», головною темою якого називалась драма людини, яка «відчуває себе зайвою, приреченою у світі зиску, бізнесу і насильства, яка тільки й прагне знайти тепленьке місце в житті, якось пристосуватися до ворожого їй середовища»[874].

В Україні функціонувала потужна та різнорівнева інфраструктура кіноіндустрії та кінопоказу. У досліджуваний період діяли: Київська кіностудія (з 1957 р. носить ім'я Олександра Довженка), Одеська кіностудія художніх фільмів, Ялтинська кіностудія художніх фільмів» (з 1963 р. філія Центральної кіностудії дитячих та юнацьких фільмів ім. Горького), Київська кіностудія науково-популярних фільмів, Укртелефільм (з 1965 р.).

1963 р. розпочала роботу Спілка кінематографістів України. До цього вже існували подібні творчі об'єднання письменників (з 1934 р.) і композиторів (з 1932 р.), які створювались з метою контролю держави над особистою творчістю окремих митців. Натомість ЦК КПРС негативно ставився до ідеї згуртування українських кінематографістів, які в силу професії і так змушені працювати «у колгоспі»[875].

Підготовка кадрів у галузі кінематографа в Україні залишалась проблемним місцем. Лише в 1961 р. при Київському державному інституті театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого було відкрито кінофакультет, на який

---

[870] Miller J. Soviet Cinema: Politics and Persuasion under Stalin. London : I. B. Tauris, 2010. P. 13–14.

[871] Орбіти братерства. *Новини кіноекрану*. 1978. №2. С. 1.

[872] Там само.

[873] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 287. Арк. 32.

[874] Кудін В. Спосіб життя – радянський. *Новини кіноекрану*. 1978. №3. С. 4.

[875] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

могли вступити 8 осіб на відділення режисури, 12 – на акторське. У той самий час факультет приймав значну кількість студентів із країн соціалістичного табору, а українців – в рамках політики партії на злиття національностей – відправляли навчатися переважно до Московської кіношколи, ВДІКу[876].

Примітно, що до 1991 р. на цьому факультеті, як і взагалі в Україні, не дозволяли готувати сценаристів. З часів Сталіна існувало переконання, що головний винуватець провалу фільму – не режисер, а сценарист («спочатку було слово»)[877].

Фільми демонструвались у кінотеатрах, палацах культури, у тематичних кінолекторіях, кіноклубах, кіноуніверситетах і об'єднаннях по інтересах, на кіноустановках, використовувались у сценаріях і програмах різних клубних заходів. Сільські кіноустановки об'єднувались у бригади під керівництвом кіномеханіків, які очолювали їх на громадських засадах[878]. Кінофільми показували в червоних кутках цехів і гуртожитків, на агітмайданчиках заводських територій і в житлових масивах. Широко використовувалось кіно в навчальному процесі шкіл та у виховній роботі серед учнів. Антирелігійні художні та хронікально-документальні кінострічки стали невід'ємною частиною тематичних вечорів, занять клубів атеїстів, лекцій, бесід. Традиційними були кінофестивалі на тему: «Від з'їзду до з'їзду», «Образ комуніста в кіномистецтві», «Партія і народ єдині»[879]. На початку сеансів перед глядачами виступали делегати з'їздів КПРС та Компартії України. Ця робота вкладалась у пропаганду рішень чергового з'їзду засобами кіно.

Кінолекторії сприймались як елемент виховної роботи з населенням. Типовими можна вважати кінолекторій «Наш радянський спосіб життя», у програмі якого проводились лекції «XXVI з'їзд КПРС про розвиток соціалістичного способу життя і формування всебічно розвинутої особи», «Духовні і моральні засади соціалістичного способу життя», «Інтернаціоналізм і патріотизм – характерні риси радянського способу життя», «Два світи – два способи життя».

Ідеологічна місія кінотеатрів і сільських кіноустановок забезпечувалась завдяки показу перед початком сеансу т. зв. кіножурналів, хронікально-документальних, науково-популярних фільмів, хроніки з кількома сюжетами з різних країн.

На сільських кіноустановках більшості районів перед демонструванням художніх фільмів систематично показували, як безкоштовний додаток, лише одну частину документального, науково-популярного фільму або кіножурнал, замість трьох частин, передбачених наказом. Траплялись випадки, коли замість кіножурналу демонструвалися рекламні кіноролики[880].

Якщо в дотелевізійну епоху кіножурнали сприймались як «вікно у світ», особливо з огляду на демонстрацію зарубіжної хроніки, то з 1980-х рр. їх ідео-

[876] Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 : пер. з фр. Київ : KINO-КОЛО, 2005. С. 145.

[877] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

[878] ЦДАМЛМ України. Ф. 464. Оп. 1. Спр. 10775. Арк. 16.

[879] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 88. Арк. 57.

[880] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-4646. Оп. 7. Спр. 175. Арк. 69.

логічний ефект замінюється нігілістичним ставленням як до обов'язкової «нагрузки», звичної для радянського споживача. «Кумедно було дивитись на "новини дня", коли показували, як два місяці тому Л. Брежнєв зустрівся з ефіопським лідером», – згадує С. Тримбач[881].

При окремих Будинках культури діяли самодіяльні кіностудії. Декларуючи підтримку у справі створення самодіяльних студій в контексті творчого зростання радянських людей, Головліт нарікав на подібні ініціативи. У відповідь на створення при Будинку культури ім. К. Маркса (м. Шостка) 1959 р. самодіяльної кіностудії, очолюваної аматором Рашкевичем В.С. та студії при Будинку культури Конотопського заводу «Червоний металіст» «з метою забезпечення ідейного змісту політичної витриманості, суворого додержання військової та державної таємниці в самодіяльних фільмах», облліт вирішив переглядати фільми у відділі пропаганди і агітації обкому, перш ніж демонструвати такі фільми для населення.

Виступ агітбригади будинку культури в колгоспі ім. Сталіна Володарсько-Волинского району Житомирської області. 5 липня 1961 р.

Сільський кінопоказ відрізнявся директивністю і більш суворим контролем за явкою глядачів. У сільській місцевості обов'язковим було демонстрування фільмів, присвячених партійним з'їздам, що організовувалися безпосередньо на виробництві, фермах, бригадах. У кожному колгоспі та радгоспі показували сільськогосподарські фільми, насамперед ті, що розповідають про використання хімічних добрив у сільськогосподарському виробництві. Агрофільми демонструвались за домовленістю з колгоспами в більшості випадків перед початком показу художніх кінофільмів, а також на тракторних бригадах, колгоспних токах і тваринницьких фермах[882].

Для оголошення змісту фільмів у містах і селах на кіноустановках вивішувались плакати, проводилась широка реклама, випускались листівки, розповсюджувались запрошення, абонементи, проводився попередній продаж квитків.

Водночас сільська мережа рідко виконувала плани з кінообслуговування населення та приносила доходи. Як правило, до села не доходили зарубіжні фільми, які в міській кіномережі допомагали досягати показників. Натомість цілу низку фільмів, які в селі переглядало 2-3% населення, кінопрокатним організаціям нав'язували через відомчу мережу.

[881] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

[882] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 88. Арк. 58.

Саме необхідність виконання планових показників використовувалась як аргумент для пояснення низької дієвості пропаганди. «Клубні кіноустановки могли б значно розширити показ політичної кінохроніки, про провідні події в житті робочих колективів, у боротьбі за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС, якби Держплан СРСР і УРСР систематично не давали їм непосильні державні плани збору коштів від кіно, що перетворює клуби в комерційні підприємства», – йшлося в Довідці про роботу профспілкових організацій з використання кіно у пропаганді XXIII з'їзду КПРС[883].

У багатьох селах і деяких містах фільми демонструвались на низькому технічному рівні, у значній кількості сільських клубів не були створені необхідні умови для глядачів, приміщення не забезпечені обладнанням, у зимовий період не опалювались[884].

Перегляд фільмів, особливо на селі, влада прагнула перетворити в акт ідеологічного впливу, поєднуючи кінопоказ з іншими візуальними, комунікативними, емоційними засобами пропаганди. Так, у м. Косів Івано-Франківської обл. 29 жовтня 1968 р. в день 50-річчя Ленінського комсомолу була проведена прем'єра кінофільму «Шосте липня». Зал кінотеатру був прикрашений живими квітами, гірляндами, лозунгами та плакатами. При вході в зал глядачам вручались значки з барельєфом В.І. Леніна та червоні гвоздики. Духовий оркестр виконував перед початком сеансу революційні пісні та марші. Перед глядачами на початку кіносеансу з короткою бесідою про зміст та значення цього кінофільму виступив перший секретар Косівського райкому Компартії України Петрик М.Д.[885].

Подібні прем'єри цього фільму відбулись в усіх селах Косівського району, з успіхом вони пройшли в селах Кобаки, Рожнів, Старі Кути, Пистині, селищі Кути та ін. Тут вечори відкривали секретарі партійних організацій, участь в обговоренні фільму брали старі комуністи, депутати Рад, комсомольці[886].

У багатьох колгоспах і радгоспах області відбувались тематичні покази фільмів протиалкогольного спрямування, перед демонструванням яких виступали працівники міліції, юстиції, суду і прокуратури, охорони здоров'я області.

Водночас фільми, які мусили «допомагати справі комуністичного виховання народу, сприяти утвердженню ідеалів комунізму, високих морально-етичних норм поведінки людини нового комуністичного суспільства», неодноразово грішили на показуху та карикатурність образів.

Так, навіть ідеологічні органи висловлювали зауваження щодо кінофільму «Небо зовет» Київської студії художніх фільмів ім. О. Довженка стосовно того, що «дуже не мотивовано, навіть трохи з одурінням наших супротивників у космосі, виглядав у першому варіанті фільму поспішний виліт американської ракети на Марс без достатніх попередніх розрахунків і підготовки. В остаточному підсумку виходило так, що головна мета фільму – досягнення радянськими

[883] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 287. Арк. 40.

[884] ЦДАВО України. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 11.

[885] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3840. Арк. 86.

[886] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3840. Арк. 86.

аргонавтами Марса – так і залишалася не досягнутою, а вся увага глядача переакцентувалася на порятунок американців, яким потім улаштовувалася помпезна зустріч на Землі. Набагато правильніше було б, якщо, виконавши свій шляхетний обов'язок з порятунку американців, що зазнають катастрофи, радянські аргонавти після цього все-таки досягли Марса»[887].

Зйомки науково-популярного фільму «Небо зовет» на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О.П. Довженка, м. Київ, 11 березня 1959 р.

Прямолінійні заклики і «перегравання» сюжетних ліній у багатьох ідеологічних кінофільмах цілком лягали в канву формування догматичного мислення «радянської людини», водночас у частини населення такі творчі лінії викликали відчуття фальшу і нещирості. Про подібний примітивізм і прямолінійність пропаганди йшлося під час спільного засідання президії Спілки письменників України і президії Спілки працівників кінематографії під головуванням О.Т. Гончара в січні 1961 р. Як приклад, наводився фільм «Тайкіне щастя» про бригаду комуністичної праці. За сюжетом дружньо працювала передова бригада, яка користувалася передовими методами та оволоділа автоматикою. Натомість інша бригада, де був ручний труд, працювала погано. Комуністична бригада поставила питання так: нехай вони переходять з відстаючої бригади на механічну працю, а ми, передовики, перейдемо на ручну працю і покажемо, як там працювати. «Товариші, це дуже своєрідне розуміння передової техніки. І ось вони, передовики, переходять на відсталі методи праці і не справляються. І ми їм повинні співчувати. І таких прикладів можна навести чимало»[888], – зазначав письменник О.С. Левада.

В умовах планової економіки та централізованого загальнорадянського управління кіногалуззю формування і затвердження тем кіновиробництва здійснювалось на довгострокову перспективу, з чіткими конотаціями ідеологічних цілей. В.В. Костроменко, перший секретар Одеського відділення Спілки кінематографістів, вживав поширений серед акторів вислів «омоить» сценарій (тобто сценарій має стати моїм). Режисер у кіно може досягнути результату, коли зможе «омоить» сценарій, тоді як темплани не залишали місце творчості, як-от: «сценарій повинен відобразити практичну діяльність радянського Дунайського пароплавства, як переконливого прикладу патріотичного інтер-

[887] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1241. Арк. 229.

[888] ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 70.

націоналізму, поглиблення соціалістичної інтеграції на базі довгострокових програм Ради економічної взаємодопомоги»[889].

У плануванні тематики фільмів був закладений, на наш погляд, певний парадокс. Він зводився до протиріччя між декларованим «формуванням нової радянської людини, яка володіє марксистсько-ленінським розумінням історичних шляхів суспільства, великою культурою і мораллю, науковими знаннями і критично-осмисленим соціальним досвідом» і критикою фільмів, які містили підґрунтя для розвитку вищезазначених якостей. Так, головний друкований орган кінематографістів України «Новини кіноекрану» 1978 р. вказував, що «хоч у розв'язанні проблеми високого художнього смаку ще далеко не все ясно, проте ніяк не можна погодитися з тими… естетами, які тягнуть нас до ускладненої, часом заумної, інколи двозначної художньої форми»[890].

Властиві радянськості способи обходу правил виявлялись як у взаємодії «кінотеатр-глядач», так і в діяльності самих кінотеатрів. Для того, щоб обійти заборону відвідування дітьми окремих вечірніх кіносеансів, 1961 р. в кінотеатрах м. Миколаєва вивісили оголошення «Діти з трирічного віку купують квитки за ціною нарівні з дорослими». Ця інформація дійшла до Мінкультури СРСР та КДБ УРСР як злісне порушення порядку відвідування кіносеансів дітьми[891].

Обійти гриф «до 16 років» було значно легше у численних відомчих клубах чи палацах культури. «Потім у компаніях підлітків розповісти, що ти був на фільмі "до 16", тебе пропустили та контролерка подумала, що тобі вже є 16, то було особливим шиком», – згадує О. Чорний[892].

Комісією радянського контролю Ради Міністрів УРСР та Міністерством культури УРСР було встановлено в березні 1961 р., що кінотеатри і профспілкові кіноустановки Одеської, Вінницької, Тернопільської і ряду інших областей в порушення нормативних актів допускають безоплатний показ художніх фільмів для учасників різних нарад, конференцій і зборів, скасовують планові сеанси, допускають на перегляд художніх фільмів глядачів без квитків, показують кінофільми за рахунок державних і громадських коштів тощо. За даними відділу кінофікації і кінопрокату Одеського обласного управління культури, за 160 сеансів, на яких було присутніх 31,1 тис. чол., сплачено 3480 руб., тобто по 11 коп. за кожного глядача, при середній вартості одного відвідування 30 коп.[893] Аналогічні факти мали місце майже в усіх областях і багатьох районах та селах республіки[894]. Особливі нарікання викликав безкоштовний показ фільму «Карнавальна ніч»[895]. Разова перевірка кіноустановок Тернопільської області

---

[889] Одесская киностудия художественных фильмов : вторая науч.-практ. конф., 29–30 мая 1981 г., г. Одесса (стенограмма и протокольная запись). *Приватний архів Галини Лазаревої.*

[890] Рачук І. Місто дивиться кіно. *Новини кіноекрану*. 1978. №6. С. 7.

[891] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 3.

[892] Інтерв'ю автора з Олегом Чорним.

[893] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 5.

[894] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 6.

[895] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 222. Арк. 3.

лише на одному сеансі виявила без квитків 2485 глядачів, у Вінницькій – 2465, Одеській – 2140[896].

Головне управління кінофікації і кінопрокату Міністерства культури УРСР отримало кілька листів від управління культури м. Києва про систематичні порушення керівниками клубу трамвайників м. Києва (нині – Лук'янівський народний дім), що виражалися в тому, що клуб замість виділених йому 20 кіноднів на місяць по 4 сеанси в день працює необмежену кількість днів, причому до 8 сеансів у день[897].

Головне управління кінофікації і кінопрокату змушене було визнати, що «директор клубу т. Рейзлін займається прямим обманом Київської контори кінопрокату, у найгрубішій формі не допустив представника головкому до перевірки, заявивши буквально наступне: «Я нікому не дозволю копатися в моїх справах, можете не перевіряти, тому що я відкрито заявляю, що працював і буду працювати так, як захочу й нікого не боюся»)»[898].

Кінопрокат у клубі трамвайників здобув значну популярність завдяки намаганню директора давати більше фільмів закордонних і особливо трофейних. Такий закордонний фільм, як «Тато, мама, служниця і я» у клубі трамвайників демонструвався понад 20 сеансів і його переглянуло 2558 глядачів. Натомість радянський фільм «Тривожна молодість» переглянуло тільки 725 глядачів. Пізнавальні фільми, як-от «По Індонезії» і «Від Аргентини до Мексики» демонструвалися лише по 1 сеансу і їх переглянуло: перший – 101 і другий – 143 глядачі, а закордонний фільм «Небезпечна подібність» – 2189 глядачів[899].

Закордонний фільм «Вік любові» клуб трамвайників демонстрував 5 днів і дав до 40 сеансів, обслуживши понад 8 тис. глядачів, а такий радянський фільм, як «Катастрофа Емірату», що розповідає про боротьбу за становлення радянської влади в Туркестані, демонструвався тільки 1 день і його переглянуло всього 544 глядачі[900].

Репертуарна політика будувалась на провідній ролі фільмів вітчизняного виробництва. Постанова колегії Міністерства культури УРСР від 3 жовтня 1959 р. «Про підвищення партійної принциповості в діяльності установ і закладів культури» обмежила показ у кіномережі фільмів капіталістичних країн шляхом виділення для цієї мети окремих кінотеатрів з невеликою кількістю місць[901].

Попри це, фільми капіталістичних країн мали підвищений попит глядачів, тож їх показ давав можливість кінотеатрам виконувати план доходів. Доходило до того, що в лютому 1961 р. в м. Луганську демонструвалися в основному фільми капіталістичних країн. У кінотеатрі «Октябрь» серед 8 показаних фільмів було лише два радянських, до того ж радянські фільми демонструвались

[896] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 6.

[897] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 180. Арк. 41.

[898] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 180. Арк. 42.

[899] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 180. Арк. 44.

[900] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 180. Арк. 44.

[901] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 375. Арк. 50.

тільки 5 днів, у кінотеатрі «Комсомолець» із 7 фільмів – три радянських, у кінотеатрі «Родина» з десяти – два радянських[902].

Як згадує Г. Семенов, значною популярністю в Запоріжжі користувався кінотеатр повторного фільму, в якому можна було тривалий час показувати фільми, які в центральних кінотеатрах демонструвались кілька днів. Сеанси проходили в дуже маленькому залі при повних аншлагах і збирали доволі інтелектуальну публіку[903].

Надзвичайний інтерес інтелектуального Києва до кінотеатрів повторного фільму підтверджує С. Тримбач. У кінотеатрі «Заря» (існував до 1981 р., сучасний Будинок актора) на ретроспективу грузинського кіно квитки продавались на три тижні вперед. Ажіотаж викликав показ фільмів Тарковського в кінотеатрі «Дружба»[904].

У 1970-ті – першій половині 1980-х рр. частка фільмів капіталістичних країн зменшується. У 1980 р. радянські фільми займали в репертуарі 70,2% екранного часу[905]. Наступного 1981 р. на екрани області випущено 191 кінострічку, в т.ч. 135 радянських фільмів, 21 – із соціалістичних і 35 – із капіталістичних країн[906]. При цьому серед зарубіжних фільмів глядацька аудиторія віддавала перевагу саме фільмам виробництва Західної Європи і США. За 1981 р. ці фільми переглянули 1 млн 83 тис. чоловік, 31,3%, натомість фільми соціалістичних країн – 4,4% (решта – радянські фільми)[907].

Вихід на екрани західного фільму одразу змінював співвідношення переглядів на його користь. Так, станом на 14 листопада 1984 р. в кінотеатрах м. Тернополя за 45 днів показу 7 радянських фільмів їх подивились 14399 глядачів, або кожен фільм переглянуло 2057 глядачів. Водночас за 30 днів показу 4 фільмів «буржуазних» кіностудій їх подивились 97420 глядачів, тобто кожен фільм переглянули по 24355 глядачів. Найбільшу кількість глядачів (46716) зібрав фільм «Пригоди містера Піткіна в лікарні» (Англія)[908].

За спогадами О. Чорного, «одним із улюблених акторів був Жан-Поль Бельмондо і всі чекали нового фільму за його участі. Справжня "епідемія" почалась після виходу на екрани французького фільму "Зорро" із Аленом Делоном. Усі хлопчаки хотіли мати шпаги і паркани вкривалися написами із латинською літерою Z (знак Зорро). Майже одразу на радянські екрани вийшов й мексиканський фільм "Велика пригода Зорро". Популярним був і актор Жан Маре, бо багато було фільмів так званого жанру "плаща та шпаги". Американські фільмі були нечисленні, але вони все ж таки були. Один із прикладів – "Золото Маккени", де вже були реальні, справжні індіанці. Коли він вийшов на екрани, то в кінотеатрі ім. Довженка, який був недалеко від мого дому, черга за квитками

[902] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 375. Арк. 102.

[903] Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим.

[904] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

[905] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 488. Арк.29.

[906] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 488. Арк. 127.

[907] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 488. Арк. 127.

[908] Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 29. Спр. 80. Арк. 112.

обмотувалась двічі навколо кінотеатру. На деякі фільми треба було купувати квитки заздалегідь у касах попереднього продажу квитків. Великою популярністю користувалися й індійські музичні мелодрами на зразок "Боббі", "Зіта і Гіта" та індійські пригодницькі фільми. Пригадую дуже популярний "Помста і закон"»[909].

Офіційна доктрина держави полягала в тому, що радянській людині слід виконувати настанови КПРС, її з'їздів і пленумів – і це запорука успішного життя. Тобто від громадянина влада потребувала не критичного мислення, а слухняності. Саме це й виховував основний потік фільмів. Натомість, стрічки виробництва капіталістичних країн містили показ демократичних прав і свобод, такі як вільна преса, правосуддя. Для багатьох західних картин кримінального жанру характерним було «звеличування героїв-одинаків, які кинули виклик суспільству, вступили в боротьбу з організованою злочинністю або навіть із самою владою, що покриває злочин»[910].

Постійний контраст у руслі «наші кінофільми несуть глядачеві прогресивну ідеологію, світле і ясне сприймання світу, а фільми буржуазних кінематографістів пропагують расову ненависть, культ сили, користолюбство і жорстокість» насаджувався з тим, щоб на рівні ціннісних установок населення прищепити як мінімум байдужість, а як максимум – відразу до «буржуазного» кінопродукту. Жанрові особливості зарубіжних вестернів, бойовиків, фільмів жахів і детективів подавались як стрічки, герої яких – шизофреніки, психопати, алкоголіки. Особливу «загрозу» для глядача становив образ «супермена», який стоїть нібито вище звичайної людини.

Завданням сценаристів і режисерів проголошувалось виховання глядача. Для досягнення цієї місії не вважались доречними кінокомедії. Існувало доктринальне правило, що кіно має виховувати радянську людину, а це можна робити лише йдучи перед глядачем, а не за ним. Саме цей принцип відчувався при відборі фільмів при присудженні Державних премій.

Виховна функція кінематографа з конструювання «радянської людини» втілювалась і у навішуванні тавра «бандерівці» діячам українського національного руху. Українською кіностудією хронікально-документальних фільмів за матеріалами органів КДБ були створені кінофільми «Убивця відомий», «Гірке відлуння», «Хто ви, містер Климчук» та ін., які широко використовувались в загальнопрофілактичних і контрпропагандистських заходах «з викриття реакційної сутності ідеології українського буржуазного націоналізму, злодіянь учасників банд ОУН-УПА, ворожих устремлінь закордонних націоналістичних центрів»[911]. Зокрема, документальний кінофільм «Гірке відлуння» був створений за матеріалами судового процесу над діячами ОУН на території Рівненщини. Він 1979 р. демонструвався 1135 разів в 447 населених пунктах Рівненської області, кінострічку переглянуло 200 тис. чоловік[912].

---

[909] Інтерв'ю автора з Олегом Чорним.

[910] Держархів Вінницької обл. Ф. Р-958. Оп. 12. Спр. 634. Арк. 13а.

[911] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 304.

[912] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 304.

КДБ піднесено звітував до ЦК Компартії України про високу ефективність демонстрації подібних фільмів та схвальну реакцію на них глядачів. Вищим градусом цієї ефективності вважався «самосуд над націоналізмом» у кінозалі. Так, після перегляду кінофільму «Вбивця відомий» у селі Угільці Гощанського району Рівненської області «потерпілі від бандитів мешканці вимагали об'єктивних відповідей про минулу злочинну діяльність від присутніх на вечорі колишніх оунівців Начичко, Пилипчука і Янковського». Документ КДБ містить шаблонний масив т.зв. «зізнань» та каяття колишніх оунівців про шлях виправлення одразу після перегляду фільму, на кшталт: «правильно роблять, що проводять подібні заходи з компрометації ОУН. Фільм гарний», «справжню свободу український народ отримав лише в Радянській Україні», «мені соромно перед односельчанами і членами родини», «я усвідомив свою неправоту в оцінці дій українських націоналістів. Після фільму вірю, що дійсно націоналісти – це явище антинародне»[913].

Верифікація подібних прикладів з одномоментною дією «позитивного виховного впливу» девальвує інформацію, яка здебільшого є прагненням спецслужби демонструвати показники своєї роботи.

Оскільки в СРСР прокат був плановим, то у разі, якщо не збиралась потрібна сума від кінопрокату, вдавались до короткотермінового показу зарубіжних фільмів, які в попередні роки збирали гарну касу.

З метою запобігання негативному впливу окремих фільмів капіталістичних країн існували спроби проводити передсеансову роботу в кінотеатрах і на кіноустановках, особливо в сільській місцевості. Так, працівники методичного кабінету управління кінофікації готували коментарі, повідомлення для передачі в глядацькі зали, які б допомогли «краще орієнтуватись в зарубіжних фільмах, розкривати їх антигуманізм, жорстокість, аморальність», «давали соціальний аналіз зображених явищ і подій, викривали явища ворожої ідеології». 1981 р. були розроблені й надіслані в дирекції кіномережі тексти, що роз'яснюють зміст та ідею зарубіжних фільмів «Площа Сан-Бабіла. 20 годин» (Італія), «Сім днів у січні» (Іспанія), «Вожді Атлантиди (Англія)[914].

Як форма контрпропаганди в кіномережі використовувались контртексти, складені Держкіно УРСР разом з «компетентними органами». Відповідальні працівники кінотеатрів мали записувати ці тексти на магнітофон і у формі звукової реклами транслювати до початку сеансу протягом усього періоду демонстрації того або іншого фільму.

У Вінницькій області 1983 року в райдирекції кіномережі і кінотеатри було надіслано контртексти до таких фільмів: «Трюкач» (США), «Гонорар за зрадництво» (Італія), «Зброя» (Італія), «Красиво піти» (США), «Викрадення по-американськи» (США), «Злочинний репортаж» (Франція)[915].

---

[913] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 267.

[914] Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2213. Оп. 3. Спр. 488. Арк. 127.

[915] Держархів Вінницької обл. Ф. Р-958. Оп. 12. Спр. 719. Арк. 28.

Відвідуваність кінотеатрів багато в чому залежала від жанровості фільмів. «Знайома і досить невтішна картина: у касовому залі кінотеатру порожньо. А що, кінотеатр не працює? Працює, це фільм іде такий – некасовий. Дізнавшись, що до цієї категорії віднесено кінотвори пізнавального характеру, на теми мистецтва, з життя видатних людей, тільки знизав плечима. Зате в іншому кінотеатрі черга аж на вулицю, там, де крутять "касовий фільм" – детектив. Статистика тих самих касових зборів показує, що певна частина кіноглядачів повністю переключилась на пригодницькі і любовні фільми в основному зарубіжного кінематографу. У кінотеатрі "Росія", наприклад, цілий місяць демонструвалася далеко не видатна комедія "Приборкання непокірного", а новий широкоформатний кольоровий фільм про видатну російську балерину Анну Павлову і десяти днів не витримав. Безперечно, не можна скидати з рахунків ні якості фільмів, ні матеріального боку справи», – писала 1983 р. газета «Вінницька правда»[916].

Для забезпечення відвідуваності кінотеатрів Міністерство культури СРСР 6 квітня 1961 р. видало наказ, яким змінило порядок показу нових художніх фільмів по телебаченню, зокрема в Москві, Ленінграді і столицях союзних республік дозволялось показувати художні фільми на телеекрані через два-три місяці, а в інших місцевостях – через два місяці після першої їх демонстрації в кінотеатрах[917].

Загалом існують різні методологічні підходи щодо підрахунку відвідуваності фільмів у кінопрокаті досліджуваного періоду. За даними кінокритика Сергія Кудрявцева, фільмів українського виробництва немає серед лідерів за цим критерієм. Кінофільми студії Довженка посідають: 43 місце – «ЧП – Чрезвычайное происшествие» (реж. Віктор Івченко, 1959, по 47,4 млн на серію); 61 місце – «В бой идут одни "старики"» (реж. Леонід Биков, 1974, 44,3 млн при тиражі 1616 копій) і 62 місце – «Голубая стрела» (реж. Леонід Естрін, 1959, 44,2 млн).

Трійка лідерів належить фільмам студії ім. Горького і «Мосфільм» – «Пираты XX века», «Москва слезам не верит», «Бриллиантовая рука».

Українські кіностудії програвали російським і за рівнем ресурсного забезпечення, і за сталістю кадрового потенціалу.

Зав. виробничого відділу Київської кіностудії художніх фільмів Павло Нечеса (у 1922–1923 рр. – заступник директора Ялтинської кіностудії, в 1925–1930 – директор Одеської кінофабрики) зазначав у вересні 1955 р.: «На студії немає ні висококваліфікованих кадрів, ні достатньої кількості техніки й обладнання. Сценарний відділ – порожнє місце, студія – не забезпечена сценаріями. З 26 режисерів 2 – Івченко і Левчук знають історію, побут і культуру українського народу й мають деякі режисерські дані. З інших 19 режисерів і 26 асистентів, що закінчили ВДІК, більшу половину з них необхідно перекваліфікувати для роботи з інших спеціальностей, тому що для творчої роботи в кіно у них немає ніяких даних»[918].

---

[916] Леонідов Л. «Один нуль на користь… піратів». *Вінницька правда*. 1983. 28 грудня.

[917] Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-3083. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 8.

[918] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 24. Арк. 295.

П. Нечеса резюмував: «потрібно не дати московській пресі наступного року повторити "Киевская киностудия средних фильмов" – в лапках читай "поганих"»[919].

На засіданні Колегії Держкомітету УРСР по кінематографії 16 липня 1980 р. критично оцінювалась діяльність Київської кіностудії ім. О. Довженка. Наголошувалось, що у діючому фільмофонді республіки налічується до 3 тис. назв, більше як 285 тис. копій художніх фільмів, з них виробництва кіностудії Довженка 157 назв (17031 копія)[920].

Сцена з кінофільму «Щедрий вечір» за повістю М.П. Стельмаха (реж. О. Муратов). 1976 р.

За 1976–1980 рр. на екрани країни було випущено 48 фільмів виробництва кіностудії Довженка. Ці фільми за вказаний період у республіці переглянуло 62 млн глядачів (4,3% глядачів, що дивились нові фільми). Більшість фільмів не мала глядацького успіху, а частина з них, через низьку художню якість, тиражувалась по низьких рознарядках, їх дивилося не більш як 2% населення. Так, 35 фільмів переглянуло менш ніж 1 млн глядачів, що не покривало витрат не тільки на їхнє виробництво, а й на тиражування та експлуатацію[921].

Глядацькі інтереси свідчили про слабкий інтерес до картин студії і особливо молоді. Більшість фільмів одноманітні за жанрами, причому деякі з них навіть важко віднести до якогось певного жанру. Майже не було комедійних і музичних фільмів, які викликали значний інтерес глядачів республіки. Колегія констатувала, що «творці фільмів були відірвані від результатів», а за прокатними даними «найменшою популярністю користуються фільми студії Довженка серед трудящих нашої, Української республіки». Перший заступник Голови Держкіно УРСР Д.С. Сиволап зауважив: «Я не хочу сьогодні фарб, але якби піднявся Довженко, перше, що він сказав би – зніміть мою назву з кіностудії»[922].

Для українських кіностудій важливим завданням було формування колективу талановитих митців в умовах міграції їх значної частини до Москви. Перший секретар Союзу кінематографістів України Т.В. Левчук 1967 р. заявляв: «Завданням №1 для вашої кіностудії є формування постійного колективу. Безперечно, що таке явище, як «Одеська колонія в Москві» неприпустимо. З цим

[919] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 24. Арк. 300.
[920] ЦДАВО України. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 857. Арк. 16.
[921] ЦДАВО України. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 857. Арк. 17.
[922] ЦДАВО України. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 857. Арк. 69.

треба закінчувати[923]. Найбільш відомими режисерами, які переїхали з Одеси до Москви, є П. Тодоровський, Є. Ташков, С. Говорухін[924].

Загалом робота Одеської кіностудії неодноразово критикувалась за «сірість» фільмів, які не знаходять визнання глядачів[925]. Під час партійно-творчої конференції Одеської кіностудії художніх фільмів 1961 р. Микола Кладо, член Спілки кінематографістів СРСР процитував вірш:

Удой давала Машка бестолковый,
Но винить ее в грехах нельзя.
В сводках Машка числилась коровой,
Фактически ж, она была коза[926].

Вірш прямо стосувався проблеми керівництва в кінематографії, яке повинно відрізняти козу від корови, але фактично екстраполювався на роботу Одеської кіностудії в цілому.

Новий корпус Одеської кіностудії художніх фільмів. 2 вересня 1974 р.

Найвідомішим досягненням Одеської студії залишався фільм «Весна на Заречной улице», перевершити який не вдалось[927].

Фундаментальне видання «Оксфордська історія світового кіно» констатує парадоксальну роль Москви в розвитку кінематографа радянських республік. З одного боку, влада створила умови, в яких могло б розквітнути національне кіно окремих, у т.ч. малих і економічно слабких, республік. З іншого – докладались усі зусилля, щоб обмежити виробництво ярмом вибагливої ідеології. Ця виробнича система мала дві основні особливості: відсутність будь-якого прямого зв'язку між рішенням про створення фільму та рішенням про його поширення, а також наполегливу вимогу центру про мінімальні виробничі квоти для кожної республіки. Однак це привело до появи (хоча й ціною виснажливої боротьби

[923] Держархів Одеської обл. Ф. Р-7863. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 112.

[924] *У 2014 р. С. Говорухін заявив: «Двадцать лет я жил и работал в Одессе, на Одесской киностудии [1967-1987], и хорошо знаю, что такое украинский национализм. На себе неоднократно испытывал». URL: https://gordonua.com/news/culture/v-odesse-napomnili-o-stradaniyah-govoruhina-ot-ukrainskih-nacionalistov-15032.html*

[925] Держархів Одеської обл. Ф. Р-7863. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22.

[926] Держархів Одеської обл. Ф. Р-7863. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43.

[927] Череватенко Л. Одеська студія: сьогодні, завтра. *Новини кіноекрану*. 1978. №5. С. 6.

режисерів) справжніх робіт, сповнених національного колориту, далеких від канону соціалістичного реалізму[928].

Мистецтвознавці констатують стрімкість розвитку національних кінематографій епохи «відлиги». Сюжетні лінії були єдині для всіх республіканських кінематографій, а відтворення цих схем становило головне завдання для кожної з них. Співвіднесення з національною культурно-історичною традицією не те щоб не заохочувалось, але вважалось особистою проблемою творчості художника. Тому могли існувати Довженко, Кавалерідзе, Бек-Назаров, однак не існувало ані української, ані вірменської національної кінематографічної традиції як факту кінопроцесу[929].

Український актор, сценарист, режисер Миколайчук І.В. в ролі Фабіана під час зйомок фільму «Вавилон-ХХ». 1979 р.

Питання формування національної ідентичності засобами радянського кіно належить до числа складних і амбівалентних. Можна виділити певну, обмежену кількість фільмів, сюжетна лінія яких містить автентичні елементи, що викликають однозначну асоціацію з українською тематикою. До них належить масив «поетичного кіно», який перебував під пильним контролем партії і КДБ: «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова (1964), «Камінний хрест» (1968) та «Захар Беркут» (1971) Леоніда Осики, «Криниця для спраглих» (1965), «Вечір на Івана Купала» (1968) та «Білий птах з чорною ознакою» (1971) Юрія Іллєнка, «Совість» (1968) Володимира Денисенка, «Комісари» (1968) та «Іду до тебе» (1971) Миколи Мащенка, «Пропала грамота» (1972) Бориса Івченка, «Відкрий себе» (1972) Роллана Сергієнка, «Вавилон ХХ» (1979) Івана Миколайчука. У результаті такі стрічки були або заборонені («Криниця для спраглих» пролежала на «полиці» 22 роки, «Пропала грамота» – 12 років, приблизно стільки ж перебували там «Тіні забутих предків» після арешту С. Параджанова), або виходили в так званий «обмежений прокат» (регулювало в ручному режимі Держкіно, даючи кожному фільму ту чи іншу категорію).

---

[928] The Oxford History of World Cinema / edited by Geoffrey Nowell-Smith. New York : Oxford University Press, 1997. P. 652.

[929] Марголит Е. Я. Живые и мертвое: заметки к истории советского кино 1920–1960-х годов. Санкт-Петербург : Сеанс, 2012. С. 462.

Сцена з кінофільму «Штепсель одружує Тарапуньку»

Олег Чорний називає ще кілька фільмів, які чітко ідентифікувались з Україною. Серед них – фільми за участю Штепселя і Тарапуньки і популярний фільм «За двома зайцями»[930].

Вміння зчитувати українські символи і маркери в кінофільмах, які, на перший погляд, не мають національного колориту, залежало від суб'єктивного сприйняття глядача, рівня самосвідомості, ціннісних установок тощо.

О. Чорний ділиться спогадами: «У тих самих фільмах Леоніда Бикова було чітко відзначено, що це саме українські фільми. Згадати хоча б монолог його героя командира «співочої ескадрильї», який пояснював молодому льотчику-узбеку, що "нині особливий день, бо билися у небі над моєю Україною". Той здивовано запитував, у чому ж різниця, адже небо усюди однакове. А Титаренко відповідав – "Ні, повітря інше!". І ще у фільмі співали українські народні пісні, що сприяло їх популяризації. Той самий Титаренко співав буквально куплет із "Ой, та ще й при дорозі червона калина…", а інший персонаж фільму Скворцов (актор В. Талашко) виконував пісню "Ніч яка місячна"»[931].

Існували випадки, коли «українські теми» відтворювалися в російських картинах, зроблених саме російськими режисерами. Приклад – популярні в народі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (перша назва «Ніч на Різдво»). Не зважаючи на те, що стрічка знята на російській студії, було чітко зрозуміло, що місце дії – Україна й Полтавщина зокрема.

За словами сценариста С. Цалика, про ідентичність інших національних спільнот України взагалі мови не було. «Не можна було уявити фільм єврейської тематики чи, наприклад, екранізацію твору Шолом-Алейхема (навіть офіційно виданого в СРСР!). Не можна було уявити фільм кримськотатарської

[930] Інтерв'ю автора з Олегом Чорним.

[931] Інтерв'ю автора з Олегом Чорним.

тематики, адже табуйованою була тема депортації кримських татар 1944 року. Показово, що тому ж С. Параджанову заборонили екранізувати "Бахчисарайський фонтан" О. Пушкіна (твір шкільної програми!) саме через "непотрібне" нагадування про колишній Кримський ханат та відсутність у повоєнному Криму кримських татар. Те саме можна говорити про українських німців, поляків, греків, болгар, угорців, румунів тощо»[932].

Автори фільму «Тіні забутих предків» після вручення премії VII Міжнародного кінофестивалю в Аргентині. м. Київ, 5 квітня 1965 р.

Феномен Сергія Параджанова дістав належну увагу як мистецтвознавців, так і істориків. Як відомо, приводом до екранізації повісті «Тіні забутих предків» стало 100-річчя з дня народження М. Коцюбинського. Виконання режисерської роботи над подібними «датськими» (приуроченими до дати) фільмами, як правило, доручалось далеко не передовим режисерам і сприймалось скептично у середовищі кінематографістів.

При виборі С. Параджанова, як режисера, було враховано його неукраїнське походження, а також попередні роботи, які критики називали кінотворами середнього ґатунку. За словами Р. Балаяна, у Сергія Параджанова було чимало від «радянської людини», хоч він й іронізував над партійними бонзами. Зокрема, документальний фільм про актрису Наталію Ужвій (1957) є, за визначенням кінокритика С. Тримбача, справжньою радянською агіткою. Параджанов у цьому фільмі пішов за принципом, який був закладений у кінематографі соцреалізму, – у правильному, класичному радянському фільмі герой має підніматися з низів, з темряви – до світла, і в буквальному, і в переносному смислі (класичний приклад – Чапаєв).

На цьому тлі непередбачуваним виявився розрив Параджанова з цим канонічним прийомом у фільмі «Тіні забутих предків» – людина опускається в пітьму підсвідомості, тіней, фрейдівських, юнгіанських мотивів. Окрім зміни вектора у бік міфопоетичного кіно, заслуга «Тіней» полягає в тому, що фільм позиціонував Західну Україну як культурний факт, яку до того кіномистецтво не помічало, адже Україна асоціювалась насамперед із Центральною Україною.

Стенограми засідань за участю письменників демонструють доволі відверті розмови про стан русифікації та вихолощення національного субстрату з українського кінопродукту. Так, під час спільного засідання президії Спілки

[932] Інтерв'ю автора зі Станіславом Цаликом.

письменників України і президії Спілки працівників кінематографії 1961 р. письменник Ю.К. Смолич сміливо визнав: «Кінець-кінцем втрачено у нас зовсім національний колорит кіно. У нас національність розуміють, коли треба висвітлювати елементи етнографії, коли є корсетка і коли можна дати гопака. А усяких інших національних елементів у нас немає, на них не розраховують. І ось коли тут говорити про інтернаціоналізм, то коли він розуміється тільки як нівелювання, націоналізм у нас завжди зводиться до інтернаціоналізму, ось як воно у нас стоїть справа»[933].

До 1953 р. в Україні всі науково-популярні і хронікально-документальні фільми, а також кіножурнали «Новини дня», «Новини сільського господарства» та «Наука і техніка», які вироблялись за межами УРСР, демонструвались російською мовою[934].

21 липня 1953 р. наказом Міністра культури СРСР П.К. Пономаренка «Про дублювання кінофільмів на мови народів СРСР» союзним республікам було дозволено дублювання журналів «Новини дня», «Наука і техніка» та науково-популярних фільмів. В Україні дублювання цих фільмів було доручено Українській студії хронікально-документальних фільмів. У 1953 р. було дубльовано на українську мову 110 частин науково-популярних фільмів і кіножурналів[935].

У лютому 1955 р. колегія Міністерства культури УРСР розглянула питання про стан дублювання фільмів українською мовою. Було встановлено, що питома вага фільмокопій, дубльованих українською мовою, у загальному фільмофонді республіки дуже низька: з 35 тис. копій художніх фільмів, у т.ч. 25 тис. копій радянських фільмів, лише 5 тис. копій є дубльованих українською мовою. З 43 радянських повнометражних фільмів, що надійшли в прокат у 1956 р., дубльовано на українську мову лише 14 фільмів. Планом на 1955 р. було передбачено дублювання лише 21 художнього кінофільму, тоді як виробнича потужність Київської та Одеської студій дозволяли дублювати на рік 45 художніх фільмів.

Заступник міністра культури СРСР С. Кафтанов листом від 5 квітня 1955 р. повідомив Міністерство культури УРСР про неможливість збільшення плану виробництва дубляжів на 1955 р., відмовлено було також у проханні включити в план дубляжу 17 радянських фільмів випуску минулих років[936].

Фільмокопії, дубльовані українською мовою, виходили на екрани із запізненням до 3 місяців після випуску основного варіанту. Тиражі копій фільмів, дубльованих на українську мову, були дуже обмежені. Тоді як по фільмах першої рознарядки російською мовою виготовлялось 90 копій, українських – тільки 50[937].

Валерій Шевчук, письменник, лауреат Державної премії УРСР імені Т.Г. Шевченка, зауважував: «Мені завжди здавалася порочною практика

[933] ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 60.

[934] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 24. Арк. 309.

[935] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 24. Арк. 309.

[936] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 180. Арк. 22.

[937] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 345. Арк. 224.

самодублювання. Виходило так. Деякі фільми й справді робилися українською мовою. Але для того, щоб піти у всесоюзний прокат, їх таки дублювали, українська копія лишалася в одному чи невеликій кількості примірників, а в робочий прокат йшов фільм дубльований. А чи не природніше було б, щоб на загальноукраїнський прокат ішов фільм українською, а Держкіно СРСР з того числа вибирало б те, що для них цікаве і на російських студіях їх і дублювали б»[938].

На кіностудії Довженка дублювали українською деякі російські фільми, які потім показували на другому, республіканському каналі телебачення. Популярними були дубляжі відомого серіалу про радянського розвідника «Щит і меч» В. Басова, репліки в українському перекладі з якого «пішли в народ», а також відомий фільм про безпритульників «Республіка ШКІД» Г. Полоки[939].

Міністерство культури УРСР неодноразово зверталося до Міністерства культури СРСР із проханням вирішити питання про зміну практики вибору фільмів для дублювання та виготовлення вихідних матеріалів таким чином, щоб забезпечити одноразовий випуск на екрани республіки фільмів у російському і українському варіантах, а також про збільшення копій нових назв художніх фільмів.

Під час вечора-зустрічі письменників м. Києва з працівниками кіностудії ім. О.П. Довженка 17 жовтня 1959 р. працівник радіо Коваленко відверто висловився з приводу перешкод із дубляжем, вбачаючи передусім політико-ідеологічні проблеми у цій царині: «На жаль, на українських студіях переважно знімають російською мовою, бо знімаються московські актори, на Україні, бачите, дуже мало здібних акторів, які знімаються в кіно. На якісь видатні дуже ролі, коли режисер бачить тільки Бондарчука в ній чи Марецьку – це зрозуміло, це великі майстри, і для деяких ролей варто їх запрошувати. Але хіба не можна обійтись на нашій студії? Хай дуже багато акторів московських, але чи на Україні нема зовсім характерних хороших акторів. Нам доводиться їх – московських акторів озвучувати. Ясно, що ми не можемо точно передати той стан, який актриса відчуває на зйомці і т.д., а на жаль, більшість наших фільмів так і знімались… Навіть українські актори на російській мові знімались і ми їх озвучуємо. Під час озвучування сидить консультант української мови і починаємо вигадувати – як треба сказати за Гончаром таке чи таке слово. Але жінка сільська говорить

Зйомка фільму «Іван Франко» на Київській кіностудії художніх фільмів. 1956 р.

[938] Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9. С. 1.

[939] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1 Спр. 0959. Арк. 170.

абсолютною культурною, інтелігентною мовою – це не в'яжеться. Звертаємось до консультанта – давайте спростимо мову її. – Що ви! Що ви! Ви знаєте, що в редакторському відділі робиться? Мене заріжуть. На цьому кінчається»[940].

КДБ 24 лютого 1970 р. повідомляв у ЦК про Відкритий лист першому секретареві ЦК КПУ П.Ю. Шелесту (проект для обговорення українською громадськістю), який містив такі тези: «Авторитет української мови і культури не можна піднести, не українізувавши на території республіки кіно і телебачення. Українські кіностудії також мають створювати кінофільми лиш рідною мовою без усяких варіантів. Найбільш цінні з них звичайно будуть дублюватися кіностудіями братніх республік на мови народів цих республік. Відповідно фільми з цих республік, які демонструватимуться на Україні, треба дублювати українською мовою. Звичайно, така постановка справи вимагатиме деяких додаткових коштів, але витрачаються ці кошти в Польщі, Румунії, Угорщині та в інших, навіть менших за Україну державах. Що є нормою для всіх цивілізованих країн світу, чому не може бути нормою для УРСР»[941].

Як «допомогу» в реагуванні на подібні листи ЦК використовувало інші листи, в яких «голос народу» вустами окремих трудящих вимагав, навпаки, припинити дублювання кінокартин.

6 квітня 1974 р. ЦК Компартії України одержав з Хмельницького лист М. Середовича такого змісту: «Шановні товариші! Частенько буває, що сидиш перед телевізором і дивишся кінокартину, дубльовану на українську мову з російської, і думаєш: а чи потрібно це робити? І приходиш до висновку, що не потрібно. Не потрібно викидати гроші на вітер, та ще й не малі. Українська та російська мови дуже споріднені між собою. Скрізь у школах вивчають російську мову і немає напевне такого українця, щоб не розумів російської мови. Друга справа – дублювати кінокартину на українську мову з інших мов, народів СРСР, які нам незрозумілі. А з російської, думаю, не варто. Нащо нам мати "Ленін в Жовтні", коли є "Ленин в Октябре". До того ж просто неприємно дивитись дубльовану картину на українську мову, коли ти раніш бачив її на російській мові. Картина від цього багато втрачає. Я і мої товариші, з якими ми це питання обговорювали, рахуємо, що потрібно заборонити дублювання кінокартин з російської мови на українську. А гроші, які на це передбачаються, використовувати на інші, більш необхідні цілі»[942].

Відповідь головного редактора художнього і документального кіно А. Волкової не забарилася: «Ваша порада відносно недоцільності дублювання на українську мову кінофільмів, випущених російською мовою, заслуговує на увагу. Останнім часом, як Ви, мабуть, помітили, фільми, озвучені українською мовою, з'являються на республіканському телеекрані тільки в тому разі, коли вони випущені цією мовою кіностудіями або Укртелефільмом»[943].

---

[940] ЦДАМЛМ України. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 378. Арк. 33.

[941] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959. Арк. 180.

[942] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7367. Арк. 79.

[943] ЦДАВО України. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7367. Арк. 80.

В умовах русифікації всього суспільного і культурологічного простору виглядав логічним лист першого заступника Голови Держкіно УРСР Д.С. Сиволапа в ЦК Компартії України «Про недоцільність дублювання всіх фільмів українською мовою» від 22 лютого 1984 р., в якому йшлося: «Оскільки російська мова з усіх мов народів СРСР найближча до української і практично кожен українець, що вивчає її, починаючи зі шкільної лави, володіє нею, потреба в дублюванні українською мовою фільмів, випущених на інших кіностудіях країни і за рубежем і озвучених для всесоюзного кінопрокату російською мовою відпадає»[944].

Окрім цього, при дубляжі переважна частина фільмів була «порізана» – як з ідеологічних мотивів, так і з точки зору зменшення хронометражу. За словами кінознавця Володимира Єгунова, нині окремі кінолюбителі беруть повну версію кіно, яка є в доступі, і накладають радянський дубляж. Вирізані місця залишаються без перекладу[945]. 1968 року на радянські екрани вийшов французький кінофільм «Чоловік і жінка» режисера Клода Лелуша. За сюжетом, фільм у фіналі містить інтимну сцену в ліжку. У добу «перебудови» глядачі з великим інтересом переглядали фільм, будучи впевненими, що тепер покажуть фільм без купюр, а героїв любовної сцени нижче пояса. Однак на глядачів чекало розчарування, бо якраз цей фільм первинно знімався як романтичний і не цензурувався[946].

Усі комплекти матеріалів російськомовних фільмів здавались у Держфільмофонд СРСР, а українські версії залишались на місцях. В умовах невпорядкованих архівів чимало матеріалів просто загубилось, зникло. Як згадує С. Тримбач, Маргарита Криніцина, виконавиця ролі Проні Прокопівни у фільмі "За двома зайцями", неодноразово радила знайти україномовний фільм, адже в кадрі говорили українською[947].

Кадр з кінофільму «Лісова пісня» (за мотивами драми Лесі Українки). 1961 р.

При цьому зауважимо, що афіші кінотеатрів до середини 1970-х рр. здебільшого подавали назви закордонних фільмів україн-

[944] ЦДАВО України. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 1090. Арк. 13.

[945] Інтерв'ю автора з Володимиром Єгуновим.

[946] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

[947] *2013 року реставраторам Національного центру Олександра Довженка вдалося знайти первісну українську фонограму картини в Маріупольському фільмофонді, цього ж року українська версія вийшла в телевізійний ефір.*

ською мовою. «Я на новий фільм за участі Бельмондо йшов саме як на фільм "Чудовий", а не на "Великолепный", хоча зрозуміло, що фільм був дубльований російською», – згадує О. Чорний[948].

Загальновідомо, що мовне питання актуалізувалось в період горбачовської «перебудови». «Новини кіноекрану» друкують листи читачів і глядачів, які обурені русифікацією вітчизняного кінематографу. «Відбувся XXVII з'їзд КПРС. Появилась надія. На жаль, на Київській кіностудії триває присмерк. На російській мові продовжують виходити фільми республіканської студії. Українські кіноактори зникли зі сторінок журналу, фільмів (не більше одного речення роль). Твір "Укртелефільму" "Блакитна троянда" підтвердив цей стан. Для кожного актора зустріч з Лесею Українкою – щастя, українські актори були позбавлені його. Більшість ролей виконували актори російських театрів. Чому не беремо прикладу з братів грузин, росіян, латишів, литовців, які вміють шанувати свої талант? Чому українські актори безробітні: Вони що – поза законом? Українська мова – ворог марксизму-ленінізму? А у мене в ім'я внуків питання: Коли ж вийде фільм "Тарас Бульба"? Коли буде використана українськими митцями трилогія М. Старицького? Люблю свою Радянську владу. Тому почуваюсь скривдженою», – так 1989 р. висловлювала свою позицію читачка К.С. Клименко з Івано-Франківська[949].

Серед механізмів контролю і цензури (КДБ, Головліт і облліт, обкоми і ЦК Компартії, Держкіно УРСР і Держкіно СРСР) першість слід віддати самоцензурі творчих працівників кіно, які усвідомлювали «береги» своєї діяльності у системі. Прикладів такої самоцензури, не завжди артикульованої і кодифікованої, а частіше підсвідомої, можна наводити чимало.

Фільм приймався в кілька етапів: спочатку на рівні художнього об'єднання, далі – художньої ради кіностудії, художньої ради Держкіно УРСР, а кінцевою інстанцією виступало Держкіно СРСР. Як правило, багато картин отримували «поправки» вже на рівні Держкіно УРСР, яке перестраховувалося перед відправленням стрічки до Москви. Відомо чимало випадків, коли в процесі погодження змушували перемонтовувати, переозвучувати або навіть дознімати та перезнімати фрагменти. «Як жартував один мій викладач, – згадує О. Чорний, – головне питання не чи зняв фільм, а чи ти здав фільм»[950].

Одним з хрестоматійних у цьому плані є приклад кіносценарію, створеного Ліною Костенко разом з А. Добровольським 1963 р., «Перевірте свої годинники» – про українських поетів, загиблих під час Другої світової війни (єдиний кіносценарій Ліни Костенко). Знятий у 1964 р. фільм називають одним із перших проявів українського поетичного кіно. Невтішну долю кіно вирішив випадок, пов'язаний з натурними зйомками на майданчику, у районі залізниці. Якраз у цей час поїздом їхав секретар ЦК, який побачив великий хрест на місці зйомок. Це спричинило скандал і прискіпливу увагу партійних органів до фільму, дійшло до виклику режисера і сценариста на Політбюро ЦК Компартії

[948] Інтерв'ю автора з Олегом Чорним.

[949] Лист читачки Клименко К. С. з Івано-Франківська до редакції. *Новини кіноекрану*. 1989. №2. С. 2.

[950] Держархів Одеської обл. Ф. Р-7863. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 81.

України під головуванням П. Шелеста[951]. У результаті фільм істотно переробили, перейменували на «Хто повернеться – долюбить», але зміни були такими, що Л. Костенко відмовилася від авторства, у титрах її ім'я відсутнє.

Проблемою радянської кінематографії була надмірна кількість екранізацій, які часом у сценарному плані країни перевищували 75%. Причина їх домінування полягала в тому, що легше і спокійніше екранізовувати речі, що вже одержали оцінку, це менш небезпечно, ніж фільми за оригінальним сценарієм, які ще не дістали схвалення. Оскільки сценарії в союзних республіках проходили на дві інстанції більше, багато створювалось, особливо на місцях, екранізацій. Кінодраматург І. Нусінов порахував, що якщо сценарій проходить 8-10 інстанцій, у кожної 5-10 рук, значить на шляху до режисера сценарій проходить 35 рук, і якщо режисер виконає всі умови, середня арифметична прохідність не має відношення до індивідуальності автора твору.

Обстановку, в якій узгоджувались фільми, демонструє повідомлення КДБ УРСР від 26 травня 1980 р. до ЦК Компартії УРСР про «негативні» прояви на кіностудії ім. Довженка головним редактором Сосюрою В.В.[952]

У провину В.В. Сосюрі ставили відсутність «принципового партійного підходу при оцінці сценаріїв, що надходять до студії». Зокрема, йшлося про придбання ідейно невитриманого сценарію О. Горохова «Скажи обо мне» та сценарію А. Ваксберга «Верховний суд», в яких «міститься чимало епізодів і положень, що ганьблять не лише радянське судочинство, а й весь наш суспільний лад. Сценарій насичений численними репліками героїв на адресу інстанцій, твердженнями про "закономірність" в СРСР окозамилювання, показухи та інших негативних явищ»[953].

Інше звинувачення адресувалось В.В. Сосюрі за придбання сценарію московського літератора Л. Лондона «Дивна відпустка», в якому автор «акцентує увагу на недоліках, які раніше мали місце в житловому будівництві в нашій країні. Фільм за цим сценарієм запущений у виробництво».

У цілому КДБ констатував, що на кіностудії склалась нездорова обстановка, а окремі зацікавлені редактори мають можливість на свій розсуд вирішувати питання, пов'язані з придбанням сценаріїв, непридатних для постановки через їх «низький ідейний та художній рівень»[954].

Пошук «нової радянської людини» та/або її виховання становив один з обов'язкових маркерів, наявність якого забезпечувала «легке» погодження сценаріїв фільмів на партійному рівні. Наведемо уривки з кіносценарію художнього документального фільму «Пісня про Україну» (автори О. Міхалевич, А. Малишко, М. Шумило, 1955 р.), витриманого в канонічному дусі соцреалізму: «Переяслав-Хмельницький. Місто, в якому триста років тому об'єднали свою долю український і російський народи. А от і села нашої України. Одне

[951] Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем.

[952] *Сосюра Володимир Володимирович, 1932 р.н. – український кінодраматург, син поета Володимира Миколайовича Сосюри.*

[953] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 111.

[954] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 113.

з них, невеличке, розташоване біля цього славного історичного міста – село Гланишів. Тут працює стара за віком, але молода душею Герой Соціалістичної Праці Олена Семенівна Хобта. Село Лосятин. Бурякова плантація. Дівчата роблять підживлення. Село славиться високими урожаями буряків. Тут працює Двічі Герой Соціалістичної праці Степанида Виштак»[955].

Поет А.С. Малишко. м. Київ, 25 січня 1967 р.

Проте на сценарії, надісланому Міністерством культури Української РСР, Секретар ЦК Компартії України Назаренко І.Д. (у 1956–1974 рр. – директор Інституту історії партії при ЦК КП України) написав: «А ДЕ НОВІ ЛЮДИ?»[956] (виділено в оригіналі. – *Авт.*).

Наказом начальника Головліту від 14 квітня 1972 р. з метою скорочення строків контролю кіносценаріїв художніх фільмів і спрощення проходження їх через органи Головного управління був знятий попередній цензорський контроль сценаріїв художніх фільмів, що представляють собою екранізацію творів класиків російської літератури, радянської літератури і літератури народів СРСР, а також творів закордонних авторів, опублікованих у СРСР. Контроль над всіма іншими кіносценаріями зберігався[957].

Явище залежності від Держкіно СРСР тривалий час сприймалось у руслі загальнорадянської централізації, натомість у перебудовчий період серед творчої інтелігенції ця тема загострилась. На шпальтах профільного журналу «Новини кіноекрану» з'являються критичні публікації, в яких автори ставлять риторичні питання: «Чому видавництво, наприклад, може випускати книги, не ознайомлюючи з їхнім змістом чиновників із Держкомвидаву України та СРСР, а кіностудія того права не має? Чому видавництво має можливість фінансувати своє видання, а для цього також треба, хай і менші, але немалі кошти, а кіностудії буквально випрошують гроші на кожен фільм у Москві?»[958].

Письменник, лауреат Державної премії УРСР імені Т.Г. Шевченка В. Шевчук згадував, як їздив з В. Гресем у Москву з приводу сценарію «Чотири шаблі» (за Ю. Яновським): «Сценарій оцінювали люди, може, й розумні, але які поняття зеленого не мали, що таке українська культура, пригадую, як тяжко і немислимо було з ними розмовляти. Зрештою, ми потрапили до такого собі Павльонка, і він нам сказав:

---

[955] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 26. Арк. 11.

[956] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 26. Арк. 11.

[957] Косинова М. И. Прокатно-возвратный механизм советской кинематографии в период «застоя». *СЕРВИС PLUS*. 2016. Т. 10, №2. С. 64–73.

[958] Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9. С. 1.

– Ось у вас в сценарії брати вбивають одне одного – це не годиться, бо революція і громадянська війна у нас були безкровні, а ви якесь побоїсько влаштовуєте.

– Але послухайте, – сказав я. – Новела "Подвійне коло" із "Вершників" Юрія Яновського – це наша класика, книжку вивчають у школі, і кожна наша дитина приймає цей епізод, як щось самозрозуміле.

– Нас це не цікавить, – сказав той великомудрий чоловік. – Хто там ваш Яновський – це діло третє, нам важливо, що тут написано, – і він промовисто постукав по нашому нещасному сценарію»[959].

Колективи кіностудій не оминало й національне питання. Під час другої науково-практичної конференції, що проходила на Одеській кіностудії художніх фільмів 29–30 травня 1981 р., акцентувалась увага, серед інших проблем, на сіоністському впливі на творчий колектив. Занепокоєння викликав той факт, що 31 колишній працівник студії виїхав або подавав заяву про виїзд до Ізраїлю. «І нехай переважна більшість з тих, хто під впливом сіоністської пропаганди віддав перевагу капіталізму, були на студії людьми тимчасовими, випадковими, працювали на другорядних посадах, не можна знімати з рахунків ні того, що і вони певний час спілкувались з членами нашого колективу, ні того, що наш вплив на них виявився слабкішим впливу буржуазної пропаганди. Це питання політичної пильності у роботі з кадрами, в постановці всієї ідеологічної роботи», – йшлося під час конференції.[960]

Галина Лазарева, головний редактор і перший заступник директора Одеської кіностудії (1973–1983), нині – директор Центральної міської бібліотечної системи для дітей м. Одеси, розповідає, що Одеській кіностудії замовляли фільми про повернення євреїв з Ізраїлю. Київ наполягав на створенні подібного фільму, однак режисери, відчуваючи фальш сюжету (такі випадки «возвращенцев» не були численними), довго відмовлялись виконувати соцзамовлення. У результаті створений продукт не прийняла Москва[961].

Галина Лазарева, м. Одеса, 2019 р.

На фоні масової ідеологізації та виховання слухняності населення, у частини суспільства існував запит на критичне сприйняття дійсності, інтелектуальне осмислення кінопродукту, поціновування глибинного підтексту кінофільмів, естетичний смак. Такі

[959] Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9. С. 1.

[960] Одесская киностудия художественных фильмов : вторая науч.-практ. конф., 29–30 мая 1981 г., г. Одесса : (стенограмма и протокольная запись). *Приватний архів Галини Лазаревої.*

[961] Інтерв'ю автора з Галиною Лазаревою.

фільми рідко з'являлись у кінопрокаті, здебільшого в маленьких кінозалах і на короткий період. Відповіддю на цей запит «інтелектуального» кіно стало утворення у м. Запоріжжі в 1977 р. кіноклубу «Восхождение»[962]. Ініціатором клубу став журналіст Сергій Колосов, президентами клубу були Володимир Кириченко (1977–1982), Дмитро Дундич (1982–1984), Олександр Лазутін (1985–1987). У кіноклубі демонструвались картини кінематографістів Грузії Отара Іоселіані, Георгія Данелії, Тенгіза Абуладзе, Іраклія Квірікадзе, Георгія та Ельдара Шенгелая. Демонструвалось кіно Нової Зеландії, Канади, Болгарії, Угорщини[963].

Клуб «Восхождение» проводив активні дискусії з обговорення кінострічок. «Вони породжували сумніви, спонукали людей змінювати свої погляди, критично ставитись до окремих подій сучасної їм епохи», – згадував В. Кириченко[964].

Участь у клубі брала не лише творча, освітянська і наукова інтелігенція Запоріжжя, а й люди різних соціальних верств, але із запитом на інтелектуальний і культурний пошук. Цей пошук органи КДБ, міськком партії і комсомол не змогли подолати.

Мітинг, присвячений присудженню фільму «Білий птах з чорною ознакою» Золотого призу VII Міжнародного фестивалю у Москві, м. Київ, 10 серпня 1971 р.

Восени 1987 р. кіноклубу «Восхождение» зусиллями його майбутнього президента Олександра Лазутіна вдалось провести фестиваль українського кіно. Ключовими подіями фестивалю став показ фільмів Юрія Іллєнка «Солом'яні дзвони» та «Криниця для спраглих» (заборонений з 1965 р.). Проте, за словами О. Лазутіна, свою головну роботу кіноклуб зробив набагато раніше: «У другій половині 70-х – початку 80-х років, в епоху, коли лицемірство й конформізм роз'їдали душі людей, а бастіон соціалізму здавався непереможним, йому вистачило мужності і сил із завидною завзятістю будити в людині людське»[965].

Наприкінці 1980-х років у СРСР виникла парадоксальна ситуація, коли держава продовжувала фінансувати кіновиробництво, але при фактичній відсутності цензури кінематографісти могли практично ігнорувати думку керівних органів КПРС і уряду[966].

Яскравим проявом цієї ситуації став розквіт відеобізнесу – нелегального показу заборонених фільмів, які не потрапляли до широкого прокату, за допомогою відеомагнітофонів.

---

[962] Див.: Киноклуб «Восхождение»: Люди. Годы. Фильмы… Запорожье : Дикое Поле, 2011. 248 с.

[963] Приватний архів Ф. Г. Турченка.

[964] Там само.

[965] Там само.

[966] Fedorov A., Levitskaya A., Gorbatkova O., Mamadaliev A. School and University in Soviet Cinema of «Perestroika» (1986–1991). *European journal of contemporary education.* 2018. Vol. 7, No. 1. P. 82–96.

У м. Херсоні, наприклад, 1989 р. діяло 28 відеосалонів, які були відкриті: при профспілкових будинках і будинках культури, у кінотеатрах, на підприємствах служби побуту, театрі ляльок, обласному товаристві «Знання», кафе, спорткомплексі[967].

Відеосалони, як своєрідне вікно у світ, організовувались також у школах, фотостудіях, підземних переходах, будь-яких приміщеннях, де можна було розмістити кілька крісел, телевізор і відеомагнітофон[968].

У Запоріжжі начальник ремонтно-будівельного управління облпобутрембудтресту Чекаєв уклав із залізничною станцією «Запоріжжя-1» договір на оренду вагона під відеосалон, в якому щодоби демонструвалося по 7 відеофільмів. Другий такий салон це ремонтно-будівельне управління створило у лазні-сауні на Великій Хортиці. Запорізький міськпобуткомбінат також відкрив 3 відеосалони[969].

КДБ УРСР доповідав у ЦК Компартії України, що в 1985–1986 рр. у Харкові, Києві, Кіровограді, Львові, Рівному, Севастополі, Винниці, Хмельницькому та інших містах розкрито і припинено діяльність ряду осіб, що займалися відеобізнесом. За зазначені прояви «антирадянщини» 32 особи притягнуто до кримінальної відповідальності, щодо 450 осіб вжито заходів попереджувально-виховного характеру і громадського впливу. Конфісковано і повернуто в дохід держави 35 комплектів імпортної відтворювальної апаратури, близько 1200 відеокасет, інші матеріальні цінності і гроші на загальну суму понад 530 тис. руб. Митними службами контрольно-пропускних пунктів республіки в іноземців і радянських громадян вилучено 267 відеокасет із записами негативного характеру[970].

Рапортуючи про ці «успіхи», КДБ був змушений визнати, що, незважаючи на вжиті заходи, у республіці намітилася тенденція до збільшення ідейно шкідливих та інших небажаних у політичному плані проявів з використанням так званого «відеобізнесу», спостерігається зростання групових переглядів зазначених відеострічок, зокрема у громадських місцях.

Не маючи змоги зупинити цей процес, КДБ прагнув його очолити шляхом створення відеотек по лінії Держкіно УРСР. Проте організовані в 1985 р. у Києві, Дніпропетровську, Жданові, Ворошиловграді, Одесі, Львові, Харкові, Миколаєві, Полтаві вони через відсутність достатньої кількості відеокасет не могли задовольнити попит і послабити інтерес до закордонних відеозаписів[971].

За даними перевірок, у відеосалонах, всупереч офіційно затвердженому Держкіно СРСР переліку, проводився показ фільмів з особистих відеокасет[972].

---

[967] Держархів Херсонської обл. Ф. П-185. Оп. 50. Спр. 54. Арк. 118.

[968] Інтерв'ю автора з Володимиром Єгуновим.

[969] Осипенко П. Г. Чи потрібна відеокультурі законність? : прокурор УРСР відповідає на запитання НК. *Новини кіноекрану*. 1989. №9. С. 6.

[970] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1265. Арк. 215.

[971] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1265. Арк. 215.

[972] Держархів Херсонської обл. Ф. П-185. Оп. 50. Спр. 54. Арк. 119.

Іншим, нереалізованим, способом знизити «нездоровий» ажіотаж навколо ідейно шкідливих відеоматеріалів вважалось вироблення продукції виробничо-творчим об'єднанням відеофільмів Кіностудії ім. О. Довженка. Однак керівну ланку цього об'єднання тривалий час не було затверджено і воно не змогло організувати випуск фільмів для відеотек республіки.

«Відеобум» сприймався на офіційному рівні як проникнення спецслужб та зарубіжних ідеологічних центрів у середовище радянських людей і формування у них буржуазної ідеології та культури.

Справжньою причиною появи у другій половині 1980-х рр. величезної кількості відеокооперативів та їх популярності стало прагнення глядачів компенсувати дефіцит, через різні канали (контрабанда, записи з прикордонного телебачення тощо) одержувати фільми, що не підлягали показу офіційним шляхом. Більшість західних фільмів вітчизняний кінопрокат не показував, а подивитись їх, особливо молодим, дуже кортіло[973].

Ухвалення 29 грудня 1988 р. постанови Ради Міністрів СРСР «Про регулювання окремих видів діяльності кооперативів»[974], якою заборонялись прокат і публічна демонстрація кіно- і відеопродукції кооперативами, не справило суттєвого впливу на ситуацію.

Прагнення зберегти монополію державних органів на організацію культурного обслуговування населення, невміння витримувати конкуренцію з громадськими організаціями, звичка бюрократичними методами вирішувати проблеми зумовили прийняття 29 червня 1989 р. Радою Міністрів УРСР постанови «Про заходи із забезпечення порядку проведення платної театрально-концертної діяльності, організації гастрольної роботи і відеопоказу». Проте атмосфера розкутості і розквіту гласності зробили документ нежиттєздатним. На адресу республіканських і союзних органів спрямовувались листи і телеграми, що засуджували документ, а на місцях чинився спротив будь-яким перевіркам[975].

Розгляд питання вийшов на рівень Верховної Ради Української РСР, яка у відповідь на запит групи депутатів про ускладнення організації платної культурно-масової роботи комсомольських організацій ухвалила 27 жовтня 1989 р. окрему постанову. Прикриваючись інтересами виховання підростаючого покоління й, зокрема, аргументами про те, що в репертуарі відеотек, відеосалонів і відеобарів 30% становлять бойовики, 25% – еротичні фільми, а 15% – фільми жахів, Верховна Рада УРСР визнала правомірність адміністративних методів у боротьбі з відеопоказом[976].

В умовах демократичних перетворень у добу «перебудови» кінематографісти, як представники творчої інтелігенції, залучаються до суспільно-політичного життя. 10–17 вересня 1988 р. у м. Одесі проходив організований

[973] Осипенко П. Г. Чи потрібна відеокультурі законність? : прокурор УРСР відповідає на запитання НК. *Новини кіноекрану*. 1989. №9. С. 6.

[974] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2565. Арк. 57.

[975] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2565. Арк. 59.

[976] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2565. Арк. 66, 68.

Спілкою кінематографістів і Держкіно СРСР перший Всесоюзний кінофестиваль популярних жанрів «Золотий Дюк-88», в якому брали участь діячі кіномистецтва, письменники, представники інших творчих спілок (усього 500 чоловік), а також іноземні гості, у т.ч. зі США, ФРН, Франції та Італії. Підготовку й проведення фестивалю здійснював організаційний комітет, обраний Президент (секретар правління Союзу кінематографістів УРСР, голова його Одеського відділення) С. Говорухін та журі в складі Е. Рязанова, М. Богословського, В. Коротича, М. Жванецького, І. Глазунова та ін.[977]

Під час роботи фестивалю акцент творчих дискусій, що проводилися в його межах, був поступово зміщений на обговорення гострих суспільно-політичних проблем, що стосувались питання міжнаціональних відносин, перебудови радянського суспільства та участі в цьому процесі творчої інтелігенції. Під час обговорення проблем перебудови висловлювалася незгода з деякими рішеннями XIX партійної конференції, а також негативні оцінки ролі одного зі членів Політбюро ЦК КПРС, як «лідера» нібито існуючої «опозиції».

Найбільш гострий і часом провокаційний характер дискусія отримала під час прес-конференції московських письменників Б. Васильєва й А. Приставкіна, на якій вони зробили заяву про те, що антисемітська діяльність товариства «Пам'ять» заохочується на державному рівні. Це знайшло підтримку присутніх у залі (переважали особи єврейської національності), де звучали заклики створення «охоронних загонів» для захисту євреїв від можливих погромів[978].

З ініціативи голови журі Е. Рязанова був створений т. зв. «Комітет з підготовки звернення «Батьківщина в небезпеці». Підготовлене комітетом від імені учасників кінофестивалю «Звернення до всіх діячів радянської культури» являло собою документ, в якому були порушені питання становища в країні і ходу перебудови: «Справедлива боротьба з наслідками сталінізму залишиться війною із примарами до тих пір, поки не буде повністю розкрито злочинний характер брежнєвського режиму, поки не будуть названі всі винні в руйнуванні держави, придушенні вільнодумства, у руйнуванні основи основ прав. Необхідно відновити національну гідність всіх народів радянської країни. Проблеми загострюються, набирає силу націоналістичний рух у республіках, а в Росії усе більше здобуває силу націонал-шовіністичне товариство "Пам'ять". Його відкритий антисемітизм, презирство до інших народів, його спекуляція на російської історії є однією з найбільш небезпечних реально діючих сил реакції»[979].

КДБ УРСР повідомляв, що Одеським обкомом Компартії України були проведені бесіди з організаторами фестивалю, з С. Говорухіним та окремими членами журі: Е. Рязановим, М. Жванецьким, В. Коротичем щодо недопущення публічного оголошення «Звернення» при закритті фестивалю[980].

---

[977] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 95.

[978] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 96.

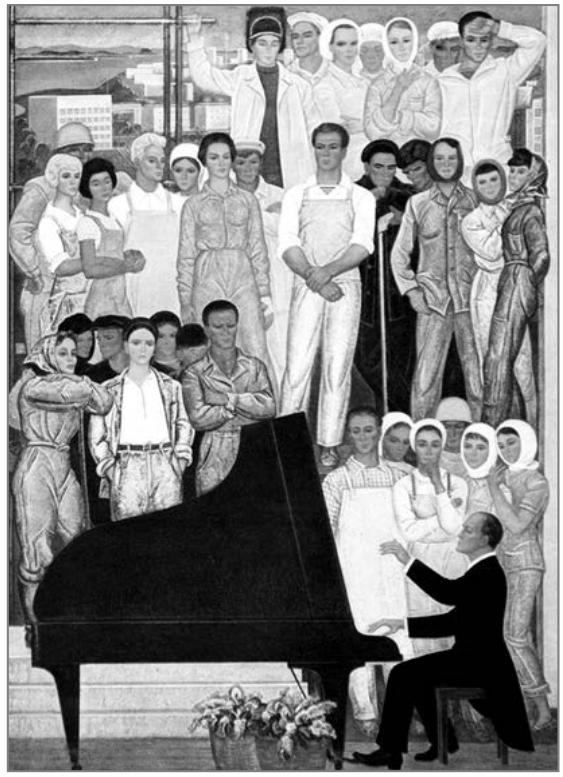
[979] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 97.

[980] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 97.

У цілому, радянський кінематограф був масштабним культурним, соціальним та ідеологічним проектом, спрямованим на творення ідентичності «нової радянської людини», паралельно створюючи простір для колективного відпочинку народних мас. Він багато в чому наслідував голлівудський принцип «створення Америки» – конструювання уявного вигаданого життя для власного населення і дарування утопічної віри про невпинний прогрес (космос, цілина, герої).

Радянським Голлівудом називали «Мосфільм» (як з точки зору центральної студії, так і популярних комедій Е. Рязанова, Л. Гайдая), славу авторського, інтелектуального кіно здобув «Ленфільм», тоді як Київська кіностудія виконувала ідеологічні завдання з виховання глядача. Українське кіно, попри окремі безумовні досягнення та успіхи, не змогло створити власного обличчя, розчиняючись у загальнорадянському кіномистецтві. Влучну оцінку цьому явищу дав Валерій Шевчук, письменник, лауреат Державної премії УРСР імені Т.Г. Шевченка: «Українське кіно – це така собі хитренька маска з усіма малоросійськими прикметами і вона облудно до вас усміхається: чого ж, є, будь ласка: випущено на кіностудії імені О. Довженка чи на Одеській кіностудії – от вам і українське! Щось незбагнене і недоречне є, коли Мавка промовляє не мовою Лесі Українки, а Захар Беркут не мовою Івана Франка»[981].

[981] Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9 С. 1.

4.4. Музика як ідеологічний феномен: між пропагандою та повсякденням

В умовах сучасної міждисциплінарності досліджень феномен музики вийшов за межі суто мистецтвознавчих студій, ставши предметом інтересу представників багатьох галузей гуманітаристики.

Музика розглядається як універсальний, витончений і що найголовніше – ефективний інструмент впливу на соціум, як спеціальний соціальний поштовх, який викликає певні наслідки політичного характеру: від створення емоційної суспільної атмосфери до сприяння об'єднанню соціальних груп (від невеликих субкультур до цілих народів або союзів народів) або може використовуватися для висловлення незгоди[982].

[982] Массака И. Музыка в сталинских и нацистских концентрационных лагерях. *Вестник Омского университета*. 2006. №4. С. 89.

Німецький історик Іоганн Дройзен влучно зазначив, що музика слугує пізнанню історії краще, ніж писемні хроніки[983].

Особливо значущу і водночас амбівалентну роль музика відігравала в радянський період української державності, перетворившись з елементу повсякденності на потужний ідеологічний та пропагандистський засіб.

У радянській історіографії музика вивчалась з позицій ключових елементів культури соцреалізму – партійності, народності, інтернаціоналізму, при цьому радянська ідеологічна машина не приховувала пропагандистський потенціал пісні[984]. Стверджувалась формула підпорядкованості й поглинання народного характеру пісень партійними завданнями: «У сучасній музиці народність і ідейність набули абсолютно виключне, всепроникне значення. Вище своє втілення ці поняття отримали в партійності творчості… активній участі її у формуванні комуністичної суспільної свідомості»[985].

Історична дистанція та усвідомлення тяглості ідеологічних рудиментів радянської доби, їх гальмівної ролі у формуванні сучасної української державності потребують рефлексивно оцінювати, серед іншого, місце радянської музики у загальній системі ідеології та культури другої половини XX ст. Спробуємо проаналізувати роль і місце радянської музики і пісні в контексті формування «радянської людини» у другій половині XX ст., звернувши увагу на вплив пропагандистських пісень на формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму.

Життя радянського громадянина легше було уявити без книги, аніж без музики, яку ігнорувати, навіть за великим бажанням, було неможливо. Радянський громадянин не міг не чути радянські пісні: вони лунали по радіо, зі сцени, з кіноекрана, з вуличних гучномовців.

Згідно з німецьким вченим Гербертом Маркузе, будь-який текст несе коди мислення і поведінки соціальної групи, що стоїть за автором. З огляду на це, можна стверджувати, що і пісня містить у собі певні словесні коди, або, інакше кажучи, риторичне вираження ідеології, що стоїть за піснею, як свідомої, так і несвідомої. У суспільствах, відверто ідеологізованих і таких, де мистецтво береться під суцільну опіку держави, пісня не може не виражати ціннісних установок, продукуючи психологію, орієнтовану на авторитет, тобто на утвердження таких моделей поведінки, які вважаються гідними, авторитетними в суспільстві, що знаходиться на певному ідеологічному фундаменті[986].

Унікальним свідченням впливовості пісні щодо формування свідомості і цінностей є ціла низка радянських колискових, пройнятих радянськими кому-

[983] Droysen J. G. Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. Münch., 1958. S. 24.

[984] Сохор А. Н. Партийность, народность, интернационализм советской музыки. Москва : Наука, 1973. 64 с. ; Попов И. Н. Некоторые черты социалистического реализма в советской музыке. Москва : Музыка, 1971. 198 с. ; Ляшенко И. Ф. Интернационализм советской музыкальной культуры: традиции и современность. Київ : Музична Україна, 1986. 144 с.

[985] Попов И. Н. Некоторые черты социалистического реализма в советской музыке. Москва : Музыка, 1971. С. 195.

[986] Лассан Э. Лирическая песня как идеологический феномен. *Политическая лингвистика.* Екатеринбург, 2009. Вып. 4 (30). С. 15.

ністичними гаслами. Присутність колискових у радянській культурі виправдовувалася їх ритмічною схожістю з «робітничими» піснями, які «відображають у собі ритми трудового процесу», у даному випадку «ритм руху колиски, що розгойдується»[987].

Раннім прикладом такої колискової є вірш М.П. Герасимова (1924), де традиційний мотив заколисування містить згадку про фабрично-заводські турботи батька: *Завтра раненько гудок // Сон твой оборвет чуток. // Я опять в завод уйду // Жарить красную руду*[988].

Тотальна суспільна атмосфера культу особи призвела до проникнення імені Сталіна в дитячі колискові:

По иному светит нам
Солнце на Земле:
Знать у Сталина оно
Побыло в Кремле[989].

Ім'я Сталіна міститься у колискових різних народів СРСР:

Засыпай, малыш-казах,
Ты в испытанных руках,
Сталин смотрит из окошка, –
Вся страна ему видна.
И тебя он видит, крошка,
И тебя он любит, крошка,
За тебя, мой теплый крошка,
Отвечает вся страна[990].

В одній з мордовських колискових є такі слова: «Сталин будет первым словом на твоих губах»[991].

Черкеська колискова закликала:

Отличишься на работе
И не сдашь в бою,
И пожмет наш Сталин руку,
Рученьку твою[992].

У 1944 р. Н. Еліаш захистила дисертацію «Російські народні колискові пісні. Досвід класифікації народного жанру»[993], де зазначає, що якщо раніше доміг-

---

[987] Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 177.

[988] Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 178.

[989] Соловьева Г. Музыка тоталитарной епохи. *Музыкальная жизнь*. 2011. №2. С. 30.

[990] Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 185.

[991] Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 186.

[992] Там само.

[993] Соловьева Г. Музыка тоталитарной епохи. *Музыкальная жизнь*. 2011. №2. С. 28–31.

нанти колискової визначились згадуванням Сна і Дрімоти, Кота і Гулі, то тепер радянською тематикою, що демонструвала нову стадію в розвитку колискового жанру. Поетів і композиторів, які писали музику для дітей, закликали пам'ятати про її ідеологічну роль – слугувати справі комуністичного виховання і, меншою мірою, давати навички первісної музичної освіти.

У цьому контексті значущим є висновок російського дослідника К. Богданова про те, що «висловлювання почуттів до дитини санкціонується колективно та ідеологічно, а сама сфера ідеології виявляється відкритою для відповідної інтимності»[994].

Важливо наголосити, що пропагандистська і мобілізуюча роль музики не є винаходом радянської влади. Функція вихваляння державної влади і держави сформувалась ще в стародавні часи, поступово вдосконалюючись як інструмент маніпуляції, панування і підкорення. Польська дослідниця І. Массака на підставі польської, російської та німецької документальної літератури знайшла чимало паралелей при аналізі способів і цілей використання музики в радянських і німецьких концентраційних таборах[995]. Слід додати, що дивовижну подібність демонструє музика радянських і нацистських маршів.

При дослідженні ролі ідеологічних і пафосних пісень та музики радянської доби важливим є питання сприйняття цього шару культури населенням. Наскільки пісні епохи соцреалізму мали те сприйняття, на яке сподівалася і яке вкладала в них радянська ідеологічно-пропагандистська машина? Чи був такий вплив всеохопним? Як поєднувалась українська традиційна музика з радянськими офіційними піснями в повсякденному житті?

Повсякденне життя радянських громадян демонструвало, що далеко не завжди пропагандистськи забарвлені пісні сприймались з точки зору ідеологічного тексту. Як згадує Мирослав Маринович, його покійний дідусь-священик, якого запідозрити в симпатіях до комуністичної влади аж ніяк не можна, любив слухати Інтернаціонал: «Він завжди підспівував мелодію і "диригував" руками й ногами. Мелодія справді дивовижна, і якщо не розуміти, що вона символізує, нею справді можна насолоджуватися»[996].

Цей приклад є типовим, адже до сьогодні саме мелодія, ритм багатьох радянських пісень викликають естетичне задоволення у людей з принципово іншими, порівняно з радянськими, поглядами та цінностями.

У цьому сенсі світоглядно і методологічно вагомою є точка зору знаменитого етолога (фахівця, що вивчає інстинкти тварин) Конрада Лоренца: «Якщо наш мужній виступ за те, що нам здається найвищою цінністю, протікає по тих самих нервових шляхах, що і соціальні захисні реакції наших антропоїдних предків, я сприймаю це як... надзвичайно серйозний заклик до самопізнання. Людина, у якої такої реакції немає, – це каліка у сенсі інстинктів, і я не хотів

---

[994] Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 190.

[995] Массака И. Музыка в сталинских и нацистских концентрационных лагерях. *Вестник Омского университета*. 2006. №4. С. 89–95.

[996] Інтерв'ю автора з Мирославом Мариновичем.

би мати його своїм другом; але той, кого захоплює сліпа рефлекторність цієї реакції, являє собою загрозу для людства: він – легка здобич тих демагогів, які вміють провокувати дратівливі ситуації, що викликають людську агресивність. Коли при звуках старої пісні або будь-якого маршу по мені пробігає священний трепет, – я обороняюся від спокуси і кажу собі, що мавпи теж створюють ритмічний шум, готуючись до спільного нападу. *Підспівувати – значить класти палець дияволові в пащу*» (виділено в оригіналі – Авт.)[997].

В інтерв'ю народний депутат Верховної Ради СРСР у 1989–1991 рр. від Запоріжжя В. Челишев згадував: «Юність немов розщепила особисте пісенне коло. В особистому колі ми слухали бардів, співали свої пісні, які часто мали політичний підтекст. Але серед бардівських пісень були й "комсомольська богиня", і "комісари в пильних шоломах"... Але була щирість. А от в офіціозі щирість змінилася на якусь гру в революцію, у спробу омолодити її у свідомості нових поколінь ("А Ленін такой молодой, и юный Октябрь впереди"...). І на тлі цих брехливих залипух старі революційні пісні здавалися чимось більш природним. І в редакційному застіллі хто-небудь заводив "Там вдали за рекой зажигались огни"... і всі підхоплювали. На застіллях співали і українські народні пісні. І безкінечну "Туман яром" в різних варіаціях, і прекрасну, що стала попсовою, "Ти ж мене підманула", і "Дивлюсь я на небо", і "Ніч яка місячна"... Дівчата заводили "Червону руту" (чи не єдину з тоді сучасних пісень)...»[998].

Виступ зведеного хору Запорізької області на республіканському огляді художньої самодіяльності, м. Київ, 22 травня 1962 р.

[997] Лоренц К. Агрессия. *Вопросы философии*. 1992. №3. С. 29.

[998] Інтерв'ю автора з Віталієм Челишевим.

Наведений приклад є свідченням більш широкої тенденції – у культурі повсякденності радянської доби діяла модель поведінки подвійної лояльності і подвійної ідентичності. У публічній сфері, на «передньому плані», кожний повинен був добре виконувати роль «радянської людини», що не приймає буржуазну ідеологію, буржуазний світогляд. А повсякденне життя цієї ж людини було пов'язане з такими поняттями, як комунальна квартира, клуб, парк культури і відпочинку, суботник тощо. Однак на «задньому плані» повсякденності, а іноді навіть на «передньому» її плані, не всі продовжували грати цю роль. Як пояснює Н. Козлова, «радянська людина» – як маска: одні добровільно її носили, активно приймали це нове обличчя, інші – не настільки активно й добровільно, скоріше вимушено, заради пристосування; треті її зовсім не приймали[999].

Декоративність і навіть певний «суспільний договір» між офіційною ідеологією та її сприйняттям з боку суспільства демонструють приклади піонерських пісень.

Зрозуміло, що серед жанру піонерських пісень траплялися і справжні перлини, але в загальній масі спостерігалася перевага відвертої кон'юнктури. Застійні процеси 1970-х рр. поступово перетворили ці пісні в чисту показуху. Достатньо, якщо дитина, яка співає і слухає піонерський репертуар, буде мати лояльний вираз обличчя і здаватися тим, ким «треба». А якою вона буде насправді – це для пісенної виховної системи не так вже й важливо. Дорослішаючи, людина тим сильніше хоче бути не такою, якою її примушують здаватися. Цим пояснюється багато нових віянь у музичних смаках і репертуарі «перебудовчої» епохи, у тому числі й захоплення рок-музикою[1000].

Відомий принцип «чого не вільно, те й кортить» спрацьовував під час дозвілля молоді, поза офіційною регламентацією. «Ми з вами є свідками того, – зазначав на зустрічі у Львівському обкомі КП України з представниками інтелігенції міста Львова секретар Іван Грушецький (член ЦК Компартії України, 1952–1981), член Політбюро ЦК Компартії України, 1972–1976), – що юнаки і дівчата міста Львова, збираючись в інтимній обстановці невеличкими групами, не утруднюють себе тим, щоб у час розваги заспівати прекрасні наші радянські пісні, пісня наших народних композиторів і композиторів-професіоналів, щоб у танцях відобразити героїку наших днів… Справа інколи доходить до того, що наша молодь записує на магнітофон передачі ворожих радіостанцій, музику легкого пошибу, яка розкладає душу молодої людини, все те, що близько не нашій молоді, а молоді буржуазного середовища»[1001].

Порівняно часто спостерігався ефект не стільки «маски», що вдягалася залежно від ситуації, соціального оточення тощо, а саме роздвоєності і паралельного сприйняття, на перший погляд, протилежних стилів музичного мистецтва. Мирослав Маринович цей процес характеризує так: «Я був вихованцем радянської школи – втім, зроблю важливе уточнення: в Галичині. Тобто у мені

[999] Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология. Москва : Ключ-С, 1998. С. 154.

[1000] Чередниченко Т. В. Между «Брежневым» и «Пугачевой»: типология советской культуры. Москва : Культура, 1994. С. 107.

[1001] Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 194. Арк. 3.

вже було закладено певне роздвоєння: я міг в один момент натхненно співати "Ще не вмерла Україна" чи якісь стрілецькі пісні, а через годину не менш натхненно підспівувати радянські патріотичні пісні – але періоду громадянської війни, типу "Красная армия – черный барон"»[1002].

У цьому контексті відомий фахівець у галузі семіотики культури Г. Кнабе визначав культуру в СРСР 1960–1970-х рр. як «двоповерхове відображення»: на верхньому поверсі проводилися заходи офіційної влади, на нижньому – народжувалося інакомислення, альтернативні форми мистецтва[1003].

Форми такого неприйняття були різними. Так, правозахисник, дисидент Іван Макар так згадує про своє ставлення до радянських пафосних пісень: «Ми любили з них дурачитися. Напевно в такому сенсі найпопулярнішою була пісня зі словами: "И Ленин такой молодой, и юный Октябрь впереди". Сприймали ці пісні і навіть співали як своєрідний анекдот з гіпертрофованим піонерським ентузіазмом. Дуже патріотично і віддано співали з відповідними жестами і мімікою. Одного разу в турпоході, пам'ятаю, спускалися разом з другом з гори і співали настільки патріотично, що сім'я бойків, що згрібала сіно, ще довго дивилася за нами вслід. Зрештою, старий плюнув вслід, покрутив пальцем коло лоба і приступив до своєї роботи…»[1004].

Особливий гротеск змісту радянських пісень відчувався в середовищі політичних в'язнів, дисидентів. Олесь Шевченко згадував: «Коли в концтаборі для політичних в'язнів когось із наших (а наших, українців, у кожному таборі було половина складу в'язнів) був день народження, ми робили увечері після робочої зміни із глевкого хліба, маргарину і яблучного повидла святковий торт, просили Мирослава Мариновича взяти в руки баяна і пробували співати не дуже сумних пісень. Найвеселішою була: *Широка страна моя родная // Много в ней лесов, полей и рек // Я другой такой страны не знаю, // Где так вольно дышет человек*»[1005].

Загальновживаним є поняття фольклоризму як терміна, що означає певну орієнтацію композитора на стилістику і дух народної творчості. Водночас у радянському музикознавстві було запроваджено термін «нова фольклорна хвиля» (використовувати прийняте в західній науці поняття «музичний націоналізм» було заборонено). Термін набув політичного забарвлення і почав означати звернення радянських композиторів до джерел рідного національного мистецтва.

Радянська влада займала суперечливу позицію щодо фольклору. З одного боку, прагнула використати народну творчість для задоволення мінімального рівня національно-культурних прагнень народів СРСР, з іншого – намагалась включити фольклор у прокрустове ложе державного ідеологічного контролю. Як зазначає О. Різник, керуючись принципом «народності» в мистецтві (що був ієрархічно другим після «партійності» принципом соцреалізму), влада на словах сакралізувала все «витворене народними масами» і не втомлювалася проголо-

[1002] Інтерв'ю автора з Мирославом Мариновичем.

[1003] Кнабе Г. С. Древо познания – древо жизни. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. С. 675.

[1004] Інтерв'ю автора з Іваном Макаром.

[1005] Інтерв'ю автора з Олесем Шевченком.

шувати безмежну турботу про розвиток, зокрема, народної пісні[1006]. Водночас з'ясувалося, що далеко не всі твори, що є витвором народу, вкладаються в комуністичне русло, наслідком чого стала штучна фольклоризація: препарувалися тексти «неправильних» пісень; з них вилучалися цілі куплети, замінювалися окремі рядки та «одіозні» слова; замовчувалися справжні автори багатьох популярних українських пісень, вони тиражувалися як суто «народні», тобто анонімні (такими «безавторськими» стали «Ой, біда, біда чайці не бозі» І. Мазепи, «Чуєш, брате мій» Б. Лепкого, «Човен хитається...» Р. Купчинського, «Їхав стрілець (козак) на війноньку» М. Гайворонського, адже гетьман І. Мазепа був «зрадником», а автори останніх трьох пісень були воїнами «буржуазно-націоналістичних» Січових Стрільців, отже, не мали права бути авторами таких чудових пісень)[1007].

Державний оркестр народних інструментів

Примітним у цьому плані є повідомлення КДБ про реакцію громадян на виконання українських пісень. Так, у жовтні 1968 р. у Львівському театрі ім. М. Заньковецької під час прем'єри вистави «Сестри Річинські», у другому акті вистави, коли в залі було вимкнено світло, а на сцені встановлювались декорації, оркестр виконав націоналістичний марш (виконувався у м. Львові до 1989 р.) зі словами:

О, Україно! О, рідно ненько!
Тобі вірненько присягнем
Серця кров і любов
Все тобі віддамо в боротьбі.
За її волю, за її долю,
За честь і славу…[1008]

Під час виконання цього маршу по залу пройшов галас, частина глядачів зустріли його оплесками.

Не менший резонанс викликало виконання 29 жовтня 1974 р. під час концерту капели бандуристів УРСР у залі Київської філармонії пісні «За світ встали козаченьки», коли із залу хтось вигукнув «Слава Україні», а після закінчення

[1006] Різник О. Фольклор. *Нариси української популярної культури* / за ред. О. Гриценка. Київ, 1998. С. 719.

[1007] Різник О. Фольклор. *Нариси української популярної культури* / за ред. О. Гриценка. Київ, 1998. С. 719.

[1008] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 996. Арк. 184.

програми концерту пролунали заклики виконати «Заповіт» Т. Шевченка. Коли ж замість цього було виконано пісню «Балада про трубачів» І. Шамо російською мовою, це викликало негативну реакцію частини глядачів та галас у залі[1009].

Функції офіційного колективу, що демонстрував яскраві зразки української народної музичної творчості, виконував в Україні ансамбль Вірського, який з успіхом гастролював країнами світу.

«Ансамбль є складовою частиною комуністичного режиму і представляє режимну Україну. Ми свідомі того, що в Ансамблі Вірського є певне число українців та, можливо, що деякі з них і є патріотами, але вони є тільки маленькими колесцятками та крутяться відповідно до ходу цілої машини, а машина є режимна, комуністична», – писала в жовтні 1966 р. про колектив Спілка визволення України в Канаді[1010].

Виступ Державної заслуженої капели бандуристів на урочистому закритті Днів м. Кракова і землі Краківської. м. Київ, 28 вересня 1974 р.

Потужним каналом штучної фольклоризації ставала система художньої самодіяльності, особливо в сільській місцевості, де клуб був чи не єдиним осередком культури.

О. Різник наводить такий «неофольклорний» приклад пісні:

...Ми будуєм наше щастя власними руками,
І гордиться наш район передовиками.
...Про доярку Погребняк будемо співати,
Бо давно вже перегнала Сполучені Штати[1011]

На тлі декларованої підтримки народної творчості, спроби реального плекання української музики наштовхувалися на чималу протидію влади. Олесь Шевченко, згадуючи про київський студентський період життя, говорить: «В університеті Тараса Шевченка все, крім української мови і літератури, викладали російською мовою. Виник перший самодіяльний студентський хор "Жайворонок", потім хор "Гомін". Співання пісень у хорі стало виявом протесту проти пригнічення української мови, української культури. Кагебе саме так і розуміло учасників і симпатиків цих гуртів і брало всіх їх на облік»[1012].

[1009] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 40.

[1010] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 968. Арк. 190.

[1011] Різник О. Фольклор. *Нариси української популярної культури* / за ред. О. Гриценка. Київ, 1998. С. 720.

[1012] Інтерв'ю автора з Олесем Шевченком.

Артисти Державного ансамблю танцю УРСР виконують український народний танець «Гопак», м. Київ, 30 жовтня 1958 р.

Загалом підбір репертуару хорових колективів, як однієї з найбільш масових форм «ідейно-естетичного виховання трудящих» визначався як партійно-політичне питання. Ключовим завданням митців проголошувалось засвоєння сучасного репертуару, що означало виконання творів, присвячених партії, героїці праці, героїчної боротьби радянських людей тощо. Під час пленуму правління Запорізького обласного відділення Музичного товариства УРСР від 15 травня 1979 р. його голова Нікуленко В.П. критикував «слізливо-ліричні пісні про кохання», «про нещасну Марічку» тощо[1013].

На цьому тлі органічним виглядало вихолощення з репертуару хорових колективів автентичних пісень, творів місцевої проблематики, що мали заряд українського національного духу. Директор Запорізького музичного училища Виноградчий В.В. у 1970 р. звертав увагу, хоч і обережно, на зникнення оригінальних козацьких пісень, які не видаються, не збираються і не обробляються. «Я би не сказав, що наша українська музична культура збідніла, але певний вплив все-таки є. Звичайно, шкода, що ми говоримо російською. Але це стосується тільки міста. В селах ще збереглись старі традиції», – зауважував В. Виноградчий[1014].

Хор хлопчиків «Дзвіночок» Палацу піонерів і школярів ім. М. Островського, м. Київ, грудень 1982 р.

Русифікація та боротьба з українським буржуазним націоналізмом призводили до зникнення з репертуарів народних хорів народних пісень тих областей, які представляв хор. Колективи ставали схожими один на інший, зникала своєрідність виконавських і співочих прийомів та традицій, властивих окремим областям України[1015].

[1013] Держархів Запорізької обл. Ф. 5525. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 12.

[1014] Держархів Запорізької обл. Ф. 5525. Оп. 1. Спр. 10а. Арк. 17.

[1015] Держархів Запорізької обл. Ф. 5525. Оп. 1. Спр. 10а. Арк. 31.

Особливу кризу в репертуарі і діяльності переживали ансамблі і капели бандуристів, яких член правління Республіканського музично-хорового товариства УРСР Брус В.І. назвав «пасинками» через відсутність школи гри на бандурі, оркестровок для ансамблів, методичних посібників з гри на бандурі[1016].

Натомість держава вбачала за необхідне, в руслі державної ідеологічної політики, всіляко популяризовувати пісні про Леніна, партію, комсомол, які мали «розкривати героїчні і бойові подвиги радянських людей, теми інтернаціональної дружби народів, торжество ленінських ідей». Одним із інструментів активізації цієї роботи ставали конкурси на кращі масові пісні до святкових дат. Так, на виконання постанови ЦК КПРС і ЦК КП України «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» Мінкультури УРСР та Спілка композиторів України спільною постановою від 30 вересня 1968 р. оголосили Республіканський відкритий конкурс на кращі масові пісні до 100-річчя з дня народження В.І. Леніна. Хід проведення конкурсу та його результати показують певні тенденції державної політики в музичній сфері.

Виступ учасників вокального ансамблю трактористок колгоспу ім. М.В. Фрунзе Мелітопольського району Запорізької обл. під час концерту для делегатів XXIV з'їзду КП України. м. Київ, березень 1971 р.

На конкурс було надіслано 107 пісень від 58 авторів, зокрема 31 самодіяльний автор надіслав 54 твори. «Оздоровленням» пісенної атмосфери після її «хвороби» лірико-інтимними, тужливими, побутовими, а подекуди і псевдо-ліричними піснями» називалась поява пісень «оптимістичних, бадьорих, суспільно-значущих, громадянських, які активніше впливають на ліричну пісню, що позбавляється інтимності, стає ідейно вагомою»[1017].

Уважно розглянувши надіслані на конкурс пісні самодіяльних авторів, журі конкурсу під головуванням П.І. Майбороди, прийшло до висновку, що серед них немає творів, які могли б претендувати на преміальні місця[1018].

Завдяки лінгвісту Ф. де Соссюру в гуманітарних науках почало широко використовуватися поняття «текст» і відповідні йому базові поняття: контекст, підтекст, авантекст, гіпертекст, інтертекст та ін. Стало зрозуміло, що будь-який текст принципово відкритий і його можна інтерпретувати по-різному. Як зауважує Ю. Лотман, функція тексту не обмежується передачею повідомлення

[1016] Держархів Запорізької обл. Ф. 5525. Оп.1. Спр. 10а. Арк. 33.

[1017] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3688. Арк. 185.

[1018] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3688. Арк. 186.

будь-якою мовою; він діє «як інформаційний генератор, що володіє рисами інтелектуальної особистості»[1019].

У комунікативному процесі важливу роль відіграє реципієнт тексту: читач (слухач) може і повинен виявляти те, про що автор пише і думає, інтерпретувати текст по-своєму. За словами Ю. Лотмана, роль адресата в діалозі активна: він протестує текстовому вторгненню і одночасно розуміє через текст самого себе. У зв'язку з різноманіттям контекстів і багатозначністю тексту комунікативний процес між адресантом і адресатом характеризується великою складністю[1020].

Це повною мірою стосується і бардівського руху, що активізувався в період «відлиги». Значну популярність у 1950–1980-х рр. здобули пісні таких бардів, як: О. Галич, Б. Окуджава, Ю. Візбор, Ю. Кукін, Є. Клячкін, О. Башлачов, В. Берковський, О. Городницький, О. Дольський, Н. Матвєєва, С. Нікітін, О. Розенбаум, О. Мірзаян та ін. Більшість їх пісень хоч і були непідцензурні, проте не мали протестного характеру. Музика бардів була способом самовираження, що виходив за межі канонічної поведінки «радянської людини». В СРСР ця обставина робила бардів ледь не дисидентами, хоча всі вони були далекі від політики.

На кінець 70-х рр. сформувалося дві основні течії: авторська пісня (барди) і рок-культура. Бардівська пісня стала розвиватися в СРСР трохи раніше рок-культури, що пояснюється як доступністю звичайної гітари порівняно з електричною, так і опором влади «західним віянням», одним із яких був рок[1021].

Дослідники проводять умовну межу між роковою і бардівською школами. Зокрема, історик і учасник рок-руху І. Смирнов ці відмінності схематично зображує так: «інтернаціональна – національна», «пріоритет музики – пріоритет тексту (поезії)», «концертна (танцювальна) – магнітофонна»[1022].

Неприйняття штампа, різко негативне ставлення до офіціозу, розкута, далека від офіційних умовностей поезія бардів, щирість, з якою говорить вона про побутове, навіть повсякденне, висловлювання в ній критичного ставлення до різних аспектів соціальної дійсності – усі ці якості гітарної пісні були гаряче підтримані молодіжною аудиторією. Твори бардів передавались з вуст у вуста, поширювали в магнітофонних записах[1023].

Поява бардів означала важливий перелом у свідомості населення. Якщо герой радянської пісні – не одинак, а колективне радянське «МИ», в якому «розчинені і забуті всі окремі «Я», то в авторській пісні замість «МИ» гучномовців і всенародних хорів ми зустрічаємо інтимне «ТИ», «Я». Це авторська пісня, звернена не до анонімного глядача, а до друга. Вживання бардами займенника «Я» призводило до того, що у результаті розмивалося монолітне соціально-психологічне (а часом і політичне) «МИ», від імені якого бюрократична машина керувала суспільством. Поняття дружби, близьких друзів, думка яких важливіша,

---

[1019] Лотман Ю. М. История и типология русской культуры. Санкт-Петербург : Искусство, 2002. С. 162.

[1020] Там само. С. 168.

[1021] Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. С. 523.

[1022] Смирнов И. Время колокольчиков: жизнь и смерть русского рока. Москва : ИНТО, 1994. С. 18.

[1023] Современная отечественная музыкальная литература 1917–1985 гг. Москва : Музыка, 2010. Вып. 1. С. 150.

ніж громадська думка цілої країни, народу, держави – це були справді особливі відкриття авторської пісні.

Поняття «уявної спільноти», висунуте Бенедиктом Андерсоном, пропонує більш точну оптику для розуміння емоційної солідарності, що викликає авторська пісня. Ця «уявна спільнота» авторів і слухачів бардівської пісні не є свідченням ідентичності в сенсі національному чи політичному, однак формується інтуїтивне усвідомлення належності до групи людей, для яких ключовими цінностями є відкритість, свобода слова, демократизм поглядів, вміння і бажання критично осмислювати сучасне, минуле і майбутнє. Вочевидь, є підстави стверджувати, що через таке осмислення «бардівська ідентичність» еволюціонувала (у різних масштабах та формах) до ідентичності національної в період суверенізації України.

«Так у глуху пору "застою", задовго до гласності, у нашій країні з'явився по суті новий соціум, об'єднаний піснями... – пише А. Городницький. – Партійні й комсомольські ідеологи чимало сил доклали до того, щоб увести цей могутній стихійний потік у потрібне русло, намагалися перетворити багатотисячні пісенні зібрання у фестивалі "туристської" або "патріотичної" пісні, але малоуспішно»[1024].

Відвідувачі в кафе «Мрія». м. Київ, 1962 р.

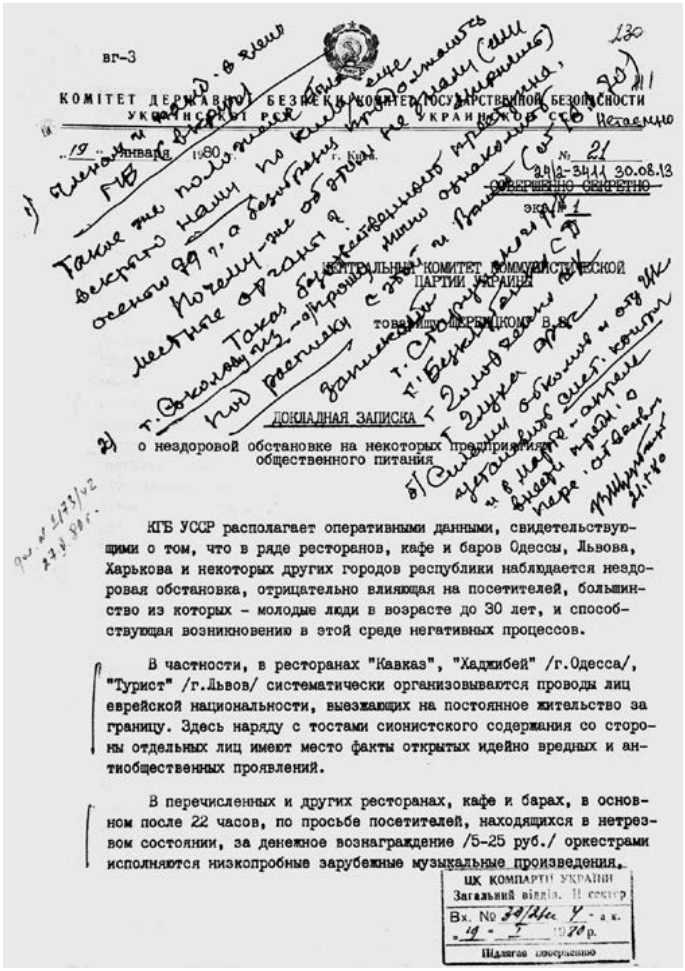
Одним з нововведень періоду «відлиги» було використання магнітофона, що став «незмінним супутником бардівської (авторської) пісні». С. Бойм називає це «маленькою революцією повсякденного життя». У результаті поряд з «самвидавом» з'явився ще й «магнітвидав» (поширення магнітофонних записів); завдяки цьому голоси знаменитих бардів долітали до найвіддаленіших територій[1025].

У міру розвитку технологій тиражування магнітофонних записів здійснювалося як на стаціонарній апаратурі студії звукозапису на підприємствах «Побутрадіотехніка», так і на власній апаратурі громадян, про що повідомляв КДБ до партійних органів.

Протягом 1985–1986 рр. в процесі виявлення нелегального ввезення з-за кордону і поширення дисків

[1024] Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. С. 527.

[1025] У Цзя-цин. «Бардовский текст» и его контекст: культура повседневности периода «оттепели». *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2010. №15. С. 68.

вг-3

КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР

КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР

Нетаємно

19 января 1980 г. г. Киев

№ 21

2/2-3411 30.08.13

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

товарищу ЩЕРБИЦКОМУ В.В.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о нездоровой обстановке на некоторых предприятиях общественного питания

КГБ УССР располагает оперативными данными, свидетельствующими о том, что в ряде ресторанов, кафе и баров Одессы, Львова, Харькова и некоторых других городов республики наблюдается нездоровая обстановка, отрицательно влияющая на посетителей, большинство из которых – молодые люди в возрасте до 30 лет, и способствующая возникновению в этой среде негативных процессов.

В частности, в ресторанах "Кавказ", "Хаджибей" /г.Одесса/, "Турист" /г.Львов/ систематически организовываются проводы лиц еврейской национальности, выезжающих на постоянное жительство за границу. Здесь наряду с тостами сионистского содержания со стороны отдельных лиц имеют место факты открытых идейно вредных и антиобщественных проявлений.

В перечисленных и других ресторанах, кафе и барах, в основном после 22 часов, по просьбе посетителей, находящихся в нетрезвом состоянии, за денежное вознаграждение /5-25 руб./ оркестрами исполняются низкопробные зарубежные музыкальные произведения.

ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
Загальний відділ. II сектор
Вх. № 33/Ик У - а к.
19 - 5 1980 р.
Підлягає поверненню

і касет, органами міліції і прокуратури 14 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності, 4 особам оголошено офіційне попередження органів КДБ, митними органами контрольно-пропускних пунктів республіки в іноземців і радянських громадян було вилучено 3025 грампластинок і 3057 магнітофонних касет т.зв. антирадянської спрямованості.

На думку КДБ, ця робота «оздоровила» обстановку серед меломанів, що пропагують «ворожі нашому суспільству моральні та етичні норми зарубіжних авторів і виконавців»[1026].

Найбільш «захищеним» простором від радянської регламентації музичного репертуару були ресторани, кафе і бари, в яких оркестри за грошову винагороду відвідувачів виконували на замовлення зарубіжну, жаргонну музику. КДБ УРСР констатував у січні 1980 р., що після 22-ї години в ресторанах «Кавказ», «Хаджибей» (Одеса), «Турист» (Львів) систематично виконуються пісеньки «Здравствуй, моя Мурка», «Конфеты-бараночки», «Москва – златоглавая», «Поспели вишни в саду у дяди Вани», «Одесса-мама», «По морде чайником», а серед осіб єврейської національності особливо популярними є такі пісні, як «Сім-сорок», «Мясоедовская», «Фаршированная рыба»[1027].

ЦК Компартії України інформувався також, що у згаданих ресторанах, серед іншого, виконуються порнографічні танці, демонструються для вузького кола порнофільми, спекулянти пропонують відвідувачам дефіцитну парфумерію, сигарети тощо. Віза В. Щербицького на документі є розлогою і свідчить про певну безпомічність влади в цій боротьбі з неформальним простором радянського повсякдення[1028].

[1026] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 220–221.

[1027] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1164. Арк. 112.

[1028] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1164. Арк. 111.

При цьому формально при філармоніях діяли групи з музикантів, які періодично мали контролювати виконавську практику оркестрів, які обслуговували ресторани, та інформувати трести громадського харчування[1029].

У текстах пісень 1960–1980-х рр. немає прямої вказівки на такі проблеми, як критика діючої влади, висловлення незгоди із соціальними засадами. «Завуальованість» авторської пісні відіграє позитивну роль. Вона може трактуватися по-різному і не може бути розцінена як «пряма явна погроза» владі, а може бути лише домислом критиків. Це пісня для інтелектуалів і для інтелігенції, тому вона з «подвійним дном».

У 1980-ті рр. помітною стає відсутність яскравих пісень, присвячених суспільно-політичним, громадянським темам. Надмірна патетика високопарних гасел у піснях, покликаних ототожнювати собою ідеали патріотизму, врешті-решт викликала відчуження слухацьких кіл. Парадно-урочистий тон втратив довіру суспільства, що отримало право відкрито говорити про проблеми і вади системи.

Найбільш активною в плані звернення до соціально значущих проблем виявилась рок-музика. У творчості її представників відчувалося щире прагнення сказати правду про себе і свій час. Обрана форма рок-текстів була покликана відстояти молодими людьми право на самостійність суджень. Вони ставлять під сумнів готові рецепти зручного існування, висловлюють протест проти пристосуванства, спекуляції гаслами і прописними істинами[1030].

А ТЕПЕРЬ О «ЖУКАХ»

Кто же они, эти загадочные «жуки», имеющие такую фантастическую популярность? — спросит читатель. Увы, это всего-навсего английский эстрадный ансамбль «Битлз» (жуки), состоящий из четырех человек — Джорджа Харрисона, Поля Маккартни, Джона Леннона и Ринго Стара. Трое с гитарами, один ударник — и все четверо... чуть было не сказал — поют! Трудно себе даже представить, какие звуки издают эти молодые люди под собственный аккомпанемент, какое содержание в этих опусах. Достаточно сказать, что одна из их песенок называется «Катись, Бетховен!».

Когда «битлз» испускают свои твистовые крики, молодежь начинает визжать от восторга, топать ногами и свистеть. Тысячи американских подростков так подвывают своим любимцам, что тех еле слышно, несмотря на усилители. Поклонницы, сидя в партере, так сильно дергаются в ритме твиста, что часто впадают в обморочное состояние и просто валятся с кресел.

Обслуживают «жуков» 12 служащих — «пчел», пятеро из них ведут корреспонденцию. Есть пчела-фотограф, есть редактор, выпускающий ежемесячный журнал «Битлз»...

Бедные наивные «жуки»! Вы, наверно, твердо уверены в том, что все это — слава, бешеные деньги, рев и визг поклонников, визиты к королям — все это навсегда и по заслугам. Но готов биться об заклад, что протянете вы еще год-полтора, а потом появятся молодые люди с еще более дурацкими прическами и дикими голосами, и все кончится!..

И придется вам с трудом пристраиваться в маленькие провинциальные кабачки на временную работу или идти «пчелами» к новым «жукам»...

А вот что касается Бетховена, того самого, которого вы в вашей песенке так настойчиво призывали «катиться», то за него, я думаю, можно быть спокойным.

P. S. Если вы заметили, дорогой читатель, у меня в заголовке к слову «жуки» произвольно добавлен эпитет — навозные, но мне почему-то кажется, что вы не осудите меня за эту вольность. Тем более, что по этому поводу мы вам кое-что объяснили.

Никита БОГОСЛОВСКИЙ

«Жуки» прибыли в Соединенные Штаты. Карикатура из газеты «Нью-Йорк геральд трибюн».

Літературна газета, 3 березня 1964 р., № 27 (4769)

[1029] Держархів Вінницької обл. Ф. Р-4971. Оп. 8. Спр. 871. Арк. 94.

[1030] Современная отечественная музыкальная литература 1917–1985 гг. Москва, 2010. Вып. 1. С. 162–163.

Багато стереотипів щодо рок-музики як буржуазного і невластивого радянській та українській культурі явища подолав Перший республіканський фестиваль української сучасної музики і популярної пісні «Червона Рута», що вперше проходив у Чернівцях 1989 р. на хвилі національного піднесення.

В одній із заміток у Віснику «Червоної Рути», що був друкованим періодичним органом фестивалю, говорилося: «Рок-культуру виганяли з будинків і палаців, перенасичених іншою культурою, рок-музикантам ламали апаратуру (траплялося, об них самих), на п'ятнадцять діб їм теж легко можна було залетіти. А вони чи то плакали, чи то сміялися – і показували роги. А на їхній захист лунали голоси: рок треба зберегти від "офіційного" екстремізму. Тепер прийшло свято на вулицю рок-музикантів. Нині вже вони витісняють оту саму культуру, котра так не хотіла пускати їх до своїх палаців та будинків. Про них кажуть: треба захистити нашу національну культуру від цих хуліганів. Яку ж культуру захищати? Згадаймо, як на відкритті фестивалю хлопці й дівчата зі Львова, котрі щойно співали чудових фольклорних пісень, почули зі сцени рок-музику. Вони, вбрані у стародавній народний одяг, почали витанцьовувати і – подумати тільки! – "робити" роги. І що, впали наші устої?»[1031].

Важливо відзначити, що багато рок-музикантів співали українською мовою. Рок-група «Гуцули» з Івано-Франківщини продемонструвала власний стиль – поєднання рокових начал у музиці з гротесково-пародійними текстами, писаними гуцульським діалектом. Художній керівник групи Л. Гавриш головний позитив рок-музики вбачав у тому, що «нас відучили індивідуально мислити, а соціальний рок привчає людей мислити самостійно»[1032].

На наш погляд, важливим було сполучення по-своєму модної і передової у молодіжному середовищі рок-музики з українською мовою виконання, що мала відбиток меншовартості. Цей синтез сприяв зняттю стереотипів і шор, усвідомленню української культури як такої, що органічно вписується в загальноєвропейські та загальносвітові тенденції культурного розвитку.

Фестиваль, що хронологічно збігся з періодом, коли на поверхню вийшли вади та ерозії радянської системи, актуалізував і питання стану тогочасної української естради. Один з учасників фестивалю М. Навроцький з Хмельницької обл. охарактеризував її так: «Симпатична і цілком здорова з хорошим голосом дама, якій під час загальної диспансеризації крім зношених "помилково" вирвали багато здорових передніх зубів»[1033].

Фестиваль «Червона Рута» став підтвердженням вагомої ролі музики у формуванні національної свідомості.

[1031] Кроком руш, чи роком круш: сьогодні розпочинаються конкурсні змагання рок-музикантів. *Червона Рута: вісник Першого республіканського фестивалю української сучасної музики і популярної пісні.* (21 вересня 1989 р.). Чернівці, 1989. №3. С. 2.

[1032] Роконада. *Червона Рута. Вісник Першого республіканського фестивалю української сучасної музики і популярної пісні.* (21 вересня 1989 р.). Чернівці, 1989. №3. С. 2.

[1033] Між минулим і майбутнім. *Червона Рута: вісник Першого республіканського фестивалю української сучасної музики і популярної пісні* (21 вересня 1989 р.). Чернівці, 1989. №2.

Професор Пенсільванського університету К. Ваннер наголошує, що фестиваль сприяв формуванню суспільної люмінальності (граничного або перехідного стану між двома стадіями розвитку соціуму) і давав людям можливість привселюдно відкинути думку радянської влади про те, що значить бути українцем, і висловити свою точку зору[1034]. Вважаючи себе членами іншого співтовариства, артисти сприяли прискоренню цього процесу, заохочуючи глядачів відмовитися від радянського режиму й радянського способу життя і закликаючи до змін в історичній і національній свідомості. У такому контексті британський антрополог В. Тернер називає «Червону Руту» «активним фактором змін»[1035].

К. Ваннер у контексті фестивалю «Червона Рута» ставить питання: «Чому борці за незалежність України зверталися до музики, щоб продемонструвати напружені стосунки між Росією і Україною? Відповідь на це питання дослідниця вбачає в тому, що кордони між музичними стилями, жанрами і виступами набагато менш чіткі, ніж між іншими напрямками культури, які теж несуть у собі своєрідність. Інші культурні елементи, які також були продемонстровані і відчутні на відкритті фестивалю «Червона Рута» (наприклад, релігійна приналежність, історичне минуле, історичні міфи, мова), не зумовлюють таке негайне сприйняття і неусвідомлений відгук, як це робить музика[1036].

У цілому, проблематика музики в системі ідеологічного впливу радянського зразка містить чимало аспектів, що потребують подальшого аналізу, серед них – регіональні відмінності сприйняття музичної творчості, визначення еволюції процесу, взаємодії музики з іншими різновидами культури і мистецтва, повсякденними практиками, врахування ментального чинника тощо.

Однак рамковий погляд на проблему підтверджує тезу про амбівалентний характер впливу радянської культури соцреалізму, зокрема в музичній сфері, на формування національної ідентичності. Кінцевої мети – «формування нової людини у дусі відданості ідеям радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» досягти не вдалося. Здійснюючи ідейно-емоційний вплив на свідомість, музика, пісні пафосно-патріотичного стилю вступали у конфлікт з реаліями суспільних процесів, що внаслідок модернізаційних змін другої половини, а особливо останньої чверті XX ст. охопили і підрадянський простір. Усвідомлення декоративності, нещирості і штучності гасел і змісту цілого шару пісенної культури увійшло в синергію з іншими проявами кризових явищ пізньорадянської держави, сприяючи формуванню національно-демократичних настроїв та окресленню національної ідентичності населення напередодні здобуття Україною незалежності.

[1034] Wanner C. Nationalism on Stage: Music and Change in Soviet Ukraine. *Retuning Culture : Musical Changes in Central and Eastern Europe* / edited by M. Slobin. London, 1996. P. 148.

[1035] Там само.

[1036] Там само.

4.5. Святково-обрядова культура: радянські експерименти VS українська традиція

У структурі радянської ідеологічної системи, що прагнула регламентувати не тільки суспільний простір, а й повсякденне життя, вагому роль відігравали свята та обряди. Сильне емоційне піднесення і переживання, що несуть з собою свята, обряди і ритуали, є зручним інструментом для ідеологічного впливу на особистість.

У полі нашого зору – ідеологічний аспект святково-обрядової культури в Україні другої половини XX ст., проблема маніпулювання суспільною свідомістю, заміщення і витіснення релігійної обрядовості, виправлення за допомогою святкової культури історичної пам'яті, зрештою – протиборства радянської і української національної ідентичності, у формуванні яких важливим компонентом були свята та обряди.

1959 р. почалась кампанія «за нові обряди» в газеті «Известия»[1037], спрямована на те, щоб запропонувати радянському громадянинові осучаснену модель свят і обрядів замість релігійних і забезпечити ідеологічне «перековування» населення. У 1960-ті рр. обрядовість в Україні

[1037] Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум.* 2008. №8. С. 268. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Antropo_Forum/2008_8/08_05_kelly-sirotinina_k.pdf

стає величезним державним проектом, і в грудні 1969 р. ЦК Компартії України створює Комісію з вивчення і впровадження в побут нових цивільних обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР, і так само комісії при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих в областях, районах, містах, селах і селищах.

До розробки нової соціалістичної обрядовості широко залучали громадськість: вчених науково-дослідних установ, письменників, діячів культури і мистецтва, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників. Брали участь у цій роботі і деякі етнографи. У співпраці з партійними і комсомольськими організаціями, центрами наукового атеїзму, державними управліннями культури і будинками культури вони писали сценарії, брали участь у конференціях, визначаючи, що можна було б запозичити з минулого[1038].

На спеціальних кущових семінарах готувались спеціалісти з проведення сучасних свят та обрядів. Проводилися спеціальні курси підвищення кваліфікації для організаторів радянських свят і обрядів, на яких, зокрема, читались такі лекції: «Комуністична партія і Радянський уряд про нову радянську святковість та обрядовість», «Основи марксистсько-ленінської естетики», «Засоби емоційного впливу в радянських святах та обрядах» та ін.[1039]. Агітаційну функцію виконували численні рекомендації, пропагандистсько-методичні кольорові фільми, альбоми.

Поступово формується градація свят, до яких належали:

– всенародні (державні). У Радянському Союзі, згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про святкові і пам'ятні дні» від 1 жовтня 1980 р. до категорії всенародних свят належали Річниці Жовтневої революції – 7–8 листопада; День народження В.І. Леніна – 22 квітня; День міжнародної солідарності трудящих – 1–2 травня; Свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років – 9 травня; День Конституції СРСР – 7 жовтня; День утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік – 30 грудня; День Радянської Армії і Військово-Морського флоту – 23 лютого; Міжнародний жіночий день – 8 Березня. У червні 1984 р. до них додалося ще й дев'яте свято – День знань (1 вересня)[1040];

– трудові – свято першої борозни, свято урожаю, свято праці, посвячення в робочий клас, посвячення в землероби, свято серпа і молота, свято механізатора, свято тваринника та ін.;

– календарні ‑ новорічні щедрівки, свято весни, свято золотої осені, свято квітів, свято зустрічі весни з літом, купальські свята, свято проводів зими;

– побутові ‑ урочисті реєстрації шлюбів, новонароджених («звездіни»), свято вшанування ветеранів, вшанування пам'яті загиблих воїнів і померлих земляків, комсомольсько-молодіжні весілля, проводи в армію, свято повноліття, новосілля тощо[1041].

[1038] Громова Н. Радянська історіографія календарної обрядовості українців. *Етнічна історія народів Європи.* Київ, 2010. Вип. 32. С. 134.

[1039] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3602. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 4.

[1040] Стеценко С. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів. *Народна творчість та етнографія.* 1976. Вип. 5. С. 4.

[1041] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2594. Арк. 13зв.

У відділ агітації і пропаганди ЦК Компартії України з областей надходили бравурні повідомлення про успішне впровадження в побут трудящих нових радянських свят і обрядів. Так, Житомирська область 01.09.1967 р. доповідала: «…В кожному місті та селі були створені комісії по проведенню огляду-конкурсу, які чимало зробили для вивчення, узагальнення і пропаганди нової обрядності. За час конкурсу проведено 384 свята першої борозни, 467 свят врожаю, 399 свят праці, 177 посвячень в робітничий клас і хліборобську сім'ю, 487 свят механізатора, 483 свята тваринника, 352 вшанування ветеранів праці, 109 інших трудових свят. За новими обрядами проведено 5 тис. 730 урочистих реєстрацій шлюбів, 7 тис. 122 урочисті реєстрації новонароджених, 1422 комсомольських молодіжних весілля, 1313 проводів в армію, 670 свят повноліття, 487 колективних відзначень новосіль»[1042].

Колона машин на стадіоні під час свята виходу тваринників на полонину, смт Путила Чернівецької обл. 1971 р.

Як правило, трудові свята проходили за типовим сценарієм. Ось як описувалося проведення в Донецькій області у 1965 р. свята Серпа і Молота, що «персоніфікує нерушиму дружбу робітничого класу і колгоспного селянства»[1043] (проводилось щорічно в другу неділю січня): «Рано-вранці до привокзальної площі почали з'їжджатися барвисто прибрані автобуси, машини, запряжені в сани трійки. На них прибули колгоспники артілей "Прогрес", ім. Чапаєва та інші. Сюди ж приїхали залізничники локомотивного і вагонного депо ст. Волноваха, які шефствують над цими сільгоспартіля-

Свято врожаю у колгоспі «Більшовицька праця» Карлівського району Полтавської обл. 1980 р.

[1042] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2594. Арк. 10.

[1043] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2568. Арк. 165.

ми. Ведучий повідомляє: Увага, увага! Сьогоднішня неділя збігається зі святом російської зими. У нас у гостях передові люди району – доярка Ксенія Йосипівна Лесконог і зав. фермою колгоспу "Росія" Олександр Павлович Кадигроб. У цей час до площі наближається прикрашений санний поїзд. На першій трійці Дід Мороз. Він вітає всіх трудящих, поздоровляє їх зі святом і бажає їм нових успіхів у роботі»[1044].

Свято праці проводилось на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, у містах і районах. У селах свято відзначалося в літній час на лоні природи. На святах підбивали підсумки соціалістичного змагання, переможців викликали на лінійку трудової слави. На їх честь запалювали багаття діти переможців. Самим переможцям змагання на лінійці трудової слави, у присутності тисяч людей, учасників свята, вручали грамоти, квіти, подарунки, дипломи «Майстер-золоті руки», посвідчення «Почесний колгоспник»[1045].

Нові форми виховної роботи в Кримській обласній партійній організації дійшли 1964 р. й до такого аспекту трудової діяльності, як отримання першої получки після місяця роботи. Було запропоновано альтернативу сталій схемі «пропивання» першої получки: «Траплялось, що в такий день молодого робітника можна було побачити і з першою цигаркою, і з першим стаканом горілки, а іноді відбувалось перше знайомство з міліцією. Але в житті великої групи юнаків і дівчат, що пішли працювати на сімферопольський завод «Сільгоспдеталь», цей день пройшов, як справжнє урочисте і хвилююче свято. У клубі молодих робітників Анатолія Дудіна, Валерія Будника, Віктора Кузьміна, Любов Маркову та ін. привітали з першою получкою ветерани заводу, ударники комуністичної праці, зварювальник С. Павлюковський, секретар парторганізації В. Чистяков. Друзі подарували їм букети весняних пролісків». Виховний ефект свята прописувався у теорії, як формування твердої переконаності в тому, що «нема на світі вище звання, ніж робоча людина», а саме свято «мало запам'ятатись на все життя». Обряд першої получки відзначався на багатьох заводах і фабриках Криму[1046].

Як засіб мобілізації населення та його мотивації до подальшої напруженої роботи впроваджувалось відзначення Дня трудової слави у вигляді загальноміської кавалькади (групи автівок, що слідують одна за одною). Сценарій цього свята у Дніпропетровську 1963 р., розроблений Красногвардійським райкомом КПУ, містив такий антураж дійства: перша автівка – броньовик, на якому актор в образі Леніна, друга – скульптура «Радянський воїн з мечем і дівчинкою на руках», третя – макет будинку, четверта-дев'ята везли рапорти, десята – піч, на якій сидить Іванушка, одинадцята – на фоні Статуї свободи два американських полісмени крутять руки негру, але свободу не спинити, дванадцята – панно «М.С. Хрущов і Фідель Кастро», тринадцята – панно М.С. Хрущов і Вальтер Ульбріхт», чотирнадцята – духовий оркестр. Процесію супроводжували вісім коней, на яких був Павло Корчагін у будьонівці та сім будьоновців[1047].

[1044] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2568. Арк. 165.

[1045] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2585. Арк. 6.

[1046] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2542. Арк. 111.

[1047] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 5312. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 25.

Подібні сценарії містили еклектику ідеологічних елементів, побутових сцен, персонажів популярних літературно-мистецьких творів. Так, розроблений Амур-Нижньодніпровським райкомом КПУ сценарій передбачав 8 коней, тачанку з Чапаєвим і Пєтькою у кулемета, чотири мотоцикли, на яких мали бути герої Д'Артаньяна, Атоса, Портоса і Араміса у костюмах мушкетерів, авто зі сценою запорозьких козаків, які пишуть листа канцлеру Аденауеру, а також автомобіль з дядьком Стьопою в міліцейській формі серед дітей[1048].

Символізація єднання російського і українського народу зображувалась через шаблонні й стереотипні образи. Зокрема, до ескорту входили: верхи на конях Богдан Хмельницький і Пушкін, 8 коней – запорозькі козаки, автівки з портретами Пушкіна у супроводі гусляра і портрет Шевченка у супроводі бандуриста, чотири мотоцикли – берізки (дівчата) і чотири мотоцикли – вербиченьки (дівчата)[1049].

На Західній Україні впровадження свят і обрядів супроводжувалось спробою поєднати новорадянські та традиційні національні елементи. Так, «Методичні поради по проведенню обряду вшанування передовиків-переможців соціалістичного змагання серед тваринників» на Тернопільщині об'єднували такі елементи, як розміщення на сцені на кумачевому полотнищі портрета В.І. Леніна, який був обрамлений українськими вишитими рушниками, опущеними вниз по обох боках задника сцени[1050].

Свято тваринників у Сколівському районі Львівської обл. 29 липня 1981 р.

Сценарій свята дає уявлення про узагальнений ідеальний образ доярки – «весела, рожевощока, енергійна, яку здалеку впізнаєш по швидкій, розмашистій ході. Вона в усьому запальна, швидка. Все вона встигає, вдома прибрати, за трьома дітьми доглянути. І на роботі швидко і вправно справляється. Енергія в неї так і кипить. Ніколи книжку почитати, в самодіяльності взяти участь»[1051].

Яскравий приклад певної комічності впровадження радянських ритуалів у традиційні українські свята дає інструктивно-методичний лист 1980 р. «З досвіду проведення свят та обрядів на Білогірщині (Хмельницька обл.)», який описує проведення модернізованого свята Івана Купала. Наведемо окремі ци-

[1048] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 5312. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 26.

[1049] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 5312. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 35.

[1050] Держархів Тернопільської обл. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 44.

[1051] Держархів Тернопільської обл. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 44зв.

Свято Івана Купала у м. Галичі Івано-Франківської обл. Липень 1986 р.

тати з цього листа: «В неділю о 15 год., на лісовій галявині, коло річки розпочинається свято. На трибуну піднімаються гості свята: перші комуністи і комсомольці, герої війни і праці, які вітають молодь зі святом, діляться спогадами про минуле. Перші комсомольці піднімають прапор свята. Виконується вокально-хореографічна композиція "За владу Рад". Звучать революційні твори ("Пісні про Щорса", "Смело мы в бой пойдем"). На закінчення вокально-хореографічної композиції її учасники піднімають розгорнутий лозунг "Комунізм – це молодість світу і його будувать молодим". Звучить музика. З двох боків лісової галявини виходять дівчата з віночками, юнаки з вербою в руках. Це – Купало. Юнаки закопують Купало в центрі галявини, а дівчата прикрашають його, співаючи подільських народних пісень. Вони ведуть хоровод, потім групами сідають на траву і плетуть вінки. До купальського дерева виходять представники радянських органів, вітають молодь зі святом. За гарну працю нагороджуються цінними подарунками, грамотами»[1052].

Музичний супровід свята був проникнутий прямими закликами про необхідність відмови від старовинних звичаїв і переорієнтації молоді на нові радянські ідеали:

Гей, на Івана, гей на Купала,
Діди і бабусі щастя шукали,
Долі шукали, бога благали,
Проте довіку щастя не знали.
Над нашим краєм зоря засяяла,
Влада Радянська шлях нам вказала
Всміхайся, доле, нашій Вітчизні,
Будемо жити при комунізмі[1053].

Мікс народної символіки і державних елементів – характерна риса більшості нових радянських свят і обрядів. Використання верби, калини, барвінку, на думку ідеологів, цілком органічно мало сполучатись із залученням серпа, молота, зірки, прапора, а Снігуронька і Дід Мороз вручали господарю новорічне вітання на українському рушнику[1054].

[1052] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6139. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 29.

[1053] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6139. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 30.

[1054] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-5312. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 3.

Обряд реєстрації шлюбу в Палаці одружень у м. Києві. Березень 1977 р.

Що стосується побутових свят, то серед них набув значної популярності обряд «Одруження». Однак прагнення регламентувати дійство, що за своєю природою є вільним волевиявленням і доволі особистісним, призводило до дискредитації обряду. Зокрема, у 1974 р. в обряди «Одруження» і «Народження» було введено символ Вічного вогню. Урочистий акт одруження починався біля обрядового залу і чаші-смолоскипа з вогнем, встановленої у стели із Кремлівською зіркою та епітафією «Пам'ять про героїв, що загинули в боях за батьківщину, священна для нащадків». Обряд починався промовою помічника виконавця обряду: «Шановні наречений і наречена! Перед обрядовим залом прошу пройти до цієї чаші. У ній полум'я, запалене від вогню Вічної Слави. Це вогонь – серце героїв, які віддали своє життя за волю і незалежність соціалістичної Батьківщини, за чисте небо над нами, за наше щастя й щастя наших дітей. Візьміть із собою частку цього полум'я, як символ невгасимого життя, чистоти й вірності Радянській Батьківщині! А при закінченні обряду виконавець обряду, показуючи на смолоскип з вогнем, що тримає свідок одного з молодят, говорить: «Дорогі молодята! Прийміть цей священний вогонь і пронесіть його у своїх серцях через все життя, не упустивши своєї честі, помноживши славу нашої великої Радянської Батьківщини»[1055].

Молодята у палаці урочистих подій Московського району м. Києва. 1980-ті рр.

Щодо присутності в обряді елемента з чашею-смолоскипом і вогнем виконком Київської міської Ради народних депутатів двічі звертався в Комісію по радянських традиціях, святах і обрядах при Раді Міністрів УРСР із проханням не застосовувати цей елемент в обрядах, обґрунтовуючи це випадками відмов молодят від використання вогню в обряді, нагромадженням вигарного газу в приміщенні, зниженням естетичної обстановки обряду[1056].

[1055] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1830. Арк. 35.

[1056] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1830. Арк. 38.

Дискусія з цього приводу спалахнула у грудні 1981 р. при підготовці до відкриття в Києві Палацу урочистих подій, який прагнули ввести в експлуатацію без влаштування обрядової чаші-смолоскипа. «Маючи на увазі, що вилучення цього елемента з обряду в Києві послужило б невартим прикладом для периферії й заподіяло б шкоду справі патріотичного виховання молоді», республіканська Комісія вирішила не робити винятків з церемоніалу і вжити заходи для побудови відповідної чаші[1057].

На практиці використання цього елемента в обряді призводило до недоречностей, які змушені були визнавати самі радянські ідеологи. Автор брошури «Обряди в нашому житті» М. Пархоменко зазначала, що, наприклад, під час проведення урочистої реєстрації шлюбу в будинках урочистих подій імітують запалення Вічного вогню. Здебільшого ця процедура настільки буденна, що мало чим відрізняється від запалювання звичайної газової плити, тим більше, що після закінчення обряду «Вічний вогонь» гаситься[1058]. У цьому і йому подібних випадках не тільки не відтворювався ритуал, а скоріше дискредитувався.

На зустрічі у Львівському обкомі Компартії України з представниками інтелігенції м. Львова 18 травня 1962 р. визнавалось, що в рамках ритуалів одруження чи вінчання держава програє церкві, адже сам обряд «опошлили, висушили, обюрократили, цей акт звершується у нас за столом на трьох ногах, за яким часто сидить неприємна людина, це все дуже неприваблиро»[1059].

Щоб залучити молодят і молодих батьків до нових обрядів, пропонувалася консультативна допомога населенню з питань сімейно-шлюбних відносин (258 лекторіїв, 198 консультаційних пунктів, 45 «шкіл молодят і молодої матері»). Крім того, молоді люди, які проходили нові обряди, одержували доступ до дефіцитних товарів – весільних суконь, обручок, дитячого одягу, колясок тощо[1060].

Під час обговорення проекту організації та проведення «Свята народження», запропонованого республіканською комісією з вивчення і впровадження в побут нових громадянських свят і обрядів при Президії Верховної Ради УРСР, управління культури Запорізької області висловлювало зауваження щодо такого елемента дійства, як використання хліба, який за народним звичаєм має символічне значення у двох випадках: зустріч поважних гостей і урочистості під час одруження. Окрім того, заперечення викликала пропозиція класти дитину у скриню з землею, адже такий ритуал викликатиме у присутніх неприємні асоціації[1061].

Сам обряд урочистої реєстрації дитини відбувався у присутності членів реєстраційної комісії за участю депутата міської ради. Текст урочистої промови керівника ЗАГСу, окрім властивих події висловів, містив повчальні

[1057] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1830. Арк. 35.

[1058] Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 35.

[1059] Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 194. Арк. 76.

[1060] Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. С. 452. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf

[1061] Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2519. Оп. 1. Спр. 1051. Арк. 15.

«СОЦІАЛІСТИЧНА ЗА ЗМІСТОМ, ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ЗА ДУХОМ, НАЦІОНАЛЬНА ЗА ФОРМОЮ...»

Худож. К. Кудряшова. Київ, 1956

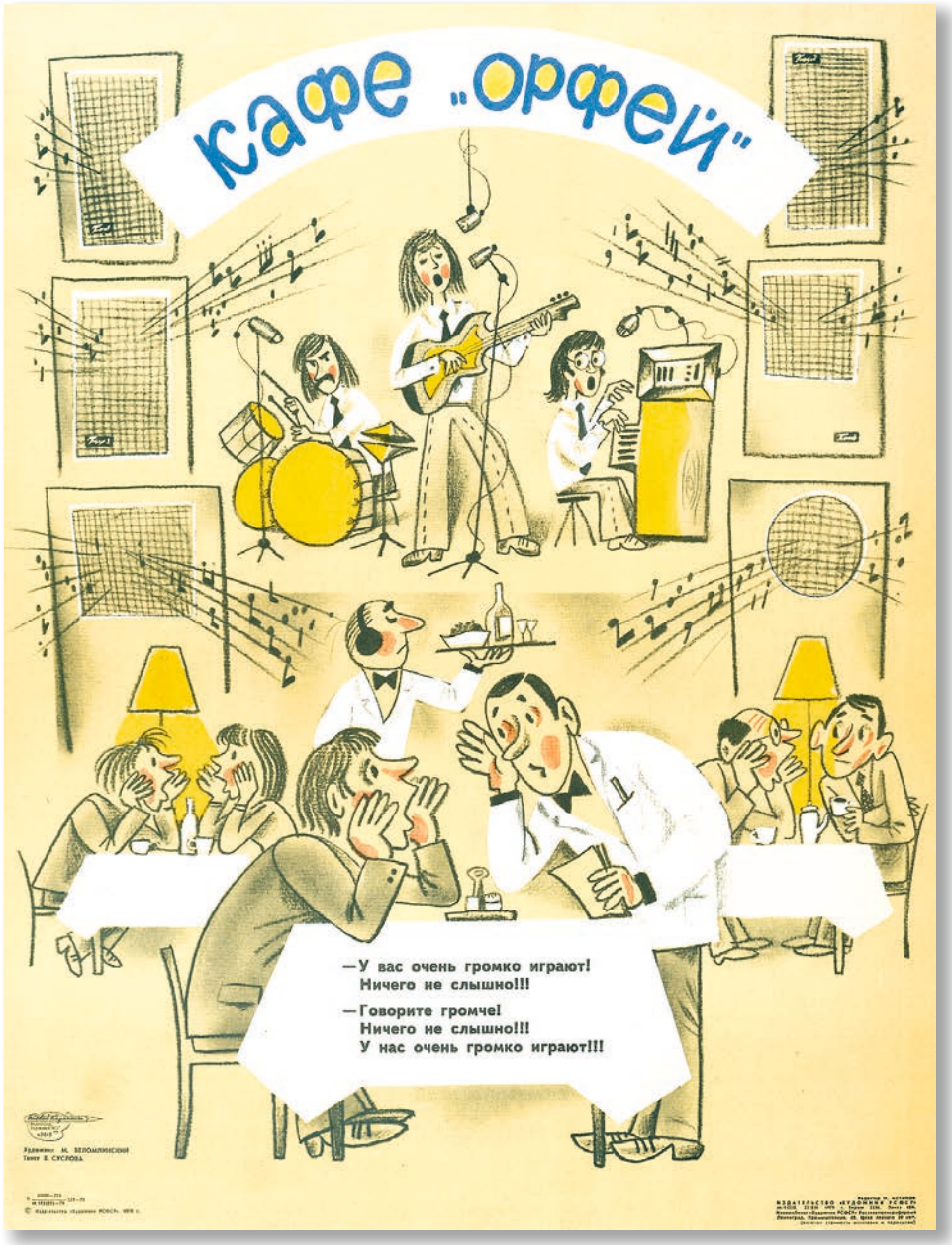
Худож. Я. Остапов. Вінниця, 1960

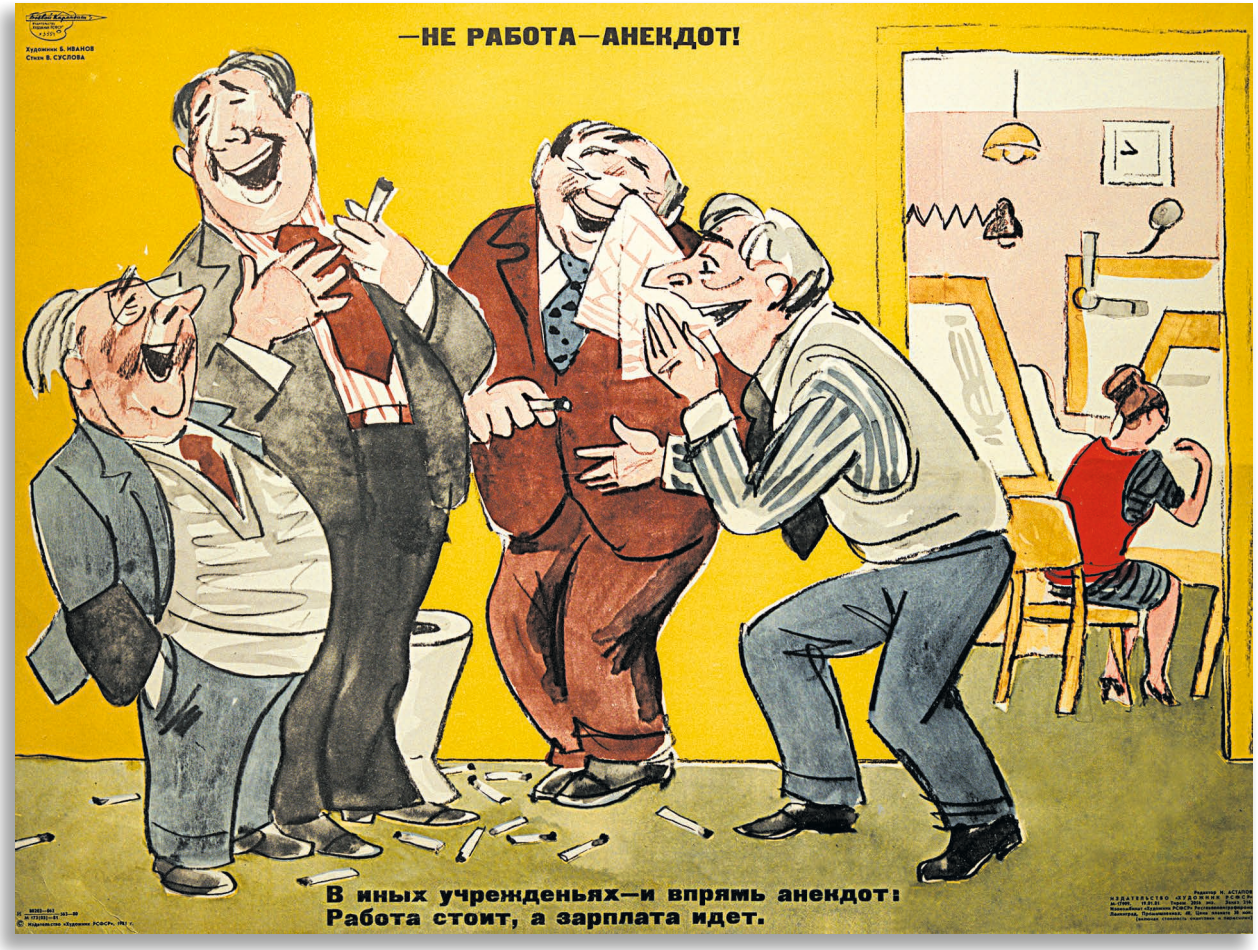
Худож. Б. Іванов, Е. Рабінович. Ленінград, 1968

Худож. В. Завьялов. Ленінград, 1971

Худож. М. Беломлінський. 1979.

Худож. Б. Иванов. Ленинград, 1981

Міністерство культури УРСР
Укрконцерт
Веселий
КОНЦЕРТ
Беруть участь
ЗАСЛУЖЕНІ АРТИСТИ УРСР
Ю. Тимошенко
та
Ю. Березін

художній фільм

білий птах з чорною ознакою

Сценарій Ю. ІЛЬЄНКА, І. МИКОЛАЙЧУКА
Постановка Ю. ІЛЬЄНКА
Оператор-постановник В. КАЛЮГА
Художник-постановник А. МАМОНТОВ

У ролях: Л. КАДОЧНИКОВА, І. МИКОЛАЙЧУК, Б. СТУПКА, Ю. МИКОЛАЙЧУК, Н. НАУМ, О. ПЛОТНИКОВ, Д. ФІРСОВА, В. СИНЧУК, ОЛЕГ ПОЛСТВІН, М. ІЛЬЄНКО, Л. БАКШТАЄВ, К. СТЕПАНКОВ

виробництво кіностудії імені Довженка

ХУДОЖНІЙ ФІЛЬМ
ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ
ЗА МОТИВАМИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО
СЦЕНАРІЙ С. ПАРАДЖАНОВА, І. ЧЕНДЕЯ
РЕЖИСЕР С. ПАРАДЖАНОВ
ОПЕРАТОР Ю. ІЛЬЄНКО
У ГОЛОВНИХ РОЛЯХ:
І. МИКОЛАЙЧУК
С. БАГАШВІЛІ
Т. БЕСТАЄВА
Л. КАДОЧНИКОВА
ВИРОБНИЦТВО КИЇВСЬКОЇ СТУДІЇ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ ІМ. О.П. ДОВЖЕНКА

елементи: «Це велика радість не тільки для Вас, а й для нашої соціалістичної Батьківщини. Хочеться вірити і сподіватися, що ви зумієте виховати справжню людину майбутнього комуністичного суспільства. Ми впевнені, що ваша дитина буде жити при комунізмі»[1062]. Вітання батьки дитини і почесні батьки приймали від рідних, друзів і представників громадськості, наприклад парткому заводу, заводського комітету[1063].

Урочиста реєстрація новонароджених при Київському машинобудівному заводі «Арсенал» ім. В.І. Леніна, 1964 р.

Обряд, пов'язаний з народженням дитини, отримав назву «Звездіни». За народним повір'ям в день народження людини на небі загоряється нова зірочка. Але в радянських реаліях «Звездіни» набували нового смислу: народилась людина, якій підкорювати зірки, жити при комунізмі[1064].

Існувала спроба запровадження свята Проводів в радянську армію. Його регламентація на заводі імені 25 Жовтня в Первомайському районі Миколаївської області виглядала таким чином. Біля могили загиблих заводчан хвилиною мовчання вшановується пам'ять загиблих. З напутнім словом до призовників звертаються директор заводу, секретар парткому, секретар комітету комсомолу, ветерани заводу, молоді робітники. У відповідь з промовою виступає призовник, який запевняє всіх заводчан, пам'ятаючи про тих, хто лежить у братній могилі, у тому, що він буде свято берегти величну традицію робітників – свято берегти великі завоювання Жовтня[1065].

Особливою проблемою було запровадження нової радянської святково-обрядової культури на селі. З одного боку, традиційне і консервативне сільське населення було найменш сприятливим об'єктом для новацій, з іншого – матеріальні і кадрові ресурси на селі були обмежені. Тому радянські пропагандисти знаходили вихід, традиційний для радянського суспільства дефіциту, – якщо не вистачає товару/послуги/ресурсів, це питання переводиться у площину саморобства (згадаймо викрійки одягу, схеми радіотехніки та ін., що мали під натхненним гаслом «зроби сам» заміщати реальні економічні проблеми в країні). «У вас немає артистів? А хіба вам не дасть радість виконання переплясу дояркою колгоспу? Вона ж так полюбляє танцювати! І скільки таких плясунів живе навколо вас! Будь-хто з них погодиться виступити на святі вашої вулиці і

[1062] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 5312. Оп.1. Спр. 96. Арк. 21-22.

[1063] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 5312. Оп.1. Спр. 96. Арк. 22.

[1064] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2542. Арк. 113.

[1065] Держархів Миколаївської обл. Ф. 2854. Оп. 6. Спр. 183. Арк. 12.

розповісти про своє життя і працю, поспівати або потанцювати для вас», – так радила книга «Свята нашої вулиці» (1967)[1066].

У проектах нової цивільної обрядовості найбільш уразливим місцем залишався похорон. Якщо похорон статусних людей (ветеран, член партії) проходив у формі мітингу з елементами військового церемоніалу, то відносно простих людей було багато неясного: як повинна виглядати і як проходити цивільна панахида? Комуністів регулярно вичитували і пробирали на зборах за несвідомість при здійсненні похоронних обрядів за релігійним каноном. Але замість відмови від релігійної символіки – без попів, без ікон, без молитов, без відспівувань – нічого не пропонувалося.

У цьому контексті наведемо один промовистий приклад. У червні 1965 р. у Ленінграді відбулася нарада з методології атеїстичної пропаганди, де завідувач методичного кабінету по атеїзму поділився з колегами такою історією. У селі Лисий ніс Ленінградської обл. помер робітник місцевого заводу. Цей робітник був, за словами його товаришів, невіруючим, і директор фабрики, партком і профспілка вирішили, що в нього похорон буде із цивільним мітингом і панахидою на місцевому цвинтарі. Домовилися із вдовою, що вона доставить труну на цвинтар, але коли співробітники заводу прибули на цвинтар, побачили там місцевого священика, що вже проводив похорон за релігійним обрядом. Колектив почекав до кінця служби, а потім товариші із заводу почали «сперечатися» між собою з приводу того, хто буде виголошувати промову. І поки товариші продовжували сперечатися, священик вирішив розрядити обстановку, «показуючи, як добре він засвоїв те, чому його навчили в духовній академії».

Священик добре знав деталі життя покійного, він говорив про те, яким він був гарним сім'янином, яких він виростив гарних дітей, навіть згадуючи їх по іменах, і про те, яким він був гарним сусідом, і як добре він доглядав за своєю присадибною ділянкою. Закінчуючи, священик сказав, що він не буде говорити про те, яким він був гарним робітником, тому що це й так видно по тому факту, що стільки його товаришів прийшли проводити його в останню дорогу. Ленінградський атеїстичний працівник зазначив, що після такої промови священика «ані профком, ані партком, ані дирекція – ніхто не зважився рота відкрити»[1067].

Цей епізод характеризує ідеологічний вакуум, що склався в результаті антирелігійної політики держави. Атеїзм ніяк не міг допомогти людям, які стикалися з особистим горем, втрачали ґрунт без релігійного світогляду і релігійних обрядів, тоді як священики були спеціально підготовлені для задоволення духовних потреб своїх парафіян. «Як повинен поводитися комуніст, коли вмирають віруючі батьки й заповідять ховати їх за релігійним обрядом?» входило до числа поширених питань, які ставили на зібраннях[1068].

[1066] Бульванкер В. Праздники нашей улицы. Ленинград : Детская литература, 1967. С. 11.

[1067] Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. С. 430.

[1068] Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. С. 416.

Що стосується державних свят, то в монографії польського соціолога і міністра культури Польської Народної Республіки К. Жигульського (1985), описується типова модель такого свята, що включає в себе наступні елементи: «віддавання почестей символам і знакам, що втілюють ідею держави, демонстрація збройної сили для підкреслення міцності, суверенності і міжнародного значення, публічне нагородження осіб, які відзначились перед владою і урядом». У Радянському Союзі цій моделі повністю відповідали свята Жовтневої революції і Першого травня. Крім нагород, що виступають як форма святкових дарунків, під час свят «привселюдно й чітко демонструється структура державного апарата. Видатні діячі держави з'являються на урочистих трибунах, люди надягають ордени і відзнаки… Святкові церемонії проходять у столицях і адміністративних центрах, повторюючи ту саму загальну схему»[1069].

Трудящі м. Києва на демонстрації з нагоди 38-ї річниці Жовтневої революції. 7 листопада 1955 р.

Святковий ритуал – важливий спосіб формування «колективних тіл» (за М. Рикліним)[1070], «великої родини». Керівники радянського суспільства стали «батьками», національні герої – «синами», а держава – «родиною»[1071]. При такому підході влада декларативно визнавала право на національні особливості обрядів і свят у республіках. Водночас, зазначалося, що «національні особливості обрядової культури при всій їхній своєрідності й неповторності не можна інтерпретувати як виняткові, що ніде більше, ні в якій формі не зустрічаються», знаходилося «багато спільного за характером і формою проведення між українським щедруванням та казахським звичаєм жарапаздан»[1072].

Відчуваючи опозиційний потенціал у національних і старовинних українських обрядах і святах і діючи за принципом, «якщо процес не можна зупинити, треба його очолити», радянська система виробляла синкретичні види святкувань: залишаючи автентичною форму, наповнювала її новим ідейно-витриманим змістом. Яскравим прикладом у цьому плані може слугувати досвід

[1069] Шаповалов С. Н. Государственные праздники в Советском Союзе: зарубежный опыт исследования. *Теория и практика общественного развития.* 2009. №3–4. С. 226. URL: http://www.teoria-practica.ru/-3-4-2009/history/shapovalov.pdf

[1070] Рыклин М. От ликования к галлюцинации: постсоветские коллективные тела. URL: http://www.topos.ru/article/4656

[1071] Круглова Т. А., Саврас Н. А. Новый год как праздничный ритуал советской епохи. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки.* 2010. №2 (76). С. 7.

[1072] Зоц В. П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури. *Народна творчість та етнографія*. 1990. №4. С. 71.

комсомольсько-молодіжних вечорниць. Так, у квітні 1965 р. зав. відділу пропаганди та агітації Запорізького обкому Компартії України В. Костецький доповідав у ЦК, що «у практику роботи будинку культури тресту "Запоріжалюмінбуду" увійшло проведення вечорів відпочинку молоді – "Комсомольських вечорниць"». У стародавній український обряд «вечорниць» був внесений новий соціалістичний зміст. На «вечорницях» розігрували вікторини, проводили художнє читання, співали народні й сучасні українські пісні, виконували українські танці. За зразком КВК молодь змагалась у дотепності і знаннях. Прославлялись передовики виробництва і в сатиричній формі зазнавали критики недбайливі робітники, ледарі, бракороби. Такі «вечорниці» практикувались на заводі «Комунар» (т. зв. «комунарівські вечорниці»)[1073].

Радянська історіографія показувала запровадження нових свят і обрядів або трансформацію існуючих у новому, соціалістично правильному руслі, як процес, звичайно, непростий, погоджувалась із окремими проблемами, що існують на шляху уніфікації обрядово-святкової системи у країні. Так, в 1975 р. на розширеному засіданні республіканської комісії із соціалістичної обрядовості завідувачка відділу ЗАГСу м. Харкова скаржилася, що нестача засобів і кадрів підриває ідеологічні й виховні цілі нових обрядів. «Завідувачка відділу ЗАГСу проводить реєстрацію шлюбу, на цю урочистість приходить багато гостей, приносять багато квітів. Впаде по пелюстці з букета кожного, а в приміщенні відділу ЗАГСу вже брудно. Що ж робити? Адже зараз прийде нова пара для реєстрації шлюбу, і тоді завідувачка ЗАГСу на свій ритуальний костюм одягає халат, бере мітлу і підмітає підлогу в приміщенні. А потім приймає нову пару. А потім надходять скарги від молодят, що їхній шлюб реєструвала прибиральниця, що завідувачка десь була відсутня. Довелось запросити голову виконкому і цих молодят. Він намагався переконати їх у тому, що шлюб їх реєструвала не прибиральниця, а завідувачка. Вони не хотіли вірити, стверджували, що в їхній присутності ця ж людина прибирала приміщення. А що цій завідувачці треба було робити?»[1074].

Визнавались також елементи формалізму і бюрократизму в обрядовій практиці. У місцях, які стали символами пам'яті радянських людей, ритуали покладання вінків і квітів нерідко втрачали значення священних ритуалів, сповнених глибоких почуттів, перетворюючись на «всього-на-всього престижний елемент сучасного весільного обряду. Парадна метушня, поспішність, тріск фотокамер відсувають на другий план щире бажання, потребу поєднати смуток і радість, поклонитись світлій пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни»[1075].

Після провалу антиалкогольної кампанії М. Горбачова партідеологи визнавали кумедність т. зв. безалкогольних весіль, які не стали масовим явищем (як приклад, у 1986 р. на 274 одружень у Скадовському районі Херсонської

[1073] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2569. Арк. 147.

[1074] Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. С. 453–454. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf .

[1075] Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 41.

області зіграно лише 3 безалкогольних весілля[1076]): «Якщо раніше в післяобрядових торжествах переважало багатолюдне і пишне застілля, то зрозуміло, що тепер воно не повинно бути основою весільних традицій. Адже безглузде враження справляють сімейні безалкогольні урочистості, під час яких святкові столи ломляться від м'ясних страв, гострих приправ, закусок, що запиваються солодкими неспиртними напоями із весільних келихів для шампанського. При цьому ще й виголошують тости, а у весільній вітальні час від часу звучить традиційне "гірко" і незвичне безалкогольне "солодко". Подібне весілля не стільки радує, скільки викликає гірку посмішку у гостей. Така організація безалкогольного весілля не тільки не сприяє його популяризації, а навпаки, відштовхує людей від подібного нововведення і вони вважають за більш доцільне веселитись, як і раніше, – з горілкою і вином»[1077].

Проблема низького рівня обрядовості стосувалася процесу створення і впровадження трудових обрядів і свят. Адже значна їх кількість, перш за все обряди посвячення в робітники, першої зарплати, вшанування переможців соціалістичного змагання, кращих виробничників, свята Серпа і Молота, врожаю та інші проводилися без добре відпрацьованих сценаріїв, художнього оформлення, відповідної підготовки виконавців обряду. В обрядовій творчості переважали самодіяльні засади, невиправдана формотворчість і волюнтаризм, намагання звичайний тематичний вечір чи інший масовий захід оголосити обрядом[1078].

Наведені приклади засвідчують концептуальну тезу про те, що визнавались лише ті вади і недоліки при впровадженні нової святково-обрядової культури, які мають організаційний, технічний характер, а не стосуються глибинних основ, політико-ідеологічного ядра. Натомість прояви будь-якої опозиційності у поглядах, громадської чи політичної незгоди при святкуваннях чи виконанні обрядів ретельно приховувалися.

Водночас, є підстави стверджувати, що процес насадження нової системи свят і обрядів зустрічав спротив у частини нонконформістського населення, що відчувало приховану мету вихолощення і нівелювання національних традицій і релігійності українського населення через запровадження святкової та обрядової культури. Такі випадки знаходимо у повідомленнях спецслужб, документах із грифом «цілком таємно», що направлялися в ЦК.

Наведемо декілька розлогих ілюстрацій, що містяться в щоденнику Кушніра Василя Петровича, 1937 р.н., уродженця Черкащини, студента Ужгородського держуніверситету, який під час навчання нотував свої думки і враження (студент після виявлення щоденників був виключений з університету і заарештований).

«2 травня 1956 р. Міжнародне свято… трудящих! Але це не зовсім так! Адже багато трудящих, як я спостерігав, не святкують, оскільки нема за що, порожні кишені. А студенти? Також!..»[1079].

[1076] Держархів Херсонської обл. Ф. П-46. Оп. 47. Спр. 96. Арк. 4.

[1077] Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 38.

[1078] Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 35.

[1079] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 23.

Урядова трибуна на вул. Хрещатик під час святкування 38-ї річниці Жовтневої революції, м. Київ, 7 листопада 1955 р.

«Мимоволі в мене сьогодні навернулись сльози під час демонстрації кіножурналу "Свято 40-річчя Жовтня у Києві". Пройшли першокласні війська. Почалась демонстрація. Хіба це щирі посмішки, щирі вигуки ура, щирі пісні? Навіть у кіножурналі кидається у вічі вимушеність. Забиті, далеко не святкові обличчя весь час повертались до об'єктиву кіноапарата при його проходженні, щоб увіковічнити своє обличчя з широко відкритими від здивування і розгубленості очима і ротом. Проходять люди, зігнувшись від важкого панно або портрета Микити Сергійовича (поряд з Леніним) і дуже легко прочитати по людині, що така форма прояву любові до вождя його не задовольняє і радий скоріше з цим покінчити. А під цим всім велично виділяється під демонстрантами "Україна в 1957 році", символічне зображення з панно, снопа і молодої дівчини у національному одязі, яка всім дарує свою посмішку, вітаючи букетом квітів "святковий Київ". Хочеться сказати: "Хто тебе не насилував, з ким ти не обнімалась, дівчина – символічне зображення республіки". Але замість цього в мене навернулись сльози, коли цей символ, з прапором у руках пронесли біля трибуни, на якій стояли Кириченки, Кальченки та інші ченки, з кам'яними обличчями державних діячів, яким, очевидно, набридло тримати руки "під козирок" (вони були у шляпах) і вони чекали, коли все це закінчиться…»[1080].

«26-го "святкували" 40-річчя Укр. РСР. Незалежна суверенна держава! Хочеться на ці слова на… Навіть дня спеціально ця незалежна суверенна держава не мала для того, щоб відзначити свій 40-річний ювілей. Вона вимушена була поміняти середу на неділю. Щоб відсвяткувати, у неділю зробили робочий день, а у середу був вихідний день…»[1081].

«3 травня 1958 р. На демонстрації ніс прапор якоїсь республіки у колоні прапороносців. Часто зупинялись, чекали. Мені страшенно набридла ця "моро-

[1080] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 31.

[1081] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 32.

Першотравнева демонстрація на вулиці Хрещатик, м. Київ, 1 травня 1956 р.

ка" – демонстрація. Нарешті пішли. Перед трибуною взяли ногу, інтервал і дистанцію. Я подивився на трибуну, там сиділо і стояло декілька десятків начальства, як на підбір: червоні, товсті і т.д. Серед них гості з ЧСР, Румунії, Угорщини. Трибуна вітала нас оплесками, хтось вигукував "Да здравствует КПСС! Ура!" Але це все був "глас, вопиющий в пустыне": ніхто в колоні не закричав "Ура!", крім 1-2 людей, які зірвались з голосу, як ніби подавилися. Після цього хтось засміявся доволі голосно. Далі ніхто не кричав з трибуни… Я був задоволений, до мене повернувся мій веселий настрій, який залишив мене доволі давно. Мені набридло усе, і ця демонстрація, і брехливі пісні і всякі інші фікції – комедії»[1082].

Наведені уривки з щоденника віддзеркалюють, вочевидь, думки значної маси громадян, які не вели нотатки (через реальну загрозу покарання), але мали схожі погляди. Джерело цих поглядів – кардинальна відмінність декларованих високих ідеалів і реального повсякденного життя в соціалістичній країні з відсутністю демократичних прав і свобод.

Уніфікація і чіткий перелік дат, що підлягали відзначенню, не означали на практиці цілковите слідування цьому канону. Важливим аспектом проблеми є заборона відзначення тих подій і дат, які були небажаними з політико-ідеологічної позиції для радянської влади, однак пам'ять про них була міцно вкарбована у свідомість частини населення. Наведемо промовистий епізод, що стався зі співробітником навчальної частини Київського державного університету Г.Л. Цідоіковим, який випадково опинився в епіцентрі подій. Як відомо, 22 травня 1861 р. відбулось перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі. З огляду на це, щоб запобігти масовим акціям у Києві, 22 травня 1968 р. біля пам'ятника Тарасу Шевченку влаштували музичний фестиваль, і радіомашина транслювала пісні. Після цього, ліворуч пам'ятника Т.Г. Шевченку велика група людей почала співати українські пісні, співали «Ой на горі та й женці жнуть», і пісня на другому куплеті обірвалася, потім ця група людей проспівала «Черемшину» і частина молодих людей почала розходитися[1083].

Як доповідав Г.Л. Цідоіков, «у цей час навколо мене утворилася досить значна група людей, приблизно 50-60 чоловік, і з обуренням почали говорити, чому забороняють відзначати 22 травня біля пам'ятника Т.Г. Шевченку. На моє

[1082] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 34.

[1083] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 9. Арк. 11.

питання, що це за день, що його треба відзначати, парубок відповів, що в цей день привезли труп Тараса в м. Київ, що це щастя для українського народу й український народ повинен шанувати цю дату. Я відповів, що це блюзнірство, вважати привезення тіла в м. Київ як щастя для народу, тому що смерть Шевченка Т.Г. – це горе, трагедія. З цього моменту почалася дискусія, мені було задано дуже велику кількість питань, які можна розділити на дві групи.

Перша група питань стосувалася національних проблем.

1. Чому була скасована Постанова РНК УРСР про обов'язкове вивчення і введення української мови на Україні.

2. Чому націоналістів заарештовують, а шовіністів – ні?

3. Чому не дублюються українською мовою іноземні фільми?

4. Чому тільки 6% української літератури перекладається на українську мову?

5. Чому українці віддають своїх дітей у російські школи?

6. Чому в Росії та інших республіках, де проживають українці, немає українських шкіл?

7. Чому в місті Києві говорять російською мовою?

8. Чому царська влада дозволила народу зустрічати тіло Шевченка, коли привезли його в м. Київ, а зараз не дозволяється відзначати цей день?

9. Чому на українському відділенні філологічного факультету лекції читаються російською мовою?

10. Чому заборонили «Собор» О. Гончара і через газету змушують його відректися від цього твору?

11. Чому в нас погано ставляться до українців, що проживають у Канаді?

12. Чому в нас національною мовою є російська?

13. Чому націоналізм вважають буржуазною ідеологією? Адже націоналізм – це ж патріотизм.

14. Чому спотворюється національна політика В.І. Леніна відносно самовизначення націй аж до відокремлення в окрему державу?

Друга група питань мала загальний характер, зокрема:

…2. Чому був закритий судовий процес над Гінзбургом?

4. Чому в нас критикують тільки футбол, іншої критики немає?

5. Чому на Україні немає єврейського театру?»[1084].

Архівний документ не містить інформації, які відповіді надав Г.Л. Цідоіков і наскільки вони задовольнили присутніх. Але у будь-якому разі очевидно, що подібні дати ставали приводом для прояву незгасної національної ідентичності навіть у закритій авторитарній системі.

Відзначення масових свят викликало занепокоєння у влади не тільки з огляду на ймовірні порушення громадського порядку, а й здебільшого через можливі «ідеологічні диверсії». Хоча органи держбезпеки рапортували до ЦК Компартії України, що, наприклад, «підготовка до святкування 1 Травня проходить у виключно здоровій суспільно-політичній і трудовій активності трудящих з виконання історичних рішень… з'їзду КПРС»[1085], обсяг заходів свідчить про

[1084] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 9. Арк. 12.

[1085] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 62.

серйозне занепокоєння системи щодо ідейної відданості власних громадян.

Колона лісорубів Свалявського ліспромгоспу під час першотравневої демонстрації. м. Ужгород, 1 травня 1955 р.

Так, КДБ доповідав до ЦК Компартії України 29 квітня 1976 р. про вжиття організаційних й агентурно-оперативних заходів зі своєчасного виявлення, запобігання можливим підривним акціям спецслужб та ідеологічних центрів імперіалістичних держав та їх припинення, а також ворожих і антигромадських проявів з боку антирадянських елементів.

В оперативні наряди виділено 612 співробітників КДБ і 925 військовослужбовців внутрішніх військ, з якими проведено інструктаж і на місці відпрацьовано їхні практичні дії. Створено необхідний військовий резерв. Повідомлялось, що у колонах демонстрантів перебуватимуть 115 оперативних працівників, 24 позаштатних співробітники і чекісти запасу, 568 агентів і 805 довірених осіб.

Доповідалось, що забезпечено належний контроль за діями об'єктів справи «Блок», екстремістськи налаштованих єврейських націоналістів і татарських «автономістів». З 91 хворого з агресивними й маячними ідеями 47 осіб уміщено до психіатричних лікарень, а інші взяті під нагляд родичів, довірених, працівників охорони здоров'я й міліції[1086].

Шляхетною метою забезпечення безпеки радянських громадян обґрунтовувались заходи органів КДБ, здійснені напередодні першотравневого свята 1986 р.: заборонено в'їзд до СРСР 161 іноземцю, активізовано чекістські заходи щодо 24326 громадян з капіталістичних країн та країн, що розвиваються, до складу 15 туристичних груп включені 5 оперативних працівників, 43 агенти і 49 довірених осіб, активізовано роботу по 215 об'єктах справ оперативного обліку, посилено розшук 180 авторів антирадянських анонімних документів[1087].

Прояви «буржуазного націоналізму» вбачали у проведенні колядок і щедрівок. 20 грудня 1972 р. КДБ при РМ УРСР «цілком таємно» доповідав до ЦК Компартії України про те, що за прикладом минулих років окремі націоналістично налаштовані особи, в основному з числа колишніх учасників хору «Гомін», вживають заходів до проведення т.зв. «колядок» і «щедрівок». Зазначалось, що «націоналістичні елементи у своїй ворожій діяльності раніше вико-

[1086] Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. С. 401.

[1087] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 64.

ристовували "колядки" і "щедрівки" як одну з легальних форм залучення нових учасників в "український рух" і в інтересах збору т.зв. "громадських коштів". Текст однієї з "колядок" містить фразу: "Боже, волю Україні дай!", що на думку багатьох учасників, відображає справжній зміст "колядок"… "Колядники" цієї групи мають намір також відвідати екзарха України митрополита Філарета, який торік вручив їм сто рублів. Комітет держбезпеки при РМ УРСР вживає заходів до запобігання можливим спробам використовувати "колядки" українськими націоналістами у ворожих цілях»[1088].

Роком пізніше КДБ УРСР повідомляв з цього приводу в ЦК КПРС, що в місцях можливих зібрань колядників і біля новорічної ялинки на площі Ленінського комсомолу виставлені посилені наряди міліції і дружинників, а активні колядники в маскарадних костюмах провели колядки невеликими групами за заздалегідь підібраними адресами.

Зокрема, 31 грудня 1973 р. дві групи колядників, до 10 чоловік кожна, відвідали квартири письменника Антоненка-Давидовича Б.Д., доктора мистецтвознавства Логвіна Г.Н.[1089], художниці Примаченко М.Г., вдів Остапа Вишні і Бориса Гмирі, старшого консультанта Товариства охорони пам'яток історії і культури Довгопятого Н.І. та ін.

КДБ фіксує відповідь Б. Антоненка-Давидовича, сказану колядникам: «Я щиро вдячний, що прийшли до мене… вдячний за прекрасні, непідробні народні пісні, колядки, які оберігаєте, співаєте, не боячись ніяких лихоліть». Він закликав колядників «міцно стояти на ногах, ні перед чим не схиляти голови», брати приклад з його життя. Включивши програвач із записом «Вічного революціонера» І. Франка, запропонував їм разом заспівати, вручив колядникам 10 рублів[1090].

При відвідуванні Довгопятого Н.І. останній запросив колядників за стіл, виголосивши тост, в якому говорив про необхідність триматися разом, зберігаючи українські традиції, щоб протистояти «русифікації»[1091].

Завдання КДБ полягало у виявленні ініціаторів новорічних колядок. Ними були названі Ященко Л.І., колишній керівник хору «Гомін» і Рудчик А.Т., науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР. КДБ запевняв ЦК Компартії України і особисто Щербицького В.В. у тому, що внаслідок профілактичних бесід названі особи відмовились від організації колядок і утримували від участі в них свої зв'язки.

Усвідомлюючи шаблонність подібного висновку і прагнучи його верифікувати, автор зустрівся з Адамом Тихоновичем Рудчиком, 1935 р.н., нині – доктором фізико-математичних наук, професором, головним науковим співробітником відділу фізики важких іонів Інституту ядерних досліджень НАН України, який люб'язно погодився дати інтерв'ю.

[1088] Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. С. 344-345.

[1089] *Логвін Григорій Никонович (1910–2001) – український мистецтвознавець і архітектор, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.*

[1090] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 16.

[1091] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 16.

Його історія – яскравий приклад людини, яка формально грала роль слухняного громадянина, відданого ідеям партії (був членом КПРС), залишаючись при цьому вірним цінностям української національної культури і мови.

Адам Тихонович Рудчик. 2019 р.

З розповіді стає зрозумілим, що українська національна ідентичність сформувалась у А.Т. Рудчика завдяки сімейному вихованню. Він народився на Волині, у Камінь-Каширському районі, у селянській родині, навчався в 1 класі упівської школи, інші класи – у радянській школі. Під час навчання в місцевому педучилищі навчився грати на скрипці, брав участь у хорі. Пізніше, у Луцькому педагогічному інституті інтерес до музики переріс в ідею збирання українських народних пісень, які співають у селі, та їх фіксації задля збереження національної спадщини.

«Нам постійно говорили про комунізм. Мені, дитині, яка голодувала, було дуже цікаво дізнатись, як це буде добре при комунізмі. В педучилищі ми вивчали марксизм, але я хотів знати більше. В бібліотеці взяв роботу Карла Маркса "Капітал" і уважно почав студіювати. Зрозумів економічні моменти, але там про комунізм нічого не було сказано. Лише те, що при значному розвитку техніки люди будуть працювати лише через задоволення. Я, підкований теорією, одразу зрозумів фальшивість пропаганди, яка обіцяла комунізм у 1980 р., і не вірив у ці догмати», – розповідає Адам Тихонович.

Інтерес до автентичної музичної спадщини зберігся і під час подальшої роботи в Інституті фізики та Інституті ядерних досліджень, де він організовував хори з чіткою орієнтацію на виконання виключно народних пісень, запрошував з лекціями історика і археолога М. Брайчевського. На тлі музичних інтересів А.Т. Рудчик познайомився з шестидесятниками, керівником хору «Гомін» Л. Ященком.

Ця обставина не могла бути непоміченою КДБ. Але примітно, що «профілактика», про яку доповідає КДБ в ЦК, насправді здійснювалась не спецслужбою, а по партійній лінії, через керівництво установи, де працював А.Т. Рудчик. Як він згадує, з ним приватно, у коридорі, спілкувався директор Інституту ядерних досліджень М.В. Пасічник, закликаючи припинити участь у хорі «Гомін» і обіцяючи створити хор при Інституті. «Я погодився бути хормейстером такого хору, але розмова змінилась після того, як я зазначив, що буду співати народні пісні», – згадує А.Т. Рудчик. «Нет! Советских композиторов!» – вигукнув ди-

ректор. «Митрофане Васильовичу, я не можу брати таку відповідальність і виконувати класичну музику про партію», – завершив розмову А.Т. Рудчик.

Під час партійних зборів, на яких А.Т. Рудчика хотіли виключити з членів партії, герой розповіді вдався до марксистської риторики про роль етнографічних особливостей та народної творчості в побудові єдиної радянської культури, видавав себе за інтернаціоналіста.

А.Т. Рудчик визнає: «Все життя я сповідую таку просту ідеологію – кожний народ має свою мову, свою культуру, які є здобутками для всієї цивілізації на Землі. А протягом життя я чув неодноразово, у т.ч. від керівництва Інституту, що я безкультурна людина, адже відповідаю українською мовою, "когда к вам обращаются на русском языке". Мова – це та межа, за яку не заходив А.Т. Рудчик при камуфляжі своєї позиції.

Своє членство в КПРС професор Рудчик коментує так: «Мати мене вчила – можеш записуватися куди завгодно, але не роби злого людям. Я все життя так і поступаю. В партію я вступив, але, як і багато хто, не вірив в її ідеали»[1092].

Біографія А.Т. Рудчика доводить умовність висновків КДБ, які тиражувались у більшості повідомлень до ЦК, стосовно «шляху виправлення». Колядки і щедрівки протягом радянського періоду він співав з колегами-однодумцями не лише в Інституті ядерних досліджень, а й в інших академічних установах – Інституті фізики, Інституті кібернетики, Інституті напівпровідників. Це був своєрідний код духовного єднання для багатьох радянських людей, що змушені були демонструвати «подвійну лояльність». Примітним при цьому була заміна слів у колядках: «Ой, радуйся, Земле – Син Божий народився» на «Ой, радуйся, Земле – Рік новий народився».

Співробітники Фізико-математичного інституту ім. Г.В. Карпенка АН УРСР під час святкування Різдва Христового. Львів, 7 січня 1989 р.

Через усе життя А.Т. Рудчик проносить ідею збереження народної творчості, в т.ч. записуючи на магнітофон пісні в місцевостях, де доводилось бувати. Наразі здійснюється оцифровування цієї колекції.

Зусилля системи з викорінення традиції різдвяних колядок і вертепів виглядали особливо малорезультативними на теренах Західної України. Автентичний національний характер українських колядок викликав постійну увагу КДБ, що кваліфікував їх як антирадянську пропаганду. Про кожен з епізодів

[1092] Інтерв'ю автора з Адамом Рудчиком.

доповідалось у ЦК Компартії України під заголовками «розгляд антигромадського прояву». Особливе занепокоєння становили колядники-діти.

Як свідчить документ КДБ УРСР від 14 січня 1974 р., учень 7 класу Дубаневицької восьмирічної школи (Львівська обл.) Галайко Ярослав вивчив напам'ять текст сценарію різдвяних колядувань, створений під назвою «Українка» ще в 1945–1949 рр. «бандитами ОУН», а познайомившись на пасовиську з учнем випускного класу Мильчицької восьмирічної школи Венгріним Ярославом, прочитав йому уривки з «Українки» та продиктував останньому декілька з них. Після цього біля сільського клубу збирались товариші Венгріна[1093].

1983 р. КДБ документував (за допомогою активу села) в с. Держев Миколаївського району Львівської області зібрання учасників репетиції вистави, присвяченої релігійному святу Різдва – 22 особи, в їх числі 18 учнів 8-го класу місцевої школи і Миколаївського ПТУ. Ініціатором зборів став П.І. Гладій, 1943 р.н., муляр, профілактований органами КДБ за виконання «націоналістичних» пісень. При цьому у Гладія були виявлені і вилучені 5 учнівських зошитів з текстом сценарію, в якому містились заклики «разом відстоювати Бога і Україну», стверджується, що «почались важкі часи, прийшли сусіди і закували нас в кандали»[1094]. В селах Стольське і Діброва цього ж району органами УКДБ були виявлені ще 3 групи (39 учасників, з них 29 школярів), які готували «різдвяні вистави»[1095].

Серед форм повсякденного і святкового дозвілля, що набули популярності серед населення, але не були легітимізовані зверху, були танці й молодіжні дискотеки. Вони, на перший погляд, не мали чіткого опозиційного спрямування, однак, на думку ідеологів, були зручним майданчиком для формування інакомислення[1096].

Танці дуже часто були кульмінацією якогось заходу, як правило, нудного, що мав характер «обязаловки». Таким чином, танці мали заохочувальний характер, тому що спочатку треба було прослухати лекцію на нецікаву тему, а вже потім можна було «твістувати»[1097].

До масових танців у СРСР висувалися вимоги дотримання класової суті, як наріжного каменю радянської ідеології. Програми штатних дискотек затверджувались, як правило, міськими, районними відділами культури, а дискотек навчальних закладів, профспілкових клубів, Палаців культури – керівниками цих організацій[1098]. У реальності це означало встановлення контролю над всім: одягом, зачісками, манерами, репертуаром. Танці, що дозволялись на шкільно-

[1093] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 148.

[1094] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1205. Арк. 26.

[1095] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1205. Арк. 27.

[1096] Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.

[1097] Лукаш М. А. Вечер отдыха в «праздничном календаре» ставропольской молодежи шестидесятых – семидесятых годов XX века. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.* 2012. №4 (39). С. 68.

[1098] Держархів Сумської обл. Ф. Р-3559. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 20.

му вечорі, могли бути затвердженими районним відділом освіти. Від думки і настрою присутнього директора школи або старшого піонервожатого залежало, чи будуть танцювати танго. При цьому дивилися, щоб ніяких спроб танцювати фокстрот «стилем» не було[1099].

Владу хвилювала масовість дискотек, адже лише за один недільний вечір 1971 р. на танцювальних майданчиках м. Запоріжжя збиралося понад 15 тис. осіб[1100]. За результатами рейду комсомольськими активістами дев'ятнадцяти танцювальних майданчиків м. Дніпропетровська 9 березня 1969 р. доповідалось, що вечори супроводжуються «неправильними» оркестрами, з малою кількістю музичних інструментів, а вибір репертуару ніким не затверджується, він визначається на самому танцмайданчику, виходячи з бажання його учасників[1101]. До кінця 1980-х рр. влада, не відчуваючи результатів у боротьбі з дискотеками, прагнула очолити цю сферу дозвілля. Так, на Хмельниччині 1981 р. було створено обласну художньо-методичну раду молодіжних аматорських об'єднань і дискотек, було передбачено програму курсового навчання дискжокеїв[1102].

У доповідній записці заступника голови Ради Міністрів УРСР М. Орлика в ЦК Компартії України від 14.01.1981 р. містилися суттєві занепокоєння, що за «останні чотири роки кількість дискотек значно зросла і становить у даний час 1898…»[1103].

Станом на 1 серпня 1981 р. найбільше дискотек працювали у Дніпропетровській області – 88, Одеській – 54, Львівській – 53, Донецькій – 51, найменше – у Полтавській – 9, Ровенській – 16, Кіровоградській – 17, Запорізькій – 19[1104].

Наголошувалось на серйозних недоліках, що встановлені перевіркою роботи дискотек, проведеною ЦК ЛКСМУ разом з Міністерством культури УРСР і Укрсовпрофом. Перевіркою було охоплено 844 дискотеки (з них платних – 465) і визнано, що у ряді міст і районних центрів дискотеки створюються без відома профспілкових, комсомольських органів, установ культури, проведені ними заходи не контролюються. Серед перевірених дискотек 57 не були затверджені у встановленому порядку. Багато профспілкових, комсомольських організацій, керівників культосвітніх установ не дотримувались положення про обов'язкову попередню реєстрацію в органах культури програм, призначених для платного публічного виконання. З 465 дискотек, що здійснюють платні виступи, програми 334 не були зареєстровані, у т.ч. 170 дискотек профспілок, 125 – органів культури, 39 – комітетів комсомолу.

Незадовільно оцінено керівництво й контроль за роботою дискотек в Одеській, Закарпатській, Ворошиловградській, Сумській, Тернопільській, Хар-

---

[1099] Лукаш М. А. Вечер отдыха в «праздничном календаре» ставропольской молодежи шестидесятых – семидесятых годов XX века. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.* 2012. №4 (39). С. 69.

[1100] Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2519. Оп. 1. Спр. 859. Арк. 48.

[1101] Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-5312. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 12.

[1102] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3602. Оп. 2. Спр. 912. 14 арк.

[1103] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2223. Арк. 62.

[1104] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2223. Арк. 65.

ківській областях. У Кримській області мали місце факти гастрольних виступів дискотек з незареєстрованними програмами, що пропагують низькопробні шлягери закордонної естради. Аналіз показав, що дві третини дискотечних програм складені переважно з творів західної естрадної музики, у них відсутні музична класика, фольклор, найчастіше звучать неліцензійні записи. Наголошувалось, що за останні півтора року в дискотеках Рівненської області було використано 4,5 тисячі творів авторів капіталістичних країн і тільки 1120 – радянських композиторів, у програмах молодіжних дискотек м. Харкова використовуються до 90 відсотків неліцензійних фонозаписів[1105].

Зазначалось, що для значної частини дискотек характерний невисокий рівень організаторської роботи й художньо-виконавської майстерності керівників і ведучих. З 1301 ведучого тільки 281 має спеціальну підготовку, 107 пройшли тарифікацію, лише 10 відсотків – з відповідною музичною освітою... У більшості дискотек відсутнє перспективне планування[1106].

За наслідками перевірки і паспортизації дискотек була припинена діяльність 190 з них, як таких, що не відповідають примірному положенню, затвердженому Міністерством культури СРСР, ВЦСПС і ЦК ВЛКСМ. Відсторонено 193 ведучих, ідейно-політичний і художньо-виконавський рівень яких не відповідає пропонованим вимогам. Як вихід з ситуації, що склалась з дискотеками, було вирішено створити спеціальні міжвідомчі комісії для проведення атестації всіх керівників і ведучих дискотек, затвердження сценаріїв, реєстрацію програм платних дискотек в органах культури.

Прагнення вивести дискотечну справу із зони вільнодумства в лоно ідейного виховання молоді призводило до оригінальних підходів. Так, місцеві активісти Бердянського райкому комсомолу, приїжджаючи в село перед дискотекою, показували документальні слайд-фільми і кінофільми про хід збирання врожаю. «Ми побачили, що погано знаємо тих, для кого проводимо дисковечори, і вирішили провести ряд програм із загальною назвою "Хліб-81". Ми вважаємо, що такі програми повинні бути гордістю кожної дискотеки», – зазначав провідний агітдискотеки «Контакт» М. Сокол[1107].

У перебудовчий період ускладнився контроль за централізацією роботи дискотек та їх репертуаром. Керівник Об'єднання музичних ансамблів виконкому Херсонської обласної ради народних депутатів Б.Я. Джумига повідомляв 17 серпня 1987 р. в обком партії, що «наша дискотека у кафе "Веселка" була звільнена "Общепитом" і взята на роботу дискотека, яка ніде не числиться, без затвердженого репертуару, а ресторан "Дружба" в Н. Каховці взяв свій ансамбль, який працює без форми одягу, без затвердженого репертуару, грає низькопробні пісеньки, в т.ч. емігрантські». Отже, Об'єднання музичних ансамблів визнавало, що «маючи досвід роботи з дискотеками і відеотеками, не може очолити і впорядкувати всю музику, яка лунає в області»[1108].

[1105] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2223. Арк. 62.

[1106] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2223. Арк. 63.

[1107] Сокол М. Мы боимся закрытых клубов. *Сельская молодежь*. 1982. №4. С. 41.

[1108] Держархів Херсонської обл. Ф. П-46. Оп. 47. Спр. 304. Арк. 9.

Коротко оглянувши процес впровадження нової радянської святково-обрядової культури, важливим вважаємо питання: який ефект мало впровадження нових і трансформація існуючих свят та обрядів у пізньорадянську добу, до чого призвела жорстка уніфікація і регламентація цієї сфер повсякдення і культури?

На наш погляд, у найзагальнішому вигляді спектр реакції на святково-обрядову культуру коливався від покірного слідування їй (частина номенклатури, люди з низьким рівнем критичного мислення) до вороже опозиційних настроїв. Однак на ці полюси припадала меншість населення.

Для більшості громадян політичні акції часто проходили начебто повз них, а радісні почуття викликали скоріше вільні дні в колі родини й друзів, смачна їжа, кульки й фотографії. У більшості випадків навіть «червоні дні календаря» вважались не політичною подією, а скоріше розвагою. Вихід на демонстрацію міг сприйматися як святкове гуляння.

Демонстрація з нагоди 40-річчя Жовтневої революції. м. Вінниця, 7 листопада 1957 р.

Спогади людей про свята радянської доби часто сповнені ностальгії, радісних і теплих вражень. З точки зору соціальної психології це можна пояснити тим, що у свята відпочивали від дефіциту, і в спогадах такі дні перетворюються в міф про блаженство при радянських порядках, коли все було дешево[1109].

Слід зазначити, що загалом відчуття фальшу, штучності і нещирості обрядово-святкових дійств призводило до формування сатирично-гумористичної реакції на них. Класичним є анекдот, коли на питання Рабиновичу, чому той хоче виїхати в Ізраїль, той видає фразу: «Набридли свята! – Які свята? – Ковбасу купив – свято, туалетний папір дістав – свято».

Тонку пародію на радянські свята містить оповідання Едуарда Успенського «Свята у Простоквашино», де є наступний епізод. Дядя Федір каже: «Чомусь День птахів є, День доярок є, 8 Березня, а Дня корови немає. Треба для корови Мурки свято влаштувати…»

Герої твору, кіт Матроскін, пес Шарік і Дядя Федір організовують святковий стіл з тістечками, гучною музикою і гаслом «Будь здорова, рідна корова!» Але Мурка байдужа до святкової символіки: вона з'їдає не тільки паперову скатертину, а й вітальне гасло[1110].

[1109] Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум.* 2008. №8. С. 293.

[1110] Успенский Э. Праздники в деревне Простоквашино. URL: http://www.e-reading.co.uk/chapter.php/129167/2/Uspenskiii_6_Prazdniki_v_derevne_Prostokvashino.html

Зрештою радянські свята сприяли формуванню ефекту амбівалентності свідомості. У міру розвитку житлового будівництва і забезпечення родин окремими квартирами створювалися умови для нових форм святкування в сімейному і дружньому колі, які були неможливі в комуналках і барачних селищах. Поряд з офіційними демонстраціями і колективними народними гуляннями радянське свято все більше переміщалося в невеликі компанії близьких людей, завойовуючи приватний простір. Так, багате домашнє застілля зі значною кількістю спиртного, чому в часи тотального дефіциту надавалося велике значення, було яскравим свідченням цього розколу у свідомості[1111].

Як стверджує німецький вчений М. Рольф, «офіційно санкціонований святковий привід зазнав розмежування по лінії примусового суспільного параду і свята в порівняно вузькій веселій компанії своїх людей. Така емоційна нерівноцінність двох сфер тієї самої святкової події усе більше підривала дисципліну під час проходження офіційних ритуалів»[1112].

Оскільки ідеологічна і розважальна функції свят значною мірою переплі-талася, то в результаті зміни у святковій культурі з кінця 1950-х рр., як зазначає британська дослідниця К. Келлі, не стільки згуртували радянське суспільство, скільки привели до атомізації соціуму і суспільних цінностей, грубо кажучи, до розпаду тієї системи, на відновлення якої вони були орієнтовані[1113].

Отже, впровадження нових свят і обрядів у післясталінську епоху стало продовженням експериментів 1920–1930-х рр. з формування «нової людини» з відповідним ідеологічним базисом. Радянська модель свят та обрядів мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, вихолостити з історичної пам'яті генетично вкарбовані елементи, насамперед національно-державницькі, покінчити з релігійністю як конкурентом радянської влади. Радянське культуртрегерство упродовж всієї другої половини XX ст. втілювалося у складне балансування радянського і народного, директивно насадженого і вкоріненого, офіційного і сімейно-особистісного. Наслідками такої роздвоєності, що була, зрештою, властива для більшості елементів суспільного життя радянського громадянина, ставала подвійна лояльність і амбівалентність свідомості та ідентичності.

[1111] Рольф М. Советские массовые праздники. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 347.

[1112] Там само.

[1113] Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум.* 2008. №8. С. 295. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Antropo_Forum/2008_8/08_05_kelly-sirotinina_k.pdf

ВИСНОВКИ

Радянська доба стала епохою грандіозного експерименту над суспільством, відомим як «побудова комунізму». За задумом більшовиків, на уламках Російської імперії, після знищення приватної власності, панівних класів, встановлення жорсткої диктатури соціальних низів, мало виникнути нове суспільство. Провідна роль у проекті з будівництва «комунізму в окремо взятій країні» належала «новим людям» – громадянам зі зміненою свідомістю, вихованим у дусі цінностей комуністичного ладу. Саме вони мали скласти соціальний базис радянської влади.

Сучасне українське суспільство продовжує відчувати наслідки конструювання «homo sovieticus»: як безпосередні, так і опосередковані. До прямих наслідків творення «радянської людини» варто віднести живучість комуністичного міфу. Згідно з соціологічними опитуваннями, проведеними Центром Разумкова та групою «Рейтинг», у 2017 р. близько 30% українців ностальгували за СРСР. Це відбивається у їхніх політичних симпатіях і культурних практиках, сповільнюючи процеси формування української політичної нації та консервуючи колоніальний синдром. Дослідження показують поступове згасання ностальгії за «комунізмом», що пов'язане зі зміною поколінь та поширенням демократичних цінностей. Величезну роль у цьому процесі відіграють наукові дослідження, які реконструюють ідеалізований образ СРСР та відтворюють реалії соціалізму у їх протиріччі.

Менш помітними, але значно більш потужними є непрямі наслідки радянського експерименту. Завдяки ним у свідомості більшої частини українців, навіть тих, хто показово засуджує СРСР, було імплантовано ідеї патерналізму (очікування піклування від держави), масовості (прагнення бути «як усі», не виділятися), пристосуванства (адаптація до існуючих соціальних порядків без спроб змінити їх на краще). Не менш значущими деформаціями суспільної свідомості українців під час формування «нової людини» стали спрощення інтелектуальних та моральних норм, корумпованість та відчуття власної зверхності. Ці риси є перешкодою на шляху побудови демократичної правової держави в Україні.

Спроби більшовиків змінити суспільну свідомість одразу привернули увагу науковців. Виник потужний соціально-політичний та академічний запит на інтерпретації феномену «будівника комунізму», дослідження причин та передумов його формування, механізмів конструювання «правильних» цінностей протягом 1917–1953 рр. Водночас доля «homo sovieticus» післясталінської доби залишалася в ролі епілогу для добре вивченої історії сталінізму.

Аналіз напрацювань дослідників дає змогу вести мову про окремі самодостатні дискурси з власними інтерпретаціями комуністичного типу людини, здобутками та проблеми у її дослідженні. Радянський академічний дискурс був інкорпорований до системи конструювання «нової людини» і нездатним на її об'єктивне висвітлення. Система цензури та ідеологізація суспільних наук у СРСР перетворювали публікації радянських вчених на транслювання не даних про справжній стан суспільної свідомості, а побажань владної верхівки Радянського Союзу щодо рис «правильного громадянина»: залежного від держави, схильного довіряти офіційній пропаганді, культурно уніфікованого. Альтернативу пропонував дисидентський напрям, представлений окремими яскравими публікаціями Юрія Бадзьо, Олександра Зинов'єва, Михайла Геллера, Петра Вайля та Олександра Геніса. За своїм змістом їхні праці були радше спробами саморефлексії та оцінки досвіду взаємодії з радянською владою. Однак влучні спостереження та припущення дисидентів руйнували монополію комуністичного режиму на оцінку феномену «homo sovieticus».

Власне про науковий підхід до 1991 р. можна говорити лише щодо західного академічного доробку. Західноєвропейські та американські дослідники цікавилися, перш за все, загальними аспектами трансформації свідомості радянських громадян в умовах комуністичної пропаганди. Завдяки їхнім працям було сформульовано ключові методологічні підходи до пояснення феномену «нової людини», введено в обіг термін «homo sovieticus». Зникнення СРСР дало поштовх для становлення власних візій на просторі колишнього соціалістичного табору. У центральноєвропейських країнах оцінка «радянської людини» базувалася на тезах про окупаційний характер радянської влади, тоталітарну систему і негативний зміст комуністичних цінностей. Російський погляд формувався навколо дискусії критиків радянської системи та відвертих її апологетів. Науковим результатом цього протистояння став потужний блок соціологічних та соціокультурних досліджень, що інтерпретують «будівника комунізму» як окремий соціальний і культурний тип особистості доби СРСР. Українська історіографія звернула увагу на регіональні та соціальні версії конструювання «ідеального радянського громадянина». На відміну від російської, вона практично повністю позбавлена комуністичної апологетики та стверджує примусовий характер нав'язаних КПРС цінностей.

Аналіз академічних дискурсів показує значний інтерес до феномену «homo sovieticus», конвертований у масиві наукових праць. Водночас на фоні значної кількості узагальнювальних досліджень привертає увагу недостатнє вивчення особливостей конструювання «нової людини» в Україні післясталінської доби.

Неоднозначність та багатовимірність феномену «радянської людини» примушує звертатися до комплексу теоретичних підходів. Завдяки цьому стає можливим показати політичний вимір проекту «нової людини» та роль у системі комуністичної влади (теорія тоталітаризму), реконструювати реалії матеріальної цивілізації й соціально-економічний базис формування «радянської

людини» (теорія індустріального суспільства), визначити вплив радянської культури у трансляції комуністичних цінностей, її амбівалентний характер (теорія масової культури), сформулювати психологічний портрет «будівника комунізму» (теорія авторитарної особистості).

Важливим інструментом виховання «нової радянської людини» протягом другої половини XX ст. залишалася радянська школа. У її основі лежала модель компромісу: претендуючи на тотальний контроль життя школярів, шкільна влада воліла не звертати увагу на певні проступки, що давало ілюзію нормального функціонування системи. Ключовим було дотримання зовнішніх норм поведінки. Молода людина мала демонструвати «радянський спосіб життя», водночас щира віра в комуністичні ідеали протягом 1950–1980-х рр. була бажаною, але не обов'язковою умовою. Співіснування реальної та ілюзорної систем накладало відбиток на психіку людей. Намагаючись пристосуватися жити в обох паралельних вимірах, людина прирікала себе на роздвоєння особистості.

В УРСР, як і в інших національних периферіях «червоної імперії», соціальні протиріччя були ускладнені національними. Школи республіки транслювали ідеологеми «дружби народів», які де-факто означали поступове перетворення українців на частину «радянського народу». Це знаходило прояви в підкресленні неможливості існування українців поза союзом із росіянами, історичної приреченості на «возз'єднання», русифікації. Остання вела до утвердження статусу української мови як «другорядної» за рівнем престижності, зокрема в урбанізованому середовищі Півдня та Сходу України.

Протягом «відлиги» та «застою» процес «комуністичного виховання» мав меншу результативність порівняно з періодом 1930–1940-х рр. Причиною була зневіра старшого покоління в ідеалах радянського суспільства, що мало вплив і на школу як соціальний інститут. Прямим наслідком цього стали більш масові прояви політичного нонкомформізму та «виходу за межі» серед школярів. Такі випадки належали до компетенції КДБ УРСР, який завзято намагався представити їх як поодинокі винятки серед загалом «правильної» шкільної молоді. Архівні документи, залишені відомством, зафіксували випадки антирадянських виступів у всіх без винятку регіонах України: від Донбасу до Галичини. Спільним знаменником для них став протест школярів проти лицемірства, подвійних правил, розбіжностей між декларованими ідеалами та реальною практикою життя. Тож імплантація комуністичних цінностей навіть серед наймолодшої верстви населення не проходила безперешкодно.

Не менш пильною була увага партійних та радянських органів до виховання «будівників комунізму» серед студентів. Головними завданнями в цій сфері на рівні всього СРСР були: 1) сформувати мінімальну необхідну масу «правильних» цінностей та переконань; 2) коригувати та виправити наслідки родинного виховання, якщо воно суперечило партійному інтересу. В українських реаліях додавалося завдання денаціоналізувати студентську молодь як найбільш придатний матеріал для конструювання «радянського народу». За-

для цього розширювалася сфера використання російської мови, яка домінувала в абсолютній більшості вишів республіки, застосовувалася практика направлення «молодих спеціалістів» до інших регіонів СРСР.

Запропонована владою модель життя для молодої людини визначала обмежений перелік можливостей для самовираження та реалізації, примітивізувала зміст поняття «студент», що природно викликало опір значної частини студентства. Він матеріалізувався у феномені «різномислення молоді», що розуміється як погляди або вчинки людей, які сприймали дійсність не цілком догматично, але водночас не формулювали ідей щодо зміни системи. На нашу думку, ця дефініція дозволяє влучно описати світовідчуття більшості молоді, уникнувши бінарного протиставлення «ідейні комуністи – дисиденти». Різномислення та інакомислення були ключовими викликами для системи конструювання «homo sovieticus», адже зводили нанівець результати ідеологічної обробки населення і демонстрували утопічність спроб уніфікувати суспільний простір у радянській Україні.

Іншим суспільним інститутом, що лежав у фундаменті творення «нової людини», були засоби масової інформації. Радянська преса була представлена в УРСР загальносоюзними, республіканськими, регіональними та низовими виданнями. Привертає увагу вторинний характер україномовної періодики, що виражалося в гіршому фінансуванні редакцій, менших накладах, вужчому тематичному спрямуванні. Це цілком вписувалося в загальний вектор конструювання «будівника комунізму» як носія радянської квазінаціональної ідентичності, побудованої на російському культурному просторі. За допомогою преси партійно-радянські структури намагалися знищити або щонайменше вихолостити історичну пам'ять населення за допомогою загальносоюзної риторики. На заміну їй пропонувалися ерзац-замінники у вигляді марксистсько-ленінської ідеології, політики атеїзму, класової боротьби.

Система цензури в Україні, представлена відділеннями Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР, призводила до формування в республіці препарованого інформаційного простору. Головні тези, регулярно трансльовані в ньому системою періодики, були спрямовані на консервацію та подальше поширення образів «батьківської опіки» з боку держави, «ворожого оточення», віри в постійне покращення життя, турботи партії про трудящих, пріоритету колективного над індивідуальним.

Технічний прогрес призвів до формування окремої сфери комунікації влади та населення, задіяної в конструюванні «комуністичного типу людини». Мова йде про радіомовлення. Однак, на відміну від періодичної преси, воно стало не просто майданчиком для трансляції радянських ідеологем, а простором конкуренції між державною машиною, радіолюбителями та зарубіжними «радіоголосами». Одночасна трансляція однакової інформації по державному радіо для всього населення республіки сприяла інтеграції жителів УРСР, хоча й

у специфічних ідеологізованих формах. Станом на 1963 р. мережею радіо були охоплені усі населені пункти України. Переключення уваги партійних органів на телебачення як провідне ЗМІ залишало для радіомовлення простір для самовираження та популяризації української культури. Водночас цей фактор мав чітко виражений регіональний вимір. Якщо в Західній та Центральній Україні місцеві радіостанції надавали перевагу україномовному контенту, то в південних та східних областях домінувала російська мова. Найбільш русифікованим було радіомовлення Кримської області, де практично уникали україномовних передач. Парадокс впливу радіо на конструювання «homo sovieticus» полягав у поєднанні високого рівня довіри до трансльованої інформації як офіційної з усвідомленням різниці між реальним життям та картиною, змальованою в передачах. У народній культурі це критичне ставлення до радіо матеріалізувалося у промовистій назві «брехунець».

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. в атмосфері лібералізації виникає явище «радіохуліганства». В його основі лежав, з одного боку, потяг молоді до самоствердження, подолання обмежень у доступі до інформації в умовах закритого суспільства, з іншого – породження руху радіолюбительства, що набув у СРСР значних масштабів у контексті військово-патріотичного виховання молоді. Аматорські передавачі нерідко використовувалися для транслювання забороненої в СРСР музики, виголошення антивладних закликів або просто з розважальною метою. Попри відсутність прямих заборон на використання любительської техніки, влада розглядала радіохуліганство як замах на власну інформаційну монополію, а відтак – на основи державного ладу. Наприкінці 1950-х рр. це явище значно поширилось у Сталінській, Луганській, Запорізькій і Харківській областях, сягнувши пізніше загальноукраїнських масштабів.

Ще більшою загрозою для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т.зв. «ворожих голосів». Протягом 1970–1980-х рр. на СРСР мовили 35-37 радіостанцій, найбільшими з яких були «Свобода», «Албанія», «Голос Ізраїлю», «Китай», «Вільна Європа», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецька хвиля». Прослуховування зарубіжних радіостанцій руйнувало стерильний інформаційний простір комуністичної системи, стимулювало критичне мислення громадян і формувало власний порядок денний, що виходив далеко за межі радянського способу мислення. Також потужним чинником формування суспільного світогляду молоді було знайомство із зарубіжною культурою, зокрема музичними композиціями. Питаннями боротьби з «ворожими голосами» на союзному рівні опікувався відділ спецслужби Державного комітету Ради Міністрів СРСР по радіомовленню і телебаченню, який був перетворений у лютому 1964 р. у Головну службу радіоперехоплень. У містах УРСР: Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, Харкові, Чернівцях були розташовані центри глушіння зарубіжних радіосигналів.

Від початку 1950-х рр. дедалі більша роль у формуванні «радянської людини» відводилася телебаченню. Протягом 1951–1967 рр. українське телебачення було прямоефірним та зберігало місцевий колорит. Це виражалося в персоніфікації ведучих (типові українські фенотипічні риси) та значній частці україномовного контенту. Однією з причин «телевізійної автономії» була технічна неспроможність забезпечити ефективне поширення контенту союзних студій. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. відбувається різкий поворот. Студії телебачення Києва та обласних центрів починають транслювати переважно продукт студій Москви та Ленінграда, який домінував у всіх тематичних нішах, за винятком дитячих передач. Підпорядкований статус республіканського ТБ проявлявся у короткому ефірному часі, тематичних обмеженнях, привілейованому статусі окремих союзних передач (наприклад, «Время», яка в обов'язковому порядку транслювалася усіма телеканалами).

Телебачення як інструмент виховання «будівників комунізму» мало неоднозначний ефект. Найбільший скепсис глядачів викликали новини про успішний розвиток легкої та харчової промисловостей, які різко контрастували з чергами за дефіцитними товарами. Офіційні версії зарубіжних подій мали більший вплив на аудиторію через неможливість перетнути «залізну завісу» та на власному досвіді перевірити твердження телевізійників.

Початок «перебудови» призвів до значних трансформацій у конструюванні «homo sovieticus» за допомогою телебачення. До нововведень додаються прямі трансляції, політичні дебати, участь громадян у дискусіях, скорочення переліку табуйованих тем, поява журналістів із власною точкою зору, посилення оперативності подання інформації, виникнення нового формату телепередач. Революційним можна назвати зняття заборони на критику союзної влади та висвітлення недоліків радянського ладу. Телебачення УРСР залишалось в ар'єргарді цих процесів. Міцні позиції консервативної номенклатури в республіці не сприяли демократизації телевізійного простору. Однак, попри це, загальносоюзні тенденції знаходили свої прояви в Україні, що свідчило про кризу відтворення «радянської людини».

Третім «китом» системи конструювання «правильних людей» у СРСР були соціокультурні чинники, серед яких виокремлюємо мовні практики, політичний гумор, кіно, музику та радянську обрядовість. Варто наголосити, що їх вплив мав менш інституційовану форму порівняно з системою освіти та ЗМІ, однак був значно ширшим. Згідно з теорією масової культури, саме ці чинники формували основу світосприйняття «радянських людей».

Характерною рисою радянських мовних практик було практикування «новоязу» або «совєтізмів» – версії мови, створеної для ідеологічної обробки населення. За допомогою низки засобів (зокрема, евфемізми, «розщеплені» поняття, гасла, збіднення мови) відбувалося нав'язування ідеологізованого дискурсу, що робив неможливим критичну оцінку існуючого ладу. Українська версія «новоязу» вирізнялася також калькуванням, що сприяло поширенню

уявлень про вторинний, другорядний характер української мови порівняно з російською та спотворювало мовні практики в суспільстві. Водночас властива «совєтізмам» амбівалентність – придатність до використання як в ідеологічно «правильному» значенні, так і для іронічного відображення реальної ситуації – давала простір для «мовного опору». Особливо помітним цей процес стає в добу «перебудови». Він засвідчив, що, попри проникнення «новоязу» до суспільної свідомості, партійним ідеологам не вдалося досягнути власної мети – формування людини з тоталітарною свідомістю.

Окремим різновидом спротиву спробам конструювання «радянської людини» як залежної від влади особистості став політичний гумор. За власною специфікою він побутував як породження офіційної ідеології (адже апелював до її тез), так і спосіб опору їй (оскільки в іронічній формі піддавав сумніву «прописні істини»). Головними темами політичних анекдотів протягом 1950–1980-х рр. виступали соціалістичний лад, однопартійна система, комуністична партія і непорушність її правоти і керівної ролі, будівництво комунізму, зовнішня політика ЦК КПРС, партійна інтерпретація історичного минулого і партійний прогноз майбутнього, партійна національна політика. Якщо в офіційному дискурсі вони фігурували як істини та засади буття, то у дзеркалі політичного гумору відбивалися їх недоліки, фальш, відірваність від проблем звичайної людини. Протягом 1953–1985 рр. у центрі суспільної уваги був лише один «вождь», з яким асоціювався цілий історичний період (Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв). З початком «перебудови» палітра героїв для висміювання стала значно ширшою. Політичний гумор мав потужний вплив на конструювання української версії «homo sovieticus» і де-факто був найбільш масовою формою опору спробам режиму змінити суспільну свідомість в Україні.

Кінематографу відводилося особливе місце серед інструментів культурного впливу на населення. Незважаючи на відмінності політичних умов, радянське кіно багато в чому наслідувало капіталістичний Голівуд – формувало ерзац-життя для громадян, у якому реальний світ замінювали ідеалізовані герої. «Червоною ниткою» крізь нього проходила теза про невпинний прогрес (космос, цілина, герої). Перегляд фільмів, особливо в сільській місцевості, часто перетворювався в політичний акт, у якому єдналися кінопоказ та інші візуальні, комунікативні, емоційні засоби. Фільми, що потрапляли на екрани, проходили крізь фільтри партійно-радянської цензури, яка включала в себе КДБ, Головліт і облліт, обкоми і ЦК Компартії, Держкіно УРСР і Держкіно СРСР. Протягом 1950–1980-х рр. домінувала самоцензура творчих працівників, побудована на розумінні «допустимого» в кіномистецтві. Як і у випадку з іншими різновидами мистецтва, вплив кінематографу на населення республіки був амбівалентний. З одного боку, він виступав потужним засобом трансляції комуністичних ідеологем, підказуючи громадянам «правильні» моделі поведінки та оцінки навколишньої дійсності. З іншого – карикатурність та штучність більшості кінопродукції в СРСР взагалі та УРСР зокрема сприяли ерозії радянських цін-

ностей, створювали сприятливий ґрунт для більш критичних оцінок існуючого ладу. Уявлення про штучність пропонованої в радянських кінофільмах картини світу народна творчість сформулювала чіткою фразою «Як у кіно!».

В умовах тотальної ідеологізації суспільства музика в СРСР не могла існувати у вакуумі, не виражаючи певних ціннісних установок. У сфері музичного мистецтва можна також вести мову про амбівалентний вплив пісні на суспільну свідомість. Радянська влада намагалася використовувати музичні твори для утвердження вигідних їй цінностей. Свідченням цього є низка колискових, пройнятих комуністичними гаслами; піонерські пісні; численні марші та трудові пісні. Водночас не варто абсолютизувати ідеологічний вплив офіційно схвалених творів. Низка джерел підтверджує, що в більшості випадків вони сприймалися не буквально, а виривалися з ідеологічного контексту й інтерпретувалися під кутом радянського повсякдення.

У музичній сфері протягом 1950–1980-х рр. сформувалися потужні альтернативні напрямки, опозиційні до комуністичних гасел. До них належали бардівська пісня, жаргонна музика, рок-музика. Поява бардів, які зверталися до слухача не як до частини знеособленої маси, колективного «Ми», а як до друга, формуючи інтимний простір, вільний від партійних гасел та закликів, символізувала важливий перелом у свідомості населення. Контркультуру представляв репертуар ресторанів, кафе і барів, у яких оркестри за грошову винагороду відвідувачів виконували на замовлення зарубіжну, жаргонну музику. Рок-музика виявилася найбільш сміливою в порушенні гострих соціальних проблем, намагаючись сказати правду про себе і свій час. У творах рок-музикантів відстоювалося право на самостійність суджень, ставилися під сумнів готові рецепти зручного існування, висловлювався протест проти пристосуванства, спекуляції гаслами і прописними істинами.

Система творення «homo sovieticus» не могла оминути таку важливу складову культури, як свята й обряди. Пропонована владою модель мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, прибрати з історичної пам'яті пов'язані з національною ідентичністю елементи, подолати релігію як суперника. Цей процес перманентно тривав протягом всього існування СРСР. Початок дискусії про «будівника комунізму» після смерті Сталіна розпочав новий етап у формуванні радянської обрядовості.

Розробка нових соціалістичних свят та обрядів проходила за широкого залучення громадськості: вчених, діячів культури і мистецтва, активу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій. Це мало підкреслювати «демократичний» характер нових свят, породжених ініціативою народних мас. Поширення нових обрядів покладалося на численні рекомендації, пропагандистсько-методичні кольорові фільми, альбоми. Формується градація свят: всенародні або державні (найбільш важливі, обов'язкові до святкування, відзначалися з великим розмахом), трудові (актуальні для окремих категорій

населення), календарні (пов'язані з окремими природними явищами), побутові (актуальні для окремих громадян).

В УРСР запровадження радянської обрядовості мало чітку виражену регіональну та соціальну специфіку. В Західній Україні введення нових свят і обрядів супроводжувалось спробою еклектики новорадянських та традиційних національних елементів, на Півдні та Сході республіки населенню пропонувалася більш ідеологізована версія. Досить складно проходило поширення нової радянської святково-обрядової культури на селі. З одного боку, традиційне і консервативне сільське населення погано сприймало святкові ініціативи влади, з іншого – обмеженість ресурсів селянства не давала можливості втілити бачення влади в повному обсязі.

Підбиваючи підсумки перебігу грандіозного експерименту з конструювання «радянської людини» в УРСР протягом 1953–1991 рр., можна констатувати, що намагання радянської влади перетворити населення на уніфіковану та ідеологічно вмотивовану масу не досягли успіху. Більшість громадян республіки використовували модель поведінки подвійної лояльності й подвійної ідентичності. У публічній сфері вони виконували роль «радянської людини», яка відкидає буржуазний світогляд та підтримує владні ініціативи. Однак у повсякденному житті, у власному приватному просторі основна маса жителів УРСР жили власними інтересами, сприймаючи «будівництво комунізму» як обов'язковий спектакль, який треба просто перечекати до кінця.

Найбільшого прогресу режимові вдалося досягти в ерозії національної та релігійної ідентичностей, руйнуванні цінностей самовираження та індивідуалізму. Однак створений вакуум заповнювався, перш за все, не комуністичними цінностями, як розраховували конструктори «homo sovieticus», а амбівалентною сумішшю патерналізму та споживацьких настроїв.

Надамо фінальне слово уродженцю Донбасу Олексі Тихому, який у 1972 р. дав гірку, але вичерпну оцінку результатам радянського експерименту над суспільною свідомістю: *Люди майже ні в що не вірять – ні в Бога, ні в комунію. Забули старі та не дуже старі традиції та обряди, щезли вечорниці, колядки, щедрівки, купальські пісні. А що лишилося? Бездумне сидіння біля «блакитного екрана», ходіння в кіно («щоб убить время»), пляшка та безконечні розмови біля неї про футбол, заробітки, мотоцикли, лотереї, цинічні сексуальні бувальщини.*

SUMMARY

Soviet epoch turned out to be the era of a grand-scale social experiment, better known as «building communism». The Bolsheviks' idea was that a new breed of society would arise from the ruins of Russian Empire, based on concept of eliminating private property, dominant classes, implacable dictatorship of the lower classes of society. The leading role in the project named «building communism in a particular country» was allocated to the «New Men», i.e. citizens with modified consciousness, nurtured in the spirit of communist values. It was them who were destined to lay the social base of the Soviet Rule.

The important instrument of bringing up a «New Soviet Citizen» during the second half of the 20th century was Soviet school. It was grounded on the principle of mutual concessions: with the power to exercise absolute control over the lives of school children, educational authorities were ready not to pay attention to some petty cases of misconduct. This created the illusion of system functioning as normal. The key idea was seeming commitment to the norms of conduct. A young Soviet citizen was supposed to lead a «Soviet lifestyle». Although unconditional belief in communist ethos during 1950s – 1980s was desirable, it was still optional. This coexistence of those real and illusory arrangements had adverse consequences on the general public psychological health. Trying to align living in parallel realities, an individual was condemned to having a multiple personality disorder.

In Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR), as well as other states at the periphery of the «Red Empire» social conflicts was aggravated by the national ones. Ukrainian schools were narrating the messages of «peoples friendship», which in fact meant transforming Ukrainians into just another constituent of the «Soviet people». This concept was manifested though placing extra emphasis on the idea of Ukrainians inability to exist independently form Russians, and being historically destined to «reunite» and Russify. The latter resulted in Ukrainian language becoming «secondary» in terms of status and prestige, particularly in urban areas of South and East Ukraine.

During the period of Khrushchev's «thaw» and Brezhnev's «stagnation» the process of «communist upbringing» was less productive in comparison with 1930s – 1940s. That was the result of profound disillusionment in the ideals of Soviet society among the older generation, which, in its turn, also affected school as a social institution. The immediate outcome of this situation were massive demonstrations of political «non-conformism» and breech of conduct among school-children. This situation was within the purview of KGB of Ukrainian SSR, that was striving to present those incidents as occasional exceptions among the generally «correct»

school youth. Archives of the above-mentioned institution recorded numerous cases of anti-Soviet riots in all regions of Ukraine, from Donbas to Halychyna. The common denominator for those instances was a youth protest against hypocrisy, ambiguous rules, discrepancy between the declared values and real-life practices. Therefore, implementing communist values among even the youngest social group turned out to be far from problem-free.

Communist Party and Soviet authorities put even greater emphasis on nurturing «builders of communism» among the university students. The primary objectives on the scale of the whole USSR were to 1) shape up a minimal viable set of «correct» values and beliefs; 2) resolve and counteract the consequences of family upbringing, if it conflicts with the interests of The Party. In the context of Ukrainian conditions there was an additional task, i.e. to denationalize student youth as the most feasible material for shaping up «Soviet people». This task was sustained by the extended use of Russian language, dominant in the majority of republic's higher education institutions, together with existing practice of sending «junior specialists» to other regions of the USSR.

The young person's life model as advised by the state, suggested the limited number of possibilities of self-expression and self-realization and, moreover, scaled down the concept of a «student», inevitably breeding resistance from the greater part of students community. This confrontation manifested itself in the shape of a «dissident thinking» phenomenon, that is often referred to as beliefs or deeds of individuals who perceive reality in a non-dogmatic manner, still restrain from formulating ideas targeted at altering the system. In our opinion, this definition epitomizes the worldview of the youth in its majority and manages to avoid the binary dichotomy «convinced communists»: «dissidents». Alternative thinking together with dissident thinking presented the major challenges for the system aimed at shaping up «Homo Sovieticus», since they nullified the gains of the general public indoctrination and also proved the utopian character of all the state attempts to unify the public space in Soviet Ukraine.

Another pillar in the process of shaping up a «New Man» wan such public institution as mass media. Soviet press was represented in Ukraine with central, republican, regional and local publishes. What seems peculiar, is the secondary character of Ukrainian-language periodicals. The described situation was the result of insufficient financial support of the editorial boards, smaller circulation, narrower thematic focus. This fitted perfectly into general course of shaping up the «builder of communism» as a holder of a Soviet quasi-national identity, embracing Russian cultural space. Assisted by press, the Party-Soviet authorities were doing their utmost to annihilate or at least dilute the historical memory of the nations through advocating cross-Soviet-union rhetoric. The suggested alternatives for historical memory were the ersatz-substitutes such as Marx-Lenin ideology, atheism and class struggle.

Censorship in Ukraine was ensured by the departments of Administration for the Protection of Military and State Secrets in the Press under the USSR Council of

Ministers. This resulted in dissected information space in the republic. They key ideas, regularly publicized in general press, were targeted at conservation and dissemination of the images of «parental care» from the side of the state, «alien surrounding», belief in constantly improving standards of living, the Party's concern for the working people, and primacy of collective interests over individual ones.

Technical progress paved the way to appearance of the new sphere of communication for the state and general public, involved in shaping up a «communist type of an individual». This was radiobroadcasting. However, in contrast with periodical press, it became not only the platform for disseminating Soviet values, but also a field of competition for the state machinery, amateur radio operators and overseas radio voices. Simultaneously broadcasted on the state radio channels, identical information for the whole population of Ukraine has contributed to integration of Ukrainian citizens, even though in a specific indoctrinated way. Records prove, that by 1963 all Ukrainian localities had already had radio coverage. When the party authorities turned their attention towards TV as a major medium of mass communication, radio was left aside as a space where it became possible to express national identity and promote Ukrainian culture. Still, this situation bore distinctive regional character. If in western and central Ukraine local radio stations opted for Ukrainian-language contents, in southern and eastern regions Russian remained the dominant language. The most russified radio was in the Crimean region, Ukrainian language broadcasts being almost totally avoided. What remains paradoxical about the influence of the radio on shaping up «Homo Sovieticus' is the combination of high degree trust to information broadcasted as the official one, combined with understanding the difference between the real life and scenes depicted in the radio programmes. In popular culture this critical attitude towards radio has manifested itself in the funny-sounding informal name for a radio transmitter: a «storyteller».

At the end of the 1950s – beginning of the 1960s the fertile liberal environment gives rise to such a phenomenon as radio-hooliganism. On the one hand, it was caused by young people's urge for self-identification, going beyond the barriers to access information in the conditions of a «closed» society, and, on the other hand, it appeared as a side-product of an amateur radio enthusiasts movement, which became a global obsession in the USSR in the context of military-patriotic education of young people. Amateur radio transmitters were often used to broadcast music forbidden by USSR authorities, to air anti-government appeals, or just for fun. In spite of the fact, that there was no official prohibition on amateur radio transmission for individuals, the state regarded radio hooliganism as an assault on information monopoly, solely exercised by the state, and, therefore, an assault on the state power structures. At the end of 1950s this trend caught on in Stalinsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kharkiv regions and to further reach the national scale.

International radio stations broadcasts posed even a greater threat to forming the outlook of a «correct» Soviet citizen. Those were attributed to be delivering propaganda and were referred to as «alien voices». During 1970s – 1980s there were

around 35–37 radio broadcasting stations. The key ones included «Radio Liberty», «Albania», «Israel», «China», «Radio Free Europe», «Voice of America», «BBC», «Deutche Welle». Exposure to international radio stations infringed the bug-free information space of the communist system. It stimulated critical thinking and shaped individual itineraries, which went far beyond the Soviet way of thinking. Another powerful incentive for young people to develop their social attitudes and perspectives was a chance to get to know foreign culture, particularly music. The state body that was dedicated to fighting against «alien voices» on the all-union scale was the Department of Special Services of the State Committee of the Ministers Council on Radio and TV, which later in 1964 was reformed as the Head Office for Radio Intelligence. The cities of Ukrainian SSR, Dnipropetrovsk, Donetsk, Kyiv, Lviv, Odesa, Symferopol, Uzhorod, Kharkiv, Chernivtsy all had local branches of Radio Countermeasure Office, comprising 307 transmitters in total.

From the beginning of the 1950s a further greater role in shaping up a «Homo Sovieticus» was allocated to TV. During 1951-1967 Ukrainian TV broadcasted live and was characterized by local authenticity. This defined the choice of TV presenters possessing a distinctive Ukrainian phenotype, and also meant a greater amount of Ukrainian-language content. One of the reasons for this «TV autonomy» was the limited possibilities to broadcast the TV content of other production studios from around the USSR. However, the end of 1960s – beginning of 1970s is marked by an abrupt change in broadcast trends: production studios based in Kyiv and other major cities switch to broadcasting Moscow- and Leningrad-produced programmes, those remain dominant in all thematic areas except kids TV programmes. The subsidiary character of republican TV meant shorter air time, thematic restrictions, privileged status of some all-union programmes (e.g.: «Time», a news programme compulsory for broadcast by all TV channels).

The television's efficiency as «the Communism builders» upbringing tool proved to be rather ambiguous. The news releases highlighting successes in consumer goods and foodstuff industries development, were treated with utmost skepticism because of their striking contrast to the stockout goods queues. However, the official foreign news releases had a profound effect upon the audience due to the latter's inability to travel across the «iron curtain» and to personally factcheck the broadcasters.

The launch of Perestroika had transformed the patterns of the TV-backed «Homo Sovieticus» identity construction to a considerable extend. The most influential innovations comprised live broadcasts, political debates, public discussions, censorship relief along with the columnists' immersion and raising information delivery rates. Government criticism enablement and consequent exposure of the Soviet system's drawbacks had provoked revolutionary changes in media. Sadly, the Ukrainian Soviet Socialist Republic's television was left behind the democratization of the media environment due to a strong position the conservative nomenklatura held in the republic. Still, the pan-Soviet tendencies managed to manifest themselves in Ukraine, thus revealing the true scope of the Soviet man identity crisis.

Numerous socio-cultural factors, such as linguistic discourse, political humor, cinema, music and Soviet ritualism, stood forth as a third pillar of the «right person» upbringing system in the USSR. Their influence, though less institutionalized in comparison to that of the educational system or media discourse, proved to be much more broad-scaled. In compliance with the pop-culture theory, these factors played the crucial role in shaping out the «Soviet people's» outlook.

As for the Soviet linguistic discourse, its most prominent feature was the so-called «Newspeak» («novoyaz»), or «sovietism» – a derivative artificial linguistic invariant constructed for the brainwashing purposes. By implementing the vast variety of techniques (such as euphemisms, split notions, slogans and language reduction tools), the «Newspeak» imposed a kind of ideologically charged discourse that totally suppressed any critical assessment of the regime. The Ukrainian version of the «Newspeak», of all, exceled in multiple loan-translations from Russian, that boosted speculations upon a subordinate, accessory position of Ukrainian language towards the Russian, and subsequently contributed to the language practices distortion in the society.

At the same time, the sovietism's genetic ambivalence – it's ability to acquire both the direct, ideologically charged meaning, and the indirect, ironic one, used to highlight the true state of affairs, – gave room to the «linguistic resistance» that raised its visibility in the Perestroika context. The linguistic resistance tendencies proved that, despite the «Newspeak» infiltration into public conscience, the Party ideologists failed to achieve their ultimate aim in constructing the totalitarian human identity.

Political humor is yet another distinct form of the rebellion against the «Homo Sovieticus» identity construction aimed at raising up a totally state-dependent individual. Stemmed from official ideology through reaching out to its theses and agenda, political humor at the same time ironically resisted its overwhelming influence by effectively debunking most of the tired ideological tropes. The hot topics of political jokes throughout the 1950ies to the 1980ies comprised Socialist regime, one-party system, the Communist Party and its self-proclaimed role as an all-time infallible leader, the building of Communism, the CPSU Central Committee's foreign policy, the Party's visions of historical past and future, the Party's national politics etc. Positioned as dogmatic existential fundamentals within the official discourse, these topics simultaneously exposed their immanent drawbacks, hypocrisy and divorcement from the everyday reality in the mirror of political humor. While the butt of political jokes of the 1953–1985 was the single paramount leader («vozhd») associated with a certain historical period (Lenin, Stalin, Khrushchev, Brezhnev), a much wider array of taunts emerged within the Perestroika context. Political humor had a drastic influence upon the construction of Ukrainian «Homo Sovieticus» invariant and de facto was the most widespread form of resistance to the regime-imposed common conscience transformations in Ukraine.

Movie industry held a special place amongst the means of cultural influence upon the people. Despite the obvious difference in political climate, the Soviet movie

industry succeeded to capitalist Hollywood to a great extend – namely, in tricking its audience into an augmented reality full of seemingly ideal figures. The narratives of unstoppable progress (space conquest, virgin soil upturn campaign, heroism and so on) functioned as a veritable refrain throughout the movie discourse. The cinema show, especially in a rural area, was often turned into a political event that merged the show itself with a range of visual and communicative means and tools of emotional involvement. Movies approved for release had to pass the filters of the Socialist public control and Party censorship, including the KGB, the Glavlit (Main Directorate for Literature, Printing and Publishing) and its regional offices, the Communist Party regional and central committees, the State Cinema Committees of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the USSR. From the 1950-ies through the 1980-ies, the self-censorship approach based on various understandings of admissibility limits in cinematography dominated the artistic circles. However, just like any other art, the movie industry affected its audience in an ambiguous way. In one respect, it served as a powerful means of channeling the Communist ideologemes to the people by prompting them to adopt the «correct» behavior patterns and reality assessment scales. On the other hand, the grotesqueness and utter campiness of the vast majority of cinema products in the USSR, and in the Ukrainian SSR in particular, boosted the Soviet values erosion and served as a breeding ground for more critical attitudes to the regime. The widespread folksay «Just like in the movies!» embeds the common comprehension of the artificial nature of the worldview imposed through the Soviet movie industry.

Under the pervasive ideological influence, music, in its turn, also fails to preserve its immunity to brainwashing and acquires value-shaping functions. The musical art, namely the popular songs, proved to be as ambiguous in its influence upon the audience as any other Soviet cultural discourse. The authorities tended to use the music pieces to strengthen the favorable axiology patterns. Take the case of lullabies stuffed with the Communist slogans, or the Pioneer songs, or numerous marches and labor songs. However, the ideological influence of the state-approved music pieces shouldn't be overrated. Plenty of sources prove that, instead of being taken literally, such songs were often extracted from the ideological contexts and interpreted through the lens of the Soviet mundane routine.

Apart from that, strong alternative currents opposing the Communist rhetoric took shape throughout the 1950-ies to the 1980-ies, such as the bard song (songs composed and performed by amateur singers), rogue song, rock song etc. The bard song immersion signaled of a crucial turn in the common conscience. Instead of addressing its audience as an individuality-deprived mass, the collective «Us», it approached the listener as a friend, thus building up an intimate space free from the Party slogans and mottos. The counter-cultural repertoire was delivered through the live music restaurants, cafés and bars hosting orchestras playing foreign or rogue songs on a by-order basis. Rock music was bold enough to raise some urgent social issues and to construct a realistic image of its time and itself. The rock artists promoted the

independence of thoughts, brought into question the tailor-made wellbeing formulas, protested the conformism, rejected truisms and slogans exploiting.

The «Homo Sovieticus» construction process couldn't but take advantage of such prolific cultural component as holidays and rituals. The state-imposed model aimed to legitimize the Soviet/Party system, to erase the national identity-concerned elements from the historical memory and to destroy religion as its ideological competitor. This process took place throughout the whole period of the USSR existence. The discussion of «the Communism builder» concept that started right after Stalin's death, had marked the new stage in shaping out Soviet ritualism.

In order to stress upon the «democratic» character of the newly established holidays, presented as if brought to life by public initiatives, the updated Socialist rituals were developed in close cooperation with the general public, i.e. scientists, artists, cultural workers and the active core of the Party, Komsomol, Soviet and trade-union bodies. The new ritualism dissemination strategies included multiple guidelines, color propaganda movies and albums. The newly implemented holiday ranking comprised the nation-wide or state holidays (the most important, compulsory ones that required large-scaled celebrations), labor holidays (for certain public categories), seasonal holidays (related to natural phenomena) and ordinary holidays (relevant for individuals).

The Soviet ritualism implementation in the Ukrainian SSR bore a distinct mark of regional and social specificity. In the Western Ukraine, the new holidays and rituals introduction had led to an eclectical mix of the new Soviet and traditional national elements, while in the Eastern and Southern parts of the country, more ideologically homogenous versions were promoted. Establishing the new Soviet holiday and ritual framework in the rural areas proved to be considerably hard. On the one hand, the traditionalistic and conservative rural population tended to reject the officially imposed holiday initiatives; on the other hand, tight resources of the peasantry failed to meet the officials' expectations to a full extend.

Summing up the results of the ambitious experiment in constructing «the Soviet man» identity in the Ukrainian SSR in 1953-1991, the general failure of the Soviet regime's attempts to turn the population into a standardized and ideologically driven mass should be acknowledged. Most people stuck to double identity and double loyalty behavior patterns. In public, they played the «Soviet man» role, rejecting bourgeois outlook and supporting the official initiatives. In private, however, the vast majority of the Ukrainian SSR citizens pursued their own interest and treated «the building of the Communism» as a must-watch stage performance one simply had to sit out.

The regime had reached considerable progress in eroding national and religious identities, as well as in ruining the self-expressionist and individualistic values. Yet, much to the «Homo Sovieticus» designers' disappointment, the vacuum created as a result of their destructive activities, was filled in not by the Communist values, but by an ambivalent mixture of paternalism and consumerism.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали[1]

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918-1991)

оп. 24.

1. Спр. 5141. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций – об антисоветских проявлениях и борьбе с ними, 10 лютого 1960 – 07 жовтня 1960, 132 арк.

2. Спр. 3773. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, докладные записки, информации обкомов, райкомов КП Украины, ЦК ЛКСМУ, Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР – о работе издательств газет, художественных изданий, о выполнении постановления ЦК КП Украины «Об увеличении объема и периодичности районных газет Украинской ССР», 01 березня 1954 – 13 грудня 1954, 81 арк.

3. Спр. 3774. Текстовые сводки вычерков произведенных органами цензуры Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР, в печатных изданиях республики с декабря 1953 по март 1954, 21 січня 1954 – 21 квітня 1954, 274 арк.

4. Спр. 3799. Информации обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины от 11 июля 1953 года «О недостатках в распространении газет и журналов в Украинской ССР». Справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины и письмо всесоюзного объединения «Международная книга» – об экспорте Украинских газет и журналов в страны народной демократии, а также в капиталистические страны, 09 січня 1954 – 16 жовтня 1954, 39 арк.

5. Спр. 4157. ЦК КП України. Таємна частина – Особий сектор. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов, райкомов партии, Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР – вопросы печати, 18 січня 1955 – 19 грудня 1955, 522 арк

6. Спр. 4262. Документы ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления обкомов, горкомов КП Украины, письма министерств и других организаций – по вопросам литературы и искусства, распределения литературы и газет (работа культторгов); вопросы физкультуры и спорта, 05 січня 1957 – 30 грудня 1957, 215 арк.

7. Спр. 4604. Справки отделов ЦК КПУ, постановления обкомов КПУ, информации, письма обкомов партии, Главного управления по охране военных тайн в печати при СМ УССР и других организаций – по вопросам печати, 04 березня 1957 – 31 березня 1958, 175 арк.

8. Спр. 4703. Секретная часть Особого сектора. Письмо ЦК КПСС, копии писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления обкомов, горкосов ЦК КП Украины, письма, информация министерств и других организаций – по вопросам литературы и искусства (тексты нового государственного гимна УССР), о недостатках в подписке на иностранную литературу, о совещании городского физкультурного актива г. Винницы, 08 січня 1958 – 09 березня 1959, 219 арк.

---

[1] Назви архівних фондів і справ подаються мовою оригіналу.

9. Спр. 4947. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Комитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР об антисоветских проявлениях и борьбе с ними, 25 грудня 1958 – 31 грудня 1958, 108 арк.

10. Спр. 5141. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций – об антисоветских проявлениях и борьба с ними, 10 лютого 1960 – 07 жовтня 1961, 132 арк.

11. Спр. 5483. Копии исходящих писем в УК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины постановления, письма обкомов КП Украины, Главлита УССР и других организаций – о создании межрайонных газет в Украинской ССР, о мерах улучшения издания сельскохозяйственной литературы и журналов и другим вопросам, 08 січня 1961 – 30 листопада 1962, 178 арк.

12. Спр. 5901. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, в КГБ при СИ УССР, справки отделов ЦК КП Украины; письма, постановления обкомов партии, Госкомитета при СМ УССР по прессе и др. организаций – об издании многотиражных газет; об ошибках идейно-политического характера в некоторых произведениях и другим вопросам, 07 січня 1964 – 31 грудня 1965, 140 арк.

13. Спр. 6001. Письмо ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления обкомов КП Украины, письма УОКСа, Госкомитета СМ УССР по прессе, Госкомитета СМ УССР по радио и телевидению, Союза писателей УССР – об объединении редакций областных газет «Закарпатська правда» и «Радянська Буковина», о многотиражных газетах Днепропетровской области, об увеличении тиража газеты «За металл» Коммунарского металлургического завода, о создании газеты «Ленінським шляхом» в организации п/я №24 г. Киева, в тресте «Горловскхимстрой», о работе издательства «Крым», о преобразовании «Блокнота агитатора» в журнал «Агітатор України», о работе редакции журнала «Жовтень», о повести В. Дубинского «Циклон», о писателе П. Я. Зарудном и другим вопросам, 19 січня 1965 – 23 грудня 1965, 113 арк.

14. Спр. 6139. Справки отдела пропаганды ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины, КГБ при СМ УССР и других организаций – об увеличении тиража газеты «Київська правда», о создании многотиражных газет «Авангард», «Прогресс», «Трибуна передовика» и других, о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «Про поліпшення випуску в республіці краєзнавчої і туристської літератури» и другим вопросам, 07 травня 1966 – 22 грудня 1966, 79 арк.

15. Спр. 6222. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма МИД УССР, Радиокомитета – об очередной антисоветской акции украинских националистов в США, о изложении некоторых вопросов теперешней украинской литературы в печатных органах ПНР и ЧССР, 24 березня 1966 – 08 грудня 1966, 85 арк.

16. Спр. 6284. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, письма, постановления обкомов Компартии Украины, КГБ при СМ УССР и других организаций – об увеличении тиража, создании многотиражных газет и другим вопросам печати, 05 січня 1967 – 25 жовтня 1967, 60 арк.

оп. 25.

17. Спр. 9. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, постановления, письма обкомов КП Украины и других организаций – о вечернем университете марксизма-ленинизма при Ялтинском ЦК Компартии Украины, о проведении праздников, юбилеев, увековечении памяти, сооружении памятников. 16 лютого 1968 – 18 жовтня 1968, 71 арк.

18. Спр. 367. Исходящее письмо в ЦК КПСС, справка отдела науки ЦК Компартии Украины, письма КГБ при СМ УССР, ЦСУ УССР – о работе Киевского Госуниверситета, о правилах приема в вузы, о программах русской и украинской литературы в средней школе и другим вопросам, 1970, 42 арк.

19. Спр. 514. Справка отделов ЦК Компартии Украины, письмо СМ УССР о выполнении постановления ЦК Компартии Украины «О состоянии и мерах по дальнейшему улучшению радиопередач на зарубежные страны», письмо Агентства печати Новости о выступлении в журналах АПН за рубежом под условным названием «Під сонцем братерської дружби народів», информация Черновицкого обкома партии о проведенной в области работе по разоблачению сионистской пропаганды и другие вопросы, 15 березня 1971 – 05 липня 1971, 20 арк.

20. Спр. 516. Письмо в ЦК КПСС о группе ученых УССР, рекомендуемых для участия в выборах на объявленные АМН СССР вакансии, о создании Крымского госуниверситета, справки отделов ЦК КПУ, письма и информации некоторых обкомов Компартии Украины, АН УССР и других организаций об идейно-воспитательной работе среди учащихся общеобразовательных школ, о работе высших учебных заведений и другие вопросы, 22 января 1971 – 28 января 1972, 65 арк.

21. Спр. 1037. Докладная записка секретаря ЦК Компартии Украины и отделов ЦК о состоянии вещания на зарубежные страны, которое ведет Государственный комитет Совета Министров Украинской ССР по телевидению и радиовещанию, и по другим вопросам, 24 січня 1974 – 27 грудня 1974, 26 арк.

22. Спр. 1039. Письма в ЦК КПСС, записки отделов ЦК Компартии Украины, информация обкомов партии о совещании работников высшей школы Украинской ССР, о некоторых вопросах дальнейшего совершенствования подготовки кадров для зарубежных стран и по другим вопросам, 02 января 1974 – 19 декабря 1974, 110 арк.

23. Спр. 1206. Постановление бюро Львовского обкома Компартии Украины «Об опыте партийных организаций контрпропаганды», 05 лютого 1975, 16 арк.

24. Спр. 1507. Письма в ЦК КПСС об издании научно-технического журнала «Электроника и моделирование», о дальнейшем совершенствовании процесса обучения и воспитания учащихся в общеобразовательной школе, справки отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины по вопросам деятельности Академии наук УРСР, учебных заведений профессионально-технического обучения и по другим вопросам, 05 січня 1977 – 14 березня 1978, 97 арк.

25. Спр. 1684. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины, Черновицкого обкома партии по вопросу дальнейшего развития радиовещания и телевидения в области, 24 лютого 1978 – 30 червня 1978, 16 арк.

26. Спр. 1686. Письма в ЦК КПСС о проведении сессии общего собрания Академии наук Украинской ССР, о работе Академии наук Украинской ССР по созданию новых технологий на основе фундаментальных исследований, справки отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины по вопросам работы научных учреждений, высших и средних специальных учебных заведений профессионально-технического обучения, об организации государственного университета в г. Запорожье и другим вопросам, 1978–1979, 131 арк.

27. Спр. 1883. Письмо в ЦК КПСС, записки отделов ЦК и других организаций о работе органов прессы, печати, охраны государственных секретов в прессе, 29 січня 1979 – 20 грудня 1979, 167 арк.

28. Спр. 1884. Записки отделов ЦК Компартии Украины, Гостелерадио Украинской ССР по вопросам телевидения и радиовещания, 12 января 1979 – 28 апреля 1980, 33 арк

29. Спр. 1886. Переписка с ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины и других организаций по вопросам работы высших учебных заведений, учебных заведений профессионально-технического образования, 02 січня 1979 – 02 лютого 1981, 153 арк.

30. Спр. 2050. Переписка с ЦК КПСС, записки отделов ЦК Компартии Украины и других организаций о работе издательств и книжной торговли, о недостатках в распространении периодической печати в республике, 05 січня 1980 – 17 листопада 1980, 48 арк.

31. Спр. 2223. Письмо Госкомитета СССР по телевидению и радиовещанию о развитии сети телевидения и радиовещания в Украинской ССР в XI пятилетке, справки отделов, секретаря ЦК Компартии Украины, СМ УССР, Укрсовпрофа и др. организаций по вопросам: о IV съезде кинематографистов Украины, о состоянии работы с фильмами капиталистических стран, об улучшении производства и показа кинофильмов для детей и продростков, об улучшении работы молодежных дискотек, о ходе ремонта Львовского театра оперы и балета им. Ивана Франко, 23 квітня 1981 – 27 березня 1984 г., 79 арк.

32. Спр. 2401. Информации в ЦК КПСС: о дублировании газеты «Вечірній Київ» на русский язык; о передаче Черкасской областной типографии в систему партиздата; об освещении 1500-летия г. Киева в научных и других изданиях; о работе средств массовой информации и пропаганды республики по изучению общественного мнения, повышению эффективности выступлений; о фактах нарушений в организации книжной торговли и использовании библиотечного фонда, 23 лютого 1982 – 09 січня 1983, 71 арк.

33. Спр. 2402. Докладные записки отделов ЦК Компартии Украины Министерства связи УССР по вопросам: радиовещания на зарубежные страны; восстановления службы зарубежной радиоинформации Гостелерадио УССР, 20 січня 1982 – 10 вересня 1982, 22 арк.

34. Спр. 2545. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины, информации Госкомиздата УССР, переписка с ЦК КПСС, обкомами партии, АН УССР, редакцией журнала «Вопросы истории» о развитии книгоиздательского дела в республике, замечаниях политико-идеологического характера по материалам, поступившим на цензорский контроль, изданий газет, брошюр, публикаций статей, записке Черновицкого обкома партии «О некоторых вопросах работы среди молдавского и румынского населения области». Комментарий редакции газеты «Правда» к тематическому анализу почты на Украинской ССР за 1983 год, 07 січня 1983 – 31 березня 1984, 85 арк.

35. Спр. 2716. Справки отделов пропаганды и агитации, транспорта и святи, управления делами ЦК Компартии Украины о соблюдении правил выпуска ведомственной печатной продукции в республике, упорядочении штатов, заработной платы и авторского гонорара редакций районных, городских и горрайонных газет, увеличении штата главной редакции зарубежной информации Гостелерадио УССР, 30 липня 1984 – 02 лютого 1985, 20 арк.

36. Спр. 2718. Справки и информация отделов пропаганды и агитации, науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины о порядке и планах работы Комиссии ЦК по внешнеполитической пропаганде на 1984 год, 04 січня 1984 – 27 листопада 1984, 55 арк.

37. Спр. 2720. Справки и информации отделов пропаганды и агитации, зарубежных связей ЦК Компартии Украины, МИД УССР, Института истории АН УССР, общества «Украина», разоблачающие антисоветскую пропаганду и деятельность из-за рубежа и меры по их противодействию, 27 лютого 1984 – 14 лютого 1985, 125 арк.

38. Спр. 2858. Информация отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины о серьезных нарушениях в издании ведомственной печатной продукции, информация Главлита УССР о замечаниях, поступивших на цензорский контроль. Докладная записка

работников ЦК и Совмина УССР, отделов ЦК о развитии материально-технической базы телевидения в Украинской ССР. Записка работников ЦК по атеистическому воспитанию трудящихся, 23 січня 1985 – 22 квітня 1986, 32 арк.

39. Спр. 2859. Планы работы Комиссии ЦК Компартии Украины по внешнеполитической пропаганде и контрпропаганду на I и II полугодие, ориентировки отделов ЦК, направленные обкомам партии по вопросам внешнеполитической пропаганды и контрпропаганды. Переписка с ЦК КПСС по вопросу искусственного голода на Украине в 1932-1933 гг. и другим вопросам антисоветской, буржуазно-националистической деятельности, 08 січня 1985 – 17 жовтня 1985, 133 арк.

40. Спр. 2979. Доповідні записки, інформація, листи ЦК Компартії України, його відділів, ЦК ЛКСМУ про відгуки трудящих України на виступ Генерального Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова по Центральному телебаченню 14 травня 1986 р. щодо аварії на Чорнобильській АЕС, поліпшення роботи редакцій журналів, створення газет, практику реагування на критичні виступи газет, радіо та телебачення, 20 січня 1986 – 04 листопада 1986, 26 арк.

41. Спр. 2981. Плани роботи Комісії ЦК Компартії України з зовнішньополітичної пропаганди та контрпропаганди. Доповідні записки відділів зарубіжних зв'язків, пропаганди та агітації ЦК КП України про заходи в зв'язку з відновленням діяльності так званої «Центральної ради українського студентства» і тенденціях ворожої пропаганди на рішення XXVIII з'їзду КПРС, заходи протидії їй, 16 січня 1986 – 18 липня 1986, 71 арк.

42. Спр. 3139. Листи відділів ЦК Компартії України, Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, АН УРСР про недоліки в керівництві партійних комітетів перебудовою засобів масової інформації, заробітну платню робітникам преси, пропаганду серед населення про надійність атомних електростанцій, видання збірників та з інших питань масової пропаганди, 13 березня 1987 – 16 листопада 1987, 55 арк.

43. Спр. 3140. Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР (Главлит СССР). Перелік відомостей, заборонених до відкритого друку Главлітом СРСР (друкарський прим.), 09 жовтня 1987, 97 арк.

44. Спр. 3141. Інформації, доповідні записки, довідки ЦК Компартії України, його відділу пропаганди і агітації, Міністерства закордонних справ УРСР, посольства СРСР у Канаді, Інститутів АН УРСР, Головліту України про огляд антирадянських газет і журналів, що видаються в капіталістичних країнах, діяльність «Канадського комітету по дослідженню голоду на Україні», сіоністів, боротьбу проти українського буржуазного націоналізму та інших антирадянських проявів, 08 січня 1987 – 19 жовтня 1987, 97 арк.

оп. 31.

45. Спр. 24. Докладные записки и справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины, Министерства культуры УССР, Главного управления кинофикации и кинопроката – об обслуживании киносеткой населения, строительстве кинотеатров, проведении кинофестивалей; о республиканском и местном радиовещании, 12 січня 1955 – 26 листопада 1955, 360 арк.

46. Спр. 26. Киносценарий художественного документального фильма «Пісня про Україну» (авторы: А. Малышко, А. Михалевич, П. Шумило) и справка отдела науки и культуры ЦК КП Украины по сценарию, 07 березня 1955 – 14 травня 1955, 192 арк.

47. Спр. 345. Докладные записки и справки отделов ЦК, министерств УССР – по вопросу улучшения руководства радиовещанием и телевидением; о проведении кинофестива-

лей; выделение ассигнований, о ремонте и о других вопросах работы кинотеатров, 27 січня 1956 – 24 грудня 1956, 271 арк.

48. Спр. 1241. Докладные записки, письма, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины, министерств, Союза работников кинематографии Украины – о проведении республиканского совещания работников радиовещания и телевидения, о строительстве кинотеатров, о работе телевизионных студий. 12 січня 1959 – 24 грудня 1959, 367 арк.

49. Спр. 3840. Довідки відділу культури до листів партійних, комсомольських, мистецьких організацій і творчих спілок з питань творчості молодих літераторів, театрального та образотворчого мистецтва, а також матеріали Кінокомітету про проведення кінофестивалів і використання кіно в лекційні пропаганді, 07 січня 1969 – 30 грудня 1969, 106 арк.

оп. 32.

50. Спр. 74. Справки отделов ЦК КП Украины по письмам партийных, советских и творческих организаций по вопросам работы творческих организаций, радиовещания, кино и телевидения с приложением этих писем, 05 січня 1970 – 01 грудня 1970, 122 арк.

51. Спр. 385. Справки, докладные записки работников отдела пропаганды и агитации по вопросам работы заведений культуры, телевидения и радио, культурно-просветительских учреждений по пропаганде научно-технических знаний и передового производственного опыта. Предложения Госкомитета Совета Министров УССР по телевидению и радиовещанию и некоторых обкомов партии об увеличении объема, усовершенствовании вещания украинского радио на зарубежные страны, 19 січня 1971 – 17 грудня 1971, 142 арк.

52. Спр. 277. Справки отделов и работников аппарата ЦК Компартии Украины по письмам партийных, советских органов и общественных организаций по вопросам работы радиовещания, кино, телевидения с приложением этих писем, 13 січня 1971 – 21 грудня 1971, 149 арк.

53. Спр. 583. Информации работников отдела, Государственного комитета Совета Министров УССР по телевидению и радиовещанию о работе телевидения и радиовещания, 09 лютого 1972 – 30 червня 1972, 70 арк.

54. Спр. 1830. Справки и информации ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, Киевского горкома Компартии Украины, АН СССР и других организаций по вопросам празднования знаменательных дат в жизни государства, республики, в области науки, литературы и искусства, 20 січня 1982 – 19 січня 1983, 134 арк.

55. Спр. 2369. Записки, довідки, інформації відділу культури ЦК Компартії України, партійних і радянських органів, Центрального музею В.І. Леніна, Мінкультури УРСР, Держкіно УРСР, творчих спілок і товариств з питань розвитку літератури і мистецтва, кінематографії і телебачення, 4 лютого 1987 – 23 березня 1988, 227 арк.

56. Спр. 2446. Записки, довідки, інформації, телеграми секретарів ЦК Компартії України, його ідеологічного відділу, партійних органів і установ, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Правління Спілки письменників України, інших організацій про стан і заходи щодо посилення ідейно-політичного виховання студентської молоді, роботу парторганізацій республіки по пропаганді і роз'ясненню рішень XIX Всесоюзної партконференції, про систему політичної освіти, ідеологічне протиборство і контрпропагандистську діяльність, міжнаціональні відносини та інші питання ідеологічної роботи, 26 січня 1988 – 6 грудня 1988, 167 арк.

57. Спр. 2565. Листи, інформації Мінкультури УРСР, Правління Спілки письменників і кінематографістів України, Київської кіностудії ім. О. П. Довженка, Держтелерадіо УРСР

до ЦК Компартії України про стан телебачення і радіомовлення, кінематографії, організацію платного показу, 10 січня 1989 – 10 січня 1990, 113 арк.

58. Спр. 2788. Листи, телеграми Міністерства культури УРСР, Держтелерадіо УРСР, Держпостачу України, інших організацій до ЦК Компартії України про роботу українського телебачення, 23 лютого 1990 – 8 січня 1991, 37 арк.

59. Спр. 2926. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК КП України, його відділів, партійних органів, Ради Федерації незалежних профспілок, колективів про основи законодавства СРСР і суб'єктів федерації про культуру, ситуацію в національно-культурних об'єднаннях, про X з'їзд письменників України, інші питання творчих спілок, установ культури, культурно-освітньої роботи, телебачення і кінематографу, 7 січня 1991 – 26 червня 1991, 145 арк.

оп. 70.

60. Спр. 2250. Обзоры отдела и переписка с обкомами КП Украины и редакциями республиканских и областных газет, 08 квітня 1954 – 23 листопада 1954, 96 арк.

61. Спр. 2413. Информации обкомов ЦК Украины о выполнении постановления ЦК КП Украины «О фактах неправильного использования гонорара фондов и нарушения финансовой дисциплины в некоторых редакциях областных газет и областных издательств республики»; «О ликвидации убыточности газет и журналов республики»; «О повышении партийной принципиальности в деятельности газет, журналов и издательств», 06 березня 1959 – 31 грудня 1959, 224 арк.

62. Спр. 2349. Переписка с обкомами КП Украины, редакциями республиканских, областных, городских, районных, многотиражных газет об увеличении тиражей, издания газет, проверке фактов, освещенных в газетах и др. материалы, 25 січня 1957 – 18 грудня 1957, 213 арк.

63. Спр. 2382. Предложения обкомов КП Украины по улучшению работы РАТАУ. Информации обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КПСС от 27 октября 1958 г. и ЦК КП Украины и Совета Министров УССР «О сроках выхода газет и журналов и доставки их населению». Постановления ЦК КП Украины от 20 октября 1958 г. «Об улучшении руководства рабселькоровским движением в республике», 16 серпня 1958 – 31 грудня 1958, 126 арк.

64. Спр. 2447. Материалы обкомов КП Украины, министерств, ведомств и телестудий по вопросам радио, телевидения. Информация обкомов КП Украины по выполнению постановления ЦК КПСС от 29 января 1960 и ЦК КП Украины от 22 марта 1960 «По вопросам улучшения развития радиовещания и телевидения», 17 лютого 1960 – 31 грудня 1960, 251 арк.

65. Спр. 2477 Материалы обкомов КП Украины, министерств, ведомств по вопросам радио и телевидения, 9 січня 1961 – 29 грудня 1961, 81 арк.

66. Спр. 2501. Материалы обкомов КП Украины, Министерств и ведомств по вопросам радио и телевидения, информации обкомов КП Украины «О ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О дальнейшем улучшении радиовещания и телевидения в УССР», 13 лютого 1962 – 11 грудня 1962, 197 арк.

67. Спр. 2542. Информация промышленных и сельских обкомов о новых формах идеологической работы, просьбы о посылке лекторов, характеристики на пропагандистов и другие материалы по вопросам пропаганды, 03 січня 1964 – 28 грудня 1964, 320 арк.

68. Спр. 2558. Статистический отчет Книжной Палаты УССР о газетной продукции Украинской ССР за 1963 год, 20 січня 1963, 96 арк.

69. Спр. 2568. Данные обкомов КП Украины о количественном и качественном составе агитаторов, информация о ходе разъяснения материалов мартовского Пленума ЦК КПСС, информация о праздновании 20-летия победы советского народа над фашистской Германией, информация о проведении первомайских праздников, серпа и молота в областях, 12 травня 1965 – 31 червня 1965, 197 арк.

70. Спр. 2569. Информация обкомов КП Украины о новых формах и методах идеологической работы партийных организаций, информация об организации областных школ художников-оформителей наглядной агитации, информация о подготовке и проведении выборов в местные Советы депутатов трудящихся, 12 січня 1965 – 29 травня 1965, 228 арк.

71. Спр. 2577. Материалы обкомов КП Украины, комитета по радио и телевидению при СМ УССР по вопросам радио и телевидения, 26 січня 1965 – 16 грудня 1965, 127 арк.

72. Спр. 2585. Інформації обкомів КП України про деякі нові форми в ідеологічній роботі (по областях), 08 липня 1966 – 31 грудня 1966, 170 арк.

73. Спр. 2594. Інформації обкомів ЦК КП України про роботу народних музеїв, про впровадження в побут нових радянських звичаїв, про роботу народних університетів, про спорудження пам'ятників, меморіальних дошок і про стан пам'ятників історії, 13 лютого 1967 – 18 листопада 1967, 27 арк.

оп. 71.

74. Спр. 180. Докладные записки Министерства культуры Украинской ССР, главными управлениями кинофикации по вопросам проката кинофильмов, 21 лютого 1955 – 16 листопада 1955, 52 арк.

75. Спр. 209. Информация и справки обкомов КП Украины, институтов об отчетно-выборных собраниях в партийных организациях институтов, о состоянии идейно-воспитательной работы среди студентов, преподавателей высших учебных заведений, 06 лютого 1957 – 31 грудня 1957, 108 арк.

76. Спр. 219. Письма, информация обкомов партии, академии наук УССР, институтов, техникумов, министерств УССР о распределении молодых специалистов, проведении производственной практики студентов и по другим вопросам работы учебных заведений, 27 січня 1958 – 25 грудня 1958, 139 арк.

77. Спр. 222 Докладные записки, справки отдела Министерства культуры УССР, творческих организаций по вопросам работы театров, филармоний, союзов художников, писателей, композиторов, о наборе в высшие учебные заведения Министерства культуры, строительстве киностудий, проведении Декад литературы и искусства, 13 січня 1958 – 25 грудня 1958, 218 арк.

78. Спр. 244. Стенограмма республиканского совещания по вопросам перестройки работы вузов в свете требований Закона о народном образовании (5-6 мая 1960 г.), 05 травня 1960 – 05 липня 1960, 283 арк.

79. Спр. 254. Информация обкомов КП Украины о подборе кадров для работы за рубежом, работа со студентами-иностранцами, справки об обеспечении студентов общежитиями и другие вопросы работы вузов, 23 січня 1961 – 02 червня 1961, 140 арк.

80. Спр. 260. Інформація обкомів КП України, доповідні записки Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, вищих навчальних закладів і інших організацій про роботу загальнонаукових і загальнотехнічних факультетів, про досвід роботи студентів у поєднанні навчання з виробничою працею та інші питання роботи вузів, 08 серпня 1962 – 18 грудня 1962, 189 арк.

81. Спр. 261. Відділ науки і культури. Сектор кінематографії. Інформації і доповідні записки обкомів ЦК КП України, Спілки кінематографістів УРСР, кіностудій про заходи

щодо поліпшення керівництва розвитком української кінематографії, 09 квітня 1962 – 15 грудня 1962, 36 арк.

82. Спр. 271. Доповідні записки обкомів КП України, міністерств і вузів республіки про хід перебудови роботи технікумів, розподіл плану прийому до вузів, про проведення наукових нарад і семінарів, про організацію роботи зі студентами-іноземцями та інші питання роботи вузів, 08 квітня 1964 – 30 грудня 1964.

83. Спр. 275 Доповідні записки обкомів КП України, Міністерства культури УРСР, творчих спілок і організацій республіки з питань літератури і мистецтва, 02 січня 1964 – 08 грудня 1964, 165 арк.

84. Спр. 287. Інформації обкомів КП України, доповідні записки Міністерства культури УРСР, Комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР, творчих спілок і організацій з питань літератури і мистецтва, 05 січня 1966 – 28 грудня 1966, 93 арк.

оп. 73.

85. Спр. 709. Протоколы партбюро, докладные записки Министерства просвещения УССР, педагогических институтов – о воспитательной работе среди студентов педагогических институтов, о распределении выпускников педагогических институтов и по другим вопросам педагогических институтов, 12 січня 1956 – 04 грудня 1956, 167 арк.

86. Спр. 719. Информации, докладные записки и справки отдела школ ЦК, обкомов КП Украины – о состоянии производственного обучения в школах республики, 1957, 283 арк.

87. Спр. 721. Информация, докладные записки и справки обкомов КП Украины – о состоянии идейно-воспитательной работы среди учащейся молодежи, 1957, 324 арк.

88. Спр. 746. Стенограмма совещания инспекторов детских комнат органов милиции и начальников детских приемников-распределителей МВД УССР, 08 вересня 1960, 114 арк.

89. Спр. 751 Докладные обкомов КП Украины и Министерства просвещения УССР по разным вопросам, 04 січня 1961 – 28 грудня 1961, 179 арк.

Ф. 244 Редакция журнала ЦК КПУ «Коммунист Украины»

оп. 1.

90. Спр. 106 Переписка с партийными, советскими органами и учреждениями, трудящимися по вопросам рассмотрения поступивших писем и заявлений, откликов на опубликованные в журнале материалов, 03 січня 1977 –23 червня 1977, 135 арк.

Ф. 287 Партійний комітет Державного комітету по телебаченню і радіомовленню Ради міністрів УРСР

оп. 9.

91. Спр. 103. Первичная организация КП Украины. Госкомитета Украины по телевидению и радиовещанию Ленинского района г. Киева. Протоколы партийных собраний и заседаний партийного бюро парторганизации дирекции программ радиовещания на зарубежные страны, 26 січня 1977 – 28 грудня 1977, 154 арк.

92. Спр. 147. Протоколы общих партсобраний и партбюро Дирекции иновещания. Ленинский район г. Киева. Государственный комитет по телевидению и радиовещанию, 27 січня 1981 – 15 грудня 1981, 136 арк.

93. Спр. 179. Протоколы партийных собраний Государственного комитета УССР по телевидению и радиовещанию (Ленинский район, г. Киев), 28 січня 1987 – 15 грудня 1987, 125 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 166 Міністерство освіти України (1917–2000)

оп. 15.

94. Спр. 8845. Звіти працівників народної освіти УРСР, які були у відрядженні за кордоном у 1975 році, 123 арк.

95. Спр. 8876. Стенограма IV Всесоюзных педагогічних читань «Совместная работа школы, семи и общественности по коммунистическому воспитанию детей и молодежи», 26 березня 1976, 190 арк.

96. Спр. 8928. Стенограма IV з'їзду учителів Української РСР, 29 березня 1977, 306 арк.

97. Спр. 9329. Довідки про результати перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів та про розвиток народної освіти за 1987 рік, 203 арк.

оп. 17.

98. Спр. 42. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, ЦК Компартії України та інші державні органи, з питань народної освіти (інформація, листування), 1989, 201 арк.

99. Спр. 121. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформація, листування), 03 січня 1991 – 29 квітня 1991, 161 арк.

Ф. 4605. Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР

оп. 1

100. Спр. 114. Циркулярные указания Главлита УССР за 1967 год и информационное письмо о работе органов цензуры в редакциях районных и многотиражных газет, освобожденных от предварительного контроля, 23 січня 1967 – 27 листопада 1967, 16 арк.

101. Спр. 227. Листування з Головлітом СРСР з питань цензорської роботи. 21 лютого – 22 листопада 1989, 114 арк.

102. Спр. 231. Протокол республіканської наради-семінару про деякі нові особливості роботи органів по охороні державних таємниць у пресі та документи до нього. 8-9 жовтня 1990, 20 арк.

Ф. 4667 Республіканська студія телебачення Держкомітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР

оп. 1.

103. Спр. 30. Довідка директора студії до Міністерства державного контролю СРСР про роботу студії з пропозиціями щодо покращення стану телебачення. 23 січня 1957, 16 арк.

104. Спр. 50. Стенограма доповіді директора студії на республіканському семінарі керівників і працівників телебачення про роботу громадсько-політичної редакції студії, лютий 1958, 21 арк.

105. Спр. 51. Довідки, листи до керівних партійних та радянських органів про діяльність студії та окремих редакцій. 27 січня 1958 – грудень 1958, 68 арк.

106. Спр. 68. Довідка про роботу Київської студії телебачення по виконанню рішення ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення», звіт про передачі спектаклів телевізійного театру студії», грудень 1960, 22 арк.

Ф. 4754 Державний комітет УРСР з кінематографії і його головне управління державної, науково-популярної, хронікально-документальної кінематографії (Держкіно УРСР) (об'єднаний фонд)

оп. 1

107. Спр. 394. Комитет по кинематографии при СМ УССР. Канцелярия. Переписка с ЦК КПУ и Госпланом УССР об улучшении кинообслуживания сел, о более подробном освещении истории партизанской и подпольной борьбы против немецко-фашистских захватчиков на Украине в период ВОВ за 1971 год, 16 січня – 21 грудня 1970, 54 арк.

108. Спр. 857 Стенограмма заседания Коллегии Госкомитета УССР по кинематографии о дополнительных мерах по дальнейшему улучшению работы Киевской киностудии им. А. П. Довженко. г. Киев, 16 июля 1980, 99 арк.

109. Спр. 982. Государственный комитет Украинской ССР по кинематографии. Руководство. Информация, справки, переписка с Советом Министров УССР, Госпланом УССР о мероприятиях, связанных с подготовкой и празднованием 1500-летия г. Киева, о работе с письмами и жалобами трудящихся, поступившими в Госкино УССР, 4 січня – 20 грудня 1982, 172 арк.

110. Спр. 1090. Государственный комитет Украинской ССР по кинематографии. Руководство. Информация, справки, переписка с ЦК Компартии Украины о дальнейшем развитии киноискусства и усовершенствовании системы кинематографии, ведомственного контроля в Госкино УССР. 3 січня – 23 листопада 1984, 32 арк.

111. Спр. 1196. Государственный комитет Украинской ССР по кинематографии. Руководство. Информация, справки, переписка с Верховных Советом УССР, Советом Министров УССР об организации и развитии видеопоказа в Украинской ССР, 2 січня – 31 грудня 1986, 148 арк.

Ф. 4915 Державний комітет УРСР по телебаченню та радіомовленню (Держтелерадіо УРСР)

оп. 1.

112. Спр. 2953. Довідка (огляд листів) про роботу з листами у Державному комітеті УРСР по телебаченню і радіомовленню в січні 1986 р., 219 арк.

113. Спр. 3367. Справки, обзоры, докладные записки о развитии радио на Украине, 322 арк.

114. Спр. 7367. Переписка с ЦК КПУ и ЛКСМУ по вопросам радиовещания и телевидения. 4 січня – 31 грудня 1974, 306 арк.

115. Спр. 7739. Директивные указания Государственного комитета СМ УССР по телевидению и радиовещанию областным комитетам по телевидению и радиовещанию, 1974, 10 арк.

116. Спр. 7827. Справки о работе Гостелерадио УССР, представленные в ЦК КП Украины. 30 січня 1975 – 01 грудня 1975, 316 арк.

оп. 2.

117. Спр. 56. Довідки (огляд листів) про роботу з листами у Державному комітеті УРСР по телебаченню і радіомовленню за 1981 рік, 275 арк.

118. Спр. 573. Справка о направленности и эффективности критических выступлений Украинского радио и телевидения за 1982 г., 21 арк.

119. Спр. 574. Отчет о проведении диагностического экспертного исследования «Ваше мнение» за 1982 год, 131 арк.

120. Спр. 1124. Переписка с ЦК Компартии Украины. 11 января 1983 – 28 декабря 1983, 113 арк.

121. Спр. 1724. Отчет о результатах общереспубликанского социологического исследования телерадиоаудитори Украинской ССР за 1984 год, 32 арк.

122. Спр. 1725. Отчет о результатах республиканского социологического исследования по анкете «Мое мнение о молодежных программах Украинского радио и телевидения за 1984 год», 60 арк.

123. Спр. 2955. Отчет о результатах республиканского социологического исследования «Общественно-политические программы Украинского телевидения и радио» за 1986 г., 47 арк.

124. Спр. 3425. Переписка Гостелерадио УССР с ЦК Компартии Украины по вопросам культурних связей с зарубежными странами, подготовке радио и телевизионных передач, фильмопроизводства, работы с кадрами, 05 січня 1987 – 22 грудня 1987, 57 арк.

125. Спр. 3428. Переписка с Гостелерадио СССР по вопросам развития телевидения и радиовещания, фильмопроизводства, капитального строительства, работы с кадрами, 08 січня 1987 – 18 грудня 1987, 153 арк.

126. Спр. 4267. Справки, обзоры и информация о работе Гостелерадио УССР. Отдел по контролю наполнения и делопроизводству, 15 січня 1989 – 12 грудня 1989, 126 арк.

127. Спр. 4288. Отредактированные авторские рецензии на радио и телепередачи областных телерадиокомитетов за 1989 г., 137 арк.

128. Спр. 4292. Отчеты о социологических исследованиях, 1989, 143 арк.

Ф. 5111. Радіо-телеграфне агентство України при Раді Міністрів Української РСР – РАТАУ.

оп.1

Спр. 818 Переписка с ЦК Компартии Украины о творческой деятельности РАТАУ. 4 марта – 1 декабря 1971 г., 41 арк.

Ф. 5172. Управління з розповсюдження преси «Союздрук» Міністерства зв'язку УРСР

оп. 2.

129. Спр. 85 Справки и информации Управления, направленные в ЦК КП Украины, Министерства связи СССР и УССР об итогах подписки на газеты и журналы за 1974 г., 25 грудня 1974 г., 92 арк.

130. Спр. 68, 226 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 235 Тимошенко Юрій (Георгій) Трохимович (псевдонім – Тарапунька) (1919–1986), артист естради і кіно, 1930-і – 1970-і рр.

оп. 1.

131. Спр. 2. Фотографії сцен з інтермедій за участю Тимошенка Ю. Т. та Березіна Ю. Й., 1960-і – 1970-і рр., 18 арк.

132. Спр. 3. Фотографії сцен та робочих моментів під час зйомок кінофільмів за участю Тимошенка Ю. Т. та Березіна Ю. Й., 1950-ті рр., 9 арк.

Ф. 464 Тичина Павло Григорович

оп. 1.

133. Спр. 10775. Повідомлення Комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР про чергові засідання, 1963-1964, 39 арк.

Ф. 521 Документи Київської кіностудії художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1976–1980

оп. 44.

134. Спр. 1. Фотографії сцен з художніх кінофільмів «Вавилон-ХХ» за романом Землячка В. С. «Лебедина зграя» (реж. Миколайчук І. В.), «Лісова пісня» за однойменною драмою Лесі Українки (реж. Іллєнко Ю. Г.), «Щедрий вечір» за однойменною повістю Стельмаха М. П. (реж. Муратов О. І.), 3 арк.

Ф. 590 Спілка письменників України

оп. 1.

135. Спр. 378. Стенограма вечора-зустрічі письменників м. Києва з працівниками кіностудії ім. О. П. Довженка, 17 жовтня 1959 р., 39 с.

136. Спр. 441. Стенограми та протоколи засідань Спілки радянських письменників України, 10 січня 1961 – 28 листопада 1961, 305 арк.

137. Спр. 485. Протокол засідання секції прози №3, 22 січня 1962 р., 9 арк.

138. Спр. 614. Листування з міністерствами та відомствами Української РСР, а також окремими громадянами; довідки, статистичні дані та інші матеріали з усіх питань діяльності СПУ, 7 січня 1965 – 1 вересня 1965, 97 арк.

Ф. 655 Спілка кінематографістів України

оп. 1.

139. Спр. 130. Переписка с ЦК КП Украины, Советом Министров УССР, Оргкомитетом Союза работников кинематографии УССР, Министерством культуры УССР о мероприятиях по выполнению постановления ЦК КПУ от 7 апреля 1961 г. об улучшении состояния украинской кинематографии, 4 січня 1961 – 27 грудня 1961, 295 арк.

Ф. 1104 Українська студія телевізійних програм на плівці

оп. 1

140. Спр. 206. Довідка про роботу Одеської студії телебачення по патріотичному вихованню, 19 листопада 1969, 12 арк.

Ф. 1128 Державний оркестр народних інструментів УРСР. 1969–1986 рр.

оп. 1

141. Спр. 42. Фото виступу колективу оркестру, 1978, 3 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

142. Од. обл. 0-113856 Прополка сахарной свеклы членами ученической производственной бригады Затурцывской средней школы Локачинского района Волынской обл. г. Затурцы, 04 июля 1973 г.

143. Од. обл. 0-119304 Члены редколлегии колхоза «Заповіт Леніна» Тернопольской обл. учетчик Синишин В. Ф. и заведующий сельским клубом Бастюк К. Ю. за выпуском очередного номера газеты. Тернопольская обл., 21 мая 1968 г.

144. Од. обл. 0-133261 Животноводы молочно-товарной фермы отделения №1 совхоза «Бортничи» Бориспольского района Киевской области смотрят телепередачу о совмест-

ном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященного 50-летию образования СССР. Киевская обл., 21 декабря 1972 г.

145. Од. обл. 0-136211 Журналист Хмельницкого районного радиовещания Мельник В. К. берет интервью у комбайнера колхоза «Коммунар» Заморока О. П. и его помощника Цапа В. К. в поле. Хмельницкая обл., 10 августа 1979 г.

146. Од. обл. 0-136885 Урок химии на подготовительном факультете для иностранных граждан при Харьковском университете им. А. М. Горького. г. Харьков, февраль 1974 г. Автор фото – Потапов В.

147. Од. обл. 0-153476 Диктор Украинского телевидения народная артистка УССР Т. Н. Стратиенко во время выступления. г. Киев, 08 мая 1984 г.

148. Од. обл. 0-164650 Ученики 5-Б класса Павловской средней школы Калиновского района Винницкой области за сбором макулатуры. с. Павловка, 1965 г. Автор фото – Ткаченко В. Г.

149. Од. обл. 0-37846 Бондарчук О. М., заслуженный учитель СССР, делегат 3 съезда Всесоюзной конференции сторонников мира, преподаватель Казатинской средней школы им. Т. Г. Шевченко проводит урок русского языка в 4 классе. Винницкая обл., 4 декабря 1951 г.

150. Од. обл. 0-60986 Занятие по возделыванию кукурузы с юннатами Крупа-Границкой средней школы Теремновского района Волынской области. Проводит занятие агроном Паламарчук П. В. с. Крупа Граница, 11 марта 1955 г.

151. Од. обл. 0-62280 Учащиеся Днепропетровской области средней школы №67 во время воскресника по сбору металлического лома, апрель 1956 г.

152. Од. обл. 0-69512 Трудящиеся Запорожья читают свежий номер стенгазеты «Крокодил идет по городу», выпускаемой райкомом комсомола Сталинского района. г. Запорожье, 03 января 1957 г.

153. Од. обл. 0-84237 Семья инженера Львовского электролампового завода Горбатенко А. А. смотрит дома пробную телепрограмму Львовской студии телевидения. г. Львов, 14 января 1958 г.

154. Од. обл. 2-123994 Студенты Киевского государственного университета направляются на Всесоюзной коммунистический субботник. г. Киев, 21 апреля 1973 г. Автор фото – Лысенко В.

155. Од. обл. 2-148469 Студенты 1 курса исторического факультета Запорожского педагогического института на лекции по истории КПСС. Читает лекцию доцент Роик В. Г., г. Запорожье, сентябрь 1972 г. Автор фото – Дацюк И. Ю.

156. Од. обл. 2-49104 Здание Запорожского пединститута. г. Запорожье, 23 августа 1955 г.

157. Од. обл. 2-70491 Преподаватель истории Макеевской средней школы №22 Козык В. И. проводит экскурсию по теме: «Народы мира славят Ленина» в Ленинском зале школы. г. Макеевка Сталинской обл., 22 января 1960 г.

158. Од. обл. 2-75440 Колхозники сельхозартели имени В. И. Чапаева Ильинецкого района Винницкой области у номера газеты «Тяп-ляп». Винницкая обл., 25 июня 1962 г.

159. Од. обл. 2-82956 Студенты Львовского политехнического института на митинге протеста против преступных действий американской военщины во Вьетнаме. На переднем плане – группа вьетнамских студентов, обучающихся в институте. г. Львов, февраль 1965 г. Автор фото – Силин В.

160. Од. обл. 2-98242 Занятие в кабинете истории КПСС Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. г. Киев, май 1970 г. Автор фото – Чемерис П.

161. Од. обл. 2-98250 Ленинская комната Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко. г. Киев, май 1970 г. Автор фото – Сайко О.

162. Од. обл. 0-118329 Торжественная регистрация новорожденных при Киевском машиностроительном заводе «Арсенал» им. В.И. Ленина. На переднем плане – супруги-инженеры Саляевы Игорь и Валентина с дочкой Ириной. г. Киев, 24 апреля 1964 г. Автор фото – Березовский В.

163. Од. обл. 2-143495 Обряд бракосочетания в Дворце бракосочетания в г. Киеве. Март 1977 г. Автор фото – Островский Л.Д.

164. Од. обл. С-1412 Молодята у палаці урочистих подій Московського району м. Києва, 80-ті рр. XX ст. Автор фото – Градов Б.Д.

165. Од. обл. 0-236062 Першотравнева демонстрація на вулиці Хрещатик, м. Київ, 1 травня 1956 р. Автор фото – Мельник М.А.

166. Од. обл. 0-60564 Колонна лесорубов Свалявского леспромхоза проходит по ул. Ленина во время первомайской демонстрации трудящихся в г. Ужгороде. 1 мая 1955 г.

167. Од. обл. 0-248890 Співробітники фізико-математичного інституту імені Г.В. Карпенка АН УРСР під час святкування Різдва Христового у Львові. 7 січня 1989. Автор фото – Криштул Б.Я.

168. Од. обл. 0-153949 Праздник животноводов в Сколевском районе Львовской обл. 29 июля 1981. Автор фото – Песляк В.И.

169. Од. обл. 2-131346 Праздник урожая в колхозе «Більшовицька праця» Карловского района Полтавской обл., 1980 г. Автор фото – Пирковский Н.Б.

170. Од. обл. 0-129738 Колонна машин на стадионе в пгт Путиле Черновицкой обл. во время традиционного праздника выхода животноводов на полонину. 31 мая 1971 г. Автор фото – Сверида И.

171. Од. обл. 0-250422 Свято Івана Купала у м. Галичі Івано-Франківської обл. Липень 1986 р. Автор фото – Мигович В.М.

172. Од. обл. 2-153685 Урядова трибуна на вул. Хрещатик в м. Києві під час святкування 38-ї річниці Жовтневої революції. Зліва направо: Іващенко О.І., Коротченко Д.С., Кириченко О.Г., Чуйков В.І. 07.11.1955. Автор фото – Давидзон Я.Б.

173. Од. обл. 0-182365 Трудящиеся г. Киева на демонстрации, посвященной 38-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции на ул. Крещатик. 7 11.1955. Автор фото – Годин В.П.

174. Од. обл. 0-732222 Демонстрация трудящихся г. Винница в день 40-летия Великого Октября. 7 ноября 1957 г.

175. 0-61918 Трудящиеся Ужгорода на демонстрации в честь 39-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции. г. Ужгород, 7 ноября 1956.

176. 2-113647 Преподаватель истории Блюдниковской средней школы Лагойда Богдан Ивановича помогает юным атеистам Илькив Ольге, Новосад Ольге, Билан Любомиру и Голубчак Марии (слева направо) в выпуске стенгазеты «Войовничий атеїст». с. Блюдники Галицкого району Ивано-Франковской области. 30 августа 1970 г. Автор фото – Мигович В.

177. Од. обл. 0-214059 Представники неформальних організацій Криму на демонстрації під час святкування 73-ї річниці Жовтневої революції. м. Сімферополь. 7 листопада 1990. Автор фото – Обухівський О.С.

178. Од. обл. 2-58332 Рабочий момент съемки фильма «Иван Франко» на Киевской киностудии художественных фильмов. Справа налево: реж. Т. Левчук, исполнитель главной роли Сергей Бондарчук. г. Киев, 1956 г.

179. Од. обл. 0-77669 Съемки нового научно-фантастического фильма «Небо зовет» на Киевской киностудии художественных фильмов им. А.П. Довженко. Слева направо – оператор Кульчицкий Н., артисты – Переверзев и Шворин, режиссер-постановщик Козырь А. г. Киев, 11 марта 1959.

180. Од. обл. 2-161032 Український актор, сценарист, режисер Миколайчук І.В. в ролі Фабіана під час зйомок фільму «Вавилон-ХХ» Київською кіностудією художніх фільмів ім. О.П. Довженка. 1979. Автор фото – Скачко Г.І.

181. Од. обл. 2-124189 Митинг, посвященный присуждению фильму киностудии художественных фильмов им. А.П. Довженко «Белая птица с черной отметиной» Золотого приза VII Международного фестиваля в Москве. Выступает режиссер-постановщик Ю.Г. Ильенко. г. Киев, 10 августа 1971. Автор фото – Бакланов А.

182. Од. обл. 2-127868 Новый корпус Одесской киностудии художественных фильмов. 2 сентября 1974. Автор фото – Павленко И.Р.

183. Од. обл. 2-137917 Создатели фильма «Тени забытых предков» после вручения им медали «Южный крест» – премии VII Международного кинофестиваля в Мар-дель-Плата (Аргентина). Слева направо актеры: Миколайчук И.В. и Кадочникова Л.В., режиссер Параджанов С., председатель Госкомитета по кинематографии при Совете Министров УССР Иванов С.П. г. Киев, 5 апреля 1965. Автор фото – Малишевский Е.И.

184. Од. обл. 0-99320. Артисты Государственного ансамбля танца УССР исполняют украинский народный танец «Гопак». г. Киев, 30 октября 1958 г.

185. Од. обл. 164859. Хор мальчиков «Звеночек» Дворца пионеров и школьников имени Н.А. Островского выступает на творческом отчете мастеров искусств и художественных коллективов г. Киева, посвященного 60-летию СССР. г. Киев, декабрь 1982. Автор фото – Бормотов А.Т.

186. Од. обл. 2-120266 Выступление вокального инструментального ансамбля «Червона Рута» Черновицкой областной филармонии. Солист – лауреат Всемирного фестиваля молодежи София Ротару, г. Черновцы, 05 февраля 1972. Автор фото – Сверида И.

187. Од. обл. 0-155705 Выступление Государственной заслуженной капеллы бандуристов на торжественном закрытии Дней г. Кракова и земли Краковской в г. Киеве. Солист – Силантьев Константин, г. Киев, 28 сентября 1974 г. Автор фото – Евсеев А.Н.

188. Од. обл. 0-165462 Артисты Государственного заслуженного ансамбля танца УССР им. П.П. Вирского исполняют хореографическую картину «Никто не забыт, ничто не забыто» на торжественном концерте, посвященном 325-летию воссоединению Украины с Россией. г. Москва, 5 февраля 1979. Автор фото – Поддубный А.Б.

189. Од. обл. 0-128890 Выступление участников вокального ансамбля трактористок колхоза им. М.В. Фрунзе Мелитопольского района Запорожской области во время концерта для делегатов XXIV съезда Компартии Украины. г. Киев, март 1971. Авторы фото – Бормотов А., Мосенжник Ю.

190. Од. обл. 0-223519 Виступ зведеного хору Запорізької області на республіканському огляді художньої самодіяльності. м. Київ, 22 травня 1962 г. Автор фото – Мельник М.А.

191. Од. обл. 0-76855 Выступление агитбригады Володарско-Волынского дома культуры в полевом стане колхоза им. И.В. Сталина Володарско-Волынского района Житомирской области. 5 июля 1961 г.

192. Од. обл. 2-137358 Вокально-инструментальный ансамбль Черновицкой областной филармонии «Смеричка». 70-е гг. XX в. Автор фото – Малишевский Е.И.

193. Од. обл. 0-135996 Выступление артистов Киевской государственной эстрады, народного артиста УССР Тимошенко Ю. и Березина Е. на творческом отчете-концерте мастеров искусств и коллективов художественной самодеятельности г. Киева и Киевской обл. 6 декабря 1973. Автор фото – Лысенко В., Самохоцкий В.

194. Од. обл. 0-227276 Відвідувачі в кафе «Мрія» в м. Києві. Грудень 1962 р. Автор фото – Мельник М.А.

195. 0-88034 Жители г. Лановцы Тернопольской обл. возле здания суда слушают по радио трансляцию судебного процесса над изменниками родины – священниками Велетником В.М. и бывшим полицаем Сидоруком А.Ф., принимавших участие в расстреле советских людей. 3-4 июля 1960. г. Лановцы.

196. Од. обл. 2-100777 Малышко А.С. – украинский советский поет за работой. г. Киев, 25 января 1967. Автор фото – Мосенжник Ю.

197. Од. обл. 0-100562 Украинские советские писатели Смолич Ю.К. (слева) и Панч П.И. (справа) во время встречи со слушателями университета культуры в Октябрьском дворце культуры. г. Киев, октябрь 1965. Автор фото – Яицкий И.М.

198. Од. обл. 0-133514 Писатель Левада А.С. выступает на научно-практической конференции в Союзе писателей Украины, посвященной книге Л.И. Брежнева «Целина». г. Киев, декабрь 1978. Автор фото – Яицкий И.М.

199. Од. обл. 2-93025 Народные артисты УССР Тимошенко Ю. и Березин Е. во время премьеры эстрадного представления «От и до» на сцене Киевского дворца культуры «Украина». г. Киев, 1972. Автор фото – Калика Э.

200. Од. обл. 155899 Народные артисты УССР Тимошенко Ю. и Березин Е. во время выступлений в г. Киеве. 7 декабря 1973. Автор фото – Евсеев А. Н.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 1

оп. 1.

201. Спр. 1101. Дело №27 с материалами по борьбе с радиохулиганством, 07 травня 1959 – 07 грудня 1959, 75 арк.

202. Спр. 1513. Дело №945 за оперативной деятельностью УКГБ Запорожской области по линии молодежи и интеллигенции, 26 січня 1962 – 18 травня 1963, 41 арк.

Ф. 16

оп. 1.

203. Спр. 952. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні, провокаційні дії Коляски І.В., протести представників творчої інтелігенції, спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп, виступи кримськотатарських автономістів, ситуацію в середовищі іноземних студентів, реагування громадськості на події суспільно-політичного життя, 31 серпня 1965 – 18 вересня 1965, 362 арк.

204. Спр. 953. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; протести представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі іноземних студентів; розшук авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; розслідування злочинів, скоєних у період нацистської окупації України; посилення роботи з забезпечення збереження державної

таємниці і режиму секретності; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо, 21 вересня 1965 – 31 грудня 1965, 348 арк.

205. Спр. 958. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; оперативний супровід 5 з'їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю адептів сектантських організації та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни: роботу пунктів «ПК» тощо, 01 листопада 1966 – 31 грудня 1966, 334 арк.

206. Спр. 959. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи органів держбезпеки за 1966 рік; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; оперативний супровід 5 з'їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; відкриття друкарень «самвидаву»; оперативне спостереження за діяльністю адептів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя (події КНР); роботу пунктів «ПК» тощо, 04 січня 1967 – 23 березня 1967, 348 арк.

207. Спр. 962. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 30 червня 1967 – 18 серпня 1967, 388 арк.

208. Спр. 963. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 19 серпня 1967 – 09жовтня 1967, 379 арк.

209. Спр. 968. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (СКВУ); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами; довідки-характеристики на учасників «Всесвітнього конгресу вільних українців» тощо, 02 грудня 1967 – 31 грудня 1067, 218 арк.

210. Спр. 970. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції («Собор»); ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськота-

тарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя («Празька весна»); роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 06 лютого 1968 – 29 березня 1968, 341 арк.

211. Спр. 971. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя («Празька весна»); роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ВКВУ, «Товариства культурних зв'язків»); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо, 01 квітня 1968 – 09 травня 1968, 349 арк.

212. Спр. 972. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя («Празька весна»); роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 10 травня 1968 – 31 травня 1968, 311 арк.

213. Спр. 973. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції («Собор»); ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; діяльність українських емігрантських організацій (АБН) тощо, 03 липня 1968 – 08 червня 1968, 327 арк.

214. Спр. 989. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ЛВУ, ЛАУ, ТОУК, «Лемко-союз»); »); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо, 10 жовтня 1069 – 20 листопада 1969, 350 арк.

215. Спр. 996. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (АБН, ЗП УГВР, ПАБНА); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо, 20 травня 1970 – 15 червня 1970, 364 арк.

216. Спр. 1008. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адреси ЦК КПУ та ВР УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та над-

звичайних подій на місцях, агентурно-оперативні заходи по лініях: сіоністи; контрабанда; розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції; іноземці; кримськотатарські автономісти; творча інтелігенція тощо, 01 січня 1971 – 10 лютого 1971, 306 арк.

217. Спр. 1068. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів, антирадянських процесів серед радянської інтелігенції та студентства тощо (а/с «Блок», «Москиты»), 30 березня 1973 – 26 квітня 1973, 332 арк.

218. Спр. 1089. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, адептів сектантського підпілля, руху «хіпі», розшуку авторів антирадянських листівок, кримськотатарського національного руху, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на творчу діяльність О. Солженіцина та події СФРЮ тощо (а/с «Блок»), 20 березня 1974 – 22 квітня 1974, 351 арк.

219. Спр. 1091. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, адептів сектантського підпілля, розшуку авторів антирадянських листівок, кримськотатарського національного руху, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на події СФРЮ тощо (а/с «Блок»), 22 квітня 1974 – 14 червня 1974, 375 арк.

220. Спр. 1101. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, адептів сектантського підпілля, сіоністів та кримськотатарських автономістів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на події в СФРЮ та ЧССР тощо (а/с «Блок»), 28 жовтня 1974 – 31 грудня 1974, 428 арк.

221. Спр. 1145. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР та за кордоном тощо (а/с «Блок»), 09 червня 1978 – 05 серпня 1978, 338 арк.

222. Спр. 1164. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, підготовки до літньої «Олімпіади-80» (XXII олімпійські ігри), реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, за кордоном тощо (а/с «Блок»), 02 січня 1980 – 03 березня 1980, 384 арк.

223. Спр. 1172. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед сту-

дентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, напередодні виборів до ВР УРСР та за кордоном тощо (а/с «Блок»), 09 вересня 1980 – 04 листопада 1980, 372 арк.

224. Спр. 1172. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, напередодні виборів до ВР УРСР та за кордоном тощо (а/с «Блок»), 09 вересня 1980 – 04 листопада 1980Ю 380 арк.

225. Спр. 1175. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ УРСР на адреси ЦК КПУ та РМ УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів по лініях: сіоністи; контрабанда; розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції; іноземці» «Олімпіада-80»; події в ПНР; творча інтелігенція тощо (а/с «Блок»), 08 січня 1980 – 29 грудня 1980, 251 арк.

226. Спр. 1178. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР тощо (а/с «Блок»), 05 листопада 1980 – 31 грудня 1980, 323 арк.

227. Спр. 1205. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР тощо (а/с «Блок»), 03 січня 1983 – 16 лютого 1983, 224 арк.

228. Спр. 1238. Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, аварії на ЧАЕС й ліквідації її наслідків тощо, 07 квітня 1986 – 02 серпня 1986, 308 арк.

229. Спр. 1245 Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організації, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування громадськості на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, фактів корупції в органах КДБ, МВС та військових комісаріатах тощо, 04 серпня 1986 – 31 грудня 1986, 370 арк.

230. Спр. 1266. Документи (листи, заяви, скарги, повідомлення) КДБ УРСР щодо процесу та результатів розгляду заяв і скарг громадян УРСР (1979 – 1980 роки), 11 жовтня 1979 – 29 березня 1980, 359 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-958 Управління кінофікації виконавчого комітету Вінницької обласної Ради народних депутатів

оп. 12.

231. Спр. 315. Справки о проведенной воспитательной работе в детском кинотеатре «Родина» и о кинообслуживании детей и юношей в области в 1974–1975 гг., 12 арк.

232. Спр. 634. Методические рекомендации по проведению тематических показов кинофильмов за 1982 год., 84 арк.

233. Спр. 673. Переписка с Госкино УССР и Главным управлением кинофикации и кинопроката по вопросам пропаганды киноискусства, 13 січня 1983 – 03 жовтня 1983, 22 арк.

234. Спр. 719. Документы по пропаганде киноискусства средствами радио и прессы за 1984 год, 89 арк.

235. Спр. 720. Переписка с Госкино УССР и Главным управлением кинофикации и кинопроката по вопросам пропаганды киноискусства, 10 жовтня 1984 – 20 грудня 1984, 15 арк.

Ф. Р-3851 Управління з охорони державних таємниць в пресі при Вінницькому облвиконкомі

оп. 1.

236. Спр. 73. Переписка с партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, 04 січня 1956 – 18 грудня 1956, 78 арк.

237. Спр. 76. Докладные записки цензоров, 09 лютого 1957 – 24 квітня 1957, 19 арк.

238. Спр. 77. Переписка по изъятию литературы с Главлитом СССР и УССР, 02 квітня 1957 – 30 грудня 1957, 8 арк.

239. Спр. 85. Докладные записки и информации управления по вопросам цензуры, 01 квітня 1959 – червень 1966, 46 арк.

Ф. Р-4971 Вінницьке обласне управління культури виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих

оп. 8.

240. Спр. 617. Материалы о деятельности клубных учреждений области (справки, информация), 04 квітня 1974 – 16 грудня 1974, 261 арк.

241. Спр. 871. Материалы о работе с творческой молодежью (переписка с Министерством культуры УССР, справки, информация), 03 січня 1977 – 29 квітня 1977, 234 арк.

242. Спр. 1098. Информации об участии учреждений культуры в организации консультативной помощи по вопросам семьи и брака в 1979 году, 35 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-4418 Дніпропетровський обласний комітет по радіомовленню і телебаченню при виконкомі обласної Ради депутатів трудящих Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР

Оп. 1

243. Спр. 117. Справки, докладные записки о деятельности комитета (предоставленные обкому КПУ 1957, 1958, 1959, 1960 гг.), 1957–1960, 284 арк.

244. Спр. 134. Переписка по вопросам радиовещания (за 1958 г.), 1958, 243 арк.

245. Спр. 213. Справки о работе подведомственных редакций местного радиовещания, 01 вересня 1963 – 21 травня 1964, 93 арк.

246. Спр. 277. Информация и справки о работе областного радио, 05 лютого 1966 – 05 грудня 1966, 71 арк.

Оп. 2

247. Спр. 2. Доклады и выступления председателя радиокомитета и директора телестудии о работе комитета за 1971–1972 годы, 1971–1972, 140 арк.

248. Спр. 180. Справки, информации о выполнении постановлений обкома Компартии Украины, об освещении отдельных вопросов по радио и телевидению, о работе комитета за 1972 год, 114 арк.

Ф. Р-4559 Управління охорони державних таємниць у пресі при виконавчому комітеті Дніпропетровської обласної ради народних депутатів (Облліт)

Оп. 1

249. Спр. 47. Информации начальника управления в партийные, советские органы о нарушениях Днепропетровским книжным издательством, типографиями, областной студией телевидения «Единых правил печатания и издания открытых произведений печати» за 1963 год, 1963, 15 арк.

250. Спр. 57. Информации начальника управления в партийные, советские органы о нарушениях Днепропетровским областным телевидением «Перечня сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению», типографиями в выпуске бесплатной печатной продукции за 1965 год, 1965, 8 арк.

Ф. Р-5312 Відділ культури виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради депутатів трудящих

Оп. 1

251. Спр. 96. Сценарии, мероприятия (культурно-массовой работе) подведомственных организаций отдела культуры за 1963 год, 1963, 117 арк.

252. Спр. 114. Планы-сценарии проведения новых праздничных тематических вечеров и обрядов на 1965 год, 1965, 30 арк.

253. Спр. 247. Справки, информации об итогах рейда по танцевальным площадкам города за 1969 год, 1969, 19 арк.

Ф. 6388 Обласна контора з прокату кінофільмів Головного управління кінофікації і кінопрокату Комітету з кінематографії при Раді Міністрів УРСР, м. Дніпропетровськ

Оп. 2

254. Спр. 24. Справки о работе кинотеатров и использования кино в идейно-воспитательной работе среди трудящихся за 1964 год, 1964, 69 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-1227 Запорізький обласний комітет по радіомовленню і телебаченню виконавчого комітету Запорізької обласної Ради

Оп. 2

255. Спр. 136. Циркуляры Главного управления радиоинформации Министерства культуры УССР о тематике радиопередач, 14 січня 1956 – 29 грудня 1956, 31 арк.

256. Спр. 148. Циркуляры главного управления радиоинформации Министерства культуры УССР о разработке тематики радиопередач, 04 січня 1957 – 23 грудня 1957, 84 арк.

257. Спр. 162. Рецензии Украинского радио на передачи Запорожского областного радио, 2 листопада 1957, 41 арк.

258. Спр. 163. Переписка с Государственным комитетом по радиовещанию и телевидению при СМ УССР о качестве и подготовке общественно-политических передач, обсуждении работниками Запорожского радио «Обращения чехословацкого радио и телевидения ко всем радиовещательным и телевизионным организациям мира», 24 жовтня 1957 – 29 грудня 1957, 162 арк.

259. Спр. 256. Рецензия Госкомитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР на общественно-политические передачи Запорожского радио, січень 1959 – грудень 1959, 144 арк.

260. Спр. 257. Рецензия Госкомитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР на передачи областных радио и на промышленные передачи Запорожского радио, 19 червня 1959 – 03 листопада 1959, 106 арк.

261. Спр. 258. Рецензии Госкомитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР на общественно-политические, сельскохозяйственные и музыкальные передачи Запорожского радио, 21 листопада 1959 – лютий 1961, 178 арк.

262. Спр. 260. Переписка с Госкомитетом по радиовещанию и телевидению при СМ УССР об объеме политического вещания, организации передач с целью освещения перспектив развития экономики и культуры области в 1959–1965 гг., строительстве телецентра в городе, 14 листопада 1959 – 24 листопада 1959, 106 арк.

263. Спр. 542. Справки о работе областного радио, січень 1964 – грудень 1964, 69 арк.

Ф. Р-2322 Запорізьке концертно-естрадне бюро обласного управління культури. Запорізька обласна державна філармонія обласного управління культури

Оп. 1

264. Спр. 347. Мероприятия о выполнении постановлений ЦК КП Украины, коллегии Министерства культуры УССР, 1971, 8 арк.

265. Спр. 366. Справки о творческой деятельности филармонии, о эстетическом воспитании трудящихся, 1972, 13 арк.

266. Спр. 384. Справки о творческой деятельности филармонии, 1973, 25 арк.

267. Спр. 467. Информация, справки о работе филармонии, об идейно-воспитательной работе с творческим составом и др. за 1978 год, 1978, 6 арк.

Ф. Р-2519 Запорізьке обласне управління і відділи культури виконавчих комітетів Рад

Оп. 1

268. Спр. 91. Стенограмма областного совещания семинара заведующих районными отделами культуры от 15 октября 1956 года, 15 жовтня 1956, 64 арк.

269. Спр. 366. Мероприятия по устранению критических замечаний, высказанных на сессиях, встречах с депутатами, партийных конференциях и пленумах по вопросу строительства и работы культпросветучреждений, 1962, 64 арк.

270. Спр. 859. Стенограмма практической конференции работников культпросветучреждений на тему «Формирование нового человека в свете решений 24 съезда КПСС и 24 съезда КПУ», 07 травня 1971, 137 арк.

271. Спр. 1051. Справки, информации об обслуживании сельского населения, иностранных туристов, внедрении в быт новых гражданских обрядов и др., 18 січня 1973 – 24 грудня 1973, 131 арк.

272. Спр. 1126. Переписка с Министерством культуры УССР о культурном обслуживании сельского населения, ударных строек, использовании памятников культуры в коммунистическом воспитании трудящихся и др., 11 лютого 1974 – 30 грудня 1974, 121 арк.

оп. 3

273. Спр. 122. Докладные записки и справки о работе учреждений культуры, о внедрении новых праздников и обрядов, об улучшении культурного обслуживания сельского населения и др., 16 січня 1978 – 21 листопада 1978, 32 арк.

Ф. Р-5525 Запорізьке обласне відділення музично-хорового товариства УРСР

оп. 1

274. Спр. 10а. Стенограмма отчетно-выборной конференции правления областного отделения музыкально-хорового общества, 28 листопада 1970, 77 арк.

275. Спр. 50. Стенограмма пленума правления областного отделения музыкального общества, 15 травня 1979 – 19 жовтня 1979, 41 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. П-3 Львівський обласний комітет Комуністичної партії України

оп. 56.

276. Спр. 94. Справки, информации отделов пропаганды и агитации, науки и учебных заведений, культуры, горкомов и райкомов партии, советских органов о выполнении постановлений бюро обкома партии о работе Нестеровского и Жидачовского райкомов партии по формированию коммунистического мировоззрения трудящихся, 24 грудня 1982 – 29 грудня 1985, 67 арк.

277. Спр. 136. Информации горкомов, райкомов партии о выполнении задач, поставленных в письме обкома партии «О фактах подготовки молодежи к учебе в духовных учебных заведениях», 16 березня 1983 – 23 січня 1985, 73 арк.

оп. 59.

278. Спр. 98. Справки отделов пропаганды и агитации, науки и учебных заведений, культуры о выполнении постановлений секретариата обкома партии о повышении эффективности деятельности средств массовой информации, о работе парткома и ректората мединститута по улучшению подготовки специалистов для зарубежных стран и Дрогобычского горкома партии по организации культурно-массовой работы и досуга трудящихся, 10 вересня 1985 – 11 жовтня 1986, 38 арк.

279. Спр. 194. Стенограма зустрічі в обкомі КП України з представниками інтелігенції м. Львова. 12.05.1962, 81 арк.

280. Спр. 198 Документи серпневої наради викладачів та працівників середніх спеціальних навчальних закладів Львівської області (план, тексти виступів). 31.08.1974, 139 арк.

281. Спр. 245. Матеріали для виступів секретарів обкому партії на нарадах і зустрічах у м. Ашхабаді з працівниками журналу «Жовтень», театральною громадськістю, на засіданні Ради лісотехнічного інституту, перед працівниками ПОРП – слухачами ВПШ при ЦК КПУ, на звітно-виборчих зборах обласної письменницької організації, республіканській науковій конференції, 1980–1983, 158 арк.

282. Спр. 261. Документи про роботу журналу «Жовтень», його зв'язок з життям, з практикою комуністичного будівництва (довідки, план заходів, інформації та ін.)

283. Спр. 271 Документи про прослуховування та узагальнення антирадянських передач зарубіжних радіостанцій, ідейно-політичне виховання учнівської молоді (склад групи прослуховування, інформації, доповідні записки) та ін. 1985 р., 30 арк.

оп. 62.

284. Спр. 582. Довідки про розвиток народної освіти на Львівщині та статистичні дані про кількість шкіл, профтехучилищ і дошкільних закладів області з українською, російською, польською мовами викладання, та список шкіл, які носять імена письменників та інших видатних людей, 01 січня 1989 – 01 грудня 1989, 27 арк.

285. Спр. 583. Інформації, доповідні записки відділу учбових закладів про актуальні питання інтернаціонального, патріотичного виховання учнів та план заходів розвитку двомовності, 18 березня 1988 – 29 вересня 1989, 65 арк.

286. Спр. 781 Листування з райкомами партії, редакціями газет і журналів та ін., установами з питань створення і перейменування газет, випуску багатотиражних газет, діяльності радіо і телебачення, реагування на критичні виступи у пресі. Том 1. 8 січня – 30 липня 1990, 153 арк.

287. Спр. 782. Листування з райкомами партії, редакціями газет і журналів та іншими установами з питань створення і перейменування газет, випуску багатотиражних газет, діяльності радіо і телебачення, реагування на критичні виступи в пресі та ін. Том 2, 3 серпня – 28 грудня 1990, 132 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-2854 Управління культури Миколаївської обласної державної адміністрації

оп. 1.

288. Спр. 86. Приказы, директивные указания, письма Государственного комитета Совета Министров УССР по радиовещанию и телевидению и переписка с ним об увеличении количества хроникальных сюжетов для украинского телевидения, выполнения тематического плана производства телевизионных фильмов на 1963 год, 05 січня 1963 – 07 вересня 1963, 11 арк.

289. Спр. 87. Протокол просмотра телевизионных передач на Николаевской студии телевидения представителями Государственного комитета по радио и телевидению т.т. Мельник С. А и Яровенко А. Д., 23 січня 1963, 7 арк.

оп. 6.

290. Спр. 183. Информации и справки о работе культурпросветучреждений области по коммунистическому воспитанию молодежи, 12 січня 1971 – 13 жовтня 1971, 73 арк.

291. Спр. 182. Информации Николаевскому облисполкому о работе культурпросветучреждений области, о внедрении новых гражданских обрядов и др., 15 січня 1971 – 16 вересня 1971, 150 арк.

Ф. Р-2892 Миколаївська студія телебачення Державного комітету Ради Міністрів УРСР по радіомовленню і телебаченню

оп. 1

292. Спр. 86 Приказы, директивные указания, письма Государственного Комитета Совета Министров УССР по радиовещанию и телевидению и переписка с ним об увеличении

количества хроникальных сюжетов для украинского телевидения, выполнения тематического плана производства телевизионных фильмов на 1963 год, 05 січня 1963 –07 вересня 1963, 11 арк.

293. Спр. 87 Протокол просмотра телевизионных передач на Николаевской студии телевидения представителями Государственного Комитета по радио и телевидению т.т. Мельник С.А и Яровенко А.Д. 23.01.1963, 7 арк.

Ф. Р-3083 Управління кінофікації виконавчого комітету Миколаївської обласної Ради народних депутатів

оп. 1.

294. Спр. 249. Справки и доклады начальники о работе киносети, 01 січня 1957 – 01 грудня 1957, 83 арк.

295. Спр. 366. Материалы (приказы Министерства культуры, указания и переписка) о пользе новых художественных кинофильмов по телевидению, 18 січня 1961 – 22 жовтня 1961, 85 арк.

296. Спр. 375. Переписка с Главным Управлением кинофикации и кинопроката о прокате кинофильмов, 04 січня 1961 – 29 грудня 1961, 368 арк.

Ф. Р-3151 Редакція радіомовлення і телебачення виконкому Миколаївської обласної ради народних депутатів

оп. 1.

297. Спр. 263. Рецензии комитета по радиовещанию и телевидению при Совете Министров УССР на передачи Николаевского радио, 29 травня 1958 – 21 листопада 1958, 21 арк.

298. Спр. 326. Переписка с союзным и республиканским радио о работе редакций радиовещания, тематике и другим вопросам, 06 грудня 1959 – 07 липня 1960, 213 арк.

299. Спр. 325. Переписка с республиканским Комитетом радиовещания и телевидения по вопросам радиоинформации, 05 травня 1959 – 30 грудня 1959, 139 арк.

Ф. Р-3161 Миколаївське обласне управління у справах охорони державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації

оп. 1.

300. Спр. 14. Дело фонда управления по охране государственных тайн в печати при Николаевском облисполкоме за 1958–1966 годы, 17 квітня 1958 – 31 грудня 1966, 116 арк.

301. Спр. 70. Докладная записка в Николаевский обком Компартии Украины о нарушении областным Комитетом по телевидению и радиовещанию порядка подготовки и передачи материалов в эфир, письма в областное управление культуры о несоблюдении библиотекой им. Гмырева Единых правил печатания несекретных изданий и несвоевременной очистке книжных фондов библиотеками №2 и 3 города Николаева, 11 січня 1973 – 17 грудня 1973, 26 арк.

302. Спр. 103. Докладные записки в Николаевский обком Компартии Украины о недостатках в подготовке материалов к открытой публикации редакциями газет, радио и телевидения и грубом нарушении порядка издательской деятельности «Укрводстроем», письма судостоительным заводам о нарушении Положения экспертными комиссиями, в Облполиграфиздат и райтипографиям о нарушении Единых правил печатания несекретных изданий, 19 січня 1979 – 25 грудня 1979, 26 арк.

оп. 2.

303. Спр. 40. Информация Николаевскому обкому Компартии Украины о результатах контроля печатных изданий, материалов радио и телевидения, музеев, выставок и полиграфпредприятий области в 1968 году, 30 грудня 1968, 7 арк.

304. Спр. 42. Докладная записка в Главлит УССР о результатах контроля радиопередач за восемь месяцев 1969 года от 8 сентября 1968 года, 08 вересня 1969, 2 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р-6599 Одесский областной комитет по телевидению и радиовещанию при облисполкоме. 1944–1988 гг.

оп. 1.

305. Спр. 116. Справки, информации о дальнейшем развитии радиовещания и телевидения и улучшения радио и телепередач, о передачах комитета в связи с 100-летием со дня рождения В. И. Ленина и др., 04 березня 1969 – 17 грудня 1969, 61 арк.

306. Спр. 270. Справки, информации о пропаганде правовых знаний среди несовершеннолетних на страницах журнала «Законы Родины моей», об освещении работы 24 съезда КПСС по радио, о передачах телевидения и радиовещания по нейтрализации сионистской пропаганды и др., 12 січня 1971 – 01 листопада 1971, 105 арк.

307. Спр. 271. Справки, информации о состоянии и мероприятиях по улучшению радио и телевизионных передач на молдавском языке, о творческой работе в комитете, о работе с письмами и др., 08 жовтня 1971 – листопад 1971, 48 арк.

308. Спр. 544. Рецензии на передачи районного радиовещания, 01 січня 1973 – 24 квітня 1973, 22 арк.

309. Спр. 694. Справки, информации Комитету по телевидению и радиовещанию при Совете Министров УССР, обкому партии, облисполкому о работе комитета, освещении в передачах телестудии внешнеполитической деятельности КПСС, об идейном и художественном уровне передач и др., 10 січня 1974 – 17 грудня 1974, 96 арк.

Ф. Р-6849 Одесский областной государственный Дом народного творчества (1946–2003 гг.)

оп. 1.

310. Спр. 39. I Одесская Музыкальная весна (информация, программа и др. материалы), 1968, 312 арк.

Ф. Р-7190 Одесская студия телевидения Одесского областного комитета по радиовещанию и телевидению (1956–1971 гг.)

оп. 1.

311. Спр. 61. Переписка с Управлением по охране государственных тайн по вопросу работы студии, 10 вересня 1964, 2 арк.

312. Спр. 100. Рецензия на общественно-политические передачи Одесской студии телевидения за 1969 год, 1969 р., 13 арк.

Ф. Р-7863 Одесское отделение Союза кинематографистов УССР (1959–1982 гг.)

оп. 1.

313. Спр. 10. Стенограмма партийно-творческой конференции Одесской киностудии художественных фильмов и Одесского отделения Союза кинематографистов Украины, 01 грудня 1961 – 02 грудня 1961, 186 арк.

314. Спр. 34. Стенограмма третьего Пленума Одесского отделения Союза работников кинематографии Украины, 19 лютого 1964, 111 арк.

315. Спр. 35. Доклад первого секретаря Одесского отделения Союза кинематографистов Украины на III Пленуме Одесского отделения «О работе отделения, творческих итогах Одесской киностудии в 1963 г. и задачах кинематографистов Одессы в свете решений Июньского 1963 г. Пленума ЦККПСС», 19 лютого 1964, 27 арк.

316. Спр. 62. Стенограмма выездного заседания президиума Союза кинематографистов Украины, 25 квітня 1967, 74 арк.

317. Спр. 63. Стенограмма партийно-творческой конференции Одесской киностудии художественных фильмов и Одесского отделения Союза кинематографистов Украины, 24 квітня 1967, 142 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. Р-3553 Управління по охороні державних таємниць у пресі при Сумському облвиконкомі Головного управління по охороні держтаємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР.

оп. 2.

318. Спр. 84. Переписка с партийными и советскими органами по основным вопросам деятельности, 09 січня 1976 – 14 грудня 1976, 25 арк.

Ф. Р-3559 Управління з охорони військових та державних таємниць у пресі при виконавчому комітеті Сумської обласної ради депутатів трудящих

оп. 1.

319. Спр. 25. Переписка и докладные записки по основным вопросам деятельности управления за 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1963, 1964, 1965 гг., 05 листопада 1957 – 01 грудня 1965, 38 арк.

320. Спр. 36. Переписка с Главным управлением по охране государственных тайн в печати при Совете Министров УССР и облуправлением по печати, 15 лютого 1967 – 08 вересня 1967, 19 арк.

321. Спр. 38. Переписка с Главлитом УССР и другими организациями по вопросам цензуры, 01 січня 1967 – 26 грудня 1967, 25 арк.

322. Спр. 39. Переписка с местными партийными и советскими организациями по вопросам основной деятельности, 01 березня 1968 – 10 жовтня 1968, 9 арк.

323. Спр. 42. Переписка с Главным управлением УССР, местными партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, 13 березня 1969 – 16 листопада 1969, 45 арк.

324. Спр. 45. Переписка с Главным управлением УССР, местными партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, докладные записки управления, 06 січня 1970 – 30 грудня 1970, 52 арк.

325. Спр. 47. Информации Главному управлению о нарушениях Единых правил, об отклоненных и неправомерных изданиях, 29 березня 1971 – 28 грудня 1971, 15 арк.

326. Спр. 49. Переписка с Главным управлением УССР, местными партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, докладные записки управления, 04 січня 1971 – 20 грудня 1971, 56 арк.

327. Спр. 51. Информации Главному управлению о результатах проверок типографий, об отклоненных изданиях и выявленных нарушениях порядка выпуска печатных изданий, 30 березня 1972 – 20 грудня 1979, 11 арк.

328. Спр. 53. Переписка с Главным управлением УССР, местными партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, докладные записки управления, 04 січня 1972 – 23 листопада 1972, 78 арк.

329. Спр. 55. Информации Главному управлению УССР о результатах проверок типографий, об отклоненных изданиях и выявленных нарушениях порядка выпуска печатных изданий, березень 1973 – грудень 1973, 10 арк.

330. Спр. 66. Переписка с Главным управлением республики, местными партийными и советскими органами по вопросам цензуры, докладные записки управления, 19 березня 1976 – 21 грудня 1076, 65 арк.

331. Спр. 81. Переписка с Главлитом УССР, партийными и советскими органами по вопросам цензуры, докладные записки, 17 лютого 1981 – 21 грудня 1981, 51 арк.

332. Спр. 88. Переписка с Главлитом УССР, партийными и советскими органами по вопросам цензуры, докладные записки, 06 січня 1983 – 28 грудня 1983, 42 арк.

333. Спр. 92. Переписка с местными партийными и советскими органами, 05 січня 1985 – 19 грудня 1985, 19 арк.

334. Спр. 95. Переписка с Главным управлением республики, партийными и советскими органами по вопросам цезуры, 10 лютого 1986 – 23 грудня 1986, 56 арк.

335. Спр. 97. Переписка с Главным управлением республики, партийными и советскими органами, другими организациями, по вопросам цензуры, 28 березня 1986 – 20 листопада 1986, 19 арк.

оп. 2.

336. Спр. 60. Докладные записки управления, переписка с Главным управлением УССР, переписка с местными партийными и советскими органами по вопросам цензуры, 04 січня 1970 – 21 грудня 1970, 35 арк.

337. Спр. 64. Докладные записки управления, переписка с Главным управлением УССР, переписка с местными партийными и советскими организациями по вопросам цензуры, 04 січня 1971 – 30 грудня 1971, 42 арк.

338. Спр. 68. Докладные записки, переписка с Главным управлением республики, местными партийными и советскими органами по вопросам цензуры, 11 січня 1972 – 20 грудня 1972, 52 арк.

339. Спр. 72. Переписка с партийными, государственными и советскими органами республики (края, области, города) по основным вопросам деятельности, 18 січня 1973 – 30 жовтня 1973, 20 арк.

Ф. Р-3558 Сумський обласний комітет по радіомовленню та телебаченню

оп. 1.

340. Спр. 38. Приказы и директивы, распоряжения Главных управлений радиоинформации СССР и УССР и Всесоюзных и республиканских комитетов по радиовещанию и телевидению, 02 січня 1957 – 08 грудня 1957, 65 арк.

341. Спр. 41. Приказы и директивные указания главных управлений радиоинформации СМ СССР и УССР, 11 квітня 1958 – 27 грудня 1958, 69 арк.

342. Спр. 69. Распоряжения и директивные указания Всесоюзного и Республиканского комитетов по радиовещанию и телевидению СМ СССР и УССР, 27 січня 1961 – 31 грудня 1961, 131 арк.

343. Спр. 128. Директивные указания Государственного комитета при Совете Министров УССР по радиовещанию и телевидению, присланные для руководства, 07 травня 1964 – 29 грудня 1964, 17 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-744 Комітет по телебаченню і радіомовленню виконавчого комітету Тернопільської обласної ради народних депутатів

оп. 1.

344. Спр. 1738. Редакція громадсько-політичних передач, т. 1: Пропозиції радіослухачів, листи у радіопередачі «Ви нам писали» за 1984 рік, 03 січня 1984 – 02 квітня 1984, 111 арк.

Ф. Р-1376 Тернопільський обласний Будинок народної творчості, м. Тернопіль

оп. 1.

345. Спр. 284. Справка о состоянии введения новых народных праздников и обрядов в Подволочиском районе по состоянию на 7 сентября 1973 года, 07 вересня 1973, 6 арк.

346. Спр. 343. Методические письма и рекомендации в помощь работникам культурно-просветительных учреждений, разработанные областным Домом народного творчества за 1977 год, 140 арк.

Ф. Р-1701 Управління у справах літератури і видавництва при Тернопільському облвиконкомі, м. Тернопіль

оп. 1.

347. Спр. 26. Квартальные отчеты обллита за 1955 год (три квартала), січень 1955 – жовтень 1955, 49 арк.

Ф. Р-1788 Управління культури виконавчого комітету Тернопільської обласної ради народних депутатів, м. Тернопіль

оп. 2.

348. Спр. 48. Протокол расширенного совещания Совета областного управления культуры от 4 июля 1955 года по пересмотру концертной программы Цыганского ансамбля песни и танца, 1955, 3 арк.

349. Спр. 319. Буклеты, рекомендации, посвященные пропаганде опыта идеологической работы за 1976 год, 64 арк.

Ф. Р-2213 Управління кінофікації виконавчого комітету Тернопільської обласної ради народних депутатів

оп. 2.

350. Спр. 73. Годовой отчет за 1963 год.

оп. 3.

351. Спр. 2. Постанови Ради обласного Управління кінофікації та Президії обкому профспілки працівників культури за 1964 рік, 10 березня 1964 – 03 грудня 1964, 15 арк.

352. Спр. 15. Плакати, реклама, листівки про роботу кіномережі області за 1964–1965 рік, 64 арк.

353. Спр. 60. Отчеты по эксплуатации и труду за 1966 год.

354. Спр. 81. Постановления государственного комитета Совета Министров УССР по кинематографии и президиума Украинского республиканского комитета профсоюза работников культуры за 1964 год, 13 червня 1964 – 11 грудня 1964, 13 арк.

355. Спр. 88. Планы, мероприятия, справки, информации по улучшению кинообслуживания населения о выполнении валовых доходов от кино, о работе киносети области за 1966 год, 83 арк.

356. Спр. 124. Планы, информация, мероприятия по подготовке и проведению празднования 50-летия Советской кинематографии за 1969 год, 1969, 8 арк.

357. Спр. 142. Доклад «Дела и планы кинофикаторов Тернопольщины», 1970, 8 арк.

358. Спр. 488. Переписка с Главным управлением кинофикации, обкомом компартии Украины и облисполкомом об улучшении кинообслуживания населения области за 1981 год, 149 арк.

Ф. П-1 Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України

оп. 21.

359. Спр. 133. Информации отдела народного образования, кооперативного техникума в обком партии по вопросам состояния преподавания русского языка и литературы в школах области и в Тернопольском кооперативном техникуме, военно-патриотическом воспитании учащихся в школах Тернополя, улучшения дошкольного воспитания детей, 13 лютого 1980 – 06 листопада 1980, 51 арк.

оп. 26.

360. Спр. 51. Справки, письма, сведенья обкома компартии Украины министерствам, редакциям центральных газет и журналов о реализации критических замечаний, опубликованных на страницах печати, 22 січня 1983 – 02 грудня 1983, 63 арк.

оп. 29.

361. Спр. 80. Переписка обкома партии с партийными органами, идеологическими организациями области о работе идеологических комиссий партийных комитетов, праздновании 114-й годовщины со дня рождения В. И. Ленина, 8-го марта, проведении единых политдней, республиканского семинара кинодокументалистов об усовершенствовании работы школ партийно-хозяйственного актива, проведении занятий в системе партийного и экономического образования, установлений для журналистов премии им. Николая Костенко, 28 листопада 1983 – 13 січня 1985, 213 арк.

362. Спр. 122. Справки, информации работников обкома, управления профтехобразования в обком компартии Украины о выполнении постановления ЦК КПСС по улучшению идейно-политического воспитания учащихся профтехобразования, развитии технического творчества школьников, состоянии военно-патриотического воспитания учащейся молодежи, 06 лютого 1984 – 25 грудня 1984, 81 арк.

оп. 31.

363. Спр. 104. Справки, информации работников отдела, членов бригады обкома компартии Украины о работе партийных организаций педагогического, медицинского, финансово-экономического, политехнического институтов по вопросам совершенствования идейно-политического воспитания студентов и контрпропаганды, деятельности студенческого научного общества, реализации критических замечаний, 03 січня 1985 – 02 грудня 1985, 64 арк.

364. Спр. 105. Справки, информации членов бригады обкома партии о реализации основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы, состоянии подбора, расстановки и воспитания педагогических кадров, об организации учебы детей 6-летнего возраста в Борщевском районе, опыте работы Гусятинского района по руководству и контролю за школами и группами продленного дня, 22 лютого 1985 – 29 листопада 1985, 119 арк.

365. Спр. 106. Справки, информации работников отдела, членов бригады обкома компартии Украины о состоянии учебно-воспитательной работы в средних специальных учебных заведениях и профтехучилищах области, 30 квітня 1985 – 03 грудня 1985, 120 арк.

оп. 33.

366. Спр. 121. Материалы собраний идеологического актива области о дальнейшем усовершенствовании работы с кадрами средств массовой информации и пропаганды, других идеологических учреждений, 20 лютого 1986, 102 арк.

367. Спр. 195. Информации, справки, записки отделов обкома партии о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам проведения областными управлениями и ведомствами совещаний, семинаров и других мероприятий, обеспечения устойчивой работы народного хозяйства, обсуждение задач, вытекающих из решений январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС, итогов выборов в местные советы народных депутатов и народные суды, улучшения обслуживания иностранных туристов, усиления партийного руководства средствами массовой информации и пропаганды, перестройки лекционной пропаганды, организации обсуждения проекта ЦК КПСС «Основные направления перестройки системы политической и экономической учебы трудящихся, борьбы с очковтирательством и приписками, политической и идеологической обстановке в области, усиления работы по увековечиванию памяти защитников родины, активизации военно-патриотического воспитания трудящихся, производственного травматизма, освоения и улучшения использования производственных фондов, экономия сырья, материалов, топлива и энергии, 16 вересня 1986 – 31 грудня 1987, 170 арк.

оп. 36.

368. Спр. 44. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК компартии Украины о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам дальнейшего улучшения работы с молодежью, перестройки системы политической и экономической учебы трудящихся, усиления интернационального и патриотического воспитания населения, улучшения использования клубных учреждений и спортивных сооружений, организации охраны материнства и детства, развития базы строительства, ускорения решения продовольственного вопроса, преодоления пьянства, алкоголизма, наркомании в области, усиления борьбы с преступностью, очковтирательством и приписками, о проведенной работе по рассмотрению писем, предложений и апелляций, адресованных XIX Всесоюзной конференции КПСС, обсуждения тезисов ЦК КПСС к XIX Всесоюзной партконференции, об итогах о проведении отчетов и выборов в областной парторганизации, 05 січня 1988 – 30 грудня 1988, 128 арк.

369. Спр. 70. Информации, справки членов бригады обкома компартии Украины о ходе выполнения в области комплексной программы «Здоровье» на 1986–1990 гг., о проведенной работе по борьбе с пьянством, алкоголизмом и наркоманией в ученической среде, 15 січня 1988 – 04 березня 1988, 41 арк.

оп. 39.

370. Спр. 46. Справки, сведения работников идеологического отдела обкома компартии Украины о системе политической учебы, о работе политорганизаторов в первичных пар-

тийных организациях, о политической, религиозной ситуации в области. Материалы семинара-совещания журналистов области по вопросам военно-патриотического воспитания, для выступления на вечерах политической информации прямого диалога в вузах и средних специальных учебных заведениях г. Тернополя, 19 лютого 1989 – 06 жовтня 1989, 68 арк.

371. Спр. 47. Информации членов бригады обкома компартии Украины о ходе реализации в области реформы общеобразовательной и профессиональной школы, о состоянии детского питания в детских дошкольных учреждениях и школах, 11 січня 1989 – 18 грудня 1989, 28 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. П-46 Херсонський обласний комітет Компартії України (1944–1991 рр.)

оп. 41.

372. Спр. 254. Информации по выполнению постановлений бюро обкома партии от 15.05.81 года и секретариата обкома партии от 25.06.1982 года о перспективах развития телевидения в области на 1981–1985 годы, 15 травня 1981 – 31 січня 1986, 22 арк.

373. Спр. 302. Докладные записки, справки отделов по вопросам работы редакций газет, телевидения и радио, проведения отчетов и выборов в областные организации общества «Знание», соцсоревнования, по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах, работы органов народного образования, дружественных связей с зарубежными странами и др., 07 січня 1986 – 23 грудня 1986, 76 арк.

оп. 45.

374. Спр. 86. Информации по выполнению постановлений секретариата обкома партии от 28.10.1983 г. и от 23.03.1984 г. о работе облтелерадиокомитета по повышению идейного и профессионального уровня, наступательности программ, 28 жовтня 1983 – 12 серпня 1987, 27 арк.

оп. 47.

375. Спр. 73. Информации по выполнению постановления бюро обкома партии от 13.12.1982 г. о мерах по улучшению освещения в печати, по телевидению и радио деятельности областных руководящих органов, 13 грудня 1982 – 19 лютого 1988, 14 арк.

376. Спр. 96. Информации, справки по выполнению постановления бюро обкома партии Б-15/5 от 10.10.86 года о работе Скадовского райкома партии по совершенствованию контрпропаганды в свете решений XXVII съезда КПСС, 10 жовтня 1986 – 16 червня 1988, 39 арк.

377. Спр. 111. Информации партийных комитетов по выполнению постановлений обкома партии Сш-11/2 от 28.11.86 года и Б-28/4 от 14.07.87 года по вопросам усиления борьбы с приписками и очковтирательством, 28 листопада 1986 – 02 березня 1988, 75 арк.

378. Спр. 181. Материалы в помощь идеологическому активу, 19 квітня 1988 – листопад 1988, 86 арк.

379. Спр. 304. Информации по выполнению постановления бюро обкома партии Б-9/3 от 13.06.86 года о мерах по улучшению концертной деятельности в области, 13 червня 1986 – 31 жовтня 1989, 19 арк.

380. Спр. 398. Идеологическая комиссия. Планы работы, материалы (повестка дня, тексты выступлений, письма членам комиссии) заседаний идеологической комиссии, 18 лютого 1989 – 09 листопада 1989, 46 арк.

381. Спр. 565. Планы работы отдела, сектора межнациональных отношений, патриотического и интернационального воспитания. Справки, информации работников отдела о

результатах социологических исследований, о работе по идеологическому обеспечению перестройки, о приоритетах реорганизации идеологической и политической работы, о миграционных процессах области, о праздновании 73-й годовщины образования УССР. Материалы подготовки к празднованию 500-летия украинского казачества, открытия семинара учителей и преподавателей общественных дисциплин и др., 20 січня 1990 – 28 грудня 1990, 156 арк.

382. Спр. 667. Письма, информации, докладные записки партийных, советских органов обкому партии по вопросам улучшения состояния захоронения радиоактивных отходов, обеспечения журналистов жильем, соблюдения законодательства о религиозных объединениях, работы ветеранской организации, подписки на журнал «Известия ЦК КПСС», состояние лекционной пропаганды, развитие краеведческой работы, охраны жизни и здоровья детей, горрайонных газет, работы с новыми политическими партиями и общественными формированиями, мероприятий, проведенных в связи с Днем независимости Украины и др., 12 січня 1991 – 18 липня 1991, 106 арк.

Ф. П-185 Херсонський міський комітет Компартії України (1932–1991 рр.)

оп. 45.

383. Спр. 20. Справки, информации по выполнению постановлений бюро горкома партии по вопросам атеистического воспитания, предложения, высказанные на единых политднях, совершенствования контрпропагандистской деятельности, 26 січня 1982 – 14 квітня 1986, 180 арк.

оп. 50.

384. Спр. 12. Справки, информации, докладные записки по выполнению постановлений бюро горкома партии, взятых на контроль по вопросам реформы школ, работы многотиражных газет, усиления патриотического и интернационального воспитания молодежи, научно-атеистической и контрпропагандистской работы и др., 24 грудня 1985 – 05 грудня 1988, 170 арк.

385. Спр. 14. Планы работы, протоколы заседаний отдела, справки, информации о состоянии лекционной пропаганды, политико-воспитательной работе среди учащейся молодежи, работе парткомов на производстве, увековечение памяти Б. Д. Гринченко. Договор о дружбе и сотрудничестве между трудящимися гг. Шумен–Херсон, 05 січня 1988 – 11 жовтня 1988, 135 арк.

386. Спр. 54. Справки, информации, докладные записки горкома партии взятых на контроль по вопросам работы учреждений родовспоможения и медпомощи новорожденным детям, профилактики и снижения заболеваемости трудящихся, деятельности неформальных объединений и групп, противодействия религиозной пропаганде, патриотического и интернационального воспитания, работы видеосалонов и др., 26 лютого 1986 – 25 січня 1991, 129 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. Р-3369 Комітет телебачення та радіомовлення виконкому Хмельницької облради

оп. 2.

387. Спр. 370. Сетка вещаний областной редакции радиовещания и переписка с Укррадио по вопросу вещания, січень 1961 – 10 жовтня 1961, 21 арк.

388. Спр. 371. Доклады, сводки, обзоры о деятельности комитета представленные Всесоюзному, Республиканскому Комитетам и руководящим правительственным и партийным органам за 1961 год, 18 лютого 1961 – 16 грудня 1961, 137 арк.

389. Спр. 768. Рецензии на микрофонные материалы и обзоры телепередач районных радиовещаний области за 1971 год, січень 1971 – 16 листопада 1971, 36 арк.

оп. 3.

390. Спр. 2. Рецензии на тексты радиопередач за 1979 год, 25 арк.

391. Спр. 8. Рецензии на тексты радиопередач за 1980 год, 61 арк.

392. Спр. 117. Обозрение радиопередач районных комитетов по радиовещанию и телевидению за 1981 год, 49 арк.

393. Спр. 417. Справки и информации, составленные по письмам радиослушателей, 30 червня 1983 – 02 жовтня 1983, 12 арк.

Ф. Р-3602 Хмельницький обласний науково-методичний центр народної творчості та культурно-освітньої роботи

оп. 2.

394. Спр. 43. Докладные записки и информации о работе самодеятельных духовых оркестров области, об атеистической пропаганде и другие, 1965, 37 арк.

395. Спр. 142. Информации и докладные записки о введении новых обрядов, об интернациональном воспитании и другие, 1972, 24 арк.

396. Спр. 175. Текстовой годовой отчет об изучении и внедрении новых обрядов и праздников за 1975 год, 4 арк.

397. Спр. 184. Планы мероприятий и информации о проведении новых обрядов и праздников за 1976 год, 30 арк.

398. Спр. 193. Информация о моральном воспитании трудящихся в клубных заведениях области за 1976 год, 7 арк.

Ф. Р-4646 Хмельницьке обласне виробниче об'єднання «Кіновідеопрокат»

оп. 2.

399. Спр. 143. Приказы и постановления Комитета по кинематографии при Совете Министров УССР и Главного Управления кинофикации и кинопроката за 1966 год, 15 січня 1966 – 28 грудня 1966, 145 арк.

оп. 7.

400. Спр. 175, арк. 69.

Ф. Р-5107 Хмельницький обласний відділ по розповсюдженню преси «Союздрук»

оп. 1.

401. Спр. 84. Материалы о ходе подписки на газеты и журналы, 1957, 91 арк.

402. Спр. 114. Переписка с республиканским управлением печати и украинской розничной конторой «Союзпечать», 04 січня 1961 – 25 грудня 1961, 48 арк.

Ф. Р-6139 Відділ культури виконкому Хмельницької міськради

оп. 1.

403. Спр. 201. Материалы по советским праздникам, традициям и обрядам за 1979 год, 50 арк.

Ф. П-487 Хмельницький обласний комітет КПУ

оп. 7.

404. Спр. 1037. Планы работы отдела. Записки, справки, информации горкомов, райкомов партии о выполнении постановлений ЦК, обкомов КП Украины об улучшении коммунистического воспитания школьников, 12 січня 1961 – 11 грудня 1961, 53 арк.

оп. 24.

405. Спр. 104. Справки о работе первичных партийных организаций и о состоянии учебно-воспитательной работы средних специальных учебных заведений и профессионально-технических училищ, 04 січня 1973 – 28 грудня 1973, 43 арк.

оп. 27.

406. Спр. 187. Информации, справки и докладные записки по вопросам идейно-политической и воспитательной работы среди трудящихся области за 1977 год, 14 січня 1977 – 07 грудня 1977, 65 арк.

407. Спр. 244. Планы работы отдела. Информации горкомов, райкомов Компартии Украины о ходе выполнения критических замечаний, высказанных на XX областной партконференции, о нравственном воспитании трудящихся, 01 січня 1977 – 13 серпня 1977, 115 арк.

оп. 37.

408. Спр. 164. Материалы о ходе выполнения постановлений бюро и секретариата обкома партии по вопросам идеологической работы, народного образования, науки и культуры, 03 січня 1986 – 30 листопада 1987, 159 арк.

Музей-архів та документаційний центр
українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ)

409. Ф. 19А.

Фонд відділу образотворчих мистецтв

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

410. Артамонов А. Хай живе героїчний радянський народ – будівник комунізму! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 29,6 х 82,2 см.

411. Веселий концерт: беруть участь заслужені артисти Ю. Тимошенко та Ю. Березін [Плакат] / [худож. невідомий]; Міністерство культури УРСР, Укрконцерт. К. : б. в., 1960. Офсет кольор. ; 87 х 61,7 см.

412. Ворона О. В. Завдання: учитись, учитись і учитись... [Образотворчий матеріал]. Київ : Радянська школа, 1958. Кольор. друк ; 108,8 х 71 см.

413. Глущук Ф. Нам завжди у битвах за долю народу був другом і братом російський народ [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 88,5 х 61 см.

414. Долотін О. Вчись відмінно! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. Кольор. друк; 85,3 х 60 см.

415. Домнич А., Грачов П. Так роблять радянські люди [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. друк; 93,5 х 60 см.

416. Доможирова К., Кудряшов С. В братній сім'ї народів СРСР возз'єднаний український народ будує комунізм [Образотворчий матеріал]. Київ : Мистецтво, 1954. – Офсет кольор.; 58 х 83 см.

417. Івашиніна К. Слава великому братньому російському народові – провідній нації серед усіх рівноправних соціалістичних націй нашої багатонаціональної Радянської Вітчизни! [Образотворчий матеріал]. Київ : Мистецтво, 1954. Кольор. літограф. ; 42 х 60 см.

418. Каннабіх Д. Не забудьте купити в дорогу газету, журнал, книгу! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. Кольор. офсет ; 66 х 46 см.

419. Каннабіх Д. Передплачуйте газети і журнали на 1957 рік [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 82 х 58,1 см.

420. Каннабіх Д. Хай живе 1 травня – день міжнародної солідарності трудящих, день братерства робітників усіх країн! [Образотворчий матеріал]. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. друк ; 80,2 х 27,5 см.

421. Кармазін В. Спасибі великому російському народу за наше визволення! [Образотворчий матеріал]. Київ : Мистецтво, 1954. Офсет кольор.; 102,7 х 81,9 см.

422. Кіслякова Г. Кожному школяреві – виробничу професію! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. Кольор. літограф. ; 56,5 х 80,5 см.

423. Кожухов А. У нас. У них. [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 61 х 103 см.

424. Кожухов А. Хай живе великий радянський народ – будівник комунізму! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. Кольор. друк ; 80,3 х 33,1 см.

425. Кожухов А. Слава народам-братам! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 113,2 х 44,5 см.

426. Котков Е. З атетстатом зрілості – на виробництво! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 60 х 80,5 см.

427. Котков Е. Можеш, мамо, працювати, я не буду заважати, я здружився з дитсадком! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 88 х 60 см.

428. Котков Є., Лемберський О. Партія кличе – комсомол каже: «Єсть!». [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 104,5 х 66,7 см.

429. Кочережко Н., Саренко Є. В дитсадку награвсь доволі, потім вчився в рідній школі. Не пішов лиш до заводу працювати для народу. І лежить, задравши ноги. Геть таких, як він, з дороги! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 107,7 х 61 см.

430. Кочережко Н., Саренко Є. Нема до вузу краще ходу, як через прохідну заводу [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. друк ; 94 х 55,3 см.

431. Кравченко М. Хай живе радянський народ – творець першої в світі соціалістичної держави, активний будівник комунізму! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 27,6 х 77,4 см.

432. Кудряшов Є. За обман народу – до відповідальності! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Кольор. шовкографія ; 59,6 х 40,8 см.

433. Кудряшов Є. Слава тобі, людино! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Кольор. шовкографія ; 60,5 х 163 см.

434. Кудряшов К. Купуйте газети, журнали та літературу в кіосках і магазинах «Созпечать», у відділеннях зв'язку та у листонош [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид. образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1960.

435. Кудряшов К. Газета й журнал – це знань джерело [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид. образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 54 х 88,6 см.

436. Кудряшова К. На події багата сьогодні планета... Про все розповість вам журнал і газета [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 79,8 х 58,8 см.

437. Кудряшова К. Передплачуйте газети та журнали на 1960 рік. [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. Кольор. офсет ; 82,5 х 60,5 см.

438. Кудряшова К. Хай живе Першотравень! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 81,7 х 59,5 см.

439. Кудряшова К. Юнаки і дівчата! Не забудьте передплатити газети та журнали на 1960 рік. [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. Кольор. офсет ; 80,5 х 57,7 см.

440. Ламах В. Хай живе радянський народ – будівник комунізму! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. Кольор. друк ; 89,6 х 27,7 см.

441. Лимаренко В. Ю. Танок [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. Кольор. офсет ; 81,3 х 117,5 см.

442. Лящук Т. Ми будуємо комунізм! Нам жити при комунізмі! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Кольор. шовкографія ; 116,3 х 60,3 см.

443. Мікора О. І. Народна освіта в Українській РСР за 40 років радянської влади [Образотворчий матеріал]. Київ : Радянська школа, 1957. Кольор. офсет ; 104 х 70 см.

444. Мохор Ю., Терентьєв О. Слава будівникам комунізму! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет ; 95,6 х 58,8 см.

445. Низова С. Щоб стати майстром на всі руки, поєднуй працю і науки! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. Кольор. офсет ; 85,5 х 60,4 см.

446. Остапов Я. Трудящі Вінничини! Зустрінемо обласне свято «Серпа і молота» успішним виконанням соціалістичних зобов'язань. [Образотворчий матеріал]. Вінниця : Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1960. Літограф. кольор. ; 59 х 82,5 см.

447. Підгорний А. Нашій дружбі кріпнути в віках! Передплачуйте, купуйте газети і журнали соціалістичних країн! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. Кольор. офсет ; 60 х 80 см.

448. Семенко О. Дороги всі у нас відкриті до вищої освіти! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. Кольор. офсет ; 90 х 56,5 см.

449. Семенко О. Їх в комунізм не візьмем! [Плакат]. Київ : Держ. вид. образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1960. Літограф. кольор.; 118,5 х 61 см.

450. Семенко О. Людина людині – друг, народ народу – брат! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Кольор. шовкографія ; 68,5 х 90 см.

451. Семенко О. Народ і партія – єдині! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Кольор. офсет ; 115,7 х 69,7 см.

452. Солом'яний М. Хто ліниться рано встати – небагато буде знати! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. Кольор. офсет; 60,5 х 84 см.

453. Солом'яний М. За прикладом його не йди – Веде шпаргалка до біди! [Образотворчий матеріал]. Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. Кольор. офсет ; 59х80 см.

454. Турчин М. С аттестатом зрелости на предприятия и стройки! [Образотворчий матеріал]. Київ : Головне управління організованого набору робітників і переселення при Раді міністрів УРСР, 1956. Кольор. офсет ; 61,3 х 42,5.

Фонд відділу образотворчих видань

Російської державної бібліотеки

455. Ария клеветы в исполнении БИ-БИ-СИвого мерина. Его успехи наши гложут – и он не злобствовать не может: он в каждом выступлении клевещет в исступлении [Изоматериал] : [плакат] / худож. В. Гальба, ст. В. Хочинского. Ленинград : Худож. РСФСР, 1970 ; 56 х 43 см. – (Боевой карандаш).

456. Все наше хают и поносят... Барбосы лают, ветры носят! Радио «Свобода» [Изоматериал] : [плакат] / худож. Кукрыниксы. Москва : Плакат, 1975. Офсет; 67 х 98 см.

457. Кафе «Орфей». – У вас очень громко играют! Ничего не слышно!!! – Говорите громче! Ничего не слышно!!! У нас очень громко играют!!! [Изоматериал] : [плакат] / худож. М. Беломлинский, текст В. Суслова. [Б.м.] : Художник РСФСР, 1979 ; 57 х 43 см. – (Боевой карандаш; 3440).

458. Ложь в униSon. «Свобода». «Свободная Европа» : [руководимые ЦРУ радиостанции «Свобода» и «Свободная Европа» ежедневно и ежечасно отравляют эфир клеветой на Советский Союз...] [Изоматериал]: [плакат] / худож. С. Раев. Москва : Плакат, 1984 ; 65 х 48 см.

459. Ложь на коротких волнах. В противовес разрядке в мире клеветники галдят в эфире, своим хозяевам в угоду ложь выпускают на «Свободу» [Изоматериал] : [плакат] / худож. В. Гальба, ст. В. Шумилина. Ленинград : Худож. РСФСР, 1976 ; 42 х 56 см. – (Боевой карандаш; 2988).

460. Не работа – анекдот! В иных учрежденьях – и впрямь анекдот: работа стоит, а зарплата идет [Изоматериал]: [плакат] / худож. Б. Иванов, ст. В. Суслова. Ленинград : Худож. РСФСР, 1981 ; 42 х 56 см. – (Боевой карандаш 3554).

461. Не успеет с работы явиться, к телевизору сразу садится, смотрит все передачи подряд: и сказку для малых ребят, и новости моды, и сводку погоды. Позабыл он про все на

свете, что жена у него и дети, с экрана не сводит очи, пока не скажут: «Спокойной ночи!» [Изоматериал] : [плакат] / худож. Л. Каминский. Ленинград : Худож. РСФСР, 1972 ; 42 х 57 см. – (Боевой карандаш 2254).

462. Попс – толоконный лобс. Придется нам с музыкой этой кончать – к полезному делу его приучать. Поп-музыки ритмы он слышит всегда, да только не слышит он ритма труда! [Изоматериал] : [плакат] / худож. Г. Ковенчук, ст. В. Хочинского ; 42 х 56 см. – (Боевой карандаш; 3204).

463. С мамашей не поспоришь тут – ей нужен только институт! Она любые примет меры, чтоб чадо вышло в итээры! [Изоматериал] : [плакат] / худож. Л. Каминский, ст. Еф. Ефимовского. Ленинград, 1981; 42 х 56 см. – (Боевой карандаш 3765).

464. Смотри, не надорвись! Он в желтой прессе явно чемпион: по всем статьям рекорды ставит он [Изоматериал] : [плакат] / худож. В. Гальба, ст. В. Шумилина. Ленинград : Худож. РСФСР, 1977.

465. «Сознательный муж». В цехе закончился день трудовой, муж и жена возвратились домой. Крутит жена мясорубку до пота, крутит и муж... в телевизоре что-то... [Изоматериал] / худож. Ж. Ефимовский, ст. М. Романова. Ленинград : Худож. РСФСР, 1969 ; 57 х 43 см. – (Боевой карандаш 1896).

466. Хор «голосов» в который раз клевещет, лжет, стращает нас, шипит, рычит и лает... Но нас не запугает [Изоматериал] : [плакат] / худож. К. Владимиров, ст. В. Суслова. [Б. м.] : Художник РСФСР, 1980 ; 56 х 43 см. – (Боевой карандаш; 3723).

Фонд образотворчих видань

Національної бібліотеки Білорусі

467. В буфете пьют, на танцы валят валом. Здесь рай определенной клиентуре. Клуб процветает... Дело лишь за малым: чтоб культработник вспомнил о культуре [Изоматериал] / худож. В. Завьялов. Ленинград : Худож. РСФСР, 1971.

468. – Вы на химфак? И я туда иду – зачислен в вуз я буду несомненно: я с химией, признаться, не в ладу, зато пенальти бить могу отменно [Изоматериал] / худож. Ж. Ефимовский, ст. М. Романова. Ленинград : Худож. РСФСР, 1974.

469. Наши университеты. В советской семье в почете наука: учатся все – от деда до внука! [Изоматериал] / худож. М. Мазрухо, ст. С. Смирновского. Ленинград : Худож. РСФСР, 1971.

470. «Очевидное невероятное». «А ну-ка, парни!» – он смотрел с охотой... «А ну-ка, девушки!» – очей не оторвать! – А ну-ка, Вася! Хватит! Поработай – супруге тоже надо помогать! [Изоматериал] / худож. Л. Каминский, ст. Еф. Ефимовского. Ленинград : Худож. РСФСР, 1980.

471. Подвел телевизор [Изоматериал] : [плакат] / худож. Ж. Ефимовский, ст. М. Романова. Ленинград : Худож. РСФСР, 1966.

472. –Теща виновата... Вот так чудо! – На крестины комсомолец тащит сына! У старух на поводу! В шестьдесят восьмом году! [Изоматериал] / худож. Б. Иванов, Е. Рабинович, ст. В. Алексеева. Ленинград : Худож. РСФСР, 1968.

473. Транзисторный пассажир. Когда бы он тихонечко сидел, никто бы дурости его не разглядел. А как включил транзистор до предела – и поняли все, с кем имеют дело [Изоматериал] / худож. Г. Ковенчук, ст. В. Капраловой. Ленинград : Худож. РСФСР, 1969.

Приватні архіви

474. Приватний архів Зої Каткової.
475. Приватний архів Галини Лазаревої.
476. Приватний архів Федора Турченка.

Інтерв'ю автора

477. Інтерв'ю автора з Володимиром Бахрушиним. 18.05.2016.
478. Інтерв'ю автора з Ларисою Богдановою. 15.11.2017.
479. Інтерв'ю автора з Василем Богуненком. 20.07.2018.
480. Інтерв'ю автора з Наталією Волковою. 05.08.2017.
481. Інтерв'ю автора з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017.
482. Інтерв'ю автора з Олексієм Гаранем. 20.08.2017.
483. Інтерв'ю автора з Сергієм Горбачовим. 14.08.2017, 21.08.2017.
484. Інтерв'ю автора з Михайлом Добрусіним. 06.08.2017.
485. Інтерв'ю автора з Віктором Дядьковичем. 03.08.2017.
486. Інтерв'ю автора з Володимиром Єгуновим. 15.01.2019.
487. Інтерв'ю автора з Євгеном Захаровим. 14.09.2017.
488. Інтерв'ю автора з Олександром Косяченком. 21.12.2017.
489. Інтерв'ю автора з Віктором Криливцем. 20.08.2017.
490. Інтерв'ю автора з Іриною Кутузовою. 23.11.2017.
491. Інтерв'ю автора з Галиною Лазаревою. 05.06.2018.
492. Інтерв'ю автора з Іваном Макаром. 11.12.2012.
493. Інтерв'ю автора з Мирославом Мариновичем. 14.12.2012.
494. Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком. 09.01.2018.
495. Інтерв'ю автора з Віктором Набруском. 23.07.2018.
496. Інтерв'ю автора з Ольгою Новіковою. 23.11.2017.
497. Інтерв'ю автора з Василем Овсієнком. 06.07.2014.
498. Інтерв'ю автора з Анатолієм Олексієнком. 01.08.2017.
499. Інтерв'ю автора з Михайлом Романишиним. 01.08.2017.
500. Інтерв'ю автора з Адамом Рудчиком. 11.01.2019.
501. Інтерв'ю автора з Сергієм Савелієм. 21.12.2017.
502. Інтерв'ю автора з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017, 09.05.2018.
503. Інтерв'ю автора з Олександром Ситницьким. 04.08.2017.
504. Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською. 15.11.2017.
505. Інтерв'ю автора з Анатолієм Табаченком. 21.06.2018.
506. Інтерв'ю автора з Валерієм Ткачуком. 11.01.2018.
507. Інтерв'ю автора з Сергієм Тримбачем. 06.06.2018.
508. Інтерв'ю автора з Василем Фединою. 06.08.2013.
509. Інтерв'ю автора з Іллею Хоменком. 13.01.2019.
510. Інтерв'ю автора з Станіславом Цаликом. 31.07.2017.

511. Інтерв'ю автора з Віталієм Челишевим. 04.12.2012, 08.07.2013.

512. Інтерв'ю автора з Віктором Чигриним. 14.08.2017.

513. Інтерв'ю автора з Олегом Чорним. 31.01.2017.

514. Інтерв'ю автора з Олесем Шевченком. 10.12.2012.

515. Інтерв'ю автора з Богданом Шумиловичем. 05.08.2018.

Збірники документів

516. «Великая книга дня...» : радио в СССР: документы и материалы / ред.-сост. Т. М. Горяева. Москва : РОССПЭН, 2007. 1038 с.

517. Власть и диссиденты : из архивов КГБ и ЦК КПСС. Москва, 2006. С. 135–148.

518. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 : документы. Москва : РОССПЭН, 1998. 552 с.

519. Історія національного радіоефіру: архівні матеріали (1942-1969) / упоряд. Н. М. Сидоренко. Київ : Інститут журналістики, 2004. 115 с.

520. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду» / заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. Київ : АДЕФ-Україна, 2011. 1120 с.

521. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.

522. Устав Коммунистической партии Советского Союза : утвержден XXII съездом, частич. изм. внес. XXIII и XXIV съездами КПСС. URL: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Ustav_KPSS.html.

Монографії і статті

523. Алымов С. Понятие «пережиток» и советские социальные науки в 1950–1960-е гг. *Антропологический форум.* 2012. №16. С. 261–287.

524. Амонашвили Ш. А. Правда нужна всем. *Учительская газета.* 1989. 6 июня.

525. Антипина В. А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е годы. Москва : Молодая гвардия, 2005. 448 с.

526. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.

527. Артемов В., Семенов В. Би-Би-Си: история, аппарат, методы радиопропаганды. Минск : Университетское, 1984. 236 с.

528. Арутюнова Н. Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 136–137.

529. Архангельский А. «Верните деда Панаса, ребёнок не может заснуть!». *Факты и комментарии.* 1999. 27 октября.

530. Бадзьо Ю. В. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. 400 с.

531. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х–1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. №5. С. 147–159.

532. Баннов Б., Вачнадзе Г. Чужие голоса в эфире. Москва : Молодая гвардия, 1981. 287 с.

533. Баришполець О. Лжеінформація в комунікаційних процесах. *Соціальна психологія*. 2007. Спец. вип. С. 91–100.

534. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. Москва : Художественная литература, 1990. 543 с.

535. Бердяев Н. А. Проблема человека. *Путь.* 1936. №50. С. 3–26.

536. Білий О. Національна ідентичність та проблема її збереження. *Український соціум* / за ред. В. С. Крисаченка. Київ, 2005. С. 252–331.

537. Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека. Москва : Знание, 1974. 62 с.

538. Богданов К. Vox Populi: фольклорные жанры советской культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. 362 с.

539. Богданов К. А. О крокодилах в России: очерки из истории заимствований и экзотизмов. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 352 с.

540. Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як окраєць хліба. *Телевізійна й радіожурналістика*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 212–224.

541. Болотова Л. Д. Радиовещание в период перестройки. *Вестник Московского государственного университета. Серия 10. Журналистика*. 2007. № 3. С. 10–22.

542. Бондарчук П. Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* 2016. Вип. 21. С. 136–159.

543. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2012. 322 с.

544. Борев В. С точки зрения эксперта. *Телевидение и радиовещание*. 1989. №6. С. 52–53.

545. Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Москва ; Киев : Вильяме, 2004. 432 с.

546. Брегеда М. Особливості суспільної свідомості населення радянської України після смерті Й. Сталіна. *Історична пам'ять.* Полтава, 2006. №2. С. 97–104.

547. Брегеда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ*. Рівне, 2006. Вип. 10. С. 40–44.

548. Брегеда М. Ставлення населення радянської України до усунення М. Хрущова від влади. *Емінак.* 2007. №1.С. 61–67.

549. Брегеда М. Ставлення українського населення до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя, 2006. Вип. 20. С. 257–262.

550. Брегеда М. Суспільно-політичні настрої української інтелігенції після XX з'їзду КПРС. *Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Історія.* Вінниця, 2006. Вип. 11. С. 275–279.

551. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. : монографія. Миколаїв : Іліон, 2010. 186 с.

552. Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР. Москва : Прогресс, 1976. 167 с.

553. Буева Л. П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. Москва : Изд-во Московского университета, 1965. 64 с.

554. Бульванкер В. Праздники нашей улицы. Ленинград : Детская литература, 1967. 120 с.

555. Вайль П., Генис А. 60-е: мир советского человека. Москва : Новое литературное обозрение, 1998. 358 с.

556. Вайс Д. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении. *Политическая лингвистика.* 2007. №3 (23). С. 34–60.

557. Ваннер К. Переживаемая религия: концептуальная схема для понимания погребальных обрядов в приграничных районах Советской Украины. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/20.pdf.

558. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания.* 1993. №4. С. 107–125.

559. Вергеліс О. Україно, згадай про талант... Легендарна ТБ-програма «Сонячні кларнети» колись відкрила сотні самородків. *Дзеркало тижня*. 2010. 29 грудня.

560. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. Москва : Юрид. лит., 1985. 175 с.

561. Виховання почуттів. Література і нова людина / Н. В. Алексєєва та ін. ; відп. ред. В. П. Іванисенко. Київ : Наукова думка, 1966. 295 с.

562. Вишневский С. С. Формирование духовного облика советского человека. Москва : Мысль, 1986. 204 с.

563. Воеводин Л. Д. Свобода личности и правовое положение граждан в советском общенародном государстве. Москва : Госюриздат, 1963. 48 с.

564. «Вони і ми». *Харківський університет*. 1970. 17 лютого (№14–15).

565. Воронин А. А. Советский человек. *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований.* 2016. №2. С. 15–18.

566. Все краски бытия: духовный мир советского человека : сборник / сост. В. Л. Сагалова. Москва : Книга, 1985. 176 с.

567. Вычуб Г. С. Письма трудящихся в системе массовой работы газеты. Москва : Издательство МГУ, 1980. 39 с.

568. Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. Москва : МИК, 1994. 336 с. URL: http://krotov.info/library/04_g/el/gell_21.htm.

569. Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 с.

570. Гизатова Г. К., Иванова О. Г. Идеология как фактор формирования идентичности. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки.* 2010. Т. 152, кн. 1. С. 66–73.

571. Глузман С. Семен Глузман: «Чим менше в країні героїв і фанатиків, тим краще живуть люди» : [інтерв'ю з лікарем-психіатром та правозахисником С. Глузманом] / спілк. Леонід Швець. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/12/4221/.

572. Голядкин Н. А. История отечественного и зарубежного телевидения. Москва : Аспект-пресс, 2004. 192 с.

573. Гордіна Н. Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986–1991). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2010. Вип. 100. С. 6–10.

574. Гордіна Н. Реакція населення УРСР на політику керівництва СРСР щодо активізації «людського фактору» (квітень 1985–1986 рр.) *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* 2010. Вип. 514–515. С. 202–205.

575. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 : пер. з фр. Київ : KINO-КОЛО, 2005. 464 с.

576. Градскова Ю. «Обычная» советская женщина – обзор описаний идентичности. Москва : Спутник, 1999. 158 с.

577. Григорян Л. А. Советское государство и личность. Москва : Знание, 1978. 64 с.

578. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. Специфіка радянської політики «примусової амнезії» та її наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / голова редкол. С. В. Кульчицький. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.

579. Громова Н. Радянська історіографія календарної обрядовості українців. *Етнічна історія народів Європи.* Київ, 2010. Вип. 32. С. 133–141.

580. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 624 с.

581. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева. Ч. 1. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 442 с.

582. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева. Ч. 2. Москва : Прогресс-Традиция, 2006. 907 с.

583. Гудков Л. «Советский человек» в социологии Юрия Левады. *Общественные науки и современность.* 2007. №6. С. 16–30.

584. Гудков Л. Идеологема врага. «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. *Образ врага* / сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова. Москва, 2005. С. 7–79.

585. Гудков Л. Тоталитаризм как теоретическая рамка. *Негативная идентичность*. Москва, 2004. С. 362–446.

586. Гуржи В. Релігійні мотиви смислового ядра радянської ідентичності. *Схід.* 2017. №6. С. 84–90.

587. Гусейнов Г. Ч. Ложь как состояние сознания. *Вопросы философии*. 1989. №11. С. 64–77.

588. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України, 2018. 278 с.

589. Даутова Р. В. Из истории радиопропаганды возвращения невозвращенцев в годы хрущевской оттепели. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. №30 (211), вып. 42 : История. С. 45–52.

590. Дем'яненко В. М. Мілітаризація суспільної свідомості в СРСР. *Література та культура Полісся.* 2016. Вип. 83. С. 117–128.

591. Для щастя народу. *Україна.* 1955. Ч. 5. С. 4.

592. Дмитрієнко М. Ф., Солонська Я. А. Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень. *Український історичний журнал.* 2002. №3. С. 34–61.

593. Дробижева Л. М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность. *Гражданская, этническая и религиозные идентичности в современной России*. Москва, 2006. С. 10–30.

594. Дробижева Л. М. Процессы гражданской интеграции в полиэтническом российском обществе. *Общественные науки и современность.* 2008. №2. С. 68–77.

595. Дума канадського українця. *Літературна Україна.* 1965. 14 березня.

596. Душенко К. В. «Право на анекдот»: современный анекдот как социокультурный феномен. *Человек: образ и сущность.* 2000. №1. С. 75–90.

597. Еремеева Е. Роль подтекста в советских политических анекдотах. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2010. Вип. 13. С. 49–60.

598. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. Київ : Критика, 2008. 303 с.

599. Єкельчик С. Історія України: народження модерної нації. Київ : Laurus, 2011. 376 с.

600. Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків : Раритети України, 2018. 197 с.

601. Єсипенко Р. М. Інонаціональна драматургія в репертуарі українських театрів (60–80-ті роки XX століття). *Мистецтвознавчі записки*. 2014. Вип. 25. С. 154–162.

602. Єсипенко Р. М. Розширення тематики і проблематики українського театру: 60–80-ті роки XX століття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. №4. С. 164–168.

603. Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной. *Государство. Религия. Церковь*. 2012. №3–4. URL: http://www.religion.ranepa.ru/sites/default/files/18.pdf.

604. Жук С. «Битва за культуру» в закритому місті совєтської України в період пізнього соціалізму, 1959–1984 рр. *Схід–Захід*. Харків, 2009. Вип. 13–14 : Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. С. 54–80.

605. Жулинський М. Г. Людина як міра часу: концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі. Київ : Дніпро, 1979. 275 с.

606. Журавков М. Г. Социализм и мораль: некоторые черты и особенности формирования морали советского общества. Москва : Наука, 1974. 263 с.

607. Залужна А. Людиновимірність культури у філософському дискурсі «пізнього радянського марксизму». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Культурологія*. 2015. Вип. 16. С. 307–309.

608. Засурский Я. Н., Засурский И. И. Средства массовой информации постсоветской России. Москва : Аспект Пресс, 2002. 303 с.

609. Землюк В. Особливості політичної свідомості українського суспільства (1985–1991 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. Івано-Франківськ, 1995. Вип. 2–3. С. 13–18.

610. Землюк В. Соціально-економічні чинники трансформації політичної ідентичності в Україні в роки «перебудови». *Гілея*: *науковий вісник*. 2007. №9. С. 175–186.

611. Зиновьев А. А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва : Московский рабочий, 1991. 414 с.

612. Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность. Москва : Центрполиграф, 1994. 495 с.

613. Зобов Р. А. Русский и советский менталитет. *Интеллигенция и нравственность*. Москва, 1993. С. 36–54.

614. Зоц В. П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури. *Народна творчість та етнографія*. 1990. №4. С. 69–73.

615. Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью: становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии. Москва : Издательские решения, 2016. 332 с.

616. Иванчук Н. В. Потребности социалистической личности. Москва : Мысль, 1986. 192 с.

617. Идеи социализма и реальности советского общества : материалы проблемно-поискового семинара Научного Совета 1989 г. Москва : Науч. совет АН СССР, 1990. 76 с.

618. Из творческого наследия В. Сухомлинского. *Советская педагогика*. 1988. №3. С. 97–102.

619. Іванова І. Радянська рекламна журналістика в Україні: системність та ідеологічні константи. *Вісник Львівського університету. Журналістика*. 2017. Вип. 42. С. 121–125.

620. Ідрісов Д. І. Державна ідеологія в дисертаційних працях з історії та відгуках на них за радянської доби. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 42–46.

621. Кагальна М. В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. №96. С. 113–117.

622. Каганов Ю. О. «Ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях у радянській Україні (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 193–201.

623. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). *Грані.* 2018. Т. 21, №1. С. 63–77.

624. Каганов Ю. О. «Новояз» у контексті ідеологічної політики в Україні радянської доби. *VII Богданівські читання : матеріали Всеукр. наук. конф*. Черкаси, 2013. С. 296–300.

625. Каганов Ю. О. «Останкінський шприц» і український глядач: вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1991). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 185–196.

626. Каганов Ю. О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. №53. С. 22–31.

627. Каганов Ю. О. «Різномислення» студентів Харківського університету в 1967–1969 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2018. Т. 29(68), №1. С. 8–13.

628. Каганов Ю. О. «Сміх крізь сльози»: радянська Україна у дзеркалі політичного анекдоту. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 34. С. 106–109.

629. Каганов Ю. О. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960–1970-ті рр.). *Схід*. 2017. №4 (150). С. 57–63.

630. Каганов Ю. О. Вища школа як середовище ідеологічного виховання «нової радянської людини» в Україні (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 21–30.

631. Каганов Ю. О. Інакомислення молоді в УРСР 1950–1970–х рр. як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 129. С. 50–55.

632. Каганов Ю. О. Кіно та програмування архетипів «радянської людини» (1953–1991): українська версія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 52. С. 62-78.

633. Каганов Ю. О. Комсомол України і країн Центрально-Східної Європи в умовах кризи радянської системи. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 50. С. 194–198.

634. Каганов Ю. О. Мова та ідеологія: радянська уніфікація VS українська ідентичність. *Молода нація*. Київ, 2015. Вип. 53. С. 90–113.

635. Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.

636. Каганов Ю. О. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. 31. С. 35–41.

637. Каганов Ю. О. Політичний анекдот у контексті спротиву офіційній ідеології в радянській Україні. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2012. №24 (176). С. 159–167.

638. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 213–225.

639. Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 267–272.

640. Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 186–194.

641. Каганов Ю. О. Теоретичні підходи до концептуалізації феномену «радянської людини». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. ЗНУ, 2019. Вип. 53. С. 34–41.

642. Каганов Ю. О. Українське телебачення доби «перебудови» в умовах культурної травми радянського суспільства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 109–119.

643. Каганов Ю. О. Феномен «радянської людини» 1950–1980-х рр. в сучасній українській історіографії. *Історична пам'ять*. 2018. №2(39). С. 43–50.

644. Каирян В. М. Преемственность в развитии культуры в условиях социализма. Москва : Наука, 1971. 212 с.

645. Калиновська О. Метафора в українському радянському дискурсі 70-х років XX століття. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. Т. 1. С. 88–93.

646. Калиновська О. В. Засоби ідеологізації мовної практики радянського суспільства. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 129–139.

647. Калиновська О. В. Ідеологічний простір української мови : (до проблеми семантичної характеристики української мови XX століття). *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки.* 2012. Т. 137. С. 24–28.

648. Караси В. И. Концепт как индикатор эпохи («очковтирательство»). *Политическая лингвистика*. 2009. №30. С. 9–13. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling30/ling_30_1.pdf.

649. Карчевский Ю., Лешкин Н. Лица и маски. Уфа : Башкирское книжное издательство, 1975. 168 с.

650. Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время. *Антропологический форум*. 2004. №1. С. 104–155. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnyy-vals-povsednevnaya-zhizn-sovetskoy-shkoly-v-poslestalinskoe-vremya.pdf.

651. Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум.* 2008. №8. С. 258–299. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Antropo_Forum/2008_8/08_05_kelly-sirotinina_k.pdf

652. Киноклуб «Восхождение»: Люди. Годы. Фильмы… Запорожье : Дикое Поле, 2011. 248 с.

653. Кира Муратова / сост. Г. Лазарева, В. Миненко. Одесса : Астропринт, 2004. 72 с.

654. Кириченко С. В., Юрков Е. Е. Новояз: социокультурный фантом или лингвистическая реальность? *Русский язык как иностранный и методика его преподавания : XXXVI Междунар. филологическая конференція, 12–17 марта 2007 г.* Санкт-Петербург, 2007. Вып. 19. С. 44–54.

655. Кіндрачук Н. М. Боротьба радянської влади з ідеологією «українського буржуазного націоналізму» в історичній науці УРСР протягом 70-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 282–285.

656. Кіндрачук Н. М. Непримиренність радянської ідеології з українською національною ідеєю в історичній науці УРСР протягом 60-х–70-х рр. XX ст. *Інтелігенція і влада* : зб. наук. пр. Одеса, 2016. Вип. 34. С. 111–122.

657. Кіндрачук Н. М. Протистояння радянської та української національної ідентичності в період створення і впровадження нової радянської обрядовості (60–70-ті рр. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т. 1. С. 273–276.

658. Кіндрачук Н. М. Радянські засоби масової інформації як ідеологічне знаряддя руйнації національної ідентичності українців: кінець 50-х–70-ті рр. XX ст. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 90–97.

659. Кнабе Г. С. Древо познания – древо жизни. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. 751 с.

660. Ковалев С. М. О коммунистическом воспитании трудящихся. Изд. 2-е. Москва : СОЦЭКГИЗ, 1960. 526 с.

661. Козлова Н. Советские люди: сцены из истории. Москва : Европа, 2005. 544 с.

662. Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология. Москва : Ключ-С, 1998. 156 с.

663. Колісник Ю. Дитячо-юнацька преса УРСР та її роль у формуванні суспільної свідомості. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2011. Вип. 1. С. 75–84.

664. Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР на свідомість громадян. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5. С. 278–295.

665. Колісник Ю. Тоталітарна пропаганда на сторінках журналу «Україна» 1950–60-х рр. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки*. Черкаси, 2005. Вип. 67. С. 169–177.

666. Колісник Ю. В. Визначальний вплив монопартійності СРСР на характер і зміст періодичних видань. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки.* Черкаси, 2004. Вип. 58. С. 119–125.

667. Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950–1980 рр.) : монографія. Черкаси : ПП Чабаненко, 2008. 290 с.

668. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна* : конф. для укр. випускників програм наук. стажування у США. Київ, 2002. С. 36–55.

669. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.

670. Колодний А. М. Оптимізм радянської людини. Київ : Політвидав України, 1984. 87 с.

671. Колчина А. С. Радио Свобода в 50–70-е годы XX века: поиск форм пропаганды в период холодной войны. *Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика.* 2010. №3. С. 103–116.

672. Коляска И. Образование в советской Украине. *ГДА СБУ.* Ф. 16. Оп. 1. Спр. 961. Арк. 140–177.

673. Коммунизм и личность. Москва : Политиздат, 1964. 343 с.

674. Коммунистические идеалы и становление личности студента. Харьков : Вища школа, 1977. 200 с.

675. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.

676. Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (15–16 апреля 2010 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2010. 148 с.

677. Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (20–21 апреля 2012 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2012. 172 с.

678. Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (19–20 апреля 2013 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2013. 192 с.

679. Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы восьмой междунар. конф. студентов и аспирантов (18–19 апреля 2014 г, Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2014. 202 с.

680. Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы двенадцатой междунар. конф. молодых ученых (20–21 апреля 2018 г, Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2018. 164 с.

681. Косинова М. И. Прокатно-возвратный механизм советской кинематографии в период «застоя». *СЕРВИС PLUS*. 2016. Т. 10, №2. С. 64–73.

682. Косів В. Українська ідентичність у графічному дизайні 1945–1989 років. Київ : Родовід, 2019. 480 с.

683. Косова Л. Б. «Человек советский» – возможность типологии. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* 1997. №2. С. 17–21.

684. Котенко С. Как выключается телевизор. *Молодая гвардия*. 1969. №7. С. 260–287.

685. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи, 1997. 423 с.

686. Крестинина Е. С. Политическая идентичность как фактор двусторонних отношений: теоретический аспект. URL: http://image-of-russia.livejournal.com/61443.html.

687. Кроком руш, чи роком круш: сьогодні розпочинаються конкурсні змагання рок-музикантів. *Червона Рута: вісник Першого республіканського фестивалю української сучасної музики і популярної пісні.* (21 вересня 1989 р.). Чернівці, 1989. №3.

688. Круглова Т. А., Саврас Н. А. Новый год как праздничный ритуал советской епохи. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки.* 2010. №2 (76). С. 5–14.

689. Крупин В. Сороковой день : повесть в письмах. *Наш современник*. 1981. №11. С. 72–117.

690. Крупник Л. О. Пам'ять про козацтво – мішень ідеологічної боротьби радянської тоталітарної системи в 70-х роках XX століття. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя, 2005. №2. С. 15–19.

691. Ксьондзик Н. Стратегії мовного опору соцреалізму в українській радянській літературі. *Мандрівець.* 2011. №4. С. 62–67.

692. Кудін В. Спосіб життя – радянський. *Новини кіноекрану*. 1978. №3. С. 4.

693. Кузнецов Г. В. Записки лишнего человека : (законодательство, свобода и ответственность журналиста). *Телевизионная мозаика: штрихи к «портрету» отечественного телевидения переходного периода*. Москва, 1997. С. 38–50.

694. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. 656 с.

695. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.

696. Кульчицький С. В. Тоталітаризм. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm/.

697. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург ; Пермь : ЗУУНЦ, 1995. 143 с.

698. Куропаткин А. П. Влияние трансформации идеологической пропаганды на материалы передач всесоюзного радиовешания с 1953 по 1956 гг. *Вестник Самарского государственного университета*. 2011. №4. С. 116–119.

699. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 170–191.

700. Ларин С. Язык тоталитаризма. *Новый Мир*. 1999. №4. С. 200–205.

701. Лассан Э. Лирическая песня как идеологический феномен. *Политическая лингвистика*. Екатеринбург, 2009. Вып. 4(30). С. 14–31.

702. Лебина Н. Энциклопедия банальностей: советская повседневность: контуры, символы, знаки. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. 442 с.

703. Лебина Н. Мужчина и женщина: тело, мода, культура. СССР – оттепель. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.

704. Лебина Н. Пассажиры колбасного поезда: этюды к картине быта российского города: 1917–1991. Москва : Новое литературное обозрение, 2019. 574 с.

705. Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: деструкция большого стиля. Ленинград 1950–1960-е годы. Санкт-Петербург : Крига ; Победа, 2015. 481 с.

706. Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы: картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. 339 с.

707. Левада Ю. А. Возвращаясь к феномену «человека советского»: проблема методологии анализа. *Мониторинг общественного мнения*. 1995. №6. С. 14–18.

708. Левин М. Советский век. Москва : Европа, 2008. 675 с.

709. Лельчук В. С., Пивовар Е. И. Менталитет советского общества и «холодная война»: к постановке проблемы. *Отечественная история*. 1993. №6. С. 63–78.

710. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 45. Москва : Политиздат, 1970. 730 с.

711. Леніну студентство присягає : матеріали республіканського зльоту студентів України, які відбулися в лютому 1969 року в Києві. Київ : Вища школа, 1969. 187 с.

712. Леонідов Л. «Один нуль на користь… піратів». *Вінницька правда*. 1983. 28 грудня.

713. Лис В. Нові пісні старих птахів: українська радіоп'єса: можливості відродженого жанру. Дніпро. 2011. № 1. С. 96–97.

714. Лист читачки Клименко К. С. з Івано-Франківська до редакції. *Новини кіноекрану*. 1989. №2. С. 2.

715. Ліфтон Р. Д. Технологія «промивки мізків»: психологія тоталітаризму. Харків : Віват, 2015. 416 с.

716. Лоренц К. Агрессия. *Вопросы философии*. 1992. №3. С. 5–54.

717. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. URL: http://modernproblems.org.ru/philosofy/111-faults.html.

718. Лосєв І. В. Комуністичні цінності в російській та українській культурі: порівняльний аналіз. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Теорія та історія культури*. 2004. №24. С. 41–46.

719. Лотман Ю. М. История и типология русской культуры. Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2002. 768 с.

720. Лукаш М. А. Вечер отдыха в «праздничном календаре» ставропольской молодежи шестидесятых – семидесятых годов XX века. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.* 2012. №4 (39). С. 67–69.

721. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. *Социо-Логос.* Москва, 1991. Вып. 1. С. 194–216.

722. Лях К. С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з фондів Державного архіву Запорізької області. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 17. С. 280–297.

723. Ляшенко И. Ф. Интернационализм советской музыкальной культуры: традиции и современность. Київ : Музична Україна, 1986. 144 с.

724. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 688 с. URL: http://soc-work.ru/wp-content/uploads/2010/12/Давид-Майерс-Социальная-психология.pdf.

725. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в 8 т. Т. 4 : Педагогические работы. 1936–1939. Москва : Директ-Медиа, 2014. 566 с.

726. Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. Київ : Наукова думка, 1978. 229 с.

727. Марголит Е. Я. Живые и мертвое: заметки к истории советского кино 1920–1960-х годов. Санкт-Петербург : Сеанс, 2012. 559 с.

728. Маркозова О. О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2016. Вип. 46, ч. 1. С. 60–69.

729. Маркозова О. О. Зміни у розумінні життєвого успіху особистості в період перебудови. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Філософія.* 2016. №1. С. 69–77.

730. Мартинів М. Феномен Львівського телебачення. URL: https://zbruc.eu/node/74709.

731. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017. 240 с.

732. Масенко Л. Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 46, ч. 1. С. 26–33.

733. Масенко Л. Інтернаціоналізм плюс русифікація: телевізійні стратегії приниження української мови. *День*. 2013. 25 березня.

734. Маслинский К. Конференция «Антропология советской школы: культурные универсалии и провинциальные практики». *Вестник Пермского университета. История.* 2010. Вып. 2 (14). С. 448–456.

735. Маслова-Лисичкіна І. А. Масове свято як засіб виховання людини в радянську добу. *Вісник КНУКіМ. Мистецтвознавство*. 2016. Вип. 34. С. 104–110.

736. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування історичної свідомості. *Український історичний журнал.* 2002. №5. С. 49–62.

737. Массака И. Музыка в сталинских и нацистских концентрационных лагерях. *Вестник Омского университета*. 2006. №4. С. 89–95.

738. Массовая информация в советском промышленном городе: опыт комплексного социологического исследования / под ред. Б. А. Грушина, Л. А. Оникова. Москва : Политиздат, 1980. 446 с.

739. Мащенко І. «Чорні діри» тоталітарного ефіру. *Дзеркало тижня*. 2000. 4 серпня.

740. Мащенко І. Г. Міфи і реалії телерадіоефіру. Київ : Агенство ТРК, 2001. 260 с.

741. Мащенко І. Г. Українське телебачення: штрихи до портрета. Київ : Ай-Пі-Київ, 1995. 296 с.

742. Мащенко І. Г. Хроніка українського радіо і телебачення в контексті світового аудіовізуального процесу. Київ : Україна, 2006. 384 с.

743. Мащенко І. Г. Енциклопедія електронних мас-медіа. Т. 1. Всесвітній відеоаудіолітопис. Запоріжжя : Дике поле, 2006. 384 с.

744. Мелихов А. Смех и грех. URL: http://www.trud.ru/article/29-03-2012/274260_smex_i_grex.html.

745. Милаева О. В. Homo sovieticus: обыкновенная история. *Взгляд через столетие: революционная трансформация 1917 года (общество, политическая коммуникация, философия, культура)* : сб. ст. всерос. науч.-практ. конф. к 100-летию Великой Октябрьской социалистической революции / под ред. О. В. Милаевой, О. В. Черновой. Прага, 2017. С. 243–263.

746. Мирончeнко В. Витоки українського радіомовлення. Київська старовина. 1996. № 1. С. 93–99.

747. Михайлин В. Ю. Конструирование новой советской идентичности в «оттепельном» кино. *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 311–320.

748. Можейко М., Лепин С. Дискурс. Постмодернизм. Энциклопедия. Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. URL http://www.infoliolib.info/philos/postmod/diskurs.html

749. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии : ок. 10000 слов и выражений. Москва : АСТ ; Астрель, 2005. 505 с.

750. Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку : (за матеріалами усноісторичних джерел Півдня України). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Культурологія*. 2013. Вип. 12, ч. 2. С. 38–48.

751. Мукусев В. Телевидение перестройки: воспоминания о будущем. *Телевидение между искусством и массмедиа* / ред.-сост. А. С. Вартанов. Москва, 2015. С. 144–179.

752. Мухіна І. Г. Вплив освіти та культури на формування радянського менталітету. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 38. С. 143–149.

753. Мухіна І. Г. Експлікація радянського освітньо-культурного простору: об'єкти та елементи дослідження. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2312-1947/article/download/28021/24986.

754. Мухіна І. Г. Ціннісні аспекти радянського освітньо-культурного простору: актуальність дослідження. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. №3. С. 70–76.

755. Мухіна І. Г. Ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору : монографія. Харків : Майдан, 2013. 365 с.

756. Мясникова Л. А. Трансформация ценностных ориентиров советского человека. *Советский социокультурный проект: исторический шанс или глобальная антиутопія* : X Колосницынские чтения : материалы Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 2015. С. 64–69.

757. Набруско В. Українське радіо вчора і нині. *Дніпро*. 2004. № 9–10. С. 51–58.

758. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.

759. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

760. Науменко І. М., Кіпніс Л. І., Прокопенко І. Г. Вступ до соціоекології (екології людського суспільства). Київ : КМУЦА, 1995. 230 с.

761. Невмержицька О. Соціалізм і аксіологічне становлення особистості. *Педагогічний дискурс*. 2014. Вип. 16. С. 129–134.

762. Новая философская энциклопедия : в 4 т. Москва, 2001. Т. 2. 634 с.

763. Новикова А. А., Дюло Е. А. «Советское» на современном российском телевидении как проявление глокализации. *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика.* 2010. №1. С. 23–37.

764. Новикова Л. А. Механизмы психологической защиты личности в условиях тоталитарного режима. *Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии.* 2010. Т. 105, №3. С. 28–36.

765. О некоторых изменениях в преподавании истории в школах : Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР от 8 октября 1959 г. №1162. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=38088#0

766. Орбіти братерства. *Новини кіноекрану*. 1978. №2. С. 1.

767. Орлова Г. Апология странной вещи: «маленькие хитрости» советского человека. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2004. №2 (34). С. 84–90.

768. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. 420 с.

769. Оруэлл Дж. 1984. Москва : ДЭМ, 1989. 313 с.

770. Осипенко П. Г. Чи потрібна відеокультурі законність? : прокурор УРСР відповідає на запитання НК. *Новини кіноекрану*. 1989. №9. С. 6.

771. Павлишин М. Канон та іконостас : літературно-критичні статті. Київ : Час, 1997. 447 с.

772. Панфилова Т. В. Парадоксы советского человека как отражение общественных противоречий своего времени. *Репутациология*. 2010. №2. С. 51–55.

773. Панченко В. Сталкер 1960-х. *Феномен Івана Дзюби* : матеріали круглого столу, 17 листоп. 2006 р. Київ, 2007. С. 70–87.

774. Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. 48 с.

775. Пашковская Т. Советская культура в контексте русского менталитета. *Гуманитарные и социальные науки*. Магнитогорск, 2005. Вып. 4. С. 231–236.

776. Пащенко Л. В. Философские и социально-экономические противоречия советской тоталитарной системы. *Вестник Мурманского государственного технического университета*. 2008. Т. 11, №4. С. 681–688.

777. Плейкис Р. Радиоцензура. URL: http://freedomrussia.org/2009/10/15/rimantas-pleykis-radiotsenzura-viln/.

778. Попов И. Н. Некоторые черты социалистического реализма в советской музыке. Москва : Музыка, 1971. 198 с.

779. Попова И. М. Повседневные идеологии. *Социологический журнал*. 1998. №3–4. С. 5–21.

780. После Сталина: позднесоветская субъективность (1953–1985) : сб. ст. / под ред. А. Пинского. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2018. 454 с.

781. Почапська О. І. Тотальний контроль: особливості використання пропаганди у студентських друкованих періодичних виданнях та її вплив на формування особистості : (за матеріалами газети «Радянський студент»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки.* 2009. Вип. 20. С. 532–535.

782. Почепцов Г. Контроль над розумом. Київ : Києво-Могилянська академія, 2012. 350 с.

783. Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек: очерки тоталитарного символизма и мифологии. Киев : Глобус, 1994. 151 с.

784. Правда о штурме горотдела милиции. *Новый репортер*. 2003. 18 апреля. (№16).

785. Преса Української РСР, 1918–1985 : стат. зб. Харків : Кн. палата УРСР, 1986. 176 с.

786. Природа человека и социализм : сб. обзоров / редкол. : В. И. Гиренок, В. Е. Ермолаева (отв.ред.). Москва : ИНИОН АН СССР, 1991. 202 с.

787. Про реформу загальноосвітньої і професійної школи. Київ : Політвидав України, 1984. 110 с.

788. Радаев В. В. Прощай, советский простой человек! *Общественные науки и современность*. 2018. №3. С. 51–65.

789. Радио и телевидение в СССР : справочник. Москва : Гос. ком. по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР, 1960. 164 с.

790. Радиоприемник «МИР» (М-152) : [инструкция пользования…]. Рига : Гос. электротехн. з-д ВЕФ, 1954. 45 с.

791. Разномыслие в СССР и России (1945–2008) : сб. материалов науч. конф., 15–16 мая 2009 г. / под ред. Б. М. Фирсова. Санкт-Петербург : Европейский університет в Санкт-Петербурге, 2010. 368 с.

792. Разорина Л. М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии. *Вопросы психологии*. 2005. №1. С. 79–87.

793. Ратай українського ефіру. Спогади про Миколу Охмакевича / авт.-упоряд. В. Пасак. Харків : Глобус, 2018. 248 с.

794. Рачук І. Місто дивиться кіно. *Новини кіноекрану*. 1978. №6. С. 7.

795. Редактирование радиопередач / под. ред. К. И. Былинского. Москва : Гос. ком. по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР. Научно-методический отдел, 1958. 48 с.

796. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ : Кліо, 2018. 232 с.

797. Ренчка І. Мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Культурологія*. 2016. Вип. 17. С. 334–337.

798. Ренчка І. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв мистецьких напрямів і течій. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки.* 2016. №2. С. 78–85.

799. Різник О. Фольклор. *Нариси української популярної культури* / за ред. О. Гриценка. Київ, 1998. С. 713–726.

800. Рольф М. Советские массовые праздники. Москва : РОССПЭН, 2009. 439 с.

801. Рудницька Н. Переклад як засіб формування радянського канону світової літератури: ідеологічний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство.* 2015. №3. С. 48–53.

802. Рудницька Н. М. Маніпулювання ідеологемами у радянському перекладі. *Мовні і концептуальні картини світу.* 2015. Вип. 51. С. 443–450.

803. Рыклин М. От ликования к галлюцинации: постсоветские коллективные тела. URL: http://www.topos.ru/article/4656.

804. Рюзен Й. Що таке історична теорія? *Схід–Захід.* Харків, 2009. Вип. 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. С. 275–290.

805. Рябчук М. «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні. *Рідний край.* 2011. №2. С. 59–68.

806. Савельєв В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму. *Український історичний журнал*. 1980. №12. С. 5–15.

807. Сарнов Б. Наш советский новояз: маленькая энциклопедия реального социализма. Москва : Материк, 2002. 768 с.

808. Седов Л. А. Советский человек: кто он? *Человек*. Москва, 1990. Вып. 2. С. 33–35.

809. Семья и народное благосостояние в развитом социалистическом обществе / под. ред. Н. М. Римашевской, С. А. Карапетяна. Москва : Мысль, 1985. 237 с.

810. Сермяжко Е. И. Общественно-государственное и семейное воспитание: возможности и перспективы (заметки). *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Псіхолага-педагагічныя навукі: педагогіка, псіхалогія, методыка.* 2013. №2 (42). С. 5–18.

811. Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания: проблемы формирования новой концепции. Киев : Лыбидь, 1990. 134 с.

812. Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах : (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований.* 2009. Вып. 9, ч. 2. С. 114–134.

813. Скачко Н. Украина в эфире. *Советское радио и телевидение*. 1970. №9.

814. Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія.* 2011. №982, вип. 44. С. 199–220.

815. Склокіна І. Є. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.). *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 174–186.

816. Склокіна І. Є. Політика пам'яті про нацистську окупацію в радянських музеях : (приклад Харківського державного історичного музею, 1943–1953 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2012. №1006, вип. 15. С. 96–104.

817. Скоробогацкий В. В. Советский человек: социокультурная анатомия феномена. *Вопросы политологии и социологии.* 2013. №1 (4). С. 30–38.

818. Скэммел М. Цензура: личная точка зрения. URL: http://krotov.info/lib_sec/18_s/ske/mmel.htm.

819. Слухачі Українського радіо зі звісткою про Чорнобиль випередили журналістів. URL https://www.radiosvoboda.org/a/27707045.html?fb_comment_id=982261558538715_1651736718257859

820. Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. 415 с.

821. Смирнов И. Время колокольчиков: жизнь и смерть русского рока. Москва : ИНТО, 1994. 264 с.

822. Смит Дж. Оценка советской национальной политики: к построению количественной модели. *Новая имперская история постсоветского пространства* / под ред. И. В. Герасимова и др. Казань, 2004. С. 353–372.

823. Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь.* 2012. №3–4. С. 430–463. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf.

824. Снегирева Т. И. Духовная культура развитого социалистического общества: проблемы формирования социалистического сознания в европейских странах социализма. Москва : Наука, 1981. 147 с.

825. Советские традиции, праздники и обряды: опыт, проблемы, рекомендации. Москва : Профиздат, 1986. 336 с.

826. Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х / отв. ред. Ю. А. Левада. Москва : Мировой океан, 1993. 299 с.

827. Советский человек на переломе эпох: жизненные стратегии и задачи модернизации (1960–1990-е гг.) : монография. Пенза : Изд-во ПГУ, 2017. 272 с.

828. Современная отечественная музыкальная литература 1917–1985 гг. Москва : Музыка, 2010. Вып. 1. 376 с.

829. Сокол М. О. Детермінація понять «людина–індивід–особистість» у радянський період. *ScienceRise: Pedagogical Education.* 2017. №6. С. 46–49.

830. Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2016. Вип. 37. С. 213–221.

831. Соловьева Г. Музыка тоталитарной епохи. *Музыкальная жизнь*. 2011. №2. С. 28–31.

832. Сомов В. А. Советский человек как социокультурный тип в современном научном дискурсе. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* 2012. №6. С. 117–122.

833. Сохор А. Н. Партийность, народность, интернационализм советской музыки. Москва : Наука, 1973. 64 с.

834. Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и потребностей личности в условиях развитого социализма. Москва : Знание, 1983. 64 с.

835. Сперанский А. В. «Homo sovieticus»: идеологический образ и социокультурный феномен. *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 300-308.

836. Степанишин Б. Реформа освіти: за національне шкільництво. *Українська культура*. 1990. №1. С. 1–3.

837. Стеценко С. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів. *Народна творчість та етнографія*. 1976. Вип. 5. С. 3–8.

838. Столович Л. Н. Смех против тоталитарной философии: советский философский фольклор и самодеятельность. *Философия. Эстетика. Смех*. Санкт-Петербург ; Тарту, 1999. С. 269–290.

839. Столяр М. Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму. *Гілея: науковий вісник*. 2013. №73. С. 266–268.

840. Столяр М. Советская смеховая культура. Киев : Стилос, 2011. 304 с.

841. Стровский Д. Л. Использование стереотипов в содержании советской прессы как фактор ее манипулятивного воздействия. URL: https://www.academia.edu/223154/_.

842. Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції : освоєння (від)мови. Донецьк : НОУ-ЛІДЖ, 2013. 295 с.

843. Сулима И. И., Фильченкова Э. М. Реформа школы 1958 года: замысел и результаты. *Школа советского общества: опыт политической истории: по материалам Нижегородской области*. Нижний Новгород, 1997. С. 132–143.

844. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз. *Новая имперская история постсоветского пространства* / под ред. И. В. Герасимова и др. Казань, 2004. С. 163–196.

845. Суни Р. Социализм, постсоциализм и нормативная модерность: размышления об истории СССР. *Ab imperio*. 2002. №2. С. 19–54.

846. Тарарак Н. Процес формування «ціннісних орієнтацій» студентів вищих навчальних закладів мистецького профілю України радянського періоду. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини*. 2015. Ч. 1. С. 346–354.

847. Тєвікова О. В. Обрядовість населення України періоду хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 34. С. 101–105.

848. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти. *Вісник Книжкової палати*. 2003. №9. С. 32–34.

849. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за Радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти: особливості діяльності редактора і видавництва в умовах тоталітарного суспільства. *Вісник Книжкової палати*. 2003. №10. С. 35–39.

850. Тримбач С. Кіно народжене Україною. Київ : Техніка, 2016. 378 с.

851. Тураев В. Кризис советской идентичности как фактор распада СССР. *Известия Иркутского государственного университета. Геоархеология. Этнология. Антропология*. 2016. Т. 15. С. 64–76.

852. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе… : (минуле і сучасність у документах і свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 368 с.

853. Тяжельникова В. С. Советская песня и формирование новой идентичности. *Отечественная история*. 2002. №1. С. 174–181.

854. У Цзя-цин. «Бардовский текст» и его контекст: культура повседневности периода «оттепели». *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2010. №15. С. 64–70.

855. Уварова И. П. Место эзопова языка в системе общения интеллигенции и власти. *Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое*. Санкт-Петербург, 2001. С. 307–321.

856. Успенский Э. Праздники в деревне Простоквашино. История вторая. День рождения коровы Мурки. URL: http://www.e-reading.co.uk/chapter.php/129167/2/Uspenskiii_6_Prazdniki_v_derevne_Prostokvashino.html.

857. Фадеичева М. А. Формирование нового человека в СССР (1970-е гг.). *Человек в условиях модернизации XVIII–XX вв.* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2015. С. 308–311.

858. Федина В. І голос той, і ті слова… Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. 300 с.

859. Федченко М. Н. Повседневная жизнь советского человека (1945–1991 гг.) : монография. Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231 с.

860. Фесенко А. Ю, Фесенко Т. Русский язык при Советах. Нью-Йорк, 1955. 222 с. URL: http://speakrus.ru/mix/fesenko/fesenko.htm.

861. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2011. 375 с.

862. Фокин А. А. «Коммунизм не за горами»: образы будущего у власти и населения СССР на рубеже 1950–1960-х годов. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. 223 с.

863. Фоменко В., Хоменко І. Оригінальна радіодрама (радіоп'єса): особливості жанру *Теле- та радіожурналістика*. 2015. Вип. 14. С. 347–349.

864. Фролова О. Е. Анекдоты о перестройке. *Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985–2000).* Москва, 2009. С. 410–420.

865. Хархордин О. В. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2016. 508 с.

866. Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. 2-е изд., доп. Москва : Международные отношения, 2004. 189 с.

867. Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. Москва : Международные отношения, 2002. 160 с.

868. Хітрова Т. В. Національний контекст формування радянської історичної свідомості засобами друкованої пропаганди. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2011. №1. С. 98–101.

869. Ховайба Н. Ідеологічна складова українського радянського кінематографу середини 1960-х – середини 1980-х років. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 29. С. 95–99.

870. Хоменко І. Оригінальна радіодрама: історія, теорія, практика : навч. посіб. / за ред. В. Я. Мироненка. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. 320 с.

871. Хоменко І. А. Соціальна функціональність художнього радіомовлення : монографія. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. 314 с.

872. Хоскинг Д. Доверие и недоверие в СССР: общий обзор. *Неприкосновенный запас.* 2013. №6(92). С. 70–97.

873. Хрущев и Никсон. «Кухонные дебаты». 24 июля 1959 г. URL: https://www.youtube.com/watch?v=zFsnu6l_QXw.

874. Цалик С. Киев: конспект 70-х : рассказы о повседневной жизни города и горожан. Киев : Варто, 2012. 384 с.

875. Чемякин Ю. В. Истоки и основные периоды развития российских корпоративных медиа. *Известия Уральского федерального университета. Проблемы образования, науки и культуры*. 2013. №1 (110). С. 78–86.

876. Череватенко Л. Одеська студія: сьогодні, завтра. *Новини кіноекрану*. 1978. №5. С. 4–6.

877. Чередниченко Т. В. Между «Брежневым» и «Пугачевой»: типология советской культуры. Москва : Культура, 1994. 256 с.

878. Шаповалов С. Н. Государственные праздники в Советском Союзе: зарубежный опыт исследования. *Теория и практика общественного развития.* 2009. №3–4. URL: http://www.teoria-practica.ru/-3-4-2009/history/shapovalov.pdf.

879. Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2011. Вип. 16. С. 83–98.

880. Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2012. Вип. 17. С. 167–185.

881. Шевцов В. С. Советское государство и личность. Москва : Советская Россия, 1978. 155 с.

882. Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9. С. 1.

883. Штонь Г. М. Становлення нової людини і літературний процес: із спостережень над українською радянською прозою 60–70-х років. Київ : Наукова думка, 1978. 147 с.

884. Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Москва; Сыктывкар : Горизонт ; Коми, 1992. 543 с.

885. Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. 767 с.

886. Шумилович Б. Візуалізація утопії: ідея комуністичної праці на радянському кіно та телеекрані у 1959–1960 рр. (приклад Львова). URL: http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-ideia-komunistychnoi-pratsi-v-radianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova.

887. Шумилович Б. Українські радянські мюзикли і перекодовування радянського міфа. URL: http://uamoderna.com/md/shumylovych-media-and-soviet-myth.

888. Эткинд А. Кривое горе: память о непогребенных / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 328 с.

889. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

890. Юрченко В. В. Політика, ідеологія та офіційне бачення історичного минулого партійним керівництвом УРСР початку 1970-х – середини 1980-х років. *Гілея: науковий вісник*. 2013. №77. С. 113–118.

891. Яковлев А. Н. Сумерки : [размышления о судьбе России]. Москва : Материк, 2005. 672 с. URL: http://www.yeltsincenter.ru/books/sumerki#sthash.AdWUUUF9.dpuf.

892. Якупов Р. А., Якупова Д. В. Система потребления СССР в 1970–1980-е гг. в дискурсе идеологизма «homo sovieticus». *Творческое наследие В. О. Ключевского в истории, культуре и литературе* : материалы VI Междунар. науч. конф. Пенза, 2016, С. 223–228.

893. Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. The authoritarian personality. New York : W.W. Norton Company, 1993. 506 p.

894. Aron R. Eighteen lectures on industrial society. London : Weidenfeld and Nicolson, 1967. 264 p.

895. Bauer R., Inkeles A., Kluckhohn C. How the Soviet System Works. Cultural, Psychological and Social Themes. Cambridge : Harvard University Press, 1956. 274 p.

896. Bazyler M., Sadovoy E. *Television and the Law in the Soviet Union*. *Entertainment Law Review*. 1991. Vol. 11, No. 2. P. 293–351.

897. Bell D. The End of Ideology. Cambridge : Harvard University Press, 2000. 540 p.

898. Benn D. W. Glasnost' and the Media. *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics* / edited by S. White, A. Pravda, Z. Gitelman. London, 1992. P. 174–197.

899. Bongiovanni B., Rugman J. Totalitarianism: The Word and the Thing. *Journal of Modern European History*. 2005. Vol. 3, No. 1. P. 5–17. URL: https://www.jstor.org/stable/26265805.

900. Bönker K. «Dear Television Workers…»: TV Consumption and Political Communication in the Late Soviet Union. *Cahiers du Monde Russe*. 2015. Vol. 56, No. 2–3. P. 371–400.

901. Bönker K. Talking with the Consumer: Consumer Issues on Soviet Television. *Laboratorium*. 2016. Vol. 8, No. 1. P. 30–57.

902. Cambra F. P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 291 p.

903. Cheng Y. From the Enlightenment to the Soviet New Man. *Creating the «New Man»: From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu, 2009. P. 8–47.

904. Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era. London : Taylor & Francis, 2013. 262 p.

905. Cohn E. The High Title of a Communist. Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2015. 268 p.

906. DeGeorge R. T. The Soviet Concept of Man. Studies in Soviet Thought. 1964. Vol. 4, No. 4. P. 261–276.

907. Davies C. Jokes as the truth about Soviet socialism. *Folklore*, 2010. №46. P. 9–32.

908. Dzirkals L. I., Gustafson T., Johnson A. R. The Media and Intra-Elite Communication in the USSR. Santa Monica : RAND Corporation, 1982. 151 p. URL: https://www.rand.org/pubs/reports/R2869.html

909. Droysen J. Historik Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. Oldenbourg, München, 1958. 444 p.

910. Fedorov A., Levitskaya A., Gorbatkova O., Mamadaliev A. School and University in Soviet Cinema of «Perestroika» (1986–1991). *European journal of contemporary education* 2018. Vol. 7, No. 1. P. 82–96.

911. Feldman J. New Thinking about the «New Man»: Developments in Soviet Moral Theory. *Studies in Soviet Thought*. 1989. Vol. 38, No. 2. P. 147–163.

912. Friedrich C., Brzezinsky Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York : Frederick A. Praeger, 1962. 445 p.

913. Gerbner G. Cultivation Analysis: an Overview. *Communicator*. 2000. October–December. P. 3–12. URL: http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=459.

914. Gerovitch S. «New Soviet Man» Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism. *Osiris*. 2007. Vol. 22, No. 1. P. 135–157.

915. Goldstein E. «Homo Sovieticus» in Transition: Psychoanalysis and Problems of Social Adjustment. *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis*. 1984. Vol. 12, No. 1. P. 115–126.

916. Grzybowski R. Idea wychowania nowego człowieka (homo sovieticus) i jej odzwierciedlenie w założeniach programowych wszechzwiązkowej organizacji pionierskiej. *Polska Myśl Pedagogiczna*. 2018. Numer 4. S. 297–322. DOI: https://doi.org/10.4467/24504564pmp.18.015.8654.

917. Hosking G. A. Homo Sovieticus or Homo Sapiens?: Perspectives from the Past. London : School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1987. 19 p.

918. Hosking G. A. Rulers and Victims: the Russians in the Soviet Union. Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 2006. 484 p.

919. Huxtable S. Remembering a Problematic Past: TV Mystics, Perestroika and the 1990s in Post-Soviet Media and Memory. *European Journal of Cultural Studies.* 2017. Vol. 20, No. 3. P. 307–323.

920. Inkeles A., Bauer R. The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society. Cambridge: Harvard University Press, 1959. 533 p.

921. Ivanauskas V. Use of the Russian Language to Foster the Soviet Identity and the National Policy in the Soviet System in the 1970s-80s. *Lietuvos istorijos metraštis.* 2007. No. 2. P. 103–121.

922. Jenkins R. Subversive Laughter. The Liberating Power of Comedy. Nueva York, The Free Press, 1994. 220 p.

923. Kahanov Yu. Vision of a «New Soviet Man» in European and American historiography of the second half of the XX century. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 11. P. 202–214. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170713

924. Kania E. Homo sovieticus – «jednowymiarowy klient komunizmu», czy «fenomen o wielu twarzach»? *Przegląd Politologiczny*. 2012. Numer 3. S. 157–170.

925. Kharkhordin O. The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices. Berkeley : University of California Press, 1999. 406 p.

926. Korzeniewska-Berczyńska J. «Homo sovieticus» в зеркале польского и российского общественного сознания: стереотипы–мифы–реальность. *Acta Polono-Ruthenica*. 1996. №1. С. 359–367.

927. Kosa J. Two Generations of Soviet Man: A Study in the Psychology of Communism. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1962. 214 p.

928. Lovell S. Broadcasting Bolshevik: the radio voice of Soviet culture, 1920s – 1950s. Journal of contemporary history. 2013. Vol. 48, n 1. P. 78–97.

929. McNair Br. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London ; New York : Routledge, 2006. 201 p.

930. Mehnert K. Der Sowjetmensch: Versuch e. Porträts nach 13 Reisen in d. Sowjetunion, 1929–1959. Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1959. 525 s.

931. Michnik A., Tischner J., ks., Żakowski J. Między panem a plebanem. Kraków : Znak, 1995. 688 s.

932. Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1988. 286 p.

933. Mickiewicz E. Changes in the Media under Gorbachev: The Case of Television. *Journal of Communist Studies*. 1988. Vol. 4, No. 4. P. 35–47. DOI: https://doi.org/10.1080/13523278808414935.

934. Mickiewicz E., Jamison D. P. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Vol. 41, No. 2. P. 150–161. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x.

935. Mikheyev D. The Soviet Mentality. *Political Psychology.* 1987. Vol. 8, No. 4. P. 491–523.

936. Miller J. Soviet Cinema: Politics and Persuasion under Stalin. London : I. B. Tauris, 2010. 240 p.

937. Nowak L. Paradoxes of Social Consciousness under Socialism. *Studies in Soviet Thought*. 1992. Vol. 43, No. 2. P. 159–168.

938. Oring E. Risky Business: Political Jokes under Repressive Regimes. *Western folklore*. 2004. Vol. 63, No. 3. P. 209–236.

939. Paasilinna R. Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985–1991. Helsinki : YLE, 1995. 211 p.

940. Panchenko A. «Popular Orthodoxy» and Identity in Soviet and Post-Soviet Russia. *Soviet and Post-Soviet Identities* / edited by M. Bassin, C. Kelly. Cambridge, 2012. P. 321–340.

941. Pietrzyk-Reeves D. One-Dimensional Conception of the Person and its Consequences in Soviet-Type Systems: An Anthropological Error and the Retreat from Politics. [6 p.]. URL: https://www.researchgate.net/publication/264544540_One-dimensional_conception_of_the_person_and_its_consequences_in_Soviet-type_systems_an_antrophological_error_and_the_retreat_from_politics.

942. Roth-Ey K. Moscow Prime Time. How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War. Ithaca : Cornell University Press, 2011. 315 p.

943. Slezkine Yu. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53, No. 2. P. 414–452.

944. Soboleva M. The Concept of the «New Soviet Man» and Its Short History. *Canadian-American Slavic Studies*. 2017. Vol. 51, No. 1. P. 64–85. DOI: https://doi.org/10.1163/22102396-05101012.

945. Soviet and Post-Soviet Identities / edited by M. Bassin, C. Kelly. Cambridge : Cambridge University Press. 2012. 386 p. DOI: https://doi.org/10.1017/cbo9780511894732.

946. Sztompka P. Looking Back: The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break. *Communist and Post-Communist Studies*. 1996. Vol. 29, No. 2. P. 120–122.

947. Sztompka P. Trauma wielkiej zmiany. Spoleczne koszty transformacji. Warszawa : ISP PAN, 2000. 117 s.

948. Taylor B. W. Glasnost vs. Glasnost': A Re-evaluation and Reinterpretation of Chernobyl in Soviet Media. *Dalhousie Journal of Interdisciplinary Management*. 2013. Vol. 9. [33 p.]. DOI: https://doi.org/10.5931/djim.v9i1.3330.

949. The Hypodermic Needle Theory. URL: http://lessonbucket.com/media-in-minutes/the-hypodermic-needle-theory.

950. The Oxford History of World Cinema / edited by Geoffrey Nowell-Smith. New York : Oxford University Press, 1997. 856 p.

951. Thompson J. B. Ideology and Modern Culture. Critical Social Theory in the Era of Mass Communication. Stanford : Stanford University Press, 1991. 372 p.

952. Tischner J., ks. Etyka solidarności oraz Homo sovieticus. Kraków : Znak, 2005. 296 s.

953. Tolz V. The New Role of the Media and Public Opinion under Mikhail Gorbachev. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics.* 1993. Vol. 9, No. 1. P. 192–209. DOI: https://doi.org/10.1080/13523279308415200.

954. Transferring the Soviet New Man: East Central and Southeast European Perspectives : An International Conference at Babe-Bolyai University in Cluj-Napoca, Romania (13–14 June, 2014). URL: http://new-man-eceu.blogspot.com

955. Várnagy T. «Proletarios de todos los países…¡perdonadnos!»: O sobre el humor político clandestino en los regímenes de tipo soviético y el papel deslegitimador del chiste en Europa central y oriental (1917-1991). Buenos Aires : Eudeba, 2015. 372 p.

956. Velminski W. Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny. Cambridge : The MIT Press, 2017. 128 p.

957. Venclauskienė L. Homo sovieticus : pilko ir pliko žmogaus portreto bruožai laisvėjančios Lietuvos spaudoje. DOI: https://doi.org/10.7220/2335-8769.65.6.

958. Wanner C. Nationalism on Stage: Music and Change in Soviet Ukraine. *Retuning Culture : Musical Changes in Central and Eastern Europe* / edited by M. Slobin. London, 1996. P. 136–155.

959. Wayne I. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines. *The Public Opinion Quarterly*. 1956. Vol. 20, No. 1. P. 314–320.

960. Wojnowski Z. The Soviet People: National and Supranational Identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers.* 2015. Vol. 43, No. 1. P. 1–7.

961. Wozniak W. From Underclass to Homo Sovieticus. Human Constraints Towards Modernization. *Praktyka Teoretyczna*. 2014. Vol. 3, No. 13. P. 171–199.

962. Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton : Princeton University Press, 2005. 352 p.

963. Zabrodskaja A., Ehala M. Language and Identity in the Late Soviet Union and Thereafter. *Sociolinguistic Studies*. 2015. Vol. 9, No. 2–3. P. 159–171.

964. Zhuk S. Rock and roll in the Rocket City: the West, identity, and ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960-1985. Washington : Woodrow Wilson center press ; Baltimore : The Johns Hopkins university press, 2010. 440 p.

965. Zhuk S. Soviet Young Man: The Personal Diaries and Paradoxical Identities of «Youth» in Provincial Soviet Ukraine during Late Socialism, 1970-1980s. *Australian and New Zealand Journal of European Studies.* 2013. Vol. 5, No. 2. P. 34–36.

Дисертації та автореферати дисертацій

966. Алёшина Е. Ю. Язык в системе воздействия властей на массовое сознание во второй половине 1960-х–первой половине 1980-х гг.: на материалах Пензенской области : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Пенза, 2006. 24 с.

967. Бойко Р. Ю. Особливості протидії українських греко-католиків релігійній політиці радянської влади у 1946–1989 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Острог, 2011. 20 с.

968. Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х–початок 2000-х років) : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 20 с.

969. Брегеда М. Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2009. 20 с.

970. Воробьева М. В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960–1980-х годов : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Екатеринбург, 2008. 24 с.

971. Голяков С. М. Социальные каналы радиопропаганды США на службе психологической войны (к истории деятельности радиостанций «Свободная Европа» и «Свобода» 1949–1972 гг.) : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 1974. 27 с.

972. Гордіна Н. О. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2012. 15 с.

973. Гуменчук О. Н. Политическая социализация личности в советском обществе : автореф. дис. … канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 1992. 24 с.

974. Демура О. О. Архетипно-міфологічні структури радянської культури: естетичний аналіз : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.08. Київ, 2015. 20 с.

975. Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 31 с.

976. Єсипенко Р. М. Роль українського театру у формуванні суспільної свідомості народу в 60–80-ті роки (на матеріалі драматургії країн близького зарубіжжя) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 17.00.08. Київ, 1994. 32 с.

977. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. 18 с.

978. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. 178 с.

979. Капто А. С. Общественная активность как нравственная черта строителя коммунизма : (на материалах конкретно-социологических исследований, проведенных среди рабочей молодежи Украины) : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1966. 24 с.

980. Колісник Ю. В. Журнальна періодика УРСР (1950–1980 рр.) у формуванні суспільної свідомості : автореф. дис. … д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Київ, 2013. 36 с.

981. Концур В. В. Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с.

982. Ланца Д. Формы национальной идентичности в культуре Советского Союза: 1917–1991 : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Санкт-Петербург, 2018. 26 с.

983. Левченко О. Г. Масова свідомість і художня культура. Динаміка взаємодії у тексті радянської культури (за матеріалами театру і кіно) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. Київ, 2003. 19 с.

984. Лукаш Н. Культура и человек в советской повседневности 60–70 годов : автореф. дис. … канд. культурологии : 24.00.01. Нижневартовск, 2008. 24 с.

985. Луцина Т. Ю. Миф «Развернутого строительства коммунизма» в советском обществе в середине 50-х – середине 60-х годов : автореф. дис. ... канд.. ист. наук : 07.00.02. Ижевск, 2002. 25 с.

986. Маковейчук И. М. Советская печать – мощное средство коммунистического воспитания и организации масс в условиях развитого социализма : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Киев, 1984. 433 с.

987. Моторнюк Н. М. Партийное руководство общеобразовательной школой и повышением ее роли в формировании нового человека в условиях развитого социализма : опыт Компартии Украины : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.01. Киев, 1979. 432 с.

988. Нестайко М. О. Політико-ідеологічний контроль влади за мистецтвознавцями Львова (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2014. 20 с.

989. Никонова С. И. Государственная политика в области идеологии и культуры в контексте советской действительности : середина 60-х – середина 80-х годов XX века : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Казань, 2009. 44 с.

990. Орешкіна М. О. Вплив ідеологічного фактора та командно-адміністративних методів управління на діяльність бібліотек УРСР у 40–80-і рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луганськ, 2011. 21 с.

991. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с.

992. Сарана А. А. Роль партийной печати Украины в коммунистическом воспитании трудящихся Донбасса в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Донецк, 1984. 228 с.

993. Сєчка С. В. Соціалізація молоді в студентських громадських організаціях та об'єднаннях (60–80-ті роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2016. 20 с.

994. Склокіна І. Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2014. 23 с.

995. Станчинский Г. А. Эволюция социально-политического сознания советского общества во II-й половине XX века. 1945–1990 гг. : (на материалах эмпирических исследований общественного сознания населения Прибалтики и Северо-Запада России) : автореф. дис. … д-ра социол. наук. Санкт-Петербург, 1993. 38 с.

996. Столяр М. Б. Сміхова культура тоталітарного суспільства: сутність, форми, механізми дії (на прикладі радянських культурних практик) : автореф. дис. … д-ра філос. наук : 09.00.04. Харків, 2013. 33 с.

997. Шумский Н. С. Социальная роль советской печати в формировании духовных интересов личности : (методологические и социологические аспекты) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Киев, 1972. 27 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абуладзе Тенгіз 291
Авторханов Абдурахман 134
Адаміан Ованес 22
Аденауер Конрад 20, 317
Айвазовський Іван 123
Аксарін Євген 125, 126
Алексєєва Н.В. 14
Александрович Михайло 176
Алтунян Генріх 135
Альошина Катерина 36
Альтшуллєр Марк 135, 136, 137
Амендола Джованні 55
Амонашвілі Шалва 88
Амосов Микола 176
Андерсон Бенедикт 308
Антоненко-Давидович Борис 330
Антоніоні Мікеланджело 64
Антонов Юрій 182
Арендт Ханна 55, 57
Артемов Володимир 187
Арутюнова Ніна 245
Архангельський Андрій 215
Астахова Валентина 133
Афанасьєв Юрій 261

Б

Бадзьо Юрій 16, 53, 339
Бажан Микола 185
Бажан Олег 113
Байкін Федір 12
Балаян Роман 282
Банная Марія 160
Баннов Борис 187
Бано Аль 182
Баран Володимир 198
Баранник Юрій 136
Бархаєв Юрій 131
Басов Володимир 284
Бахман Інгеборг 179
Бахтін Михайло 254
Башлачов Олександр 307
Безбах Яков 231
Бейлін Олександр 131, 133
Беккет Семюел 179
Бек-Назаров Амбарцум 280
Бельмондо Жан-Поль 287
Бердяєв Микола 10, 38
Березін Юхим 214
Берковський Віктор 307
Бехтєрєв Володимир 22
Бєлоглазов Сергій 182
Биков Леонід 277, 281
Білоцерківський Василь 108
Біляк М.В. 198
Блакитний Василь 202
Блюмкін Володимир 14
Бобир Андрій 185
Бобков Пилип 206
Богданов Костянтин 245
Богданова Лариса 8, 213
Богословський Микита 294, 310
Богуненко Василь 179, 180
Богуславський Олег 193, 194, 206
Бойко І.І. 198
Бойко Роман 51
Бойм Світлана 308
Бондарчук Петро 51, 52
Бондарчук Сергій 284
Борев Володимир 242, 243
Брага Ірина 250, 254
Бражник Н.Х. 238
Брайант Дженнінгз 211, 212
Брайчевський Михайло 331
Брегеда Микола 42, 43
Бредихін Олександр 129
Брежнєв Леонід 33, 37, 73, 81, 82, 260, 261, 269, 301, 344
Бродель Фернан 60
Бронфенбреннер Урі 69
Бруннер Отто 11
Брус В.І. 306
Бьолль Генріх 179
Буєва Людмила 13
Булгаков Михайло 167
Бульванкер Володимир 15, 322

В

Вайль Петро 17, 53, 89, 339
Вайс Даніель 251, 252
Ваксберг Аркадій 288
Ваннер Катрін 312
Вартанов Анрі 233
Васильєв Борис 294

Вачнадзе Георгій 187
Вебер Макс 32
Вежбіцка Анна 252
Векслер Пінхас 215
Венгрін Ярослав 333
Вербицький Леонід 176
Вергеліс Олег 220
Вескі Анне 182
Вескляров Петро 215, 216
Виноградчий В.В. 305
Вичуб Геннадій 152
Вишневська Галина 176
Вишневський Станіслав 14, 15
Вишня Остап 330
Вишнякова П.А. 129
Виштак Степанида 289
Візбор Юрій 307
Вінграновський Микола 125
Вінс Єлизавета 95
Вітрук Микола 15
Воєводін Леонід 15
Возьянов Андрій 39
Волкова А. 285
Волкова Наталія 126
Воробйов О. 189
Воробйова Марія 255
Воронін Андрій 35
Вотінцев Дмитро 12

Г

Габелко В.П. 82
Гавриш Любомир 311
Гагарін Юрій 25
Гаєв Євген 9, 87, 131, 133, 134, 135
Газімзянов Мансур 40
Гайворонський Михайло 303
Галайко Ярослав 333
Галич Олександр 307
Гарань Олексій 9, 76, 83, 88
Гаркуша Н. 200
Гастєв Олексій 22
Геллер Михайло 17, 53, 71, 339
Гель Іван 126
Геніс Олександр 17, 53, 89, 339
Герасимов Михайло 298
Гінзбург Олександр 328
Гітлер Адольф 99, 252
Гладій П.І. 333
Глазунов Ілля 294
Глузман Семен 66
Глухенький Тихон 161
Гмиря Борис 330
Гнатюк Микола 182
Говорухін Станіслав 279, 294
Голобородько В. 114
Голядкін Микола 217, 227
Голяков Сергій 187
Гонтар Валентина 234
Гончар Олесь 271, 284, 328
Горбачов Михайло 33, 208, 232, 237, 238, 263, 324
Горбачов Сергій 99, 100, 107, 108
Горбачова Раїса 261
Гордіна Наталія 44
Горинь Богдан 126, 243
Горинь Михайло 126
Горкгаймер Макс 62
Горовець Еміль 176
Городницький Олександр 307, 308
Горохов Олександр 288
Горяєва Тетяна 197
Госейко Любомир 268
Градскова Юлія 39
Греков С.П. 153
Гресь Віктор 289
Григоренко Олексій 203
Григорян Левон 15
Гриневич Людмила 50, 51
Громова Наталя 314
Гросс Ларрі 211
Грушецький Іван 301
Грушин Борис 33, 211
Гудков Лев 32, 33, 67, 202
Гуляєв Павло 22
Гуменчук Оксана 31
Гуржи Володимир 52
Гусейнов Гасан 244
Гусовський Сергій 174
Гуськов 107
Данелія Георгій 291

Д

Даниленко Василь 329, 330
Даниленко Віктор 399
Даніель Юлій 135
Дассен Джо 182
Делон Ален 274
Дем'яненко Віра 48
Демура Оксана 48

Денисенко Володимир 280
Денисюк 109
Дженкс Ендрю 25
Джумига Б. Я. 335
Дзиган Віктор 131
Дзюба Іван 114, 253
Дикаленко Анатолій 240
Димінський Олег 180
Дмитрієнко Галина 180
Добровольський Аркадій 287
Добрусін Михайло 9, 131, 133, 134, 135
Довгопятий Н. І. 330
Довженко Олександр 267, 270, 271, 274, 277, 278, 280, 284, 286, 288, 293
Додонов Олександр 52, 59
Дольський Олександр 307
Дракер Пітер 58
Дройзен Іоганн 297
Дундич Дмитро 291
Душейко Геннадій 175
Дюло Євгенія 240, 241
Дюрренмат Фрідріх 179
Дядькович Віктор 9, 93, 94

Е

Еліаш Надія 298
Естрін Леонід 277
Еткінд Олександр 26

Є

Євтушенко Євген 135, 191
Єгунов Володимир 286, 292
Єкельчик Сергій 148
Єльцин Борис 261
Єремєєва Катерина 50
Єрмолаєва Валентина 16
Єрмошин 80
Єсипенко Роман 49
Єфремов Сергій 155

Ж

Жванецький Михайло 294
Жигульський Казімеж 323
Жидкова Олена 322
Жук Сергій 18, 19, 61
Жуков А. 106
Жулинський Микола 14
Журавков Михайло 14

З

Заглада Надія 13
Засурський Іван 206
Засурський Ясен 206
Захаров Євген 8, 260
Здоровега Володимир 198
Землюк Василь 43, 61
Земляна 107
Зинов'єв Олександр 16, 17, 53, 339
Зобов Роман 31, 32
Зоц Володимир 323
Зязюн Іван 88, 119

І, Й

Іваницька Олена 41, 94
Іванова Анна 39
Іванова Ірина 50
Івановський В. 189
Іванчук Микола 14
Івченко Борис 280
Івченко Віктор 277
Ідрісов Дмитро 51
Іллєнко Юрій 280, 291
Ільф Ілля 187
Іоселіані Отар 291
Істон Девід 31
Йохелес 106

К

Кавалерідзе Іван 280
Кагальна Марія 52
Кадигроб Олександр 316
Каїрян Вече 14
Калиновська Оксана 50
Канівський З.І. 136
Кант Іммануїл 134
Капля 191
Капто Олександр 13
Карапетян С.А. 228
Карасик Володимир 158
Карнаухов В.М. 189
Карпенко Олександр 110
Карчевський Юрій 187
Кастро Фідель 316
Каткова Зоя 8, 213
Кафтанов Сергій 283
Кашпіровський Анатолій 22, 240, 241, 242
Квірікадзе Ираклій 291
Келлі Кетріона 25, 76, 337

Кириченко Володимир 291
Кириченко Світлана 246
Кіндрачук Надія 45
Кіплінг Редьярд 235
Кіпніс Леонід 251
Кісь Ярослав 110
Кладо Микола 279
Клименко К.С. 287
Клячкін Євген 307
Кнабе Георгій 302
Коваленко 284
Кон Ігор 6
Ковальов Сергій 12
Ковальчук Леонід 176
Коган Леонід 8, 259, 260
Козеллек Райнхард 11
Козлова Наталія 38, 301
Колісник Юрій 44, 248, 250
Колодій Антоніна 64
Колодний Анатолій 14
Колосов Сергій 208, 291
Колчина Анна 193, 206
Коляска Іван 113
Кондратьєв Олександр 108
Кондуфор Юрій 118
Кононенко Петро 109
Конохова Анастасія 39
Конрада Лоренца 299
Конце Вернер 11
Концур Вікторія 52
Кореневський Михайло 131
Корнійчук Олександр 81
Коротич Віталій 294
Косинова Марина 289
Косова Лариса 33, 34
Костенко Ліна 125, 287, 288
Костроменко Вадим 271
Косяченко Олександр 8, 221
Котенко Святослав 224
Коткін Стівен 25
Коцюбинський Михайло 282
Кочерга Анатолій 182
Кравець Микола 110
Кравченко Богдан 18
Кравченко Федір 150
Кравчук Леонід 143, 226
Криливець Віктор 9, 129, 130
Криніцина Маргарита 286
Круглова Тетяна 323
Крупін Володимир 209
Крупник Любов 50
Ксьондзик Наталія 249
Кубланов Борис 110
Кудін Вячеслав 267
Кудрявцев Сергій 277
Кузнєцов Георгій 222
Кукін Юрій 307
Кукурудза А.Ф. 143
Кулик Володимир 201, 231
Кульчицький Станіслав 51, 55, 56
Купер Фенімор 235
Купіна Наталія 252
Купчинський Роман 303
Кутузова Ірина 8, 220
Кутуньо Тото 182
Куцуєв 124
Кушнір Василь 325

Л

Лавриненко Г. 95
Лазарева Галина 8, 9, 272, 290
Лазутін Олександр 291
Лактіонов 200
Ланца Данієле 39
Лапін Сергій 213, 227
Лапшин Аркадій 135
Ларін Сергій 248
Лассан Елеонора 297
Левада Олександр 81, 271
Левада Юрій 32, 33, 67
Левін Моше 11
Левченко Олена 46
Левчук Тимофій 277, 278
Лелуш Клод 286
Лельчук Віталій 31, 32
Ленін Володимир 29, 48, 74, 102, 103, 112, 205, 232, 247, 261, 270, 300, 306, 314, 316, 317, 326, 328, 344
Леонідов Л. 277
Леонтьєв Валерій 182
Леонтьєв Костянтин 38
Лепкий Богдан 303
Лесконог Ксенія 316
Лешкин Микола 187
Лебіна Наталія 38
Лігачов Єгор 261
Ліфтон Роберт Джей 406
Логвін Григорій 330
Лондон Лев 288
Лопан Геннадій 124

Лосєв Ігор 49
Лотман Юрій 306, 307
Лук'яненко Левко 243
Лук'янов Анатолій 234
Лукаш Михайло 333, 334
Лукаш Наталя 38
Луцина Тетяна 39
Любченко Аркадій 155
Лях Катерина 249
Ляхов Іван 230
Ляшенко Іван 297

М

Мазепа Іван 303
Майборода Платон 185, 306
Майерс Девід 166
Майкс Джордж 256
Макар Іван 8, 302
Макаренко Антон 69
Маковійчук Іван 152
Маланчук Валентин 50
Малишко Андрій 288, 289
Малуха В.Т. 200
Марголіт Євген 280
Маре Жан 274
Марецька Віра 284
Маринович Мирослав 8, 299, 301, 302
Маркозова Олена 48, 49
Маркс Карл 220, 269, 331
Маркузе Герберт 28, 32, 297
Мартинів Мирослава 215
Масенко Лариса 214, 251
Маслинський Кирило 69
Маслова-Лисичкіна Ірина 48
Масненко Віталій 166
Массака Івона 296, 299
Матвєєва Новелла 307
Матвієнко Ніна 216
Матусевич Микола 243
Матьє Мірей 182
Махно Нестор 119
Мащенко Іван 8, 183, 199, 200, 216, 223, 227, 237, 242
Мащенко Микола 280
Мезенцев Г. 100
Мєліхов Олександр 261
Мигаль Йосип 143
Миколайчук Іван 280
Мирончeнко Віктор 175
Михайлин Вадим 35, 36
Михайличенко Гнат 155
Михайлов Микола 222
Михалевич Олександр 358
Мілаєва Оксана 41
Міллєр Тетяна 8
Мінюк 124
Мірзаян Олександр 307
Міцкевич Еллен 24
Мойніхен Деніел 236
Мокієнко Валерій 245, 248
Молдавська Тетяна 45
Мондрус Лариса 176
Моранді Джанні 182
Мороз В.К. 199
Моторнюк Микола 13
Мукусєв Володимир 233
Мулерман Вадим 176
Мурзіна А.С. 190
Мухіна Ірина 46
Мяснікова Людмила 35, 36

Н

Набока Сергій 243
Набруско Віктор 8, 170, 179, 184
Навроцький М. 311
Нагорна Лариса 249
Назаренко Іван 289
Найман Ерік 25
Наконечний Р.А. 198
Науменко Ігор 251
Невмержицька Олена 47
Некрутенко 124
Нестайко Маркіян 49
Нечеса Павло 277, 278
Нікітін Сергій 307
Нікітіна Тетяна 245, 248
Нікітченко Віталій 148, 190
Ніконова Світлана 36
Ніксон Річард 210, 211
Нільсен Дон 256
Нільсен Еллін 256
Новикова Анна 240, 241, 408
Новикова Людмила 34, 35
Новікова Ольга 8
Нусінов Ілля 288

О

Овсієнко Василь 8, 126
Овчаренко Федір 123
Однорог Г.П. 157

Озинович Ніна 221
Окуджава Булат 307
Олексієнко Анатолій 74
Олексій, патріарх 239
Олійник Борис 234
Орєшкіна Марина 49
Орлик Марія 334
Орлова Галина 37
Ортега-і-Гассет Хосе 61, 62
Оруелл Джордж 137, 245
Осика Леонід 280
Осипенко Петро 292, 293
Остапенко В. 177
Охмакевич Микола 239

П

Павлишин Марко 252
Павлов Валентин 261
Павлова Анна 277
Палах Ян 98
Панфілова Тетяна 35
Панченко Володимир 253
Папівін 191
Параджанов Сергій 280, 282
Парфьонов Леонід 240
Пархоменко Микола 15, 320, 324, 325, 408
Пасічник Митрофан 331
Пастернак Борис 190
Патон Борис 176
Пауер Раміна 182
Пашковська Тетяна 32
Пащенко Людмила 206
Пенькова Оксана 47
Петрик М.Д. 270
Пивовар Юхим 31, 32
Писаренко Анатолій 182
Пізюнов 164,
Пінський Анатолій 40
Піня Роман 178
Піскунов Михайло 39
Планова 123
Плеханов Георгій 258
Покок Джон 11
Покотило В. 164
Поліваров Анатолій 175
Полока Геннадій 284
Пономаренко Пантелеймон 283
Попов Гаврило 261
Попов Іннокентій 297
Поппер Карл 55
Почапська Оксана 50, 409
Почепцов Георгій 186, 247, 409
Примаченко Марія 330
Приставкін Анатолій 294
Прокопенко Ігор 251, 408
Прошкін Г.А. 238
Пугачова Алла 182
Пуго Борис 261
Путін Володимир 134
Пушкін Олександр 282, 317

Р

Радаєв Вадим 34
Разоріна Лариса 34
Ракітянський А.А. 191
Ратич Микола 110
Рачук Ігор 272
Рашкевич В.С. 269
Рейган Рональд 238
Рейзлін 273
Ремарк Еріх Марія 124
Ренчка Інна 50
Рєпін Ілля 123
Рибальчик Едуард 183
Риклін Михайло 323
Рильський Максим 185
Римашевська Наталя 228
Різник Олександр 126, 302, 303, 304
Розенбаум Олександр 307
Роллан Ромен 19
Романишин Михайло 9, 96, 97, 98, 99
Ростоу Волт 58
Ротару Софія 182, 369
Рудницька Наталя 50
Рудчик Адам 9, 330, 331, 332
Рюзен Йорн 54
Рязанов Ельдар 294

С

Савелій Сергій 8, 214
Савельєв Володимир 14
Саврас Наталія 323
Сагалова Вікторія 15
Сазоненко 191
Самойлович Федір 160
Сандулесу Лілія 182
Сарана Олександр 13
Сарбаш Є.К. 190
Сахаров Андрій 110, 261
Світличний Іван 126

Семенов Володимир 187
Семенов Геннадій 9, 108, 133, 136, 137, 274
Сергієнко Роллан 280
Сердюк Анатолій 238
Середович М. 285
Сермяжко Євген 94
Сєдов Леонід 15
Сєров Валентин 123
Сєчка Світлана 52
Сиволап Дмитро 278
Симоненко Василь 185
Сиротиніна Світлана 313
Ситницький Олександр 131, 134
Сіднєв Лев 70, 84
Сіліна Лада 192, 193, 204
Сініцин 106
Скаба Андрій 105, 163
Скачко Микола 169
Скеммел Майкл 153
Скіннер Квентін 11
Склокіна Ірина 51
Скоробагацький В'ячеслав 37
Сліпий Йосиф 203
Смирнов Георгій 13
Смирнов Ілля 307
Смолич Юрій 155, 283
Смолкин-Ротрок Вікторія 320, 322, 324, 411
Снєгірьова Тетяна 15
Снігар Раїса 123
Собків Петро 161
Соболь Микола 148
Собчак Анатолій 261
Соколянський Анатолій 131
Сокурянська Людмила 52
Солженіцин Олександр 108, 110, 200, 373
Соловйова Галіна 298
Соловко Тарас 124
Сомов Володимир 36, 37
Сосюр Фердинанд де 306
Сосюра Володимир 185, 288
Сохор Арнольд 197
Спасибенко Світлана 14
Сперанський Андрій 40
Ставничий Анатолій 239
Сталін Йосип 11, 29, 43, 56, 57, 71, 139, 247, 250, 252, 255, 261, 344, 345
Станчинський Геллі 33
Старицький Михайло 287
Стебельська Христина 8, 216, 217, 218, 225, 239
Степанишин Борис 71, 83
Степовий А. 84
Стеценко С. 314
Столович Леонід 258
Столяр Марина 47, 254, 255, 257
Стратієнко Тамара 220, 221
Страхов 107
Стровський Дмитро 153
Стулей Володимир
Ступка Богдан 182
Стяжкіна Олена 45
Сулима Ігор 78, 79, 80
Суні Рональд 25, 58
Суслов Михайло 108
Суха Л. 95
Сухова Ольга 37
Суховецький Микола 125, 126
Сухомлинський Василь 70, 79, 84
Сухоребрий Василь 124

Т

Табаченко Анатолій 8, 174, 175, 176
Талашко Володимир 281
Тарапунька (Тимошенко Юрій) 214
Тарарак Наталя 52
Тарковський Андрій 274
Татлян Жан 176
Ташков Євген 279
Тернер Віктор 312
Тєвікова Ольга 47
Тимошенко Юрій 214
Тимошик Микола 49
Тичина Павло 52
Тіктін Сергій 256, 257
Тітов Віктор 131, 133
Ткаченко Костянтин 109
Ткачук Валерій 8, 224
Тодоровський Петро 279
Токарев Віллі 176
Толкунова Валентина 182
Толстой Лев 108
Том Франсуаза 250
Томпсон Сузанн 211, 212
Тримбач Сергій 8, 267, 268, 269, 274, 282, 286, 288
Труш Леонід 143
Тураєв Вадим 39
Турченко Федір 8, 64, 208, 239, 291

У

У Цзя-цин 308

Уварова Ірина 252, 253
Ужвій Наталія 282
Ульбріхт Вальтер 316
Усов Анатолій 238
Успенський Едуард 336
Устенко-Гайдай Галина 233

Ф

Фадеічева Маріанна 40, 41
Файнгольд М.І. 136
Фащенко Василь 125
Федина Василь 8, 176, 177, 205
Федорова Наталя 239
Федченко Михайло 37
Фесенко Андрій 246
Фесенко Тетяна 246
Фильченкова Елла 78, 79, 80
Філарет 239, 330
Фірсов Борис 130
Фітцпатрік Шейла 25
Фокін Олександр 42
Фомушкін Н.Н. 238
Франко Іван 47, 284, 330
Фрейд Зігмунд 20
Фріш Макс 179
Фролова Ольга 261
Фромм Еріх 32, 64, 65, 66
Фуко Мішель 25

Х

Хабермас Юрген 245
Хамардюк Т.О. 199
Хархордін Олег 25, 26, 74, 117, 118
Хвильовий Микола 155
Хевеши Марія 36, 245, 247
Хельбек Йохан 25
Хлєбников Велимир 22
Хмельницький Богдан 83, 258, 317
Хобод Семен 136, 137
Хобта Олена 289
Ховайба Наталя 49
Хоменко Ілля 8, 180
Хрущов Микита 12, 17, 39, 42, 43, 112, 176, 210, 211, 261, 316, 344

Ц

Цалик Станіслав 9, 73, 216, 217, 275, 281, 282
Цідоіков Г.Л. 327, 328
Цьох Йосип 110

Ч

Чапаєв Василь 282, 317
Чаушеску Ніколае 225
Чекаєв 292
Челак Петро 110
Челентано Адріано 182
Челишев Віталій 9, 199, 300
Чемякін Юрій 159
Червоненко Степан 105
Череватенко Леонід 279
Чередниченко Тетяна 301
Чесноков Дмитро 13
Чигрин Віктор 9, 100
Чистіков Олександр 38
Чичибабін Борис 135
Чорний Олег 9, 272, 274, 281, 287
Чорновіл В'ячеслав 194, 243
Чумак Алан 155, 240

Ш, Щ

Шалімов Олександр 176
Шамо Ігор 304
Шамрицька 75
Шаповал Юрій 142
Шаповалов Сергій 323
Шаршаков 223
Швачко Світлана 110
Швидкий Василь 43
Шеварнадзе Едуард 261
Шевцов Віктор 15
Шевченко Олесь 8, 302, 304
Шевченко Тарас 44, 99, 103, 105, 115, 125, 126, 151, 235, 243, 283, 289, 304, 317, 327, 328, 330
Шевчук Валерій 283, 284, 289, 290, 295
Шевчук Тамара 178
Шелест Петро 95, 120, 134, 141, 142, 146, 148, 156, 162, 200, 214, 223, 285, 288
Шенгелая Георгій 291
Шенгелая Ельдар 291
Шлемкевич Л.П. 199
Шолом-Алейхем 203, 281
Шоу Бернард 19
Штепсель (Березін Юхим) 214, 281
Штонь Григорій 14, 15
Штурман Дора 256, 257, 258, 261
Шубін Олександр 307, 308
Шумило Микита 288
Шумилович Богдан 215

Шумський Микола 14
Щербицький Володимир 75, 88, 114, 223, 259, 309, 330

Ю

Юрков Євген 246
Юрчак Олексій 26, 75, 138, 139, 255
Юрченко Володимир 51

Я

Язов Дмитро 261
Яковлєв Олександр 201, 261
Якупов Роман 37
Янаєв Геннадій 261
Яновський Юрій 289, 290
Яремчук Назарій 182
Ященко Леопольд 330, 331

A

Adorno Theodor 32, 62, 65
Aron Raymond 58, 59

B

Bassin Mark 25, 39
Bauer Raymond Augustine 19, 56
Bazyler Michael 24, 232, 233
Bell Daniel 62, 63
Benn David Wedgwood 24, 236
Bongiovanni Bruno 55
Bönker Kirsten 24, 218, 219
Brzezinsky Zbigniew 55

C

Cambra Fernando P. de 20
Cheng Yinghong 21
Cohn Edward 23

D

DeGeorge Richard T. 20
Dmitry Mikheyev 21
Dzirkals Lilita 225

E

Ehala Martin 30

F

Fedorov Alexander 291
Feldman Jan 23
Frenkel-Brunswik Else 65
Friedrich Carl 55

G

Gerbner George 212
Gerovitch Slava 23
Goldstein Edgar 22
Gorbatkova Olga 291
Grzybowski Romuald 29
Gustafson Thane 225

H

Hosking Geoffrey 20, 21
Huxtable Simon 24

I

Inkeles Alex 19, 56
Ivanauskas Vilius 29

J

Jamison Dawn Plumb 228, 234, 236, 237
Jenkins Ronald Scott 256
Johnson A. Ross 225

K

Kania Eliza 29
Kluckhohn Clyde 19
Korzeniewska-Berczyńska Joanna 28
Kosa John 20

L

Lasswell Harold 209
Levinson Daniel 65
Levitskaya Anastasia 291
Lovell Stephen 176, 184

M

Mamadaliev Anvar 291
McNair Brian 24
Mehnert Klaus 20
Michnik Adam 27
Mickiewicz Ellen 24, 211, 228, 234, 236, 237
Miller Jamie 267

N

Nowak Leszek 27
Nowell-Smit Geoffrey 280

O

Oring Elliott 256, 258

P

Paasilinna Reino 24, 228, 232, 236, 237
Panchenko Alexander 39
Pietrzyk-Reeves Dorota 28

R

Roth-Ey Kristin 24, 209
Rugman John 55

S

Sadovoy Eugene 24, 232, 233
Sanford Nevitt 65
Soboleva Maja 22
Sztompka Piotr 28

T

Taylor Brett W. 237
Tischner Józef 27
Tolz Vera 232
Trinkner Bradley 168

V

Velminski Wladimir 22, 241
Venclauskienė Laima 29

W

Wanner Catherine 311
Wayne Ivor 23, 57
Wojnowski Zbigniew 30
Wozniak Wojciech 30

Z

Zabrodskaja Anastassia 30

ІЛЮСТРАЦІЇ

На використання ілюстрацій отримано дозволи авторів.

Оформлення обкладинки: репродукція картини французького художника Пьєра Пасковскі (Pierre Paszkowski) «Janus-9».

Ілюстрація на форзацах: фото Всеволода Тарасевича «Моральный кодекс строителя коммунизма», 1964, https://russiainphoto.ru

Ілюстрації на кольорових вкладках: репродукції плактів з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Національної бібліотеки Білорусі, Російської державної бібліотеки.

Ілюстрації в тексті книги: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Музей українського радіо, приватні архіви Зої Каткової, Христини Стебельської.

Репродукції картин:

«Вузовцы», художник Валентин Волков, 1947 (с. 122); «За честь класса», художник Сергій Аліпов, 2018 (с. 90); «Штирлиц нашего двора», художник Анжела Джеріх, 2012 (с. 209), «Разведка и контрразведка», художник Анжела Джеріх, 2019 (с. 186); «Музыка и труд», художник Євген Короленко, 1966 (с. 296).

Фото:

Всеволод Тарасевич «Афиша кинотеатра "Художественный"», 1961, https://russiainphoto.ru (с. 266).

Володимир Домогацький «Спорщики. База Треста по изготовлению художественно-скульптурной продукции», https://pastvu.com/p/21666 (с. 10).

Вільям Кляйн, 1961, https://www.eyesonmainstreetwilson.com/#/471878 (с. 313).

Bruno Barbey, https://makridisgeorge.wordpress.com/2016/09/05/bruno-barbey-1941/ (с. 68).

Авторство фото не встановлено:

https://pastvu.com/p/887843
https://psyfactor.org/psyops/propaganda68.htm
https://a-dedushkin.livejournal.com/972334.html
http://joyreactor.cc/post/3026214
https://coolyanews.info/homo-sovieticus-spokojnyj-i-pokornyj-to-lukavyj-i-ne-vsegda-priyatnyj-chelovek.html
https://starina.ru/item/55298315
https://zrada.today/u-tsei-den-narodyvsia-aktor-petro-veskliarov-did-panas-video/
https://ru.wikipedia.org/wiki/Радиохулиганство
https://fishki.net/1889656-radiohuligany-v-sssr.html
http://www.gapp.az/news/334584-istoricheskie-fotografii
https://tip.by/sssr-protiv-ssha-vsja-pravda-o-dvuh-sistemah/

Наукове видання

Каганов Юрій Олегович

Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія

Монографія

Дизайн обкладинки
Анатолій Стужук

Верстка і макетування
Анатолій Стужук, Олег Лисенко

Літературний редактор
Наталія Островська

ГЕЛЬВЕТИКА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 31.10.2022 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Minion. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 30,82. Тираж 300.
Замовлення № 1022м-155.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.